

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДВНЗ “ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА”**

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ІСТОРІЯ
Випуск 25

Видається з 1995 р.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
2014

УДК 93/94
ББК 63
В53

*Затверджено до друку
вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (протокол № 6 від 24 червня 2014 р.).*

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора й кандидата історичних наук (постанова президії ВАК України від 14 квітня 2010 р. № 1-05/3)

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р юрид. наук, проф. В.А.ВАСИЛЬЄВА; д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р фіз.-мат. наук, проф. А.В.ЗАГОРОДНЮК; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК; д-р політ. наук, проф. І.Є.ЦЕПЕНДА.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*); д-р іст. наук, доцент С.В.АДАМОВИЧ; д-р іст. наук, проф. В.С.ВЕЛИКОЧИЙ; д-р іст. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ; д-р габ., проф. Р.ДРОЗД; д-р іст. наук, проф. О.С.ЖЕРНОКЛЕЄВ; д-р іст. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК; д-р іст. наук, проф. В.Л.КОМАР; д-р іст. наук, проф. В.В.МАРЧУК; д-р політ. наук, проф. І.С.МОНОЛАТІЙ; д-р іст. та філол. наук, проф. Є.ПАЩЕНКО; д-р іст. наук, проф. П.С.СІРЕДЖУК; д-р іст. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК; канд. іст. наук, доцент Л.В.ЩЕРБІН (*відповідальний секретар*).

Адреса редакційної колегії:
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03.

Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2014. Вип. 25. 238 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства й історіографії, етнології, а також праці молодих науковців.

Newsletter Precarpathian University. History. 2014. Issue 25. 238 s.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

© Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, 2014
© Видавництво Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника, 2014

УДК 329.271 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 63

Сергій Адамович

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АСАМБЛЕЇ (УНА-УНСО)

У статті проаналізовано програмові засади та соборницьку діяльність Української національної асамблеї. Автор обґрунтовує, що основою політичної програми й діяльності партії було об'єднання всіх етнічних земель і розбудова державності на засадах великодержавного націоналізму.

Ключові слова: націоналізм, соборність, Україна, великодержавність, партія, унітарний статус, ліворадикальний екстремізм.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. на основі демократизації та гласності в Україні виникла низка неформальних об'єднань, які внесли вагомий вклад у процес національного відродження. Участь у роботі культурно-історичних та екологічних об'єднань, у першу чергу Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка, історико-просвітницького товариства “Меморіал” та екологічного громадського об'єднання “Зелений світ”, стала для багатьох першим кроком до активної громадської діяльності, усвідомлення себе не жителем, а громадянином України. Ці неформальні організації створили масову соціальну базу та широке підґрунтя для виникнення потужного національно-демократичного руху – Народного руху України.

Інша, відносно нечисленна, частина неформальних об'єднань була більш радикальною й надавала перевагу політичній діяльності. Ці самодіяльні утворення мали на меті пробудити в народі національну гідність, апробувати межі дозволених владою дій, організувати масові протестні акції проти пануючого режиму [4, с.55].

Дослідження діяльності українських політичних партій у кінці 80-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. започатковано в публікаціях А.Білоуса, О.Бойка, Б.Вола, О.Гараня, С.Гелея, А.Камінського, В.Литвина, О.Майбороди, Я.Малика. Проблема державного устрою й роль ідеї соборності в ідеології та діяльності українських партій знайшла відображення в працях В.Боровика, Б.Гдичинського, В.Ейсмонта, С.Телешуна, О.Шановської.

Окрему політичну позицію в процесі державного будівництва й консолідації нації займали українські партії націоналістичного спрямування. У статті поставлено завдання проаналізувати становлення Української національної асамблеї (УНА–УНСО) і ставлення організації до проблеми соборності, державного устрою та розвитку місцевого самоврядування.

Відзначимо, що серед політичних структур, які заклали основу для створення УНА, була праворадикальна Українська національна партія. Ця партія формально могла вважатися першою з нових політичних партій, вона провела свій установчий з'їзд у Львові в жовтні 1989 р. Однак на кінець 1990 р. у партії налічувалося всього 150 членів. Партія виступала за “відновлення УНР в етнічних кордонах”, за приватну власність і “приватну зброю” як гаранта безпеки громадян [5, с.119].

У червні 1990 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Української народно-демократичної партії, яка сформувалася на базі Української народно-демократичної ліги. В її програмних документах зазначалося, що “передумовою досягнення незалежності України можуть стати Громадянські комітети по відродженню Української держави та по скликанню на їх основі Конгресу громадян України” [5, с.120].

Ця партія разом з Українською національною партією стали ініціаторами скликання 1 липня 1990 р. Української міжпартійної асамблеї (УМА). До її складу увійшли також нечисленна Республіканська партія України, представники радикального крила

Української селянсько-демократичної партії, націоналістична фракція Спілки Незалежної Української Молоді (СНУМ), Комітет захисту Української католицької церкви, незалежна профспілка “Єдність” і ряд інших організацій.

3–4 листопада 1990 р. у Києві радикальне крило СНУМу провело установчий з'їзд Української Націоналістичної Спілки (УНС). Натомість уже 11 січня 1991 року загони УНС на чолі з Ю.Тимою охороняли литовський парламент під час політичного протистояння у Вільнюсі [13].

Партійне об'єднання проявляло ксенофобське ставлення до російського населення. Один з лідерів УНС О.Вітович у червні 1991 р. заявляв: “З москалями нема спільної мови, – застерігав С.Бандера. І ми живемо за його заповітом... Тих, для кого сучасні демократи-москалі стали друзями... сприймаємо за сміття. Вони не українці...” [5, с.182].

Ще яскравіше була відображена позиція правих радикалів на мітингу, присвяченому 49-й річниці проголошення незалежної держави у Львові в 1941 р. О.Вітович виступив за створення “Української зверхдержави”, у якій “або москалі переможуть нас, або ми переможемо їх”. Не сприяло єдності країни проголошене радикалом гасло: “Україна для українців”, а також запевнення, що “ми ще доживемо до тих часів, коли останній московський окупант покине нашу землю” [1, арк.41].

29 червня 1991 р. у Львові відбулася V сесія УМА, присвячена 50-річчю Акта про відновлення Української держави. На сесії заступник Голови УМА Ю.Микольський закликав до безкомпромісної боротьби до того часу, поки під червоно-чорний прапор не стане “вся Україна від Сяну по Кавказ” [5, с.182]. Таке прагнення об'єднання українських земель в єдину державу, безсумнівно, викликало занепокоєння в національних меншин і використовувалося для критики антиукраїнськими силами.

Окремі радикальні українські націоналістичні політичні угруповання відмовлялися визнавати національні меншини в Україні, оскільки “культури цих груп насправді є культурами етносів, ойкумени яких лежать поза межами України, а тому є чужими для українців і їхньої держави. Про ті культури піклуються національні держави: Ізраїль – про єврейську, Росія – про російську, Болгарія – про болгарську” [9, с.9].

На думку радикалів, в Україні є лише одна національна меншина – кримські татари, але й про них “можемо говорити поки що в перспективі, оскільки кримські татари оселились у Криму лише 1240 р. і сьогодні становлять переважну меншість усієї чисельності їхнього етносу”. Праві відстоювали необхідність асиміляції українським етносом іншоетнічних осіб, а державну підтримку культур інших націй розцінювали як “виштовхування іншоетнічних осіб з українського етносу” [9, с.8–9].

19 серпня 1991 р. керівництво УМА закликало створити загони оборони України від державного перевороту. Уже в перший день путчу загін УНС під командуванням В.Бобровича вирушив до Москви. У Києві на базі УНС почали формуватися загони Української Народної Самооборони (УНСО) для організації спротиву заколотникам. В армійських частинах працювали пропагандисти УНС [13]. Відбулося об'єднання Української національної асамблеї як партії, УНС як “внутрішньої” партії й УНСО як бойових загонів [7, с.210].

У зв'язку з проголошенням незалежності, 8 вересня 1991 р. було скликано VI сесію УМА. На сесії було ухвалено перейменувати об'єднання на Українську національну асамблею (УНА). Першим Головою УНА-УНСО став син головнокомандувача УПА Ю.Шухевич [13].

Після здобуття Україною незалежності УНА-УНСО пропагувала політичний шлях, першоосновою якого була великодержавність. Організація зауважувала: “Народ втомився від політики. Тому ми повинні захищати наших співвітчизників там, де їх дискримінують терористи і екстремісти. Скільки було сказано про Придністров'я, Кубань, Далекі Схід, Петроград, Москву, Західну Галичину, Мараморошину, Пряшівщину, Берестейщину, Забайкалля, Якутію, Трансільванію? Лише сувора і лагідна влада

УНА-УНСО принесе до кожної української родини мир, спокій, злагоду та затишок” [7, с.161].

Одним із завдань УНА-УНСО визначалося об’єднання всіх етнічних земель України в одну державу. Серед головних напрямів “неядерного” оперативного планування, згідно з програмами УНА, мали стати втягнення Дону та Кубані в орбіту української політики й державна підтримка української діаспори в Росії, Казахстані, інших країнах колишнього СРСР [7, с.196].

Унсовці також пропагували ідею праці “над створенням слов’янської духовної конфедерації навколо Києва” [7, с.195]. Вони висували гасло Української імперії як фактора виживання слов’янської цивілізації. “Наші люди, – казав ідейний лідер УНА-УНСО А.Лупиніс, – звикли жити у великій державі, ми зробимо Україну великою державою, щоб народу не потрібно було міняти своїх звичок” [7, с.237].

Унсовці пояснювали “слов’янську доктрину” тим, що раніше слов’янські народи захищала Росія, УНА-УНСО має відібрати цей привілей для України й об’єднати все слов’янство навколо Києва.

З кінця 1993 – початку 1994 рр. УНА-УНСО надто захопилася ліворадикальним екстремізмом. На шпальтах її часописів з’являються статті, присвячені РАФ, Червоним бригадам; Маркізе, Дебре, Негре. Через захоплення керівництва ідеями лівого радикалізму стався розкол між Ю.Шухевичем і командою А.Лупиноса [7, с.237–238].

Українська держава в перші дні свого існування зіткнулася з проблемою сепаратизму. Активісти УНА-УНСО радикальними діями намагалися придушувати дезінтеграційні процеси. Так, унсовці вважають, що завдяки їх діяльності було зупинено пропагування экс-депутатом СРСР В.Гончаровим ідеї Донецько-Криворізької республіки, розігнано конгрес і мітинг проросійської організації “Отечественный форум”, а 7 червня 1992 р. львівська УНСО розгромила румунський конгрес у Чернівцях, на якому звучали провокаційні заклики про об’єднання Північної Буковини з Румунією. Одночасно в 1991–1992 рр. УНА-УНСО розпочала надавати активну підтримку не залежній від Росії українській церкві [13].

У 1992 р. керівництво УНА-УНСО прийняло рішення ініціювати роботу з повернення в Україну військовослужбовців-українців з-поза її меж. У військові гарнізони колишнього СРСР було розіслано листівки УНА із закликом до офіцерів і прапорщиків – вихідців з України повертатися. У деякі військові частини виїжджали агітатори від УНА-УНСО. За сприяння унсовців було створено Спілку офіцерів української діаспори, що опікувалася українськими військовослужбовцями за кордоном.

Охочих повернутися виявилось багато, але процес гальмувався на міжурядовому рівні. Крім того, держслужбовці з Міністерства оборони України теж не були зацікавленими в поверненні величезної кількості військовослужбовців, бо це створило би проблему їх працевлаштування [13].

Навесні 1992 р. унсовці разом з Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ) організують “поїзд дружби” по півдню України [7, с.247]. Керівництво УНСО організувало цю акцію для демонстрації сили з метою підняття українського духу.

Незважаючи на опір місцевих органів влади й структур Чорноморського флоту Російської Федерації, унсовці провели хресні ходи й молебні за загиблими українцями в Одесі, Херсоні та Севастополі. В акції взяли участь священники та київський хор “Томін”. Для охорони священників і хористів було мобілізовано загони чисельністю 500 осіб [13].

Так, на початку березня 1992 р. у Севастополі побувала делегація УНСО разом з діячем Української республіканської партії (УРП) С.Хмарою. Близько 300 осіб промарширували містом. Потім силами УАПЦ було відслужено панахиду за загиблими за волю України. Багато севастопольців були налякані, побачивши цю пропагандистську акцію на вулицях міста [6, с.56].

Демократичні організації України засудили “поїзд дружби”. Резонанс від воєнних поїздок С.Хмари спільно з іншими радикалами до Криму змусив навіть УРП відмежуватися від його дій рішенням проводу від 18 березня 1992 р. У рішенні зазначалося, що дії С.Хмари потрібно розцінювати як діяльність фізичної особи, а не заступника Голови УРП [2, арк.17].

В умовах територіальних претензій до України окремих російських політиків УНА-УНСО активізувала роботу в середовищі етнічних українців Росії, передусім Кубані. У 1992 р. було відроджено Кубанське Чорноморське козацьке військо, яке на VII сесії УНА спільно з УНА-УНСО створило фонд “Кубань” (Всеукраїнський Комітет повернення Кубані в Україну), діяльність якого спрямовувалася на збір добровільних пожертв для допомоги українським політичним силам Кубані. УНА-УНСО також надавала посильну допомогу прихильникам створення незалежної Донської козацької держави [13].

У 1992 р. стрільці УНСО брали участь у конфлікті в Придністровській Молдавській республіці (ПМР) на боці слов’янського населення проти Молдови. Після того, як офіційна українська влада фактично усунулася від підтримки українського населення Придністров’я, на її захист стали військові підрозділи унсовців. Поява військових добровольців на лівому березі Дністра була задумана за зразком відправлення до Закарпаття похідних груп ОУН у 1939 році, коли Карпатській Україні загрожувала угорська армія.

27–28 червня 1992 р. у Києві відбулася VIII сесія УНА, на якій було підтверджено прагнення захищати українців ПМР. Делегати сесії прийняли заяву щодо ситуації в Придністров’ї, у якій наполягали на негайних конкретних кроках з боку Української держави для припинення відвертого масового винищення українців Придністров’я, захисту їхнього життя та реалізації права населення регіону на самовизначення [13].

Наступним кроком для УНА-УНСО стала участь у конфлікті в Абхазії на боці Грузії. Свою участь у цій війні унсовці пояснювали тим, що після агресивних заяв російського парламенту щодо статусу м. Севастополь стало зрозуміло, що “Крим і Абхазія на випадок спалаху конфлікту на півдні України будуть двома фронтами однієї війни” [7, с.231].

За результатами парламентських виборів 1994 р. УНА-УНСО вибороло 3 депутатські мандати, а головою партії став народний депутат О.Вітович. 29 грудня 1994 р. УНА було зареєстровано як політичну партію в Міністерстві юстиції України [13].

У 1994–1995 рр. УНА-УНСО активно допомагає Чечні в боротьбі за незалежність. Зокрема, значною була роль унсовців у знятті інформаційної блокади навколо Ічкерії. Крім того, російські мас-медіа стверджували, що на боці Д.Дудаєва воює регулярна частина УНА-УНСО в складі 600 осіб. Самі керівники УНА-УНСО не визнавали наявності своїх людей у Чечні, але й не заперечували цього [3, с.319].

Але законодавча заборона Верховною Радою України в листопаді 1993 р. вербування та фінансування найманців, участі в збройних конфліктах, створення незаконних військових формувань, а також участь УНА-УНСО в заворушеннях під час поховання патріарха Володимира 18 липня 1995 р. призвела до відміни реєстрації УНА як партії [7, с.239, 233–235].

Так, 6 вересня 1995 р. перший заступник міністра юстиції України В.Черниш видав наказ, яким скасував рішення від 29 грудня 1994 р. про реєстрацію УНА політичною партією як таке, що суперечило чинному законодавству України. Усупереч тривалим і масовим акціям протестів унсовців, це рішення не було відмінено [13].

Незважаючи на юридичну заборону діяльності, навесні 1996 р. унсовці взяли активну участь в антилукашенківських виступах у Білорусі. Втручання радикалів у внутрішню політику сусідньої держави пояснювалося тим, що державний курс президента Білорусі О.Лукашенка на втрату суверенітету Білорусі УНА розцінювала як загрозу суверенітету України [13].

29 вересня 1997 р. УНА була зареєстрована в Міністерстві юстиції України, що надало їй право брати участь у парламентських виборах 1998 р. Проте виборча кампанія не стала успішною для партії.

22 травня 1999 р. на черговому з'їзді партії головою проводу обрали А.Шкіля, а організацію знову назвали УНА-УНСО. Однак результати з'їзду не були легалізовані.

Унаслідок боротьби з режимом Л.Кучми у 2001 р., частина активістів УНА-УНСО зазнала репресій, а організація розділилася на окремі структури. У 2002 р., попри внутрішні негаразди, партія спромоглася взяти участь у парламентських виборах, а А.Шкіль переміг на одномандатному окрузі [13].

Унсовці відіграли активну роль у Помаранчевій революції. Однак за станом на квітень 2012 р. існувало кілька різних організацій УНА-УНСО: Всеукраїнська громадська організація “Українська народна асамблея – Українська національна солідарна організація” (УНА-УНСО) Ю.Тими; Всеукраїнська громадська організація “Українська Національна Асоціація – Українська Народна Самооборона” (УНА-УНСО) А.Шкіля; Всеукраїнська громадська організація “Українська Націоналістична Самооборона” (УНСО); Українська національна асамблея (УНА), яку очолювали Ю.Шухевич і М.Карп'юк [13].

У листопаді 2013 р. з початком протестних акцій проти влади Євромайдану УНА під керівництвом Ю.Шухевича активно продемонструвала свою політичну позицію. Унсовці опиралися на “Світоглядну доктрину” УНА, що визначала основою діяльності ідею Нації. Модель державного устрою УНА вбачала в створенні Гетьманату, що припускав “вертикальний розподіл влади на основі гармонійної взаємодії та балансу сфер Мудрості й Дії, якими є Церква й Гетьманат”. Означену форму держави назвали Третім Гетьманатом (після Гетьманату Б.Хмельницького й П.Скоропадського). Гетьман мав обиратися народом і концентрувати у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, судової влади. Контроль за діяльністю гетьмана повинна була здійснювати Українська Помісна Церква (Брахманат), що поєднала б у собі функції релігії, науки й мистецтва. Натомість поняття України визначалося унсовцями як “геосоціальний організм, який протягом близько 30-ти тисячоліть (від часу народження білої раси) розвивається на даній території в пульсуючому (циклічному) режимі” [12].

Бачення соборності держави унсовці розкривали в так званій “Реформації: 25 пунктів”. Зокрема, радикали заявляли, що “прагнуть об'єднати українців усього світу в успішну і конкурентоспроможну глобальну національну державу-корпорацію, центром базування якої є земля України, з філіями на всіх континентах у місцях компактного проживання українських громад” [11]. Крім того, у Програмі УНА зазначалося, що організація “сприятиме відродженню української Традиції як багатотисячолітнього духовно-культурного потоку, відновленню правдивої історії українського геосоціального організму, пробудженню в народі родової пам'яті, активізації енергетики сотень поколінь наших предків”.

У програмових засадах унсовці також передбачали проведення адміністративно-територіальної реформи (поступового переходу до трирівневої системи управління “центр – органічний округ – місцева громада”) із суттєвим підвищенням можливостей й відповідальності місцевого самоврядування. Близько сотні округів мали б формуватися навколо соціополісів [10].

Після кривавого розгону 30 листопада 2013 р. міліцією студентських протестів і розгортання в Україні революції виникає “Правий сектор” як бойова структура Майдану. До його складу, поряд з “Тризубом”, Соціал-Національною Асамблеєю, “Білим Молотом” і “Карпатською січчю”, увійшли й активісти УНА-УНСО.

Активність новоствореної організації зніціювала силове протистояння між правоохоронцями та революціонерами Майдану в січні 2014 р. Однак лідер “Правого сектору” в Україні Д.Ярош запевнив, що силовий опір не спричинить розколу країни й громадянської війни, бо “80% народу не підтримує владу, це буде боротьба між су-

спільством, народом і владою... це буде національно-визвольна війна". Одночасно політик зауважив, що Україна об'єдналася в спротиві правлячому режимові [14].

Перемога в Україні Революції гідності в лютому 2014 р. зумовила перетворення "Правого сектору" у політичну партію. Формування партійних структур "Правого сектору" відбулося на юридичній і кадровій базі партії УНА. Керівником політичної партії "Правий сектор" було обрано Д.Яроша. Також був прийнятий статут партії. До складу партії вирішили увійти УНА-УНСО, "Тризуб" та інші націоналістичні організації. Відповідне рішення було прийнято під час об'єднавчого з'їзду 22 березня 2014 р. [8].

Отже, ідеологія Української національної асамблеї у сфері внутрішньої політики базувалася на забезпеченні незалежності, соборності й унітарності держави на засадах великодержавного націоналізму. Активісти організації пропагували ідеали соборної України й захищали інтереси етнічних українців у складі військових з'єднань у місцях міжетнічних та етнорелігійних конфліктів на території колишнього СРСР. Однак радикалізм ідеології партії обмежував електоральну базу політичної підтримки й не дозволив УНА-УНСО реалізувати свої програмові засади в державному будівництві. Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні ролі українських політичних партій у процесі єднання країни й формування політичної нації через комплексний аналіз їх програмових засад і діяльності.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2772, 150 арк.
2. ЦДАГО України, ф. 271, оп. 1, спр. 36, 90 арк.
3. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України / С. В. Адамович. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 884 с.
4. Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови / О. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44–57.
5. Гарань О. В. Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України) / О. В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.
6. Горобець І. В. Проблема Криму в українсько-російських відносинах (90-ті роки) / І. В. Горобець // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К. : Київ. ун-т, 2001. – Вип. 57. – С. 53–59.
7. Лупиніс А. Бунт має рацію (Політичний заповіт) / А. Лупиніс. – Чернігів : МПП "Факел", 2004. – 284 с.
8. "Правий сектор" став партією. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/03/22/7019934/>.
9. Приходько Г. Українці в Україні: проблема теорії. Хто суверен в Україні: українці чи етнічні групи? / Г. Приходько // Державність. – 1996. – № 2. – С. 6–9.
10. Програма Української Національної Асамблеї. – Режим доступу : <http://una-unso.in.ua/programa-ukrayinskoji-natsionalnoyi-a/>.
11. Реформація: 25 пунктів. – Режим доступу : <http://una-unso.in.ua/reformatsiya-25-punktiv/>.
12. Світоглядна доктрина УНА: жити за законами рідної землі! – Режим доступу : <http://una-unso.in.ua/svitoglyadna-doktrina-una-zhiti-za-zako/>.
13. УНА-УНСО. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/УНА-УНСО>.
14. Ярош Д. Коли 80% країни не підтримує владу, громадянської війни бути не може / Д. Ярош // Правий сектор. Інформаційний бюлетень. – 2014. – № 1. – 4 с.

В статтє проанализированы программные принципы и соборная деятельность Украинской национальной ассамблеи. Автор обосновывает, что основой политической программы и деятельности партии было объединение всех этнических земель и развитие государственности на основе великодержавного национализма.

Ключевые слова: *націоналізм, соборність, Україна, великодержавність, партія, унітарний статус, лєворадикальний екстремізм.*

The article analyses the program basis and unity-aimed practices of the Ukrainian National Assembly. The author argues that the basis of the party's political program and activities was union of all ethnical territories and statehood development on the basis of the great power nationalism.

Keywords: *nationalism, unity, Ukraine, great power, party, Unitarian status, left-wing radical extremism.*

ЧЕРНЕЛИЦЯ – РЕЗИДЕНЦІЯ ЦЕНСЬКИХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється історія покутського містечка Чернелиця в першій половині ХІХ століття, у часи володіння нею польським родом Ценських. Автор приходить до висновку, що перехід Чернелиці у власність Ценських відбувся між 1798 роком і квітнем 1804 року. Збережені родинні документи Ценських дозволяють припускати, що цей рід володів містечком до 1848–1850 років.

Ключові слова: Чернелиця, Чернелицький замок, Маврицій Ценський, Теофілія Ценська, Покуття.

Сучасна Чернелиця – це селище міського типу Івано-Франківської області, розташоване на Покутті, неподалік правого берега річки Дністер. Перші письмові згадки про Чернелицю походять з 1440 року [15, s.78 (№2252)], а протягом наступних століть нею володіли Язловецькі, Станіславські, Чарторийські, Дідушицькі, Потоцькі, Ценські, Раціборські та Петровичі. Один із найцікавіших періодів в історії згаданої місцевості пов'язаний саме з родом Ценських, представники якого були власниками Чернелиці протягом півстоліття.

В історичній літературі історія Чернелиці в період володіння нею Ценськими, на жаль, відображена тільки кількома реченнями. Нечисленні дослідники відмічають лише, що на початку ХІХ ст. Ценські володіли частиною Чернелиці включно із замком, а після смерті Мавриція Ценського в 1817 році родина переселилася до Вікна, а її резиденція в Чернелицькому замку повністю запустила [16, с.104; 17, с.164–165; 21, с.50; 23, s.13]. Єдиним істориком, хто трохи більше уваги присвятив перебуванню Ценських у Чернелиці, є польський дослідник Р.Афтаназій [22, s.141], однак і він не вийшов за межі коротенького нарису.

Однак перебування Ценських у Чернелиці описане в численних архівних джерелах, які дотепер залишалися поза увагою дослідників. У зв'язку із цим, метою статті є відтворення історії покутського містечка в часи його належності до родини Ценських у першій половині ХІХ століття.

Початки перебування Ценських у Чернелиці слабо відображені в джерелах. Однак, поза всяким сумнівом, їхню появу в цій частині Покуття не можна датувати раніше ніж 1782 роком. З одного боку, відомий заповіт Войцеха Ценського (помер у 1782 році), у якому описані володіння роду, але нічого не згадано про Чернелицю [12, s.105–106]. З іншого боку, архівні документи свідчать, що в 1780–1781 роках Чернелиця була поділена на п'ять частин між різними власниками, зокрема, більша частина володінь належала до Петра Потоцького, а замок і деякі передмістя належали Криштофові Рильському, підчашому Гостинському [3, арк.83 і наст.]. З огляду на це, можна вважати, що Ценські з'явилися в Чернелиці не швидше другої половини 1780-х років або навіть у перших роках ХІХ століття, і пов'язувати їхню появу в містечку необхідно із сином Войцеха Маврицієм Ценським.

Маврицій Йозеф Ценський (Maurycy Józef Cieński) народився в 1749 році й був сином Войцеха та Франціски з Глуховських. Його хрещеним батьком був гетьман Вацлав Ревуський, котрий забезпечив юнакові швидкий аванс на військовій службі й уже у віці 7 років Маврицію було надано панент хорунжого. Ценський отримав хорошу домашню освіту – його вчителем і вихователем був поет Францішек Карпінський. У 16 років Маврицій залишив родинний дім, що було описано Ф.Карпінським у вірші “Прощання молодого рицаря” (“Pożegnanie młodego rycerza”) і розпочав військову службу при дворі свого хрещеного батька в Підгірцях. У 1768 році він узяв активну участь у придушенні гайдамацького повстання в Україні, пізніше дослужився до звання полковника коронних військ. У 80-х роках ХVІІІ століття Маврицій залишив службу й повер-

нувся до своїх родинних володінь, якими управляла його мати Франціска [7; 12, s.99–100]. Згідно з родинною “Хронікою” Ценських, головним осередком роду в той період уже була Чернелиця [7]. Правда, це джерело не інформує про обставини переходу містечка до Ценських. На жаль, шлюбний контракт Мавриція, датований 1787 роком, теж нічого не говорить про володіння ним Чернелицею в той час [10, ark.15–17]. Фактично першим документом, який підтверджує належність покутського містечка до Ценських, є заповіт матері Мавриція Франціски, написаний 13 березня 1800 року у Вікні. На полях заповіту збереглися два записи. У першому з них, написаному рукою Мавриція, відмічено, що Франціска померла 29 квітня 1804 року й похована в парафіяльному костелі св. Антонія Падуанського в Чернелиці. У другому записі, датованому 2 травня 1804 року, говориться про виконання Маврицієм волі Франціски й усіх пунктів її заповіту [6]. Як впливає зі змісту записів, обидва вони були зроблені в Чернелиці, що дозволяє вважати, що в перших роках ХІХ століття Ценські вже резидували в цій місцевості.

Установити конкретну дату переходу Чернелиці до Ценських надзвичайно важко. Родинна традиція зберегла перекази, згідно з якими містечко опинилося в руках Ценських ще в часи Марціана Ценського, котрий під кінець ХVІ століття відправився в складі польського загону до Ясс на допомогу молдавському господареві. Із часом його мали призначити командиром місцевого гарнізону й на початку ХVІІ століття він повинен був одружитись із дочкою молдавського господаря Могили Теофілею, від якої як придане мав отримати великі землі між Дністром і Молдавією із замком у Чернелиці. Згідно з родинними переказами, від того часу Чернелиця мала протягом семи поколінь служити для Ценських головною резиденцією [7; 13, s.159–160].

Не підлягає жодним сумнівам, що згаданий переказ є тільки родинною легендою. Добре відомо, що до 1641 року Чернелиця була власністю Язловецьких [20, с.150–152; 24, s.43], після чого, через посередництво Чурилів і Станіславських, перейшла до Міхала Чарторийського [4, s.157; 20, с.152–153], у 1690–1692-х рр. належала до Дідушицьких [9, s.108], а від 1692 року й принаймні до 1782 була власністю Потоцьких [9, s.109; 5, документ 1714 р.; 1, ark.852 і зв.; 3]. Що ж стосується найбільш реальної дати появи Ценських у Чернелиці, то видається правдоподібним, що це могло статися не раніше 1798 року. Інвентарний опис замку й Чернелицького ключа з 1798 року свідчить, що як замок, так і більша частина містечка належали в той час до Вікторії Підбельської [2, ark.1; 19, с.23–24]. Натомість про Ценських документ не повідомляє взагалі. Більше того, уже згаданий заповіт Франціски Ценської був написаний у Вікні, що дозволяє говорити про те, що за станом на березень 1800 року Ценські резидували ще в тій місцевості, віддаленій майже на 30 км (по прямій лінії близько 17 км) від Чернелиці. На цій підставі можемо припускати, що Маврицій Ценський набув замок і землі в Чернелиці не раніше 1798 року, правдоподібно вже після березня 1800 року, але, напевно, перед квітнем 1804 року.

Як свідчить шлюбний контракт Мавриція Ценського, 38-літній полковник одружився 29 вересня 1787 року [14, ark.15]. Його обранкою була відома на всю округу красуня Теофілія Бахмінська з Копачинець. Згідно з родинними переказами, її красою був захоплений сам цісар Йосип ІІ, якого Теофілія, серед інших шляхтянок, вітала під час візиту Габсбурга до Чернівців. Не знаємо перебігу знайомства Мавриція і Теофілії, але родинна традиція Ценських свідчить, що полковник добивався руки своєї обранки сім років [7]. Урешті-решт, його старання увінчались успіхом, і Теофілія погодилася стати дружиною Мавриція. Як було відзначено вище, шлюб відбувся 29 вересня 1787 року в Копачинцях, а молода дружина принесла чоловікові як придане 10 тис. злотих. У цьому шлюбі народилося двоє дітей: син Удальрик Миколай (1790 р. народж.) і дочка Модеста (народилася після 1791 р.) [7].

Після перенесення резиденції Ценських до Чернелиці Маврицій найперше зайнявся відбудовою замку, котрий, за станом на 1798 рік, був дуже запушений. Дослі-

дження Левка Квятковського замкового палацу показують, що головні зміни стосувалися передусім жилих будинків: були розібрані рештки колон при головному вході до палацу, над самим входом появився новий трикутний фронтон. Замість знищеного вальмового даху палац був покритий двоспадним дахом, у зв'язку із чим були надбудовані бічні стіни. Усе вказує на те, що резиденція на подвір'ї замку була повністю відбудована, а її частини, які не були придатні для помешкання, розібрані [18]. Сліди цієї перебудови видно на збережених фотографіях замкового палацу з 1880 року авторства коломийського фотографа Юліуша Дуткевича [8, sygn. F.12719/IV; F.12720/IV]. Здається, що свій вклад у відновлення замку могла зробити й Теофілія з Бахмінських, оскільки саме їй (а не синові) Маврицій записав Чернелицю разом із замком у своєму заповіті [10, s.25–26]. Можливо, це було зумовлено спільною інвестицією подружжя у відбудову замку. Як відомо зі шлюбного контракту, Теофілія принесла Маврицієві як придане 10 тис. злотих. Не виключено, що саме на ці кошти здійснювалася відбудова замкової резиденції.

За часів Мавриція й Теофілії замок у Чернелиці став не тільки головною резиденцією роду й був частково відбудований, а й перетворився на місце зберігання численних родинних пам'яток, предметів мистецтва, картин, бібліотеки й архіву. Там знаходилися різні стародруки, ілюстрації, рисунки, карти, документи роду, починаючи від XVII століття, а також кілька тисяч друкованих видань [22, s.141].

Маврицій і Теофілія Ценські спільно проживали в замку до 1817 року. До того часу їхні діти залишили родинне гніздо. Дочка Модеста вийшла заміж за Антонія Вибрановського й переїхала в околиці Сандомира. Натомість Удальрик Миколай близько 1811 року (найпізніше в 1813 році) був висланий батьком до іншої частини родових володінь – Вікна, де мав займатися годівлею коней і волів. У 1816 році Удальрик одружився з Юлією з Держаковських, дочкою Станіслава гербу Топор (народилася 20 лютого 1798 р.). Його листи до Юлії, наповнені теплими почуттями, написані під час перебування в Чернелиці, свідчать, що вибрав наречену сам молодий Ценський, а не його батьки [11, ark.77–79]. Юлія принесла Удальрику як посаг Підгайчики біля Коломиї [7; 13, s.119], після цього молодий Ценський прийняв рішення залишитися на постійне проживання у Вікні.

Маврицій Ценський помер у 1817 році. Згідно з даними родової “Хроніки”, під час перебування у Вікні полковник захворів на тиф, що призвело до його смерті. Він був похований на кладовищі біля парафіяльного костелу в Чернелиці [7]. Із його смертю в науковій літературі, ще із часів Олександра Чоловського [23, s.13], традиційно пов'язується теза про повне опустіння Чернелицького замку й початок занепаду фортеці [21, с.50; 16, с.104; 17, с.164–165]. Однак таке твердження не підкріплюється джерелами. Більше того, збережені документи зображають ситуацію в зовсім іншому світлі. Як указано в заповіті Мавриція, написаному в 1811 році й кілька разів підтверженому (останній раз у 1816 році), головна частина маєтку Ценських – Чернелиця – переходила у володіння його дружини Теофілії, котра мала володіти містечком і замком до кінця свого життя. Тільки після її смерті Чернелиця мала перейти до сина Удальрика. Останній, у свою чергу, отримав у володіння Вікно, а його сестра Модеста грошову винагороду [10, s.25–26].

На відміну від поширеного в історичній літературі погляду Теофілія після смерті чоловіка не залишила Чернелицю й замок. Її приватна кореспонденція свідчить, що вона проживала в замку аж до своєї смерті в 1835 році. Листи Теофілії дають також коротку інформацію про щоденне життя замку, поганий стан окремих замкових будівель, про періодичні труднощі, особливо під кінець зими, з кормами для коней і худоби. Вони ж повідомляють, що при Теофілії в замку в кінці 1820-х і на початку 1930-х років часто перебували її внуки з Вікна – діти Удальрика та Юлії. Та ж кореспонденція говорить про те, що Ценська активно розвивала горілчаний промисел у Чернелиці й що їй належала гуральня, розташована між замком і Дністром, на березі невеликого потоку Должок [11, ark.29–52, 333–382].

Ситуація змінилася тільки після смерті Теофілії в 1835 році. Чернелиця, згідно із заповітом Мавриція, перейшла до його сина Удальрика Миколая. Незважаючи на те, що містечко було найважливішим серед володінь роду, Удальрик прийняв рішення не повертатися до Чернелиці й залишитись у Вікні. Причиною такого рішення було те, що чернелицька резиденція являла собою старий оборонний бастионний замок, який у порівнянні з новою резиденцією у Вікні був малоприсадабленим до проживання. Із Чернелицького замку до Вікна Удальрик переніс усі родинні зібрання, твори мистецтва й найцінніші меблі. Така ж доля спіткала архів і бібліотеку, що зберігалися в замку [13, s.120; 22, s.141–142]. Що ж стосується самого замку, то швидше за все він почав використовуватися виключно з господарською метою.

Найбільш правдоподібно, що Удальрик Ценський не продав свої володіння в Чернелиці одразу після смерті матері й замок залишався в його володінні принаймні до 1848 року. Власне з того року походить остання згадка про належність Чернелиці до Ценських. Вона була пов'язана з одруженням старшого сина Удальрика Людомира з Магдаленою Йорданівною із Заклічина. Молода пара вирішила замешкати у Вікні, у зв'язку із чим Удальрик прийняв рішення переселитися до Чернелиці. Однак син і невістка переконали його залишитись у Вікні [13, s.122–123]. Видається, що саме після цього Удальрик продав свою частину Чернелиці. У кожному разі в переліку володінь Ценських, створеному в 1850 році, ані саме покутське містечко, ані Чернелицький замок уже не згадуються [13, s.235–236].

1. Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Відділ рукописів, ф. 9, оп. 1, спр. 778, арк. 852.
2. Там само, ф. 141 (Фонд Олександра Чоловського), оп. 1, спр. 449, 17 арк.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІУ України), ф. 184, оп. 2, спр. 860.
4. Akta Grodzkie i Ziemskie z archiwum ziemskiego we Lwowie. – Т. 24 / wyd. A. Prochaska. – Lwów : Nakładem Towarzystwa Naukowego, 1931. – 570 s.
5. Archiwum Narodowe w Krakowie. Oddział I – akt staropolskich grodzkich i ziemskich, archiwów rodów i rodzin, kolekcji i zbiorów. – Teki Antoniego Schneidra. – Teka 366: Czernelica (без нумерації аркушів).
6. Archiwum rodzinne Cieńskich w Krakowie. – Testament Franciszki Cieńskiej z Głuchowskich. – Rękopis III/3/15.
7. Archiwum rodzinne Cieńskich w Zgierzu. – “Kronika” Cieńskich. Maszynopis (без нумерації сторінок).
8. Biblioteka Narodowa. – Baza danych Polona. – Kolekcja fotografii Juliusza Dutkiewicza. – Sygn. F.12719/IV; F.12720/IV. // <http://www.polona.pl> [07.02.2014].
9. Dzieduszycki M. Kronika domowa Dzieduszyckich / M. Dzieduszycki. – Lwów : Nakładem autora, 1865. – 480 s.
10. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział mikrofilmów, sygn. 8059, ark. 15–27.
11. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział mikrofilmów. – Mf 2665/I (Sygn. oryginału 6765/I). – Korespondencja Cieńskich. Т. I : Korespondencja rodzinna Cieńskich i Dzierzkowskich. Lata 1745–1869. – Ark. 29–408.
12. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział rękopisów. – Sygn. Akc 29/2002/1: Jerzy Ronikier, Dzieje rodu Cieńskich od najdawniejszych czasów do końca I Rzeczypospolitej w XVIII wieku, Maszynopis, bez miejsca i daty, przedmowa Tadeusza Cieńskiego. – 115 s.
13. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Dział rękopisów. – Sygn. Akc 29/2002/2: Ryszard Ergetowski, Część II: dzieje rodu Cieńskich w latach 1772–1986, Kraków, 1990, maszynopis. – 425 s.
14. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu. – Zbiory cyfrowe. – Archiwum Cieńskich z Okna. – Płyta 7. – Sygn. DE-2375. – 114 ark.
15. Zbiór dokumentów małopolskich. – Т. 8 : Dokumenty z lat 1435–1450, uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442 / wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975. – 399 s.
16. Антонюк Д. Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні / Д. Антонюк. – К. : Грані-Т, 2011. – Ч. 1. – 188 с.
17. Івченко А. Україна : фортеці, замки, палаци : путівник / А. Івченко, О. Пархоменко. – К., 2010. – 600 с.
18. Квятковський Л. Палац Чернелицького замку / Л. Квятковський // Пам'ятки України. – 2014 (у друці).
19. Нагірний В. Інвентарний опис Чернелицького замку 1798 року / В. Нагірний // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 23–24 : До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. – 2013. – С. 21–26.

20. Нагірний В. Хто і коли збудував Чернелицький замок? / В. Нагірний // Ямгорів. – 2013. – Т. 22–23. – С. 149–155.
21. Смеречанський Р. Старожитності Городенківщини / Р. Смеречанський, В. Никифорок. – Снятин, 1995.
22. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej / R. Aftanazy. – Wrocław, 1995. – Т. 7.
23. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej / A. Czołowski. – Lwów : Nakładem autora, 1892. – 70 s.
24. Nagirnyj W. Pod władaniem Buczackich i Jazłowieckich: Czernelica w XV–XVII wieku / W. Nagirnyj // Kurier Galicyjski. – 2013. – № 23–24 (195–196). – S. 43.

В статті розглядається історія покутського городка Чернелиця в першій половині XIX століття, в період володіння їм польським родом Ценських. Автор приходить до висновку, що перехід Чернелиці в власність Ценських відбувся між 1798 роком і квітнем 1804 року. Збережені в родинному архіві Ценських матеріали дозволяють вважати, що вони володіли Чернелицею до 1848–1850 років.

Ключові слова: Чернелиця, Чернелицький замок, Маврицій Ценський, Теофілія Ценська, Покутьє.

The article highlights the history of the Pokuttya town Chernelytsya in the first half of the 19th century, during the time of the Tsensky family tenure. The author concludes that the change of Chernelytsya to ownership of Tsensky took place between 1798 and April 1804. The saved family documents of Tsensky allow assuming that this family owned by the town to 1848–1850 years.

Keywords: Chernelytsya, Chernelytsya castle, Mauritius Tsensky, Teofilia Tsenska, Pokuttya.

**УДК 94(474)
ББК 63.3 (4 Укр)**

Петро Сіреджук

НАЦІОНАЛЬНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ НАДВІРНИ 1870 р.

У розвідці вперше в українській історіографії зроблено спробу на основі виборчого списку, як нового виду першоджерела, висвітлити національний і соціальний склад населення найбільшого міста Галицької Гуцульщини в третій чверті XIX ст. У статті теж подано опис міської печатки, якою завірено список жителів Надвірні, котрі мали право голосу на виборах до австрійського парламенту.

Ключові слова: українці, євреї, поляки, німці, громада, національна меншина, печатка.

У вітчизняній урбаністиці демографічний розвиток міст і містечок Прикарпаття в третій чверті XIX ст. є білою плямою. Мета нашої розвідки, по-перше, ознайомити науковців і краєзнавців з новим видом першоджерел – виборчими списками; по-друге, спробувати на базі цього першоджерела відтворити національний і соціальний склад різних верств населення Надвірні за 1870 р. та обнародувати опис і відомості про раніше не відому міську печатку повітового міста. Практичне значення статті полягає в тому, що її можна використовувати під час написання узагальнюючих праць з історичної демографії, соціально-економічної історії, ономастики Прикарпаття та краєзнавства Надвірні й гуцулознавства.

Виборчі списки населених пунктів прикарпатського регіону нині зберігаються в теках А.Шнайдера воєводського архіву м. Краків на Вавелю. Ось чому виявлення, дослідження й публікація цього раніше не знаного виду документів зазначеного хронологічного зрізу має не тільки наукове, а й пізнавальне значення для всієї громадськості краю. Автор виявив їх у червні 2012 р., коли перебував на стипендію фонду королеви Ядвіги Ягеллонського університету в м. Краків, і дякує його ректорові К.Мусіолу.

Першоджерелом дослідження національного й соціального складу населення Надвірні в 1870 р. є виборчий список жителів міста. У ньому зазначаються прізвища виборців, їхній соціальний статус як платників податків на користь австро-угорської держави. Згідно з даними цього документа, у місті на той час проживало 6 279 осіб [1, к.503].

Документ знаходиться в теці № 1131 фонду Антонія Шнайдера у воєводському архіві м. Краків на Вавелю. Документ складається із 40 сторінок і завірений печаткою

міського уряду м. Надвірна 11 червня 1870 р. [1, к.503–543]. Він написаний польською мовою менш-більш розбірливим почерком. Через те, що немає інших демографічних джерел, які би висвітлювали національний і соціальний склад населення Надвірни, то важко говорити, наскільки цей документ реально відтворює національний склад і демографічну картину міста в той час. Усе ж таки вважаємо, що список жителів міської громади, які брали участь у голосуванні, є важливим демографічним джерелом для дослідження національного й соціального складу, а також онамастикону населення Надвірни в третій чверті XIX століття, позаяк немає інших демографічних джерел. Отож його публікація має не тільки наукове, а й пізнавальне значення для наукової і краєзнавчої громадськості Прикарпаття.

Згідно з вищезгаданим документом, соціальний і національний склад міста Надвірна в 1870 р. виглядав так:

Повітова адміністрація:

1) Фердинанд Попіль – повітовий комісар; 2) Константин Слувік – повітовий секретар; 3) Йозеф Зешек – староста; 4) Павло Краснодемський – канцелярист повітового старости.

Податкова адміністрація:

1) Ян Дорфлер – податковий комісар; 2) Францішек Кемел; 3) Йозеф Павлічек; 4) Станіслав Петролевіч – податкові офіціали; 5) пенсіонер Йосиф Петцел – збирач податків; 6) Карл Ягерманн – збирач податків; 7) Томаш Грольський – податковий контролер; 8) Міхал Запалінський – податковий ад'юнкт.

Судочинство:

1) Кароль Поршинський – суддя; 2) Леон Бірчинський – судовий канцелярист; 3) Ян Нойманн – судовий ад'юнкт.

Медицина й фармацевтика:

1) Йозеф Абгарович – лікар; 2) Герман Гелцлінгер – міський лікар; 3) Моріцц Фоерштадт – приватний лікар; 4) Владислав Зембовський – аптекар; 5) Антон Штиллер – аптекар.

Шкільництво й інженерія:

1) Ян Турянський – учитель; 2) Йордан Вібр – повітовий інженер [1, к.505–506].

За станом на 11 червня 1870 р. у м. Надвірна налічувалося 897 родин, з них 386 українських, 97 польських, 40 німецьких і 374 єврейських. Отож першою за кількістю населення громадою була українська спільнота. Серед національних меншин найбільшою значилась єврейська, а найменш численною – німецька громади. Польська община йшла вслід за єврейською громадою [1, к.503–542].

Українська громада міста налічувала 386 сімей. Українці займалися рільництвом і ремеслом. Серед усього загалу 71 родини міських ремісників, які значаться в цьому документі, їх налічувалося 20 сімей, що складає 28,4%, тобто майже третину ремісничої верстви міста. Зате українці займали пальму першості в рільництві, де з 380 родин, зайнятих цим видом господарської діяльності, лише дванадцять були чужоземці: дві німецьких і десять польських. Це дає підстави стверджувати, що українці надвірнянської громади були основними постачальниками сільськогосподарської продукції на міському ринку. Серед усіх міських рільників питома вага українців складала 93,3%, а чужинців – 6,7%.

Верстви населення української громади м. Надвірна:

Духовенство української общини: отець Корнилій Мандичевський і вікарій Олександр Петровіч [1, к.505].

Власники будинків: 1) Еміль Гринішак; 2) Марія Костирко; 3) Михайло Павлюк; 4) Петро Смеречанський [1, к.506, 513, 519].

Ремісники:

Друзярі: 1) Михайло Кіндрат; 2) Яків Кіндрат, 3) Антон Німич [1, к.511, 520].

Ковалі: Микола Вагадза [1, к.512].

Кушнірі: 1) Семен Грегорак; 2) Федір Козак; 3) Андрій Кочержук; 4) Антип Кочержук; 5) Лукаш Полатайко; 6) Михайло Йосипенко [1, к.517, 522].

Різники: 1) Гриць Костик; 2) Ілля Костик; 3) Юрко Костик [1, к.507, 510].

Стельмахи: Михайло Мотулич [1, к.520].

Столярі: Гринь Феніцький [1, к.506а].

Ткачі: 1) Кость Гринишак; 2) Тома Дунець; 3) Макарій Кочержук; 4) Михайло Полатайко (404); 5) Юрко Хроменко [1, к.506, 513, 521, 522].

Домівники (особи, що винаймали житло або жили на утриманні родичів):

1) Микола Гутенко; 2) Василь Дем'янчук; 3) Федір Йосипенко; 4) Матій Миколайчук; 5) Антон Німич; 6) Іван Яцишин [1, к.524].

Городники: 1) Григор Андрійович; 2) Дмитро Андрійович; 3) Прокіп Бабинецький; 4) Василь Гринишак; 5) Іван Гринишак; 6) Василь Дунець; 7) Микола Думець; 8) Семен Дунчак; 9) Кость Дем'янчук; 10) Микола Клемчук; 11) Микола Кіллман; 12) Іван Курій; 13) Семен Луценко; 14) Юрко Луценко; 15) Гринь Мінкевич; 16) Клим Полатайко; 17) Микола Полатайко; 18) Микола Скорупський; 19) Олекса Скорупський; 20) Онуфрій Скорупський; 21) Магда Юркевич; 22) Ян Юркевич [1, к.525–527].

Рільники: 1) Василь Андрійович; 2) Василь Андрійович (363); 3) Вінцентій Андрійович; 4) Іван Андрійович; 5) Семен Андрійович (395); 6) Семен Андрійович (442); 7) Стефан Андрійович; 8) Михайло Айнчак; 9) Антон Барилляк; 10) Павло Буній; 11) Панько Буній; 12) Василь Брус; 13) Федір Воловатий; 14) Іван Гаврилук; 15) Микола Гаврилук; 16) Іван Гаврицюк; 17) Микита Гаврицюк; 18) Микола Гарасимович; 19) Антон Грегораш; 20) Микола Грегораш; 21) Михайло Грегораш (165); 22) Михайло Грегораш (231); 23) Семен Грегораш; 24) Ян Грегораш; 25) Андрій Гринишак; 26) Дмитро Гринишак (358); 27) Дмитро Гринишак (400); 28) Дмитро Гринишак (400); 29) Іван Гринишак; 30) Іван Гринишак (402); 31) Ілля Гринишак; 32) Лук'ян Гринишак; 33) Михайло Гринишак; 34) Петро Гринишак; 35) Федір Гринишак; 36) Микола Гринів; 37) Гринкевич; 38) Андрій Гриценко; 39) Василь Гриценко; 40) Юрко Гриценко; 41) Петро Гречка; 42) Петро Гречка (370); 43) Федір Гречка (124); 44) Федір Гречка (136); 45) Василь Дем'янчук; 46) Данило Дем'янчук; 47) Марфій Дем'янчук; 48) Матій Дем'янчук; 49) Микита Дем'янчук; 50) Степан Дем'янчук; 51) Стефан Дем'янчук (387); 52) Томаш Дем'янчук; 53) Федір Дем'янчук; 54) Ян Дем'янчук; 55) Гринь Дунець; 56) Томаш Дунець; 57) Петро Дунчак; 58) Антон Іроденко; 59) Василь Іроденко; 60) Михайло Іроденко; 61) Олександр Іроденко; 62) Савка Іроденко; 63) Іван Йосепчук; 64) Юрко Йосепчук; 65) Яків Йосепчук; 66) Григор Йосипенко; 67) Іван Йосипенко (373); 68) Іван Йосипенко (374); 69) Микола Йосипенко; 70) Семен Йосипенко; 71) Стефан Йосипенко; 72) Якоб Йосипенко; 73) Микола Кіллман; 74) Семен Кіллман; 75) Стефан Кіллман; 76) Василь Кіндрат; 77) Онуфрій Козак; 78) Василь Костик; 79) Дмитро Костик; 80) Микола Костик (78); 81) Микола Костик (343); 82) Микола Костик (356); 83) Микола Костик (356); 84) Михайло Костик; 85) Іван Костирко; 86) Василь Костиш; 87) Андрій Кочержук; 88) Василь Кочержук; 89) Іван Кочержук; 90) Йосиф Кочержук; 91) Панько Кочержук; 92) Стефан Кочержук; 93) Федір Кочержук; 94) Юліанна Кочержук; 95) Ян Кочержук; 96) Гринь Лучковський; 97) Гринь Луців; 98) Дмитро Луців; 99) Іван Луців; 100) Яків Луців; 101) Микола Луценко; 102) Семен Луценко; 103) Стефан Луценко; 104) Юрко Луценко; 105) Лукаш Марусенко; 106) Петро Марусенко; 107) Гаврило Марчук; 108) Іван Микитин; 109) Дмитро Микитюк; 110) Іван Микитюк; 111) Іван Микитюк (487); 112) Якоб Микитюк; 113) Антон Миколайчук; 114) Григор Миколайчук; 115) Ян Миколайчук; 116) Іван Мушак; 117) Онуфрій Мушак; 118) Якуб Мушак; 119) Юрко Нижник; 120) Іван Опарчук; 121) Данило Павлюк; 122) Ілько Павлюк; 123) Михайло Петрусь; 124) Стефан Подчеваний; 125) Іван Покіч; 126) Ярема Покіч; 127) Андрій Полатайко; 128) Василь Полатайко; 129) Іван Полатайко; 130) Данило Полатайко; 131) Климентій Полатайко; 132) Михайло Полатайко (405); 133) Петро По-

латайко; 134) Стефан Полатайко; 135) Федір Полатайко; 136) Ян Полатайко; 137) Андрій Свидрів; 138) Тимофій Свидрів; 139) Кость Свидрів; 140) Лаврентій Свидрів; 141) Микита Свидрів; 142) Онуфрій Свидрів; 143) Тимофій Свидрів; 144) Юрко Свидрів; 145) Якуб Свидрів; 146) Яків Свидрів (411); 147) Іван Скорупський; 148) Антон Слюсарчук; 149) Іван Слюсарчук; 150) Федір Слюсарчук; 151) Микита Смерекович; 152) Микола Сметанюк; 153) Олександр Сметанюк; 154) Григорій Срібний; 155) Стефан Срібний; 156) Ян Срібний; 157) Федір Томишин; 158) Яким Ційчин; 159) Габріель Федорович; 160) Антон Федоришин; 161) Семен Федоришин; 162) Стах Федоришин; 163) Семен Феніцький; 164) Гаврило Юркевич; 165) Дмитро Юркевич; 166) Данило Юркевич; 167) Кость Юркевич; 168) Михайло Юркевич; 169) Стефан Юркевич; 170) Семен Яцишин [1, к.506а–527].

Халупники: 1) Дмитро Андрій; 2) Юрко Андрій; 3) Василь Андрійович; 4) Дмитро Андрійович; 5) Іван Андрійович; 6) Михайло Андрійович; 7) Никифор Андрійович; 8) Марія Андрійович; 9) Матій Андрійович; 10) Михайло Андрійович; 11) Никифор Андрійович; 12) Олекса Андрійович; 13) Юрко Андрійович; 14) Стефан Андрійович; 15) Анна Бариляк; 16) Антон Бариляк; 17) Станіслав Бариляк; 18) Ярина Бариляк; 19) Василь Басараб; 20) Федір Бедженар; 21) Василь Бойчук; 22) Іван Бойчук; 23) Олекса Бойчук; 24) Матій Буній; 25) Ілько Василів; 26) Гринь Воловатий; 27) Михайло Воловатий; 28) Іван Голинський; 29) Павло Голюк; 30) Дмитро Грегораш; 31) Петро Грегораш; 32) Стефан Грегораш; 33) Текля Грегораш; 34) Федір Грегораш; 35) Ян Грегораш; 36) Анна Гринішак; 37) Андрій Гринішак; 38) Іван Гринішак; 39) Йосиф Гринішак; 40) Олекса Гринішак; 41) Роман Гринішак; 42) Стефан Гринішак; 43) Тимофій Гринішак; 44) Федір Гринішак; 45) Стефаниха Гринішак; 46) Олекса Гринчак; 47) Іван Гричка; 48) Іван Гричко (пізніше прізвище на Гречко); 49) Іван Гричко (імовірно, Гречко); 50) Гринькевич; 51) Василь Дем'янчук; 52) Данило Дем'янчук; 53) Дмитро Дем'янчук; 54) Олекса Дем'янчук; 55) Семен Дем'янчук; 56) Юрко Дем'янчук; 57) Юсько Дем'янчук; 58) Якоб Дем'янчук; 59) Антон Дронюк; 60) Йосиф Здеско; 61) Андрій Іроденко; 62) Іван Іроденко; 63) Микола Іроденко; 64) Микита Іроденко; 65) Параска Іроденко; 66) Стефан Іроденко; 67) Андрій Йосипенко; 68) Дмитро Йосипенко (молодший) (710); 69) Дмитро Йосипенко (старший) (873); 70) Іван Йосипенко; 71) Микола Йосипенко; 72) Петро Йосипенко; 73) Дмитро Кіллман; 74) Іван Кіллман; 75) Олекса Кіллман (597); 76) Олекса Кіллман (615); 77) Федір Кіллман; 78) Штефан Кіллман; 79) Афтанасій Кіндрат; 80) Юрко Ковальчук; 81) Дмитро Козак; 82) Семен Козак; 83) Василь Костик; 84) Гриць Костик; 85) Кость Костик; 86) Якуб Костик; 87) Семен Костирко; 88) Семен Костирка; 89) Ілько Кочержук; 90) Микита Майковський; 91) Петро Майковський; 92) Захарій Мекетник; 93) Семен Мекетник; 94) Гаврило Микитюк; 95) Іван Микитюк; 96) Маті́ха Микитюк; 97) Микита Микитчук; 98) Григорій Микитюк; 99) Семен Микитюк; 100) Антон Миколайчук; 101) Іван Миколайчук; 102) Ян Миколайчук; 103) Кость Міркевич; 104) Петро Нерета; 105) Гаврило Нижник; 106) Гнат Нижник; 107) Гринь Нижник; 108) Микита Нижник; 109) Іван Павлюк; 110) Данило Павлюк; 111) Микола Павлюк (553); 112) Микола Павлюк; 113) Семен Павлюк; 114) Антон Петрусь; 115) Іван Петрусь; 116) Василь Пістуняк; 117) Іван Полатайко; 118) Ілько Полатайко; 119) Микола Полатайко; 120) Михайло Полатайко; 121) Томаш Полатайко; 122) Андрій Подчамсавий; 123) Григорій Подчамсавий; 124) Михайло Подчамсавий; 125) Анна Свидрів; 126) Андрій Свидрів; 127) Гнат Свидрів; 128) Дмитро Свидрів; 129) Іван Свидрів; 130) Данило Свидрів; 131) Тимофій Свидрів; 132) Василь Сем'ярчук; 133) Микола Скорупський; 134) Юрко Скорупський; 135) Ян Скорупський; 136) Данило Слюсарчук; 137) Кость Слюсарчук; 138) Марфій Слюсарчук; 139) Юрко Слюсарчук; 140) Михайло Смеречанський; 141) Федір Срібний; 142) Андрій Теодорчук; 143) Андрій Троценко; 144) Георгій Турина; 145) Данило Федоришин; 146) Дмитро Федорин; 147) Дорка Федоришин; 148) Андрій Федорович;

149) Василь Феніцький; 150) Федір Феніцький; 151) Михайло Хоменко; 152) Дмитро Хроменко; 153) Ян Хом'як; 154) Гнат Цівкач; 155) Іван Цівкач; 156) Микита Цівкач; 157) Гаврило Юркевич; 158) Микола Юркевич; 159) Якуб Юрків; 160) Дмитро Яворський; 161) Віцентій Яцишин; 162) Ілля Яцишин [1, к.527–542].

Отже, за даними цього документа, соціальні верстви населення української громади Надвірни виглядають так: двоє духівників, четверо власників міських кам'яниць, шестеро, вірогідно, найманих робітників, 22 родини городників, 20 родин ремісників різних фахів, 169 родин рільників і 163 сім'ї халупників.

Соціальний склад населення єврейської громади Надвірни

Єврейська меншина Надвірни складалася з 374 родин, у яких був один броварник, один крамар, один золотник, один пекар, один пропінатор, один столяр, два кравці, два склярі, два цирульники, два комірники, п'ять фірманів, шість шинкарів, 12 власників реальності, 18 безробітних, 22 купці, 23 ремісники, 59 гендлярів, 71 власник будинків і 159 халупників.

Міські євреї повністю зосередили у своїх руках роздрібну, крайову й зовнішню торгівлю. З фахів ремесла першість тримали золотарство, склярство, кравецтво, пекарство, цирульництво та перевізництво. Вони також випускали для місцевого населення спиртні напої.

Плебс єврейської меншини м. Надвірна складали ремісники, халупники й комірники, а патриціт – особи, що виготовляли спиртні напої, займалися торгівлею.

Гендлярі: 1) Фішель Абар; 2) Берл Блітцер; 3) Давид Бергер; 4) Ферухім Бергер; 5) Вольф Берглер; 6) Йозес Бохнер; 7) Мендель Брандес; 8) Мехель Бренер; 9) Хаїм Брундвайн; 10) Шімон Брюкель; 11) Ісак Бугель; 12) Озіаш Вінтер; 13) Йосель Віттерес; 14) Абрам Воль; 15) Герш Гайнер; 16) Мендел Гелдберг; 17) Берл Голієр; 18) Абрам Горевітц; 19) Ріфка Гофман; 20) Герш Гаснер; 21) Бенямін Гетцлер; 22) Юда Гетцлер; 23) Йосель Гібнер; 24) Пінкас Глюкштайн; 25) Ферухім Грюнштайн; 26) Шлома Кафер; 27) Герцель Квартлер; 28) Мозес Кастенбрунн; 29) Озіаш Кваттер; 30) Калман Краутман; 31) Шлома Крайндлер; 32) Янкель Крайндлер; 33) Абрам Кресель; 34) Ріфка Кресель; 35) Мозес Ляйба; 36) Беньямін Ляйтнер; 37) Нухім Ляйтнер; 38) Лейба Майер; 39) Майер Облас; 40) Самуель Остіштер; 41) Беріш Пурпур; 42) Мендель Розенштройс; 43) Мендель Розенштраус; 44) Йосель Тікель; 45) Мозес Троппа; 46) Фроїм Хаймес; 47) Абрам Файг; 48) Райзі Федер; 49) Ігнатц Фельдеренер; 50) Хаїм Філінберг; 51) Ляйб Фінгелманн; 52) Герш Фірх; 53) Мозес Форштайн; 54) Файбіш Фрідман; 55) Гершон Цусін; 56) Нахман Швахлер; 57) Мозес Штамлер; 58) Мортко Штримбер; 59) Вольф Шустер [1, к.506–542].

Крамарі: Бенямін Гетцлер [1, к.511].

Купці: 1) Мозес Відманн; 2) Ілле Віттелес; 3) Абрагам Бург; 4) Шая Відманн; 5) Йосель Віссель; 6) Залел Гекерлінг; 7) Хаїм Горевітц; 8) Файбіш Горох; 9) Юда Гетцлер; 10) Шемше Гібнер; 11) Гріффел; 12) Хаїм Гюнфель; 13) Абрагам Капельманн; 14) Ітцік Кампльманер; 15) Давид Марголес; 16) Іцько Марголес; 17) Ляйс Міселес; 18) Сруль Фоштер; 19) Таубе; 20) Арон Фрідман; 21) Мехле Фукс; 22) Давид Ціммерманн [1, к.506, 506а, 506б, 507, 508, 510, 527].

Шинкарі: 1) Ківа Бергер; 2) Пінкас Біттерманн; 3) Мешулим Брукель; 4) Бендіт Копельманн; 5) Шлома Лумер; 6) Смухер [1, к.506, 506а, 507, 510].

Власники домів: 1) Озіаш Авнер; 2) Шлома Бабгнер; 3) Якуб Бахер; 4) Йосель Берглер; 5) Лає Брауднер; 6) Йосель Бреннбергер; 7) Хаїм Бреслер; 8) Йосель Брехнер; 9) Вайнгартен; 10) Сусі Вайсблум; 11) Нухім Вайсенройнд; 12) Векерман; 13) Мендель Відманн; 14) Герш Вірманн; 15) Герш Галперн; 16) Гершон Горвітц; 17) Хаїм Гофман; 18) Ляйб Гут; 19) Герш Ганер; 20) Якоб Гелбгарт; 21) Груль Герлер; 22) Сруль Геслер; 23) Ітціг Гляубгардт; 24) Беньямін Голсберг; 25) Беньямін Голштайн; 26) Мортко Грауер; 27) Аншель Груббер; 28) Герш Гумер; 29) Мортко Дахс; 30) Майер Дрейлінг; 31) Нухім

Друмер; 32) Єнте Енгельсберг; 33) Йосель Дрімер; 34) Айдель Дрінер; 35) Хаскель Дройлінг; 36) Янкель Заудерер; 37) Іцько Ігварттер; 38) Герш Казвін; 39) Геш Каіш; 40) Давид Кнолл; 41) Нухім Краутгамер; 42) Герш Круг; 43) Берл Кудітц; 44) Абрагам Лер; 45) Янкель Лінк; 46) Іцько Лянґснер; 47) Фішел Льові; 48) Арон Льойфер; 49) Сруль Лянґснер; 50) Абрагам Мер; 51) Озіаш Наґлер; 52) Янкель Ор; 53) Пікел; 54) Ляйб Райсберг; 55) Рахміл Розенгек; 56) Лейзор Ротеннберг; 57) Мортко Сененсіб; 58) Озіаш Сервасер; 59) Регіна Шварцберг; 60) Беньямін Швахтер; 61) Якоб Шайнфельд; 62) вдова Фітце; 63) Якоб Фіш; 64) З. Фішел; 65) Мозес Фойер; 66) Йонас Фрідманн; 67) Мозес Фрідман; 68) Йосель Фурманн; 69) Інціг Цаудерер; 70) Хаїм Цаудерер; 71) Гершон Цусін [1, к.506b–527].

Власники реальності: 1) Герш Абош; 2) Берл Бахер; 3) Фабіш Гірш; 4) Хайсіц Глінарт; 5) Соломон Кнолл; 6) Майер Магод; 7) Самуель Майзелес; 8) Йоел Файг; 9) Соломон Кнолл; 10) Герш Шайндель; 11) Йосель Шайнер; 12) Хаїм Ціммерманн [1, к.506–506b].

Винаймачі квартири, безробітні, які були на утриманні родини: 1) Ляйб Бург; 2) Беньямін Візел; 3) Усегер Вінер; 4) Давид Герш; 5) Герш Гуснер; 6) Мортко Дрейлінг; 7) Шлома Дюрер; 8) Йосель Еріх; 9) Мозес Крамер; 10) Абрагам Лянґвайлер; 11) Мозес Меншенфройнд; 12) Росенштраусс; 13) Мозес Троппер; 14) Йосель Фрауштер; 15) Ксавер Фукс; 16) Копел Цірлес; 17) Ляйб Цуциловер; 18) Хаїм Шехтер [1, к.517, 524, 526, 527].

Ремісники надвірнянської єврейської громади:

Броварники: Беньямін Гетцлер.

Золотники: Берл Бург [1, к.511].

Кравці: 1) Беньямін Гетцлер; 2) Йосель Трауб; 3) Абрагам Шулінгер [1, к.511].

Пекарі: Іцько Шаллер [1, к.512].

Пропінатор: Янкель Гірш [1, к.506].

Різники: 1) Іцько Балл; 2) Мозес Балл; 3) Шлома Вайтц; 4) Мозес Булл; 5) Шлома Майєц; 6) Мозес Раґін [1, к.511, 512, 515, 516].

Склярі: 1) Ляйб Дімант; 2) Арон Дойтшер [1, к.512].

Столяр: Шлома Облас [1, к.515].

Ферлєгер: Шмійло Розенгек [1, к.514].

Візники: 1) Персіц Бранбергер; 2) Абрам Брумбергер; 3) Нута Брумбергер; 4) Озіаш Шафер; 5) Фішер Візел [1, к.506b, 508, 510, 527].

Перукарі: 1) Герш Блау; 2) Сімхе Блау [1, к.508, 515].

Городники: 1) Хаїм Дреґеніг; 2) Нухім Ляйтнер [1, к.526, 527].

Плебс єврейської громади:

Комірники: 1) Ляйб Бург; 2) Фішур Берґлер [1, к.524, 525].

Халупники: 1) Йосель Абош; 2) Файбіш Абош; 3) Якоб Абош; 4) Йосель Адель; 5) Тобіас Адлер; 6) Гешер Альберт; 7) Лає Альберт; 8) Перетц Ахсель; 9) Хаїм Бадлер; 10) Фольф Бамер; 11) Фішел Берґнер; 12) Двоіре Бартфельд; 13) Абрам Бергер; 14) Іцько Бергер; 15) Ейзіг Берґлер; 16) Шлома Бітковоер; 17) Борух Бітман; 18) Шімсон Блау; 19) Юда Богородекевич; 20) Хаскель Брадер; 21) Фішер Брандес; 22) Борух Брумбергер; 23) Борух Брумбергер; 24) Мендель Брумбергер; 25) Іцько Булл; 26) Нафталі Булл; 27) Фішель Булл; 28) Мендель Вінер; 29) Мендель Вініґартен; 30) Мортко Вайлтц; 31) Давид Вісель; 32) Мендель Вундерманн; 33) Озіс Гартман; 34) Мозес Гарц; 35) Абрам Гауслярдт; 36) Мендель Гільман; 37) Шая Голумекер; 38) Берл Горовітц; 39) Сруль Герлер; 40) Абрагам Гляубґарт; 41) Шмійл Голд; 42) Сара Голштайн; 43) Герш Грауер; 44) Ісак Грюнд; 45) Залелл Дахс; 46) Беньямін Дорлер; 47) Ляйб Драт; 48) Фроїм Драт; 49) Герш Дреєніг; 50) Давид Дрімер; 51) Селіг Дрімер; 52) Берле Ерґер; 53) Салам Ерґер; 54) Сруль Ерґер; 55) Мозес Занкер; 56) Берл Зіффер; 57) Абрам Зірлер; 58) Гацел Знафлер; 59) Давид Ісерт; 60) Фішер Ісерт; 61) Герш Кампель; 62) Герш Карвін; 63) Йосель Квастлер; 64) Рафал Квартлер; 65) Мозес Кітцлер; 66) Сімонс Коблер; 67) Йохель Кноль; 68) Мортко Кноль; 69) Соломон Кноль; 70) Увітко Кноль; 71) Абрам

Крайндлер; 72) Шлома Крайндлер; 73) Нухім Крамер; 74) Аншель Кройтцер; 75) Абрам Лайтнер; 76) Хая Ленде; 77) Вольф Ляйтнер; 78) Йосель Ляйтнер; 79) Іцько Лампель; 80) Йонас Лампель; 81) Шміль Леверер; 82) Хая Лінде; 83) Майер Лорбер; 84) Єхель Локер; 85) Нухім Локер; 86) Маціг Майоран; 87) Берл Мейслер; 88) Райсі Месінгер; 89) Герш Міттельман; 90) Хая Моклер; 91) Копел Нойштадлер; 92) Абрам Олас; 93) Хаїм Облас; 94) Беньямін Остріц; 95) Шміл Пастер; 96) Якуб Пастер; 97) Лейзор Патель; 98) Герш Патіль; 99) Герш Паулер; 100) Абрам Прінлер; 101) Боріх Пурпур; 102) Ітцік Пурпур; 103) Беріх Ратспехер; 104) Ляйб Ребарбар; 105) Шміл Ребарбар; 106) Ейзік Рітман; 107) Іцько Розенгек; 108) Таубе Розенгек; 109) Янкель Свехлер; 110) Герш Сегер; 111) Йохе Сегер; 112) Мошко Сегер; 113) Шлома Сервассер; 114) Шлома Снігер; 115) Тагер; 116) Віна Тербіш; 117) Соломон Тотшлер; 118) Ітціг Федерінг; 119) Мехел Фелерніг; 120) Зелел Фінкельштайн; 121) Сруль Фіртель; 122) Янкель Фрідман; 123) Кайле Фрідман; 124) Юнг Фішель; 125) Ляйзор Фоер; 126) Сруль Фогель; 127) Шая Фогель; 128) Алтер Цаудерер; 129) Фішел Цаудерер; 130) Герш Цвейлемер; 131) Берл Цвірн; 132) Мозес Ціммерман; 133) Абрагам Цінгер; 134) Арон Цятель; 135) Янкель Шмехтер; 136) Майлех Шайндель; 137) Ебер Шайнер; 138) Єла Шайнер; 139) Іцько Шайнер; 140) Мозес Шатнер; 141) Іцько Шафер; 142) Хаїм Шахлер; 143) Хаїм Шахлер; 144) Ляб Шварцберг; 145) Ейзік Шер; 146) Хаїм Шміль; 147) Беріх Шпітгайм; 148) Ляйб Шраер; 149) Якуб Штамлер; 150) Герш Штрайман; 151) Гедаїде Шустмеер; 152) Мех Шустер; 153) Мозес Шустер; 154) Хаїм Шустер; 155) Фішель Юнг; 156) Фанфель Ягер [1, к.513, 524, 527–542].

Верстви населення надвірянської польської громади:

Духовенство польської громади: Антон Яблонський – ксьондз та Ян Фішер – вікарій [1, к.505].

Чинovníки: 1) Леон Бірчинський (судовий канцелярист); 2) Томаш Грольський (податковий контролер); 3) Леопольд Древнянський (канцелярист суду); 4) Міхал Запалінський (податковий ад'юнкт); 5) Йозеф Зешек (повітовий староста); 6) Краснодемський (канцелярист староства); 7) Адам Маліновський (повітовий секретар); 8) Адам Масловський (нотаріус); 9) Йозеф Павлічек (податковий офіціал); 10) Станіслав Петролевіч (судовий виконавець); 11) Кароль Поршинський (суддя); 12) Констянтин Слупінський (секретар повітової ради) [1, к.505–506].

Медицина: Йозеф Абгарович.

Педагоги: Ян Турянський.

Фармацевти: Владислав Зембовський (аптекарь) [1, к.506].

Власники будинків: 1) Ян Галіковський; 2) Ян Дуткевіч; 3) Йозеф Заславський; 4) вдова Куделька; 5) Йозеф Мочерадинський; 6) Анбросій Станішевський; 7) Ян Стоцький [1, к.506, 506а, 508, 513, 517, 518, 524].

Домівники: 1) Фелікс Бруняний; 2) Шадковський [1, к.524, 526].

Ремісники:

Боднарі: Йосиф Новицький [1, к.511].

Друзярі: 1) Габріель Басараб; 2) Францішек Ковальський [1, к.506 в, 509].

Ковалі: 1) Михайло Барткевич; 2) Павло Барткевич; 3) Миколай Камінський; 4) Михайло Колянковський; 5) Францішек Качоровський; 6) Францішек Мочульський; 7) Ян Оклавець; 8) Антон Тершак; 9) Францішек Тершак [1, к.508, 510, 519, 520, 522, 523].

Конвісар: Леон Войцеховський [1, к.512].

Кушнірі: Леон Вагелеховський.

Різники: 1) Францішек Данір; 2) Антон Нагалевіч [1, к.509, 514].

Слюсарі: Антон Турчинський [1, к.509].

Стельмахи: Войцех Баріляк [1, к.515].

Столярі: Микола Янковський [1, к.509].

Теслі: Якоб Брезінський [1, к.510].

Шевці: 1) Йозеф Новаковський; 2) Ігнатій Паконь [1, к.514, 515].

Рільники: 1) Францішек Беднарський; 2) Ян Бідзінський; 3) Йозеф Бруняний; 4) Ян Дереновський; 5) Йозеф Куницький; 6) Міколай Мішкевіч; 7) Стефан Новицький; 8) Матеуш Петрусь; 9) Марцін Ровінський; 10) Миколай Турянський [1, к.510, 512, 517, 522, 524].

Городники: 1) Стефан Новицький; 2) Йозеф Ровінський; 3) Ян Ровінський; 4) Францішек Станішевський [1, к.525, 526].

Халупники: 1) Ян Беднарський; 2) Войцех Бідзінський; 3) Ян Бідзінський; 4) Кароль Бічінський; 5) Грегож Бруняний; 6) Микола Бруняний; 7) Томаш Бруняни; 8) Янко Бруняний; 9) Йозефа Дуткевич; 10) Томаш Комарський; 11) Ян Лесневіч; 12) Лобачинський; 13) Войцех Луговий; 14) Піотр Майковський; 15) Антон Мочарський; 16) Марцін Мочарський; 17) Микола Мочарський; 18) Ян Моцний; 19) Антон Ніжнікевич; 20) Йозеф Ніжнікевіч; 21) Станіслав Ніжнікевіч; 22) Кароль Новіцький; 23) Йозефа Осермалевіч; 24) Антон Ровінський; 25) Йозеф Ровінський; 26) Міхал Ровінський; 27) Ян Ровінський; 28) Францішка Росінська; 29) Ян Росінський; 30) Якуб Скорупський; 31) Миколай Сяркевіч; 32) Францішек Славінський; 33) Людвік Турчинський [1, к.528–542].

Німці. Німецька громада нараховувала 42 родини. За своїм соціальним складом, як українська, польська та єврейська общини, була різнорідною. Серед німців бачимо чиновників, ремісників, рільників, халупників, тобто їх община теж складалася з патриціату та плебсу. До патриціату відносимо міську інтелігенцію, яка займала різні пости в міській адміністрації, а до плебсу – халупників, домівників, рільників і ремісників.

Громада німецької меншини. У склад міського патриціату від німецької меншини входили:

Чиновники: 1) Йордан Вібр – повітовий інженер; 2) Йосиф Доллер; 3) Ян Дорфлер – податковий комісар; 4) Францішек Кемел – податковий офіціал; 5) Ян Нойманн – судовий ад'юнкт; 6) Йосиф Петцел – збирач податків; 7) Фердінанд Попіль – повітовий комісар; 8) Карл Ягерманн – збирач податків [1, к.505–506].

Медицина: 1) Герман Гелцлінгер – міський лікар; 2) Морітц Фоерштадт – приватний лікар [1, к.506].

Фармацевти: Антон Штиллер – аптекар [1, к.506].

Власники домів: 1) Йосиф Вебер; 2) Юлія Гаусер; 3) Естер Грюнштайн; 4) Кароль Кагле; 5) Францішек Лангардт; 6) Емілія Хрістофолеменс; 7) Ян Шмідт [1, к.506, 506а, 508, 509, 524].

Ремісники:

Слюсарі: Ян Мат'яс [1, к.511].

Столярі: 1) Райнгард Бурггардт; 2) Генріх Зедлер; 3) Вінцентій Лахет; 4) Ян (Йоганн. – П.С.) Мат'яс [1, к.509, 511, 515, 523].

Рільники: 1) Кароль Бауер; 2) Сімон Кіллман [1, к.506а].

Плебс німецької громади:

Городники: 1) Йосиф Ганус; 2) Якуб Ластес; 3) Станіслав Шайнбіргер [1, к.526, 527].

Халупники: 1) Кароль Бауер; 2) Якуб Бауер; 3) Матей Буніг; 4) Йосиф Віснер; 5) Естер Гальберт; 6) Марцін Ганус; 7) Юлій Ганус; 8) Альберт Геніг; 9) Ян Гіпнер; 10) Міхал Гросс; 11) Якоб Дріммер; 12) Ян Саллер; 13) Альберт Ушер; 14) Йозефа Штурманн [1, к.506, 506а, 529, 530, 532, 533, 536, 537, 542].

Пенсіонер: Кароль Майер [1, к.506].

Печатка. Штемпель міської громади Надвірни був овальної форми, що наближався до круглої. Її розмір – 38x32 міліметри. По овалу печатки зліва направо йде напис польською мовою: **“PIECZEC URZ.: GMINY MIASTA NADWORNY”**. У легенді

печатки зображено родинний герб магнатської родини Куропатвів, яка від закладення міста до середини XVIII ст. була володарем найбільшого міста Галицької Гуцульщини. Відтиск печатки зроблено зеленим чорнилом. Відтиск можна оцінити між задовільною і доброю якістю поставлення [1, к.542]. Безперечно, цей відтиск для української, зокрема гуцулознавчої, сфрагістики є цінною знахідкою.

Підбиваючи підсумки всьому вищесказаному, можна зробити такі попередні узагальнюючі висновки, які в майбутньому будуть корелюватися в досконалішу інформацію про нинішній адміністративний центр краю Галицької Гуцульщини:

1. Міська громада Надвірні 1870 р. ні в соціальному, ні в національному плані не була однорідною. Окрім титульної нації – українців, в адміністративному центрі Галицької Гуцульщини ще проживали й національні меншини: німці, поляки та євреї. Серед усього складу населення міста найбільшою громадою була єврейська, а найменшою – німецька. До речі, польська громада теж була не вельми більшою від німецької.

2. На той час Надвірна була відсталим аграрно-ремісничим і торговим центром Галичини, у якому не було жодного великого промислового підприємства.

3. Корінна нація була відсторонена євреями від торгівлі, а також австрійською владою від управління в міському органі самоуправління. Усі адміністративні посади в міських органах державного управління займали чужинці. Цей факт засвідчує національний гніт з боку крайової влади Галичини, яка призначала на посади в місті лише чужаків. Титульній нації дісталася другорядна роль і в розвитку міської економіки: їй дозволено займатися лише в аграрному секторі та ремеслі, де вона мала явну перевагу над іншими етнічними громадами, які проживали в місті.

4. Соціальне розшарування помітно в усіх чотирьох національних громадах: українській, єврейській, польській і німецькій. Найзаможнішу верству міста становили купці (2,4%) і гендлярі (6,6%). У торгівлі трудилося 87 родин єврейського походження, або 9,7% усього міського населення. Середньозаможними верствами населення Надвірні були рільники, ремісники, крамарі, шинкарі, власники будинків, власники реальності, інтелігенція, яких у місті налічувалося 398 родин. Вони склали 44,3% міщанської громади. Весь плебс (комірники, городники, домівники) міста налічував 425 родин, або 46,9%. Серед соціальних верств міського населення найбільш численними були рільники (42,3%) і халупники (40,9%).

1. APKW, zesp. TS.24/ 26, sygn. 1131, k. 503–543.

В статье впервые в украинской историографии делается попытка на основании избирательного списка, как нового вида первоисточника, исследовать национальный и социальный состав населения наибольшего города Галицкой Гуцульщины в третьей четверти XIX века. В ней также дано описание городской печати, которой утверждено список жителей Надворны, имевших право голосования на выборах в австрийский парламент.

Ключевые слова: украинцы, поляки, евреи, община, национальная меньшина, штемпель.

In the given research the first attempt to put a new type of primary sources – electoral rolls of Galician population centres – into scientific circulation is made in the Ukrainian historiography. In the particular case the national and social structure of the population of Nadvirna as the largest town of Galician Gutsul land is studied on the base of the electoral roll of 1870. In the article there is also the description of the then town seal, by which the roll of the Nadvirna community residents having the right to vote at the elections to the Austrian parliament at that time, was certified.

Keywords: *electoral roll, Ukrainians, Jews, Poles, Germans, community, ethnic minority, seal.*

УДК 321.1 (477.8)
ББК 66.5 (4 Укр)

Іван Монолатій

ІСТОРИЧНІ МІФИ ЕТНІЧНИХ АКТОРІВ: МІСЦЕ Й РОЛЬ НА РЕГІОНАЛЬНІЙ ШАХІВНИЦІ ГАЛИЧНИНИ

У статті обґрунтовано тезу, що габсбурзька абсолютистська система управління заздалегідь позбавляла етноси Галичини політичної суб'єктності, адже відносини особи й держави в етнічному аспекті визначалися віросповіданням. Установлено, що етнічні й мовні відмінності набули політичного значення в середині XIX ст., коли етнічна ідеологія почала акцентувати самотність окремих етнонацій, їхніх культур і мов. При цьому акцент робився на загальнонаціональних цінностях – етнічному інтересі, безпеці тощо. Швидкому поширенню їх елементів сприяли літературні твори, які відігравали суттєву роль у формуванні етнічних цінностей. З'ясовано, що наслідком цього стало розгортання полеміки щодо формування національних програм і національних міфів, зокрема, про “тірольців Сходу”, “Gente Ruthenis, natione Polonus” і “святое историческое посланничество собиранія Земли Русской”. Доведено, що етнічний каталізатор політичної мобілізації використовували різні політичні кола, з одного боку, для політизації етнічностей (він визначав специфіку етногрупової динаміки), а з іншого, – для скерування соціального протесту в русло міжетнічної боротьби.

Ключові слова: міжетнічна взаємодія, історичні міфи, етнічні націоналізми, етнічні актори, Галичина.

Міжетнічна соціокультурна дистанція, як і зумовлена культурними ресурсами спільнот світоглядна, соціокультурна дихотомія “свій – чужий”, є фактором, який спричинив етнічний принцип політичної структуризації етнофорів західноукраїнських земель у досліджуваній період. У багатовіковому співіснуванні унікальної семіотичної опозиції “свій – чужий” знайшли відображення й етноконфесійна проблематика, і суспільна противага, і культурні взаємовпливи, і “міфологія сусідства”, які в багатьох випадках опиралися на стереотипи в сприйнятті “чужого”.

Збіг національних і соціальних груп, які нерідко перебували в антагонізмі між собою, створював ґрунт для виникнення й живучості міфів у колективній свідомості кожної з етнонаціональних спільнот стосовно одна одної. Останні часто виникають в умовах обмеженої інформації про об'єкт, тому можуть бути помилковими та виконувати консервативну роль, серйозно деформуючи процес міжособистісної взаємодії. Саме вони сприяли повсякчасному функціонуванню дихотомії “свій – чужий”. Тут здебільшого оцінювалися чужі звички й форма поведінки з погляду традицій і звичок власної етнічної спільноти. Із цього ще не впливав етнічний негативізм. Навпаки, соціальна ситуація деколи призводила до того, що чуже сприймалося набагато вище, ніж своє. Проблема виникала лише тоді, коли дійсні або надумані різниці ставилися в основу й продукували ворожу психологічну настанову, яка спочатку роз'єднувала народи, а потім теоретично “обґрунтовувала” пряму чи приховану дискримінацію за етнічною належністю.

Творення (вигадування, уявлення) міфів було лакмусовим папірцем для модерних етнонаціоналізмів. Під час етнічного ренесансу спостерігалося намагання (ре)конструкції етнічних символів [18, с.55, 57]: гербів, прапорів, пам'ятників національним героям, творів національних класиків тощо аж до популяризації гімнастичних вправ, народного співу [14, с.93–94, 109–111], гри на національних інструментах і постановки оперет [34, с.64, 73, 76; 33, с.25, 29]. На кожному з етапів етнополітичного розвитку етнічний фактор мав свої особливості й виражав інтереси тих чи інших соціальних класів або прошарків. Зазвичай його використовували різні політичні кола, з одного боку, для політизації етнічностей (він визначав специфіку етногрупової динаміки), а з іншого, – для скерування соціального протесту в русло міжетнічної боротьби [13, с.101; 21, с.184, 186]. Усталенню політичної структуризації етнонаціональних спільнот і формуванню їх етнонаціоналізмів сприяло поширення нового критерію ідентичності – етнічного.

Для актуалізації поля нашого дослідження пригадаємо, по-перше, що, визначаючи “обмеженість модернізму”, Е.Д.Сміт називає окреслені парадигми “структурним мо-

дернізмом” і розуміє міф модерної нації напівідеологічною теорією націй і націоналізму, яка відповідає “модерним настановам і потребам, особливо мобільної, універсальністської інтелігенції...” [25, с.64, 65]. Відтак, оперуючи такими факторами, учений визначає територіальні (“рухи *перед* і *після* здобуття незалежності”) та етнічні (“рухи *перед* і *після* здобуття незалежності”) націоналізми (“сучасний світський еквівалент доновітнього священного міфу про етнічну обраність” [26, с.91]). Варіації першого – антиколоніальні та інтеграційні, другого – сепаратистські й іредентистські [26, с.90].

По-друге, переосмислюючи статус нації як установленної форми, реальної категорії й випадкової події, Р.Брюейкер визнає, що “нації розуміються як реальні сутності, як спільності, як міцні довготривалі колективи” [3, с.27]. Їхнє сприйняття, на його думку, не обмежується лише примордіалістами, оскільки цього погляду дотримується багато модерністів і конструктивістів. Вони вважають, що нація сформована такими чинниками, як індустріалізація, нерівномірний розвиток, зростання мереж зв’язку й транспорту, а також потужні інтеграційні та гомогенізаційні сили. Дослідник називає ще т. зв. субстанціоністський підхід, притаманний тим, хто визначає нації “об’єктивно” – через спільні колективні характеристики (мова, релігія тощо), а також тим, хто наголошує на суб’єктивних факторах (спільні міфи, згадки та самовизначення) [3, с.29–30].

Наслідком цього стало розгортання полеміки щодо формулювання національних програм і національних міфів. Останні, які виконують важливу компенсаторну функцію, необхідні в критичні моменти: коли етнічній групі загрожує втрата культури й мови, коли етнічні меншини борються проти дискримінації та її наслідків, коли народ веде боротьбу за політичну самостійність [23, с.175]. Оскільки міфотворення властиве нації, що формується, варто згадати систему М.Гроха, згідно з якою міфотворчість є одним з необхідних кроків у будівництві державності. Проте цей елемент хоч і є першим, йому передують усвідомлення себе нацією, самоідентифікація. Цей момент рівно притаманний як імперській, так й ексклюзивній моделі розвитку національної ідеї [15, с.50, 54; 40, с.19, 28], тим більше, що після 1848 р. усі концепції рівноправності національностей базувалися на принципі рівноправ’я громадян. Відповідно до цього, в основі ідеї ліберальної держави, яка мала виникнути в результаті загального волевиявлення й могла б закріпити за ними необхідну їм “національну” належність, спочатку дійсно лежала демократична концепція, згідно з якою пропонувалося затвердити законодавчим шляхом не тільки права окремих громадян, а й права різних етнокультурних груп. В умовах безперервного розширення соціуму така концепція передбачала ще й стримування процесів прискореної диференціації й фрагментації суспільства, зумовлених відомими соціально-економічними перетвореннями: вважалося, що цим процесам могла зашкодити вже сама воля до “національної” єдності [39, с.33, 44]. Щоправда, досягнення національної єдності в етнічно багатоскладовій Габсбурзькій монархії було справою надзвичайно важкодосяжною.

Про це свідчать спроби конструювання нових національних міфів у досліджуваному хронотопі [6, с.100, 102]. Адже, за визначенням російського вченого В.Шнірельмана, міф здійснює три найважливіші функції: 1 – виконуючи інструментальну роль, обслуговує цілком конкретне завдання: територіальні претензії, вимоги політичної автономії чи намагання протидіяти культурній нівеляції й збереженню власної культурної спадщини; 2 – не визнає різночитань і відкидає ймовірність кількох рівнозначних гіпотез: він ґрунтується на стереотипізації навколишнього минулого чи ж теперішньої дійсності; 3 – свідомо спрощує дійсність і використовує (неправомірні з наукової точки зору) узагальнення на підставі одиничних і досить часто недвозначних фактів [35].

У нашому випадку особливого значення набували два типи національних міфів – етноісторичний та етнополітичний. Перший з них легітимізував право групи на територію, на розвиток своєї культури й на політичне оформлення аж до вимог повного суверенітету. Другий був невід’ємною рисою етнополітичних рухів і виявляв невдоволення

незадовільним станом свого етносу. Тому-то аналіз міфів такого штибу дозволяє з'ясувати особливості етнополітичної мобілізації й ступінь дієвості націоналістичної пропаганди. Оскільки міф є інтеграційним феноменом, у якому символи національної ідентичності набувають зрозумілого значення (за Дж.Армстронгом) [12, с.285], то становлення національної свідомості етнічних спільнот західноукраїнських теренів було одночасно й свідомим полоном історичних міфів. На нашу думку, останні можна цілком обґрунтовано розглядати як характеристики певних виявів суспільної свідомості етноспільнот середини ХІХ – початку ХХ ст. як “національних свідомостей”.

Знаряддям націоналізму/національних ідей, а також політичного маніпулювання були старі/нові національні міфи – про “тірольців Сходу”, “Gente Ruthenus, natione Polonus” і “святое историческое посланничество собиранія Земли Русской”.

Свій хронологічний відлік міф про т. зв. австрійських русинів як “тірольців Сходу” бере щонайменше з етнополітичних процесів “Весни народів” і прямої залежності від участі в ній поляків. Вони вели революційну пропаганду серед українців, одночасно не визнаючи існування “русинів” як окремої нації. Польські діячі, уважаючи асиміляцію Русі “фактом беззаперечним, природним, загальнозрозумілим”, провадили конспіративну діяльність серед українців у пропольському дусі та в інтересах збереження українсько-польської єдності, не рахуючись цілковито з національними прагненнями українців або їх не помічаючи. Розрив цієї єдності під час революції 1848 р. поляки сприйняли як зраду польських національних інтересів. Адже політика Головної Руської Ради, яка виникла внаслідок революції 1848 р., була діаметрально протилежною політиці польської етнічної групи: українці виступали за збереження єдиної імперії.

Опосередкованою візиткою такого бачення може слугувати оповідання І.Франка “Триць і панич”, у якому описані події 1 листопада 1848 р. у Львові. Лейтмотивами твору виступають: на макрорівні – придушення польського повстання проти австрійської влади, а на мікрорівні – убивство українцем Грицем учасника повстання, панича-поляка Никодима Пшестшельського. За цей учинок, тісно переплетений з історичними, етнічними й соціальними чинниками (“Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май за нізащо, пам’ятай, що їх Польща – то хлопське пекло!”), українця удостоїли медалі за хоробрість, а перед полком оголосили подяку. Героя нагородили відпусткою для відвідання хворого батька й 100 ринськими на дорогу, які особисто зібрав генерал Гаммерштайн між офіцерами. Авторська уява недвозначно завершує твір: “Усе те в Грицевій тямці промайнуло, мов дикий, важкий сон. Він вповні отямився аж тоді, коли дихнув рідним гірським повітрям, уцілував руки батька і матері та привітався з рідною хатою” [31, с.284, 287].

Як свідчать факти, русини значною мірою виправдали сподівання австрійських урядовців. За свою вірність монархії вони отримали прізвисько “тірольців Сходу”, оскільки саме населення Тіролю на заході імперії виявилось найлояльнішим до Габсбургів. У цьому випадку, керуючись гіпотезою М.Халлера, загальна позитивна соціо-економічна ситуація та розвиток етнонаціональної групи й регіону, де вона мешкає (приміром, Тіролю), зменшують етнічну напруженість і сприяють мирному співіснуванню різних етнічних груп [32, с.323, 324]. З українців утворили парамілітарні національні організації – “Народну гвардію” і “Батальйон гірських руських стрільців”, що блокував гірські перевали в Карпатах, щоб не допустити об’єднання польських та угорських повстанців [7, с.ХХVI, ХХVII].

У сподіваннях знайти підтримку своїм національним домаганням у протидії польським впливам галицький провід демонстрував свою лояльність Габсбургам на відміну від польської шляхти [5, с.105, 107], яка аж до 1860-х років була виразно опозиційно налаштована до Австрії й не залишала надій на відновлення польської державності. Проте, як відомо, Головна Руська Рада як суб’єкт етнополітичного процесу зазнала невдачі. Її основною вимогою був поділ Галичини за етнічним принципом на польську й

українську частини, однак, починаючи з 1849 р., після укладення австро-польського компромісу, польський вплив у Галичині тільки посилювався [41, с.30, 37].

Через невдачі польського повстання в Росії 1863 р. відбувся крутий поворот польської політики щодо Австрії – від опозиції до проголошення абсолютної лояльності і, як результат, співпартнерства в управлінні імперією [16, с.64]. До того ж байдужість й упередження українців щодо Січневого повстання 1863 р. була неочікуваною і прикрою несподіванкою для поляків, які оцінили її як зраду [27, с.91]. Наслідком цього, за визначенням Л.Нагорної, стала українська ідентичність, яка формувалася в Галичині як реакція на послідовно здійснюваний австрійською владою курс на забезпечення польського домінування в краї і відповідно на ґрунті політизації етнічності. Упродовж ХІХ ст. етнічний складник у фундаменті галицької концепції української нації постійно посилювався і, зрештою, переріс у виразний антиполонізм [19, с.155; 20, с.143].

Досліджуваний період був часом формування незмінного кола асоціацій національного характеру поляків – християнських вартостей, передусім типово польського гатунку католицької релігійності, з яким часом пов'язується формула “твердиня християнства”, сарматизму, польської національної манії величчя, романтизму, позитивізму, а понад усе – певної моделі історії та кола літературних текстів [1, с.48, 55; 38, с.254, 255]. Незважаючи на зростання національного самоусвідомлення етнічної більшості аналізованого хронотопу, переконання галицьких поляків, що українці не здатні до незалежності, прогресувало. Речниками такого погляду були, зокрема, народні демократи, які мали дедалі більший вплив на крайове суспільство [37, с.135, 144], а також консерватори, об'єднані в групі “Подоляків”*. Розв'язання польсько-українського конфлікту, на їхню думку, виражала максима “Gente Ruthenus natione Polonus”, яку від другої половини ХІХ ст. українці розглядали як вираження ворожої їм колонізації [29, с.25].

Подоляки гостро реагували на чимраз більші вимоги українського руху, який мав виразно народницьке забарвлення, його намагання самостійно бути речником народу й відмовляти в цьому праві місцевій шляхті, яка почувалася “трохи русинами”, а решта – була польського походження. Прикладом може бути виступ А.Голєєвського в Галицькому крайовому сеймі в жовтні 1889 р. Звертаючись до українських послів, він зауважив: “... не знаю, чи ви тут чужі, чи ми. Бо хто ж вам поставив церкву святого Юра, хто ставив церкви, якщо не ми, руська шляхта? Хто ж, якщо не ми, хто зараз признаємося до ширшої вітчизни, до Польщі... Ми тут віддавна, не як рушизна напливова, бо вона виникла тільки після 1848 р.” [2, с.29].

Як відомо, прикладів політичних і громадських речників такої максими було чимало. Її значущим зразком залишається польський магнат, відомий меценат, учений-природознавець і громадський діяч граф Володимир Дідушицький (1825–1899), життя і діяльність якого творять цілу епоху в історії австрійської Галичини. Відомий історичний факт: у 1848 р. граф просив єпископа Г.Яхимовича дозволу на перехід з латинського на грецький обряд. Усвідомлюючи своє руське походження, В.Дідушицький, як і більшість історичної аристократії в складі спільної українсько-польської секції від Галичини на Слов'янському конгресі в Празі, записався в його документах як русин, а також вів переговори “по руськи” [29, с.19]. Це не завадило йому взяти участь в організації Січневого повстання 1863 р. [38, с.222].

Зауважмо: процес перетворення міфу “етнічного русина національного поляка” на стереотип віддзеркалює його еволюція. По-перше, цей різновид свідомості був не індивідуальним проявом якоїсь спеціально “зрадницької” чи “угодовської” позиції, а цілком масовим явищем серед української шляхти “поунійних поколінь” (після укладення

* Від назви Галицького Поділля. Назва утвердилася в 60-х рр. ХІХ ст. і репрезентувала одну з політичних течій тогочасного галицького консерватизму – східногалицьку, або “львівську”. Іншою течією була “краківська”, або т. зв. Станьчики (від імені блазнів польських королів Олександра Ягайловича й Сигизмунда І, який відзначався відвагою і тим, що говорив правду в очі). – І. М.

Берестейської церковної унії 1596 р.), тобто орієнтовно вже з другого-третього десятиліть XVII ст. По-друге, цей міф/стереотип менш за все належить до дилем морального змісту, в основі його лежить соціальний компроміс з територіально-національним патріотизмом (мова й віра предків, відданість “старовині”, сентимент до рідних місць і ширше – до “нашої Русі”) та патріотизмом політичним, який ґрунтувався на належності до політичного організму – держави, якій шляхтич (незалежно від того, чи вона персоніфікувалася в особі володаря, чи виступала в новітній абстрактній іпостасі) був зобов’язаний служити вірою й правдою [36, с.242–244, 304–307; 24, с.157–182; 4, с.24–25].

Етнонаціоналістичні версії минулого західноукраїнських земель сповідували й етнічні росіяни та адепти російської імперської ідеї, відомі під збірним образом тандему галицького русофільства/москвофільства [28, с.152, 175]. Відзначмо, що спочатку політична еволюція старорусинів у бік Росії зовсім не означала їх культурного зросійщення. Радше навпаки, старорусини ревно охороняли специфічні традиції галицької духовності, які, на їхню думку, були важливим засобом протистояння польським культурним впливам, у той самий час негативно ставлячись до спроб народівців модернізувати український суспільно-політичний процес у Галичині [29, с.24]. І навпаки, політичні амбіції москвофілів, передусім у передвиборний період, були, як вважали українці, альянсом з галицькими поляками [17].

Уявлення про Галичину як невід’ємну частину імперії Романових, яку в разі майбутнього військово-політичного конфлікту слід повернути в її територіально-адміністративний організм, тим самим завершивши нібито “святое историческое посланничество собиранія Земли Русской” [11, с.11], свідчило про нав’язування/функціонування міфу про спільну “етнічну сім’ю”. Згідно з ним, “свій” етнос розглядався щодо споріднених/дочірніх етнічних груп, які заселяли інші землі, в іпостасі “старшого брата”. Іншим міфом була безумовна ідентифікація “своєї” етнічної групи із цілком визначеною мовою (церковнослов’янська=російська), яка нібито була рідною йому від самого початку (т. зв. міф про лінгвістичну спадкоємність) [35]. Функціонування останнього міфу активно підтримували галицькі москвофіли, які спеціально зверталися до Державної Думи з вимогами захистити російську мову [10], і газетні інформації про утиски росіян [30]. Публічне наголошення на праві й обов’язку захистити росіян у ближньому зарубіжжі стало головним елементом офіційних російських поглядів, які яскраво фігурували в зовнішньополітичних пріоритетах російських політичних партій [8; 9]. Таке демонстративне зайняття позиції етнічними лідерами й очільниками політичних партій за умови використання моделі Р.Брюейкера було офіційною кодифікацією “головних директив” російської політики [3, с.192]. Це підтверджувало наявність російського офіційного вітчизняного націоналізму, головні диригенти якого перебували в Санкт-Петербурзі [22, с.145, 149]. Очевидно, що до початку Першої світової війни публічна риторика вітчизняного націоналізму для них уособлювала російський рух щодо зміцнення гегемонійного становища без територіального приєднання ближнього зарубіжжя.

Отже, висновуємо, що в нових/старих міфах, які конструювалися штучно, сказати б у “ручному режимі”, ішлося передусім про боротьбу за етнічну більшість досліджуваних земель. Кожен із гравців на крайовій геополітичній шахівниці вважав її “своєю” фігурою. Використання міфів актуалізувало емоційний і поведінковий рівні етнічної самосвідомості української спільноти. В окреслених ситуаціях особливе значення мали такі функції міфу, як формування колективної ідентичності та її підтримка. Відтак провідну роль у формалізації етнічного виміру політичної участі населення Галичини відіграла еволюція ідентитів – від релігійної до етнічної самоідентифікації, а транслятором політичної мобілізації етнофорів виступив етнічний каталізатор. За допомогою останнього група, що належала до однієї етнічної категорії, у боротьбі за політичну владу й лідерство із членами інших етнічних груп або з нацією-державою маніпулювала етнічними звичаями, міфами й символами з політичною метою, використо-

вуючи їх як головний ресурс для того, щоб створити спільну ідентичність і політичну організацію “своєї” групи. На підставі етнічного каталізатора й відбувалося об’єднання різних груп населення, яке руйнувало релігійні й, почасти, станові бар’єри і вже мислило себе частиною “модернізаційної” ідеї нації. На початку досліджуваного періоду націоналістична уява залишалася процесом вироблення й експорту етнічної ідентичності з боку інтелектуалів (“будителів”) у напрямі традиційних суспільств, які піддавалися модернізації шляхом руйнування традиційних ідентичностей, на зміну яким прийшли модерні політичні ідентичності. Натомість активна форма дії націоналізму “в ім’я нації” як політичного принципу передбачала міжгрупову зацікавленість, інформування суспільства та природне “підключення” його до процесу формування нації за принципом “від інтелектуалів (правлячих кіл) до мас”, а також мобілізацію всіх соціальних сил. Мобілізаційна участь етнофорів, яка виступала ефективним способом залучення населення до політичного процесу, ґрунтувалася на індивідуальній або груповій активності, яка здійснювалася під тиском суб’єктів політики чи під їхнім впливом.

1. Адамець М. Національний характер поляків. Стереотипи, риторика й анґелологія на службі національній справі і мітології / Марек Адамець // *Ї*. – 1997. – Ч. 10 : Україна і Польща наприкінці ХХ століття. – С. 48–55.
2. Аркуша О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1896 рр. / Олена Аркуша. – Львів : НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича, 1996. – 173 с.
3. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в новій Європі / Роджерс Брюбейкер ; пер. з англ. – Львів : Кальварія, 2006. – 280 с.
4. Возняк Т. Моделі польсько-українського співіснування: ретроспектива та перспектива / Тарас Возняк // *Ї*. – 1997. – Ч. 11 : Україна – Польща. Діалог над кордоном. – С. 20–36.
5. Вольдан А. Українці та єдність монархії / Альоїз Вольдан // *Ї*. – 1997. – Ч. 10 : Україна і Польща наприкінці ХХ століття. – С. 105–107.
6. Головерса І. Амнезія і гіпертрофія міту Галичини / Іван Головерса // *Ї*. – 1997. – Ч. 9 : Середня Європа. Австрія після Австрії. – С. 100–102.
7. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / за ред. О. Турія ; упоряд. У. Кришталович, І. Сварник. – Львів : Ін-т історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. – XXXIV+270 с.
8. Государственный архив Российской Федерации, ф. 523 (Партия Народной Свободы (Кадеты). 1905–1917 гг.), оп. 1, д. 9 (Протоколы совещания парламентской фракции Партии Народной Свободы с представителями местных групп партии. 14. – 15.11.1909 г.), 93 л. об.
9. Там же, ф. 523 (Партия Народной Свободы (Кадеты). 1905–1917 гг.), оп. 1, д. 16 (Протоколы заседания конференции членов парламентской фракции К[онституционных] Д[емократов] с участием Ц[ентрального] К[омитета] и членов партии к[а]д[етов]. 23. – 25.03.1914 г.), 72 л. об.
10. Там же, ф. 579 (Миллюков Павел Николаевич, историк, лидер Конституционно-Демократической партии, депутат III и IV Государственных Дум, министр иностранных дел Временного Правительства. 1859–1943 гг.), оп. 1, д. 551 (Обращение общественных деятелей Галиции в Государственную Думу по вопросу о введении русского языка в галицийских школах и учреждениях. 1907 г.), 1 л. об.
11. Іван Петрович. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915 / Іван Петрович. – Б. м. : Накладом вид-ва “Політична бібліотека”, 1916. – 116 с.
12. Касьянов Г. В. Теорії нації і націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
13. Косухин Н. Д. Африка: политизация этничности / Н. Д. Косухин // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология*. – 2006. – № 1 (6). – С. 100–108.
14. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Дітер Лангевіше ; пер. з нім. – К. : “К.І.С.”, 2008. – 240 с.
15. Левенець Ю. Роль національного міфу у відродженні національної свідомості українського народу / Юрій Левенець // *Нова політика*. – 2001. – № 2. – С. 50–54.
16. Миллер А. Галиция в системе австро-венгерского дуализма / Алексей Миллер // *Австро-Венгрия: опыт многонационального государства / отв. ред. Т. М. Исламов, А. И. Миллер*. – М. : РАН, Ин-т славяноведения и балканистики, 1995. – С. 63–70.
17. *Москвофільсько-польський альянс // Діло*. – 1908. – 18 січ. – С. 1.
18. Мухаметшина Н. С. Основные элементы националистической идеологии / Н. С. Мухаметшина // *Вестник Самарского государственного университета. Серия “Социология и социальная работа”*. – 2004. – № 1 (31). – С. 55–62.
19. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К. : ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

20. Пачковський А. Польша й Україна. Важкі питання, складні відповіді / Анджей Пачковський // Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Жорж Мінк, Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннаром. – К. : Ніка-Центр, 2009. – С. 142–154.
21. Попов В. А. Национальная идея и политизация этнического фактора / В. А. Попов // Рубеж. Альманах социальных исследований. – 1994. – № 5. – С. 183–186.
22. Савченко В. Н. Национально-политические отношения в Восточной Галиции и в Буковине. 1910–1911 годы / В. Н. Савченко // Вопросы истории. – 2003. – № 5. – С. 145–149.
23. Сатаева Л. Г. Исторические и современные национальные мифы в новом независимом государстве / Л. Г. Сатаева // Философский век. Альманах. – Вып. 16 : Европейская идентичность и российская ментальность / отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – С. Пб. : Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2001. – С. 174–178.
24. Сливка Л. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.) / Любов Сливка. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 220 с.
25. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
26. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. – К. : Основи, 1994. – 223 с.
27. Сосновська Д. Стереотип України та українців в польській літературі / Данута Сосновська // Ї. – 1997. – Ч. 10 : Україна і Польша наприкінці ХХ століття. – С. 88–96.
28. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ ст.) / Олексій Сухий. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 496 с.
29. Терещенко Ю. І. Причинки до історії галицького консерватизму / Ю. І. Терещенко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 11–67.
30. Травля русских въ Буковинѣ // Галичанинъ. – 1900. – 27 января (8 февраля). – С. 1–2.
31. Франко І. Гриць і панич / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 21. – С. 284–287.
32. Халлер М. Південний Тіроль: політична чи економічна історія успіху? / М. Халлер // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / [уклад. : І. Ф. Кононов та ін.]. – Луганськ : Знання, 2002. – С. 323–345.
33. Чаки М. Идеология оперетты и венский модерн : культурно-исторический очерк / Мориц Чаки ; пер. с нем. – С. Пб. : Изд-во им. Н. И. Новикова, 2001. – 348 с.
34. Шаров К. С. Музыка как инструмент национализма / К. С. Шаров // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2005. – № 1. – С. 59–80.
35. Шнирельман В. А. Национальные символы, этноисторические мифы и этнополитика [Електронний ресурс] / В. А. Шнирельман. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/schnir_nac_simv.php.
36. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – 3-є вид., переробл. та розшир. – К. : Критика, 2006. – 584 с.
37. Czapiewski E. O program dla Polski. Korespondencja Wincentego Pola i Józefa Ignacego Kraszewskiego / Edward Czapiewski // Od Franciszka Józefa do małych ojczyzn / pod red. Mareka Górnego. Tom poświęcony pamięci Zbigniewa Frasa. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – S. 133–144.
38. Fras Z. Galicja / Zbigniew Fras. – Wrocław : Wydawnictwo Dolnośląskie, 2004. – 298 s.
39. Hye H. P. Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation / Hans Peter Hye. – Praha : Karolinum nakladatelstvi Univerzity Karlovy, 1998. – 260 s.
40. Řezník M. Formování moderního národa (Evropské “dlouhé” 19. století) / Miloš Řezník. – Praha : Triton, 2003. – 183 s.
41. Rudnytsky L. I. The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule / Ivan L. Rudnytsky // Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia / Andrei S. Markovits and Frank E. Sysyn, editors. – Cambridge : Harvard University Press, Harvard Ukrainian Research Institute, 1989. – P. 23–67.

В статтє обоснован тезис, что габсбургская абсолютистская система управления заранее лишила этносы Галиции политической субъектности, ведь отношения личности и государства в этническом аспекте определялись вероисповеданием. Установлено, что этнические и языковые различия приобрели политическое значение в середине ХІХ в., когда этническая идеология начала акцентировать самобытность отдельных этнонаций, их культур и языков. При этом акцент делался на общенациональных ценностях – этническом интересе, безопасности и т. д. Быстрому распространению их элементов способствовали литературные произведения, которые сыграли существенную роль в формировании этнических ценностей. Выяснено, что следствием этого стало развертывание полемики относительно формулировки национальных программ и национальных мифов, в частности о “тирольцах Востока”,

“Gente Ruthenus, natione Polonus” и *“святом историческом посланничестве собиранія Земли Русской”*. Доказано, что этнический катализатор политической мобилизации использовали различные политические круги, с одной стороны, для политизации этничности (он определял специфику этногрупповой динамики), а с другой, – для направления социального протеста в русло межэтнической борьбы.

Ключевые слова: межэтническое взаимодействие, исторические мифы, этнические националисты, этнические акторы, Галиция.

The article substantiates the thesis that the Habsburg absolutist control system in advance deprived ethnic groups Galicia political subjectivity, because the relationship of the individual and the state in ethnic aspects define religion. Found that ethnic and linguistic differences have gained political significance in the middle of the XIX century. When ethnic ideology has begun to emphasize the identity of the individual ethnolnational, their cultures and languages. The emphasis was on national values, ethnic interests, security etc. The rapid spread of their elements contributed literary works that have played a significant role in the formation of ethnic values. Found that the consequence of this was the launch of the controversy concerning the formulation of national programs and national myths, in particular the “Tyrolese East”, “Gente Ruthenus, natione Polonus” and “Holy mission of the historic gathering of the Russian land”. Proved that ethnic political mobilization catalyst used various political circles, on the one side, to the politicization of ethnicity (he defined specificity etno-group dynamics), and the second side – for the direction of social protest in the direction of inter-ethnic struggle.

Keywords: interethnic interaction, historical myths, ethnic nationalism, ethnic actors, Galychyna.

УДК 94(474)
ББК 63.3 (4 Укр)

Микола Вітенко

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТАНИСЛАВОВА В ПЕРІОД ІСНУВАННЯ ЗУНР

У статті автор пропонує розглянути щоденне життя та побут жителів міста Станиславів у період існування Західно-Української Народної Республіки. Особлива увага приділяється таким питанням, як організація самоурядування, забезпечення функціонування комунального господарства, охорони правопорядку, охорони здоров'я городян, особливості забезпечення жителів міста продовольством, одягом, взуттям, паливом, іншими предметами першої необхідності.

Ключові слова: повсякденне життя, Галичина, Західно-Українська Народна Республіка, Станиславів, побут городян.

Українська історична наука нині активно шукає нові шляхи й методи для активного висвітлення соціально-економічної історії своєї країни та народу. Саме тому в останнє десятиліття доволі активно розвивається т. зв. “історія повсякденності”. Вона розглядає минуле крізь призму життя пересічних громадян, їхнього щоденного побуту, справ, проблем і потреб. Вивчення локально виокремленого в просторі й часі буденного життя простих людей, розуміння їхніх відчуттів, прагнень, фантазій, сумнівів, спогадів про минуле й передбачень майбутнього дозволяє залучити нові історичні джерела, по-новому звернути увагу на вже відомі матеріали – насамперед спогади, мемуари, особисте листування. Загалом повсякденна історія дає змогу зовсім по-іншому трактувати історичне минуле, суттєво змінює уявлення сучасників про цінності та пріоритети попередніх поколінь. Водночас вона, завдяки переходу від макро- до мікрорівня вивчення минулого, доволі ефективно викриває численні історичні міфи, набуває прагматичного й прогностичного характеру, дозволяє виробити інструкції поведінки індивідів у критичних ситуаціях, таких як війна, стихійне лихо, епідемія тощо, із чітко визначеною цінністю – збереження життя й здоров'я людини, індивіда.

В умовах утвердження української державності особливо актуальне вивчення досвіду розбудови Української держави в 1917–1923 рр. Тут є одразу кілька українських державних утворень, що привертають увагу науковців. Для нас цікавою є історія Західно-Української Народної Республіки. Саме ця держава та її населення можуть слугувати прикладом утвердження правових відносин, збереження законності й правопо-

рядку, певної соціальної стабільності. Для ЗУНР не були притаманні антисемітські погроми, анархія, отаманщина, авторитаризм та інші негативні явища молодих держав Центральної й Східної Європи першої половини ХХ ст. Як демонструють джерела, у ЗУНР вистачало проблем, однак український уряд доволі ефективно з ними боровся.

Ураховуючи актуальність проблеми, у статті ставилася мета розкрити головні особливості повсякденного життя населення в умовах української революції на прикладі міста Станиславів.

Хронологічні рамки статті охоплюють 1 листопада 1918 р. – 25 травня 1919 р. Нижня межа – день, коли в Станиславові відбулося встановлення української влади, а верхня межа – це час, коли військові підрозділи Української галицької армії залишили місто й воно перейшло під владу II Речі Посполитої.

Серед завдань, які ставив автор, варто виокремити такі:

1) з'ясувати основні проблеми, з якими зіштовхнулися мешканці Станиславова в листопаді 1918 – травні 1919 рр.;

2) показати шляхи вирішення жителями міста головних питань життєзабезпечення.

Проблема повсякдення Станиславова досі не була предметом окремого вивчення. Деякі її аспекти розкрито в низці видань серії “Моє місто”. Насамперед це стосується збірника документів і матеріалів “Станиславів у часи Західно-Української Народної Республіки” [21], а також авторських досліджень С.Адамовича “Станиславів у часи лихоліть Великої війни (1914–1918 рр.)” [7] і П.Арсенича “Станиславів – столиця ЗУНР” [9]. Питання побуту населення ЗУНР фігурувало у ґрунтовних дослідженнях “Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Історія” [14] і “Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Ілюстрована історія” [15]. Побіжно його торкалися у своїх дослідженнях В.Великочий, М.Кугутяк, М.Литвин і К.Науменко, С.Макарчук, О.Павлишин [10; 16; 17; 18; 20].

Серед робіт, у яких ґрунтовно висвітлюється повсякденне життя Станиславова в період існування ЗУНР, виділяються спогади М.Гуцуляка, Д.Дорошенка й А.Чайковського [8; 11; 12; 23]. Із неопублікованих джерел варто виокремити фонд 636 Державного архіву Івано-Франківської області, у якому зібрано унікальну колекцію оповісток, оголошень і розпоряджень повітової української національної ради, міського магістрату, міського господарського уряду, військового коменданта Станиславова, повітової харчової управи, повітового шкільного інспекторату для мешканців міста [5; 6].

Повсякдення Станиславова визначалося в листопаді 1918 – травні 1919 рр. кількома факторами. Одні з них склалися впродовж століть, інші ж були стихійними. Насамперед Станиславів був багатонаціональним містом. У ньому проживали євреї, поляки, українці, вірмени, росіяни та представники інших національностей. Усього в місті мешкало понад 30 тисяч жителів (включно з передмістями Княгинин, Княгинин-колонія та ін.). З них, за даними 1914 р., – 5 600 українці (18,4%), понад 9 000 – поляки (29,7%), понад 15 000 – євреї (49%). До 1921 р. населення міста зменшилося на 15,4%. За підрахунками С.Адамовича, за станом на 3 вересня 1916 р. у Станиславові налічувалося 26 тисяч жителів. З них 4 тисячі – чоловіки, 10,5 тисячі – жінки, 11,5 тисячі – діти [7, с.46]. На момент проголошення ЗУНР і на час, коли Станиславів став її столицею, демографічна ситуація в місті, очевидно, зазнавала помітних змін, які, на жаль, сьогодні дослідити поки що неможливо.

У цілому повсякденне життя міста в період існування ЗУНР визначалося важкими наслідками Першої світової війни, адже Станиславів кілька разів переходив із рук у руки. Окремі національні та релігійні групи городян піддавалися гонінням, дискримінації воюючих країн. Так, російська армія піддавала гонінням єврейську та німецьку громади міста, обмежувала діяльність українців і поляків. Австрійська адміністрація переслідувала українців. Загалом військові дії, а також політика Австро-Угорщини та Російської імперії сприяли загостренню міжнаціональних відносин у місті, суттєво погір-

шували соціально-економічний розвиток міста. Низка будівель була зруйнована в результаті бойових дій. Воюючі армії займалися реквізиціями продовольства, худоби, коней у населення, непоодинокими були випадки мародерства та ін. До кінця Першої світової війни в Станиславові відчувалися значні труднощі з продовольством. Його хронічно не вистачало, ціни на ринку перевищували довоєнні в кілька разів. Не вистачало ячменю, пшениці, борошна, цукру. У багатьох родинах панував постійний голод. Були випадки спухання від голоду. Не вистачало одягу, взуття. У Станиславові фіксувалися випадки смерті від тифу (плямистого та черевного), коклюшу. Особливо складна ситуація була серед дітей. Існували й інші проблеми – функціонування систем життєзабезпечення міста – водогону, громадського транспорту, зв'язку, залізниці, ринків тощо. Більшість цих питань перебували у віданні Повітової Станиславівської Національної Ради. Від українців у ній були д-р Янович, Л.Бачинський, суддя Кульчицький, проф. А.Чайковський. Раду було засновано 31 жовтня 1918 р. Уже наступного дня вона перейняла всю владу в Станиславові й сприяла створенню нової міської адміністрації. Безпосередньо Листопадовий зрив у Станиславові здійснював 20 полк австрійської армії та 58 полк піхоти (складався на 90% з українців, командував ним чех Лаер) [8, с.113].

Майже одразу (8 листопада 1918 р.) у місті було запроваджено комендантську годину [5, арк.9]. Виникла проблема з інтернованими польськими офіцерами, що були в Станиславівському гарнізоні чи проїжджали через Станиславів. Їх інтернували в казарму Діброва. Польські офіцери перебували там на самозабезпеченні. Більшість з них незабаром, скориставшись слабкістю української правоохоронної та судової систем, під різними приводами змогли втекти на території, контрольовані польською владою, і влилися до польської армії [13, с.380].

Лише 24 листопада 1918 р. за розпорядженням військового коменданта Олексія Гаванського в Станиславові було запроваджено надзвичайний стан. Було заборонено проводити масові мітинги, маніфестації, демонстрації, громадські зібрання, вільно носити зброю мешканцям міста. Усі громадські заклади повинні закриватися до 7 години вечора, оголошувалися крайні терміни для здачі незареєстрованої вогнепальної зброї. За носіння незареєстрованої зброї на вулицях міста передбачалося покарання у вигляді розстрілу. Справи про пограбування, підпали, убивства, завдання шкоди залізниці, телеграфам і телефонам, заклики до бунтів, заворушень, шпигунство, крадіжки військового майна, поширення панічних чуток мали розслідуватися військовим судом і каралися досить жорстко [5, арк.23].

Оскільки українське державотворення відбувалося в умовах розгортання польсько-української війни, влада насамперед намагалася проводити мобілізацію лояльних громадян до Української галицької армії, налагодити її постачання зброєю, боеприпасами, амуніцією, продовольством і фуражем. Саме тому в Станиславові одразу було взято на облік усю наявну зброю, склалися списки військовозобов'язаних [5, арк.29]. Побоюючись соціальних заворушень, пропольських збройних виступів, українська адміністрація жила на негайних заходів щодо зміцнення свого становища.

До кінця листопада 1918 р. було взято на облік усі матеріальні й людські ресурси міста, складено повний перелік крамниць, що займалися продажем нафти й нафтопродуктів, хліба, м'яса. Також було проведено повний облік житлового фонду міста, установлено всіх власників житла, що здавали його в оренду. Дещо згодом, у березні-квітні 1919 р., було здійснено повний перепис населення міста й поставлено його на облік в органах Державної військової поліції [6, арк.16]. Усі іногородні громадяни вже з листопада мали ставати на облік до поліції одразу після прибуття в місто.

Варто підкреслити, що уряд ЗУНР, адміністрація Станиславова вживали всіх можливих на той час заходів, щоб ослабити соціальну напругу в місті, надати продовольчу, матеріальну допомогу нужденним, ефективно боротися зі злочинністю, епідемічними хворобами, стихійними лихами, промисловими аваріями, ворожими диверсія-

ми та саботажами. Адміністративна, соціальна, економічна політика української влади знаходила якщо не підтримку то розуміння значної кількості жителів Станиславова. Зокрема, для боротьби зі спекуляцією були встановлені фіксовані ціни на товари першої необхідності, запроваджені продовольчі та промислові карточки. Їхнім власникам певна кількість товару мала продаватися за чітко визначеними цінами. Порушників такої карткової системи негайно карали. Фіксовані ціни встановлювалися після узгодження позицій влади, продавців, представників релігійних організацій і національних громад. Водночас у місті, за спогадами сучасників, активно розвивався чорний ринок. Ціни на ньому часто в десятки разів перевищували запропоновані урядом. Команда міста Станиславів також стежила за прибиранням міста, проведенням ремонтних робіт, вимагала встановлення на будинках табличок із назвами вулиць українською мовою тощо [6, арк.14–19].

Адміністрація міста була мішана – 9 українців, 3 поляки, 3 євреї, 1 німець. Змішаний склад керівництва міста мав кілька причин. По-перше, українці становили меншість населення Станиславова й, відповідно, не могли монополізувати владу. По-друге, серед українців надзвичайно гостро стояла проблема кадрів. Молодій українській владі катастрофічно не вистачало фахівців у цілій низці сфер життя. Серед українців Станиславова був чи не найнижчий рівень грамотності, порівнюючи його з іншими національними громадами. Найгостріше це відчувалося на залізниці, де більшість працівників були польської національності й упродовж усього періоду існування ЗУНР всіляко бойкотували її заходи. Загалом понад 1 000 польських залізничників страйкували майже весь період існування ЗУНР [21, с.18]. Становище намагалися виправити, найнявши на залізницю працівників з Української Народної Республіки. Однак повністю ліквідувати кадровий голод на залізниці так і не вдалося. Схожа ситуація була з організацією роботи міського водогону, електростанції тощо [21, с.63].

Особливо показовою була ситуація зі Станиславівським військовим гарнізоном. Як не парадоксально, але Листопадовий зрив у місті здійснювали українці, очолювані онімеченим чехом Лаєром. Він же деякий час був військовим комендантом, оскільки офіцерів-українців у місті на початку листопада 1918 р. не було. Лише згодом військову комендатуру очолив Олексій Гаванський. Варто підкреслити, що військові коменданти змінювалися в місті ледь не щомісяця. Серед них були Рожанковський, Гарабач, М.Гошко та інші. Великі кадрові ротації відбувалися й на інших посадах. А.Чайковський, який приїздив кілька разів до Станиславова, був вражений частими кадровими перестановками, непрофесійністю окремих посадовців, ситуаціями, коли одна й та ж особа очолювала одразу три міністерства в уряді ЗУНР і не встигала дати ладу жодному; частими змінами керівників державного секретаріату міста [23, с.207–209].

Налагодження життєдіяльності міста вимагало певної кваліфікації. Для потреб Станиславова на тиждень було необхідно 1 500 пудів пшеничного борошна, 1 500 пудів хліба, 1 500 пудів круп, 400 пудів цукру, 20 пудів чаю, 20 пудів дріжджів, 1 500 пудів різних жирів, 400 пудів солі, 20 свиней [1, арк.30]. Окрім того, Станиславів потребував на тиждень 500 пудів гасу для освітлення і значної кількості палива (дров і вугілля). Продовольство закуповувалося в селян навколишніх сіл і в сусідніх повітах. Після проголошення злуки УНР і ЗУНР на деякий час було налагоджено постачання продуктів міста з Наддніпрянщини. Зокрема, до Станиславова регулярно направлялися вагони з пшеничним і житнім борошном, іншим продовольством [15, с.475–476].

Джерел прибутків для влади міста було не так уже й багато. Насамперед бюджет міста поповнювався за рахунок податків, якими обкладалися промислові підприємства, ремісничі майстерні, торгові крамниці, власники житла, що здавалося в оренду. Бюджет поповнювався також за рахунок штрафів, конфіскацій майна в злочинців, противників української влади, а також за рахунок реквізицій. Питання реквізицій сьогодні є маловивчене. Відомо, що українська адміністрація кілька разів удавалася до реквізицій

для потреб армії білизни, взуття та інших особистих речей. Реквізиції здійснювалися за певну грошову компенсацію, яка, однак, була значно нижчою за ціни чорного ринку. Наприклад, згідно з оголошенням Державного Секретаріату від 20 березня 1919 р., кожен мешканець міста без різниці національності мав здати спеціальній комісії одну пару взуття (черевики або чоботи) і один комплект білизни (сорочку, підштанки, шкарпетки або онучі) у стані, придатнім до вжитку [6, арк.24].

Міський магістрат намагався зберегти певні соціальні норми. Для жителів Станиславова було запроваджено карткову систему, за якою 1 хлібина продавалася за 1 корону (на чорному ринку за 13, а білого за 26 корон), 1 літр нафти за державними цінами продавався за 1 корону 44 сотики [6, арк.19], 1 державна хлібина продавалася 1 особі за списками 1 раз на тиждень, 1 кг солонини коштував 32 корони, свинячого м'яса – 6 корон, 1 кг яловичини – 10 корон. Усі ці продукти можна було придбати за наявності продуктових карточок. Вартість праці була порівняно малою. Дорослий чоловік, виконуючи некваліфіковану важку роботу, за день міг заробити 1 корону. Солдати УГА теж отримували на день 1 корону, а ті, хто перебував безпосередньо на фронті, – більше [21, с.19].

Українська влада намагалася також регламентувати ціну оренди житла. Скажімо, згідно з розпорядженням магістрату від 5 січня 1919 р., визначалися такі розцінки за оренду житла для українських солдатів та офіцерів: оренда 1 кімнати на місяць коштувала 60 корон, оренда 2 кімнат – 120 корон, а оренда 2 кімнат разом із кухнею – 140 корон [6, арк.11].

Щоб вижити, частина населення міста займалася сільським господарством. Зокрема, у Станиславові налічувалося близько 300 голів великої рогатої худоби, понад 150 свиней, більше 100 коней-вагозовів. Жителі міста засівали частину земельних угідь вівсом, пшеницею, ячменем, житом, горохом, просом, картоплею. Загальну площу оброблюваних сільськогосподарських угідь у Станиславові в 1918–1919 рр. установити сьогодні складно. Відомо, що понад 50% земель, які оброблялися до початку Першої світової війни мешканцями міста, у ході військових дій перетворилися на бойові позиції воюючих армій, були заміновані й, відповідно, з тих чи інших причин виведені із сільськогосподарського користування. Весною 1919 р. частину земельних угідь не обробляли через відсутність посівного матеріалу [2, арк.51; 3, арк.134; 4, арк.84].

Нестача зерна змусила Державний Секретаріат ЗУНР 11 квітня 1919 р. видати розпорядження про випікання хліба з додаванням у борошно щонайменше 25% картоплі чи інших складників. Ціни на картоплю на чорному ринку на початку лютого 1919 р. сягали 500 корон за 50-кілограмовий мішок, 80 корон за кілограм сала, 30–35 корон за буханку хліба, 8–12 корон за 1 літр молока. Загалом купівельна спроможність населення впродовж листопада 1918 – травня 1919 рр. суттєво знизилася. Ціни зросли в 10–15 разів, на м'ясо взагалі у 20 разів [15, с.476, 478].

У Станиславові налічувалася велика кількість дітей-сиріт, інвалідів, безхатченків, людей старшого віку, які втратили своїх рідних, представників інших соціально незахищених категорій. Українська влада намагалася забезпечити їх безкоштовним харчуванням. Значну активність тут проявляли різноманітні релігійні та благодійні організації – представники греко-католицьких, римо-католицьких, протестантських церков, монастирів, єврейських релігійних громад. Особливо героїчно поводитися жінки. Українки, польки, єврейки, німкені об'єднувалися для допомоги нужденним, приготування для них обідів, ремонту одягу тощо [20, с.132].

Однією з перших у місті було створено Окружну телеграфічну агенцію, а також Українське пресове бюро, налагоджено випуск газети “Станиславівський голос”, часопису Повітової Української Національної Ради. У Станиславові функціонували пошта, телефон і телеграф. Скористатися ними могли всі мешканці міста після здійснення оплати й отримання дозволу військового коменданта. Останній момент різко зменшував кількість осіб, що могли скористатися послугами державного зв'язку [6, арк.22].

Складною була ситуація з функціонуванням шкіл, закладів охорони здоров'я, харитативних установ тощо. Українська влада не мала змоги активно їх підтримувати й тому заохочувала приватну ініціативу, активно приймала допомогу різних релігійних і благодійних організацій.

Чи не найбільш активно в Станиславові розвивався український театр. У місті було кілька місцевих і приїжджих театральних труп, що майже щодня давали вистави з репертуару українських та європейських класиків. Приміщення театру імені Монюшки використовувалося також для оголошення різноманітних рефератів на політичні й історичні проблеми.

Радикальних змін зазнавала демографічна ситуація. До Станиславова наприкінці 1918 р. – у перших числах січня 1919 р. переїхали уряд і парламент Західно-Української Народної Республіки. За короткий проміжок часу (до двох тижнів) місто різко набуло українського характеру. Багато державних чиновників були приїжджими зі Львова, Тернополя, Стрия, Дрогобича, інших міст Галичини. У цей час велися переговори про злуку Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Станиславів відвідували офіційні делегації урядів УНР, Франції, Італії. За словами Д.Дорошенка, місто стрімко наповнювалося різношерстою публікою з Наддніпрянської України, біженцями з прифронтової смуги, різноманітними авантюристами, злочинцями, “козацькими отаманами” тощо [12, с.442–443]. Місцеві мешканці були часто шоковані поведінкою приїжджих, їхнім прагненням до розкоші, богемного способу життя. А.Чайковський вважав, що коли б вдалося хоча б частину “публіки”, що засідала в кав'ярнях Станиславова, розкидаючи великі грошові купюри, шукаючи випивки й “дівчат”, відправити на польсько-український фронт, то ЗУНР удалося б урятувати. Натомість поведінка приїжджих деморалізувала місцеве українське населення, негативно впливала на його взаємини з місцевою польською та єврейською громадами [23, с.220–221].

Серйозною проблемою для Станиславова стали масові переміщення через місто колишніх солдатів російської армії, що поверталися взимку 1918 – весною 1919 рр. з австрійського полону додому. Вони їхали залізницею, на відкритих возах. Виснажені голодом, часто гинули просто на вулицях, у придорожніх ровах. Місцева адміністрація створювала загони добровольців для поховання тіл у спільних ямах. Для живих влаштовували спеціальні харчові та санітарні пункти. За різними оцінками, через Станиславів лише в листопаді 1918 р. щоденно проїжджало 50–60 тисяч колишніх військовополонених. Деморалізовані колишні солдати нерідко вдавалися до розбоїв, грабежів і насильства. З дезертирів, міської бідноти нерідко формувалися злочинні угруповання, що нападали на садиби заможних городян і під виглядом реквізицій забирали одяг і харчі [15, с.478].

У цілому взаємини між різними національними громадами Станиславова склалися непросто. Установлення української влади місцеві поляки сприйняли вкрай негативно. Найбільш активно проти ЗУНР виступали польські залізничники. Вони готувалися прийняти польських легіонерів. Вороже становище зайняла й більша частина місцевої польської інтелігенції та молоді. Загалом частими стали випадки саботажу, поширення панічних чуток, антиукраїнських закликів, листівок. Були спроби формування польських збройних загонів. Водночас польська громада в особах д-ра Юркевича, графа Дзедушицького, посла парламенту Рауха, директора Пілецького та єврейська громада в особах д-ра Ландаву, д-ра Лявфера, д-ра Зусмана постійно контактували з українською повітовою радою. Намагалися не допустити відкритого міжнаціонального протистояння [21, с.104].

Єврейська громада міста підпорядковувалася кагалу, де домінувала родина Гальпернів. Вона розглядала кагал як свій домен. В окремих випадках вона змушена була узгоджувати свої позиції з родиною Горовіців. Ці єврейські родини представляли єврейську громаду в міській раді, контролювали збір податків. Євреї традиційно займали-

ся торгівлею, ремеслами. Серед них було чимало адвокатів, лікарів, інженерів, державних чиновників. Бойові дії Першої світової, а згодом українсько-польської воєн консолідували єврейську громаду, змушували шукати шляхи порозуміння з іншими національними громадами. Насамперед вона лояльно поставилася до нової української влади. Єврейські підприємці й комерсанти були змушені повернути всі гроші, які вони брали в кредит в українських спілках ощадності в попередні роки. Добровільно погоджувалися на своєчасну сплату податків. Євреї побоювалися агресивно налаштованого польського суспільства, погромів, які вже на той час відбувалися у Львові, інших містах Галичини, зайнятих польськими військами. Тому вони були за нову владу. Євреї Станиславова почувалися не зовсім упевненими й домагалися створення власної міліції. Вона була неозброєна, займалася патрулюванням біля синагог, єврейських будівель, фабрик, ремісничих майстерень. Вони піддавалися нападам і різноманітним провокаціям. Уже 1 листопада 1918 р. було вбито одного єврейського міліціонера, 18-річного Мойсея Раухмана. Схожі провокації мали місце й пізніше [22, с.207].

Щоденний одяг, взуття, оздоблення осель жителів міста впродовж періоду існування ЗУНР майже не зазнали відчутних змін порівняно з попередніми періодами. Жителі Станиславова намагалися дотримуватися західноєвропейських зразків. Одяг міщан еволюціонував у рамках європейського міського костюма й не мав чітко виражених етнічних особливостей. Гардероб заможних верств був наповнений виробами з тонких фабричних полотен. Існував поділ на робочий, вечірній і парадний (“візитний”) одяг. В умовах військових дій набули поширення різні види повсякденних ватяних піджаків, коротких пальт. Серед кольорової гами переважали темні та сірі відтінки. Багато мешканців прикрашали одяг синьо-жовтими стяжками чи стрічками. Серед предметів домашнього вжитку намітилася тенденція до їхнього спрощення [15, с.475].

25 травня 1919 р. у неділю Станиславів зайняли польські війська. І повсякдення його жителів знову зазнало суттєвих змін. Однак це тема для майбутніх досліджень.

Загалом, підсумовуючи нашу невелику розвідку, підкреслимо, що ми виокремили лише основні проблеми, з якими стикалося населення Станиславова. Визначальними факторами для їхнього життя видалися проблеми, породжені лихоліттями й труднощами Першої світової війни та польсько-української війни 1918–1919 рр. Станиславів стикався з нестачею продуктів харчування, дорожнечею товарів першої необхідності, з поширенням інфекційних захворювань, великими переміщеннями населення. Міська адміністрація була змушена боротися з матеріальними нестатками, голодом серед нижчих прошарків населення, надавати допомогу дітям-сиротам, безпритульним, калікам. Суттєву допомогу владі в її соціальній політиці надавали релігійні організації. У цілому можна стверджувати, що попри наявність нечисленних випадків убивств і пограбувань окремих жителів міста українська влада загалом контролювала ситуацію в Станиславові й, у межах можливого, намагалася забезпечити існування його жителів усім необхідним без різниці щодо їхньої національної, соціальної чи релігійної належності. На відносну стабільність міста впливав його столичний статус, віддаленість театру військових дій, а також відносно мала чисельність населення.

1. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 528, оп. 1, спр. 43.
2. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 528, оп. 1, спр. 36.
3. Там само, спр. 51.
4. Там само, ф. 541, оп. 1, спр. 2.
5. Там само, ф. 636, оп. 1, спр. 8.
6. Там само, спр. 9.
7. Адамович С. Станиславів у часи Великої війни (1914–1918 рр.) / Сергій Васильович Адамович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2013. – 80 с.
8. Альманах Станиславівської землі : збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / ред.-упоряд. М. Климишин. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1985. – Т. 2. – 960 с.
9. Арсенич П. Станиславів – столиця ЗУНР / П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1993. – 53 с.

10. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР: (До 85-ліття ЗУНР) / В. Великочий. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 278 с.
11. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України: зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / М. Гуцуляк. – К. : Либідь, 1993. – 408 с.
12. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен, 1969. – 544 с.
13. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 1 : Листопадова революція. Проголошення ЗУНР / уклад. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 379–381.
14. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Історія / відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 628 с.
15. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Ілюстрована історія. – Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2008. – 524 с.
16. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 134–152.
17. Литвин М. Р. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. С. Науменко. – Львів : Олір, 1995. – 368 с.
18. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан: нариси про ЗУНР / С. А. Макарчук. – Л. : Світ, 1997. – 192 с.
19. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. / Іван Сергійович Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.
20. Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис / Олег Павлишин. – Львів : Манускрипт-Львів, 2013. – 400 с.
21. Станиславів у часи Західно-Української Народної Республіки. Документальні свідчення, спогади, оголошення, накази революційної доби / упоряд. І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. – 176 с.
22. Цегельський Л. Від легенд до правди: спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р. / Л. Цегельський. – Нью Йорк ; Філадельфія : Булава, 1960. – 320 с.
23. Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. / Андрій Чайковський // Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / А. Чайковський ; [голов. упоряд., ред. Б. Якимович]. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 207–229.

В предложенной статье автор рассматривает повседневную жизнь и быт населения города Станиславова во время существования Западно-Украинской Народной Республики. Особое внимание отведено таким вопросам, как организация местного самоуправления, функционирование коммунального хозяйства, охрана правопорядка, охрана здоровья горожан, особенности обеспечения жителей города продовольствием, одеждой, обувью, топливом, другими предметами первой необходимости.

Ключевые слова: повседневная жизнь, Галиция, Западно-Украинская Народная Республика, Станиславов, быт горожан.

In this article the author proposes to consider the daily life and the life of residents in the period of Stanislaw West Ukrainian People's Republic. Special attention is given to issues such as the organization samouryaduvannya, the functioning of public utilities, law enforcement, health of citizens, especially providing residents with food, clothing, footwear, fuel and other essentials.

Keywords: daily life, Galicia, the West Ukrainian People's Republic, Stanislaw, life of citizens.

УДК 94:329.7(092)(477) “1905/1920”

ББК ТЗ (4 Укр) 5/6

Світлана Іваницька

“НОВА УКРАЇНА” РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ОЛЕКСАНДРА САЛІКОВСЬКОГО

У центрі уваги автора статті – публіцистичний доробок літератора, редактора, громадсько-політичного діяча Олександра Хомича Саліковського (1866–1925). Мета дослідження – розглянути головні етапи його редакторської й публіцистичної діяльності в громадсько-політичному контексті доби й проаналізувати бачення ним основних проблем української політики й націєтворення в 1912–1917 рр., революційний період і в еміграції. Найбільш вагомим в аналізованих текстах є висновок Саліковського про те, що лише міцна національна держава може реально захистити духовні, економічні й геополітичні інтереси українського народу.

Ключові слова: Олександр Саліковський, публіцистика, Українська партія соціалістів-федералістів, нація, народ, українська державність.

Звернення до публіцистичної спадщини представників української інтелектуальної еліти ліберально-демократичного спрямування початку ХХ ст. – важливе наукове й практичне завдання сучасної соціогуманітаристики. Це й не випадково: дотепер праці діячів політичної доби “національного відродження” є цінним дієвим ресурсом творення національної свідомості української спільноти. Як відзначає відомий фахівець з історії публіцистики львівський професор Й.Д.Лось, “українська традиція публіцистичного тексту не спирається лише на розумовий спосіб, що охоплює зовнішню оболонку життя. Висока мета і дар служіння несумісні з пласкою калькуляцією... Порядок думок, міра цінностей збережені у національній публіцистиці першої половини ХХ століття. Наші речники працювали на найвищих орбітах суспільно-політичної думки, зокрема політичної публіцистики Європи. Від нас намагалися приховати ясний світогляд попередників. Чужі руйницькі думки і сьогодні замулюють українську свідомість. Багато ще не роз’яснених, не впорядкованих думок і поривань. Звідси – важко боротися з лихом у демотивованому суспільстві. ... Усупереч твердженню А.Токвіля про те, що “минуле більше не освітлює майбутнього”, нинішні можливості поширення і доступу до інформації дають змогу скоригувати, по-новому глянути на події минулого, відтак краще освітити власне майбутнє... Публіцистика спроможна увібрати в себе і виразність портретів, і епос, і драму, і усю багатоманітність виявів дійсності. ... Крім того, публіцистика має володіти й естетичною цінністю, що якраз властиве українській традиції... Український публіцистичний дискурс увесь час висував на авансцену особистості, наділені певною місією” [48, с.162–167].

Саме в цьому контексті слід розглядати й публіцистичні тексти Олександра Хомича Саліковського (13.03.1866, с. Старий Потік Вінницького повіту Подільської губ. – 22.11.1925, Варшава, Польща) – професійного журналіста, видавця, редактора [9; 1]. Довгий час він був відомий лише фахівцям, головним чином, як автор публікацій “Москва на виборах” (*Русская мысль*. – 1911. – № 3), “Несколько итогов к злобам дня: этюд по общественной морали: посвященный С.М.М[ельгуно]ову” (*С. Пб. : Русское богатство*. – 1889. – 53 с.), “Из воспоминаний о М.М.Коцюбинском” (*Украинская жизнь*. – 1916. – № 9. – С. 51–57), “Памяти Ф.Е.Корша (Из личных воспоминаний)” (*Украинская жизнь*. – 1915. – № 3/4), мемуарних фрагментів “Як ми склали перший кабінет для Скоропадського (спомини учасника)” (*Діло*. – 1924. – 6 січня. – С. 7–8) і “Про одну ненаписану книжку (Уривок зі споминів)” (*Календар “Дніпро”*. – Львів, 1925. – С. 102–107). Але безперечно цікавість становлять й інші його праці, присвячені, передусім, осмисленню процесів українського націєтворення, метаморфозам і перспективам нашої державності.

З кінця 1920-х років, в умовах утвердження тоталітарного режиму й боротьби з примарами “українського буржуазного націоналізму” та “емігрантської контрреволюції”, постать О.Х.Саліковського потрапила під вогонь нещадної критики сталінських ідеологів, які в лайливих виразах звинувачували його в “лютій ворожнечі до революційного пролетаріату України й витонченому шовінізмі”, таврували як “людину, що претендує на великого державного мужа”, але нібито “в дійсності так нічого і не зрозуміла в цій історії”. Перекручуючи зміст його публіцистичних текстів, писали, що Саліковський убачав національну мету українського народу в роки революційних змагань 1917–1920 рр. у тім, щоб надати всі привілеї “аристократичній” українській інтелігенції, поставити її біля керма влади та сказати: “От ви є найкращі, найрозумніші люди серед нас, керуйте й володійте нами” [16, с.61–64].

Головні факти життя й діяльності О.Х.Саліковського відтворені в довідково-енциклопедичних гаслах [35; 36; 33; 50, с.649–651] та історико-біографічних нарисах [41]. Мета статті – розглянути в громадсько-політичному контексті доби головні етапи редакторської й публіцистичної діяльності О.Х.Саліковського й проаналізувати бачення ним основних проблем української політики й націєтворення в 1912–1917 рр., революційний період і в еміграції.

Народився Олександр Хомич Саліковський у 1866 р. у родині священика в с. Старий Потік Вінницького повіту Подільської губернії. Був дальнім родичем і шкільним товаришем Михайла Коцюбинського. Зберігся лист О.Х.Саліковського до М.М.Коцюбинського від 17 вересня 1904 р., писаний російською мовою, де письменника запрошували до співробітництва в газеті “Киевские отклики”, яку на той час редагував Олександр Хомич [18, с.99]. Закінчив Шаргородську духовну школу, а потім – Кам’янець-Подільську духовну семінарію. Під час навчання брав участь у гуртку самоосвіти, захопився революційним народництвом, співчував партії “Народна воля”, через що зазнав переслідувань влади. Не маючи змоги офіційно вступити до університету, у 1890–1900 рр. був вимушений отримати вищу освіту як вільний слухач, одночасно працюючи народним учителем у сільській місцевості. Неодноразово заарештовувався, двічі був засуджений за політичну діяльність. Деякий час працював урядовцем і радником Подільського губернського земства, але в 1904 р. був звільнений із посади через “політичну неблагонадійність”. Невдовзі Олександр Хомич перебрався до Києва та пішов шляхом професійної журналістики, редагуючи поступові газети “Киевский голос” і “Киевские отклики”. Саме за ініціативою Саліковського в “Киевских откликах” була надрукована в жовтні 1905 р. названа Шевченковим рядком “Чи буде суд?” стаття С.О.Єфремова як протест проти єврейських погромів, що їх учинили чорносотенці за сприяння поліції та російської армії в Києві на Подолі та на Липках. До речі, це була на той час перша стаття українською мовою [23, с.599]. Про активну участь Саліковського у виданні газети неодноразово згадує у своїх мемуарах Н.Д.Полонська-Василенко. Узагалі, на її думку, “Киевские отклики” були “видатним явищем в громадському життю Києва і цілої України. Газета об’єднувала українських діячів різних напрямків; широка програма забезпечувала їй велику популярність, зокрема під час визвольного руху 1904–1905 рр. Редакція стала осередком, куди приходили люди, щоб поінформувати та поінформуватися з громадського й політичного життя; обмінятися думками, порадитися. Разом з тим зростав тираж газети; в роки 1905–1906 вона мала 13 000 постійних передплатників, не рахуючи роздрібного продажу: такого тиражу не мала жодна газета в Києві...” [31, с.373]. Саліковського дружньо називали в редакції “Фомич” [31, с.495]. С.О.Єфремов під час зібрання в Київському Літературно-артистичному товаристві запам’ятав емоційну реакцію Саліковського на появу рескрипту царя Миколи II від 18 лютого 1905 р. на ім’я міністра внутрішніх справ О.Г.Булігіна щодо законопроекту про дорадчу Державну Думу (“Панове! Земський собор!..”) [23, с.574]. У період столипінської реакції Саліковський як тимчасовий редактор видання неодноразово зазнавав судових переслідувань [31, с.374]. У громадсько-політичному аспекті в роки Першої революції Саліковський виявив себе передусім як активний діяч загальноросійської Партії народних соціалістів. Одночасно підтримував дружні стосунки з М.П.Василенком, який тяжів до партії кадетів [31, с.378].

У 1910 р. Олександр Хомич перебирається до Москви, де стає згодом співзасновником і співредактором (у 1912 та 1915–1917 рр.) часопису “Украинская жизнь” [45; 46]. Видавець-меценат газети “Рада” і діяч Товариства українських поступовців (ТУП) Є.Х.Чикаленко відзначав, що “журнал цей виник з ініціативи й стараннями майже самого Саліковського. Він зібрав співробітників, він привабив і пайщиків” [25, с.364]. У листопаді 1911 р. П.Я.Стебницький писав до Чикаленка: “В Москві земляки збираються поновити “Украинский Вестник” – на російській мові, наче місячник. Були тут, просили підмоги, казали, що Київ обіцяв піддержати. Симпатичне враження робить Саліковський – живий чоловік. Це теж, мабуть, з неофітів, як В’язлов?” [19, с.272]. У лютому 1912 р. у листі до М.С.Грушевського Чикаленко зазначав щодо “Украинской жизни”: “...журнал сей має великий успіх: Саліковський пише, що мабуть доведеться видати 1-шу книжку новим виданням...Чи се націоналістична агітація розбудила в російському громадянстві інтерес до українського питання, чи се українці, вважаючи на

те, що все ж легша мова російська, ніж українська, взяли за читання “Украинской жизни” – не знаю. Я просив Саліковського, щоб обмінявся з нами адресами, тоді видно було б, але він з того робить секрет. Хоч я й без того певний, що се та сама публіка, що передплачує нашу пресу” [22, с.122]. Часопис на початку давав значні дефіцити. Так, у листі С.О.Єфремова до Чикаленка від 14 березня 1913 р. йшлося про нараду в Києві із Саліковським, який спеціально прибув із Москви для обговорення цього наболілого питання. Виявилося, що для того щоб довести журнал до кінця року, треба найменше 4–5 тис. руб. [20, с.101–102]. Перед тим Саліковський відбув аналогічну нараду в Петербурзі. Підсумком наради з киянами стало рішення залишити журнал у Москві (але за редагуванням С.В.Петлюри) і вжити заходів, щоб перетворити його в друкований орган для “недержавних народів” Росії (таку “комбінацію” запропонував один із засновників “Союзу автономістів-федералістів” відомий публіцист і громадський діяч В.П.Обнінський) [20, с.102].

Показовим є обмін думками Чикаленка та Стебницького з приводу наміру Саліковського (у зв’язку з від’їздом до Ростова-на-Дону) покинути редагування “Украинской жизни”. У листах лунала тривога щодо можливої заміни редактора (найбільш вірогідним наступником вважався С.В.Петлюра) [19, с.333–334, 336–338, 341]. Обговорювалася також кандидатура Валентина Садовського. Характерною була репліка Стебницького: “Садовський – хороший хлопець, але ні на соту частину не замінить Саліковського...” [19, с.337].

Важливим є свідчення самого Саліковського стосовно місії цього популярного видання. Так, оглядаючи в грудні 1916 р. шлях, пройдений часописом за п’ять років, він писав: “Там, де урочисто святкується випуск навіть сотого номера опозиційної газети, вважаємо, що заслугоює бути відзначеним п’ятиріччя існування журналу, присвяченого питанням національного буття майже тридцятип’ятимільйонного народу. Там, де існування самого українства як особливої національної стихії піддається сумніву, важко хоча б мимохідь не озирнутися на п’ятирічну роботу, спрямовану на розкриття та утвердження цієї стихії. Там, нарешті, де волею долі майже остаточно замовкло друковане слово, сам собою створюється привілей, – нехай сумнівний, але все ж привілей на увагу до журналу, який служить українській справі, користуючись для цього мовою державною нації” [8, с.259]. Звертаючись до витоків видання, зауважив, що “ідея видавати в центрі Росії український журнал російською мовою виникла в 1911 році серед членів української секції московського товариства слов’янської культури. Ініціаторам видання воно уявлялося бажаним і навіть необхідним насамперед для інформування російського суспільства й органів російського друку щодо українського національного руху, його умов, завдання та досягнення...” [8, с.259]. Редактор акцентував, що, “будучи зосередженим у Росії, перебуваючи в тісній залежності від її політичних і суспільних умов, українство, у своїх інтересах не могло ігнорувати зазначених обставин. На кожному кроці воно зустрічало не лише недоброзичливість, яка жила в вузьким націоналістичним егоїзмом, а, й, можливо, ще більшою мірою – байдужість і зневагу, що пояснювалися повним невіглаством широких кіл російського суспільства в національних питаннях, а в українському особливо. За таких умов не можна було не зупинитися на думці про розчищення шляхів у цьому напрямку...” [8, с.260]. Значна заслуга в реалізації задекларованого виданням політичного й просвітницького курсу належала безпосередньо самому Саліковському (статті “Большой вопрос”, 1912, кн. 2; “На ложном пути”, 1913, кн. 4; “Русская революция и украинское движение”, 1917, кн. 3–6).

Знавець історії української преси А.П.Животко так оцінював місце й роль часопису в громадсько-політичному житті: “Упродовж п’яти років перехрещувалися тут українські погляди і змагання з поглядами російськими та зрусифікованих земляків. Крім інформативних завдань ставила “Украинская Жизнь” також критику та розкриття псевдонаукових теорій, скерованих проти українських національних прав та захист

українського руху від наклепів та інсинуацій, що сипалися з боку певних кіл російського суспільства. Притягнула вона до співпраці ширші кола українських журналістів та наукових сил, а також представників поступової частини російського суспільства, серед яких був відомий оборонець прав українського народу акад. Ф.Корш. З представників польської наукової думки був тут проф. Л.Васілевські та інші. Свою позитивну роботу в добу розквіту російського великодержавницького шовінізму виконував цей журнал, непохитно стоячи на захисті інтересів українського руху, аж до перших днів російської революції 1917 р.” [47, с.260]. Саме в цей час відбулося найбільш інтенсивне зближення О.Х.Саліковського з представниками української ліберально-демократичної еліти, зокрема й провідними діячами ТУП. Вхорив Саліковський також до української секції “Товариства слов’янської культури”. Одночасно продовжував друкуватися в часопису “Русское богатство”, що перебував на платформі “народних соціалістів”. Надсилав дописи й до газети “Рада”. Так, Є.Х.Чикаленко згадував про штраф, накладений за “пустяшну статтю” Саліковського під назвою “На передодні просвітного з’їзду” (Рада. – 1911. – № 184. – 17 серпня. – С. 2), у якій той акцентував щодо потреби навчання дітей у народних школах рідною мовою, зауваживши перешкоди на шляху ухвалення відповідного законопроекту в Державній Думі. Але в тогочасному підцензурному Києві під тиском імперської асиміляційної політики взагалі була “така атмосфера, що ледве можна дихати” [21, с.71, 73].

У дореволюційні часи політичні погляди О.Х.Саліковського еволюціонували від симпатій революційному народництву (“Народна воля”) та участі в Партії народних соціалістів (надалі – Трудовій народно-соціалістичній партії) до переходу в “Союз українських автономістів-федералістів” (СУАФ) і відроджену на його підставі Українську демократично-радикальну партію (із червня 1917 р. – Українська партія соціалістів-федералістів), що відстоювала гасла народовладдя та національно-територіальної автономії України в майбутній реформованій на федеративних засадах Російській демократичній республіці. Означений шлях індивідуальної політичної трансформації поглядів О.Х.Саліковського був цілком логічним, зважаючи на його етнічне походження та умови первісної соціалізації. У той самий час слід урахувувати, що кожна зміна національної самоідентифікації – це завжди психологічний та ідейний злам у житті конкретної людини, унікальне “перекодування” індивідуальної свідомості. Не був винятком і Саліковський... Так, відомий діяч Петербурзької громади, майбутній історик церкви О.Г.Лотоцький, намагаючись у своїх мемуарах окреслити зміни щодо національної самоідентифікації Олександра Хомича, зазначав, що “національна доля О.Х.Саліковського дуже характерна для українських обставин”, коли освічена людина під тиском життєвих умов спочатку стає російським провінціальним публіцистом, який “провадить на Україні ту російську культуртрегерську акцію, яку взагалі провадила російська преса...”. Суттєвий здвиг у поглядах Саліковського з національного питання стався під час редагування “Киевских откликов”, унаслідок полеміки із С.О.Єфремовим. “Поєдинок чесних з собою людей, без фехтування голосними словами, – і російський Савл стає українським Павлом., – коментував наслідки тієї “дуелі” О.Г.Лотоцький. – Полеміка з Єфремовим дала Саліковському ближче приглянутися до справи, яка досі не звертала на себе його уваги, як не звертає взагалі уваги російського інтелігента, навіть коли він живе в гущі українського оточення. І от за кілька часу, переконавшись в річевості тих завдань, які ставить собі українство, визнає свої помилки, стає в першій лаві українських національних робітників”. Відтоді участь Олександра Хомича в “Украинской жизни”, що призначалася головно для читача російського, була, на погляд О.Г.Лотоцького, надзвичайно корисною, бо, “як колишній російський Савл та редактор російської газети, він добре розумів психологію російського громадянства й легко знаходив спільну з ним мову. В стосунку до російського лібералізму О.Х.Саліковський стояв на угодному ґрунті...”. О.Г.Лотоцький вважав, що О.Х.Саліковський у реальних справах завжди “од

думки і слова переходить до справжнього діла... Для того треба мати те щире, непідкупне сумління, яким визначався О.Х. Ся його риса проходить через усе його життя” [29, с.160–162]. Остаточний злам у його світогляді, за свідченням О.Г.Лотоцького, стався після усвідомлення невинності та відвертої великодержавності російської демократії, з якою він стільки років пліч-о-пліч широко співпрацював, та її ворожості щодо справедливого вирішення “українського питання”. Наприкінці 1918 р. Саліковський писав: “Я й не підозрівав тоді (за часів редагування “Укр. Життя”), що сей централізм сидить так глибоко та захоплює так широко російське громадянство” [29, с.162]. Для нього це було справжнім потрясінням...

О.Х.Саліковський, як й інші його сучасники (С.В.Петлюра, М.П.Залізняк), жваво відгукнувся на епатажну, як на ті часи, брошуру “Модерне москвофільство” Д.І.Донцова (К.: Накладом автора, 1913), відзначивши цікаву спробу молодого публіциста висвітлити слабкі сторінки українського національного руху та побачивши в ній допитливість думки, але не сприймаючи концептуальних засад авторського світогляду. “Під модерним москвофільством, – писав Донцов, – я розумію поширену в певних колах нашої інтелігенції безграничну пошану перед російською культурою і дивну якусь духовну залежність від поглядів, пануючих в поступових російських кругах. Ся залежність і досі тяжіє як над нашою літературою, так і над громадською думкою і публічним життям”. Причину політично-культурного дуалізму України Донцов убачав в її географічному розташуванні на межі між Заходом і Сходом, між двома різними культурами – західно-європейською (спадкоємицею Риму) і московською (спадкоємицею Візантії). Чинник перебування на межі двох культур вплинув на формування психіки наддніпрянських інтелектуалів, яка відзначається двоїстістю, роблячи із сучасного українця “раба чужих ідеологій” [38]. Як бачимо нині, Донцов багато в чому мав рацію.

У 1913–1915 рр. О.Х.Саліковський працював редактором щотижневої газети “Приазовский край” у Ростові-на-Дону. Газета за своїм форматом і всезростаючою популярністю була найбільшою в Області Війська Донського. Так, її наклад сягав 17 тис. примірників, тоді як середній наклад усіх російських газет зазвичай не перевищував 5 тис. примірників. У 1914–1917 рр. наклад газети зріс до 40 тис., а деяких номерів – до 60 тис. примірників [37; 39]. На сторінках газети Олександр Хомич виступав під псевдонімами А. С.; Ал. С-кий; Ал. Сокальский; Ал. С-ский; Д. Ж. [43, с.137–139]. Саме за його редагування газета значно більше уваги стала приділяти національним проблемам, запровадивши такі постійні рубрики, як “Армянская жизнь”, “Еврейская жизнь”, “Из украинской жизни”. Цікаво, що такі прояви “вольнодумства” не лишилися поза увагою влади: так, місцева поліція восени 1915 р. повідомляла товариша міністра внутрішніх справ С.П.Белецького щодо “Приазовского края” про те, що “с вступлением в состав редакции украинофила А.Саликовского, перу коего принадлежат руководящие статьи, газета стала еще более оппозиционной и демократичной...” [44]. Це не було випадковістю – з листування Чикаленка з Єфремовим дізнаємося про план пропаганди “українського питання” на шпальтах російської легальної преси, схвалений редакцією “Ради”. “Треба широко ознайомить «русское общество» з «освобождяемою ныне подъярмленою Русью»” (ішлося про російське “визволення” Галичини в перші місяці світової війни та насильницькі спроби окупаційної влади “примирити” нових підданих із новознайденим “отечеством”) [20, с.115–116]. Після повернення в 1916 р. до Москви Олександр Хомич залишився столичним кореспондентом “Приазовского края”.

У період Першої світової війни Саліковський у 1916–1917 рр. служив у відділі історіографії Всеросійського земського союзу, був уповноваженим Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. У грудні 1916 р. він як член московської громади ТУП підтримав написану С.В.Петлюрою декларацію “Наша позиція”, де містилася заява стосовно переорієнтації української політичної спільноти від нейтралітету до протесту щодо продовження участі Російської імперії в Першій світовій війні.

Саліковський тісно спілкувався з М.С.Грушевським під час перебування останнього в московському засланні; разом вони започаткували видання суспільно-політичного журналу “Промінь” (листопад 1916–1917 рр.). У “Споминах” великий історик з теплотою згадував Олександра Хомича, а також офіційного редактора “Украинской жизни” Я.А.Шеремецинського, відзначаючи, що вони “як порядні, добрі люди, органічно не здатні на зраду, підступництво та інтригу, прив’язали мене ще тісніше до журналу. Після приїзду в Москву я увійшов в його гурток як в свою компанію” [28, с.107]. Наприкінці 1916 р. (швидше всього, восени) Саліковський брав участь в ініційованих М.Горьким нарадах щодо можливості заснування великої щоденної опозиційної газети “Луч” у Петербурзі, у якій передбачався за редагуванням М.А.Славинського український відділ. Головним редактором газети мав бути Олександр Хомич, співробітниками – московські українці [28, с.117].

Публічна політична діяльність О.Х.Саліковського припадає на добу Тимчасового уряду. На початку Лютневої революції він – голова Комітету українських автономістів-федералістів та Української ради в Москві. На першому Всеросійському з’їзді Народно-соціалістичної партії (17–21 червня 1917 р., Петроград) доповідав із національного питання. Показово, що з’їзд підтримав гасло встановлення в Росії демократичної федеративної республіки на підставах обласної та національної автономії із забезпеченням прав національних меншостей. На заключному засіданні було прийнято рішення про об’єднання з Трудовою групою в єдину Трудову народно-соціалістичну партію (ТНСП) і проведення об’єданого з’їзду, на якому Саліковського було обрано до ЦК ТНСП.

З вересня 1917 до травня 1918 рр. – губернський комісар Тимчасового уряду на Київщині. В жовтні 1917 р. узяв участь у з’їзді губернських і повітових комісарів України, скликаному за ініціативою голови Генерального секретаріату Центральної Ради В.К.Винниченка.

Одночасно Саліковський у видавництві “Задруга” (Москва) разом з Л.С.Козловським організував видання політико-просвітницької російськомовної серії “Свобода и братство народов” (у 1917 році вийшло 24 назви). Свій погляд на національну проблему ґрунтовно виклав у брошурах “О национальных правах” і “Что такое автономия и федерация”, намагаючись переконати російське суспільство в тому, що однієї політичної свободи та рівності замало для забезпечення національних прав народів в оновленій Російській державі. О.Х.Саліковський доводив потребу створення “федерації у вигляді союзу національно автономних областей” у межах етнічно однорідних територій, з особливим статусом самоуправління, з повною незалежністю в порядкуванні внутрішніми справами. “Істинні демократи не можуть бути ні космополітами, ні націоналістами, – стверджував він, – бо і в тому, і в іншому випадку їм довелось б подавляти чи відхиляти від природного шляху закономірний розвиток окремих особистостей та груп. Справжній демократизм має поважати право будь-якої національності на існування в умовах, рівних з іншими національностями”. В роботі “Русская революция и украинское движение” (М., 1917) відзначав негативне ставлення Тимчасового уряду та російського суспільства до національних домагань українців.

Друкувався в соціалістичній газеті “Власть народа”, яку видавала з квітня 1917 р. відома громадська діячка Є.Д.Кускова за співпрацею таких впливових політиків різних напрямів, як С.М.Прокопович, О.М.Потресов, М.М.Вінавер, С.П.Мельгунов, М.В.Чайковський, Б.В.Савінков. Газета ставила перед собою такі завдання: “В області політичній – зміцнення демократичної республіки і проведення ідей народовладдя до свідомості широких мас населення; в галузі соціальної – захист інтересів трудящих класів і об’єднання трудових мас на творчій роботі перетворення всього господарського ладу на засадах соціалізму”. Показово, що в газеті Саліковський відстоював українські національні постулати та захищав від великодержавних наклепів стратегічний курс Центральної Ради [3, с.282–283].

Оскільки О.Х.Саліковський одночасно сповідував цінності політичного лібералізму, етичного соціалізму й свободи національного самовизначення, логічним було його остаточне тяжіння у світі політики саме до УПСФ, яку очолювали С.О.Єфремов та А.В.Ніковський. Новий спалах політичної активності Саліковського припав на добу гетьманату П.П.Скоропадського: з квітня 1918 р. він – член Головного комітету УПСФ, учасник різноманітних громадських акцій. 10–12 травня 1918 р. відбувся з’їзд УПСФ, на якому головував І.Л.Шраг, а одним із товаришів голови був сам Саліковський. Метою з’їзду було визначення оптимального політичного курсу партії в умовах зміни державного режиму з демократичного на автократичний (квазімонархічний). Саліковський узяв слово в дискусії за доповіддю О.Я.Шульгіна про міжнародний статус України. Ідея федералізму тепер відійшла на задній план, твердив Саліковський, і завинили в тому передусім російські партії й російський уряд, які, з одного боку, говорили про можливе самовизначення націй, про ідеали федералізму, а з іншого, – з усієї сили трималися звичних для менталітету імперської нації принципів централізму. “Таким чином, сам центральний Російський уряд, який противився ідеї федерації, примусив Україну стати на ґрунті самостійності. Але самостійність – це перехідна ступінь до федерації і свого часу Україна знову через самостійність прийде до федерації” [6]. Думка Саліковського була врахована під час формулювання резолюції з’їзду з питання федеративного устрою. У червні 1918 р. у газеті “Нова рада” (фактичному органі УПСФ) Олександр Хомич виступив із серією статей “Криза федеративної ідеї на Україні”. Писав, що “ідея щодо федерації України з Великоросією убита – принаймні, тимчасово – і убита вона зусиллями російської демократії, як буржуазної, так і соціалістичної... Не до федерації тягне сучасна Великоросія..., а до нового “збирання Росії”, тобто до того, щоб захопити усе та поглинути” [11].

18 травня 1918 р. узяв участь у делегації українських громадських діячів до німецького посла А.Мумма з протестом щодо арешту членів Селянської спілки. 3 червня 1918 р. як представник УПСФ разом з лідером партії С.О.Єфремовим – учасник Всеукраїнського з’їзду діячів преси. 16 червня 1918 р. – на з’їзді представників земств; його підпис як члена Президії Всеукраїнського земського союзу стоїть під меморандумом до гетьмана (від УПСФ підписи поставили також В.К.Прокопович і К.А.Мацієвич). 23–26 червня 1918 р. Олександр Хомич – у складі лекторської групи Головного комітету УПСФ у Харкові. Брав участь у делегації київської “Просвіти”, очолюваної О.Г.Лотоцьким, до гетьмана з вимогою надати українській мові статус державної. Гетьман погодився з вимогами меморандуму та запропонував терміново подати проект закону “Про державну мову в Україні”.

28 серпня 1918 р. О.Х.Саліковський був несподівано заарештований, але досить швидко звільнений. “Цей арешт здивував всіх і виплодив масу версій”, – відзначав у своєму щоденнику Є.Х.Чикаленко. Міністр внутрішніх справ, відомий адвокат І.О.Кістяківський, з яким Олександр Хомич мав добрі стосунки ще з московських часів, потрактував цей епізод як безглузде непорозуміння та чемно вибачився за заподіяну прикрість [26, с.107].

23 вересня 1918 р. Саліковський узяв участь в ініційованій гетьманом та І.О.Кістяківським нараді “нотаблів” у господі В.М.Леонтовича, на яку були запрошені провідники соціалістів-федералістів С.О.Єфремов, П.Я.Стебницький, О.Г.Лотоцький, К.А.Мацієвич, А.В.Ніковський та Є.Х.Чикаленко. Метою зустрічі було намагання влади укласти компроміс із впливовими помірковано налаштованими діячами з подальшою перспективою формально “українізувати” уряд [26, с.119–120]. У жовтні 1918 р. під час переговорів з гетьманом Український національний союз (УНС) висунув кандидатуру Саліковського на посаду міністра внутрішніх справ Української держави (угода не відбулася). Згодом, 9 листопада 1918 р., Саліковський одержав несподівану пропозицію гетьмана очолити надзвичайну дипломатичну місію до Східної Галичини, щоб за-

лучити місцеву інтелігенцію до національно-культурного будівництва в Українській державі. У бесіді із заступником міністра іноземних справ О.О.Палтовим [40, с.869–881] Саліковський сказав, що, по-перше, вважає себе вправі прийняти пропозицію виключно з дозволу УНС, а по-друге, не може бути провокатором, звертаючись із такою пропозицією до галичан, бо на Наддніпрянщині “більшість енергійних інтелігентів уже сидить по тюрмах”. Гетьман також просив вітати Галицьку Національну Раду та передати на її потреби 5 млн крб. До 13 листопада 1918 р. місія не могла отримати гроші. А 15 листопада було оприлюднено грамоту гетьмана про намір укласти федерацію з Росією. Таким чином, радикальна зміна гетьманського зовнішньополітичного курсу – від реалізації ідеї суверенної України до відновлення єдиної та неподільної Російської держави – унеможливила для Саліковського реалізацію цієї гетьманської пропозиції [12]. Показово, що Саліковський, як і більшість есефів, що брали участь в УНС, засудив, разом з Єфремовим і Ніковським, заклик опозиційних політиків із соціалістичного табору щодо повстання проти Скоропадського, кваліфікуючи цей намір як “небезпечну авантюру”, приречену на провал [27, с.94].

Після повалення гетьманату політична кар’єра Олександра Хомича була пов’язана з Директорією Української народної республіки. З кінця 1918–1919 рр. Саліковський обіймав посаду посла Директорії в Ризі (Латвія). У жовтні 1919 р. на прохання Головного Отамана С.В.Петлюри й, опираючись на постанову Київського громадського комітету, здійснив разом з Л.Є.Чикаленком подорож на Дон з метою порозуміння з ліберально-демократично налаштованими представниками Всевеликого Війська Донського [42], аби аргументовано довести їм, що “їхня підтримка Денікініяди рано чи пізно, а обернеться проти них, і тоді вони самі на себе нарікатимуть, що також і через них завалено було нашу державність”. Удвох вони відвідали Ростов-на-Дону та Новочеркаськ. О.Х.Саліковський, як людина знана й шанована в тих краях, зумів установити необхідні контакти, але це не зарядило успіху справи: провідники донського козацтва не виявили зацікавленості у військово-політичному союзі з УНР. Далі, на Кубань, посланці С.В.Петлюри вирішили не їхати [32, с.407, 431, 420, 414].

У революційну добу Саліковський регулярно друкувався у виданнях “Нова рада”, “Трибуна”, “Книгар”, “Літературно-науковий вістник”. З 1919 р. редагував київські газети “Трибуна” і “Столичний голос”, видавцем яких був З.Біський.

Предметом тогочасних публіцистичних рефлексій Саліковського стали перипетії 1919 р., що, безперечно, займає особливе місце в історії Української революції. Саме тоді Наддніпрянська Україна увійшла в третю, завершальну фазу революційного періоду, що тривала до жовтня 1920 р., коли радянський режим остаточно утвердився на всій території країни. Описуючи цей період, історики говорять про “анархію”, “розпад”, “ізоляцію окремих зон”, постійну зміну влади й “урядові кризи” у Києві, відсутність твердої центральної влади, безперервні дипломатичні переговори та міжнародні комбінації. “Історична мозаїка” того часу уявляється фахівцям українознавцям заплутаною [49, с.423]. На думку В.Ф.Верстюка, “1919 рік виявився найбільш драматичним в історії Української революції. Починався він як рік великих надій, а закінчився відчутною поразкою спроби побудувати Українську державу на демократичних засадах”. Основними проблемами УНР були відсутність чіткої схеми розподілу законодавчої і виконавчої влади, бездіяльність місцевого самоврядування, невизначеність соціальної бази УНР, економічна криза, розрив зв’язків між містом і селом, неефективність оподаткування, міжетнічне протистояння. Посилювала ситуацію несприятлива міжнародна ситуація (відсутність в Антанти зацікавленості в підтримці молодого українського державності) [51, с.405–407].

Найбільш цінною, на наш погляд, є книжка Саліковського “Нова Україна (Шлях нашої державності)” (К., 1919), що являє собою “критичний огляд найбільш важливих моментів українського революційного руху”, просякнутий ідеєю “безперервного зросту української державності на національних підставах”. Перша стаття – “Од минулого до

майбутнього” – це огляд політичного життя України за 1918–1919 рр., від створення Центральної Ради як поворотного пункту новітньої історії України, до “зрівняння усіх на голоді та холоді” у добу “військового комунізму”. Автор висловлював слушну думку про те, що підставами реальної суверенізації України є чинники внутрішньої консолідації, передусім – “напружена культурна праця на національному ґрунті та широка політична організація й об’єднання всіх свідомих українських сил на ґрунті державницькому” [13, с.65]. Три наступні статті – “Криза федеративної ідеї на Україні”, “Україна і Московщина”, “Без машкари” – присвячені аналізу можливої федеративної угоди між Україною й Росією. Автор, репрезентуючи себе як принципового прихильника ідеалів федералізму, покладав вину за їх компрометацію на “північного сусіда” з властивим йому жорстким централізмом. Завершувалася книга статтею “Напередодні перевороту” про останні дні Скоропадщини.

На працю Саліковського не забарився відгукнутися провідний публіцист і критик С.О.Єфремов, позитивно кваліфікуючи її як одну з перших “синтетичних” спроб сучасної національної публіцистики, вітаючи властивий авторові “об’єктивний тон історичних досліджень” і віру в неминучість “державного відродження” України. Рецензент передбачав, що “і не тільки ми тепер, а й наші нащадки з інтересом спинятимуться на спробах і синтетичної роботи, на підсумках, що вийшли од сучасників. Навіть помилки наші матимуть вагу, як покажчик певних тенденцій, поглядів та надій живого учасника, який силувався активним виступати чинником у подіях, давати їм той чи інший темп і розмах. І цей дух сучасності майбутньому історика покаже може такі висновки, які й не сняться нам тепер серед гуку й гомону великої боротьби. І можемо через те тільки вітати всяку спробу той дух живий зафіксувати документально” [4, с.187]. (Зауважимо, що приязні згадки про Саліковського Єфремов зберігав до кінця життя, про що свідчить його знаменитий щоденник 1920-х рр.) [24, с.100, 115, 303, 337, 566].

Логічним продовженням полемічних роздумів Олександра Хомича над перспективами “Нової України” стала ґрунтовна стаття “До проблем української державності (деякі підсумки й перспективи нашої сучасності)”, опублікована 1919 р. у книжці 7–9 “Літературно-наукового вістника”. “Події останніх літ на Україні такі були змінливі, стільки різних поворотів відбули вони у своїм ході, стільки за ними відчувається різнорідних, почасти антагоністичних, впливів і чинників, що з першого погляду дуже важко знайти тут якусь пануючу силу, якусь провідну нитку. Розуміється, через певний час історія ту нитку знайде, але свідомий громадянин не може не почувати потребу вже тепер орієнтуватися в історичній павутині, що його оточує і, так би мовити, щоденно навкруги його плететься, не може не прагнути до з’ясування подій, свідком яких він був і є, і йдучи назустріч цій потребі, я бажав би зробити спробу хоч в деякій мірі отой запит нашої сучасності задовольнити. Мені бо здається, що головні чинники подій останніх літ вже й тепер можна розпізнати і основні лінії нашої найближчої будучини більш-менш вяснити” [10, с.108], – писав у вступних заувагах Олександр Хомич.

Намагаючись узагальнити підсумки національно-визвольних змагань 1918–1919 рр. і з’ясувати причини провалу “державного іспиту”, О.Х.Саліковський звертав увагу на такі специфічні риси українського історичного процесу, як значний вплив геополітичного й міжнародного факторів на минуле й сучасне України, і, вірогідно, на її майбутнє, як неминучий наслідок природно-історичних (“серединне” розташування між Заходом і Сходом) та економічних (сприятливий клімат, родючі ґрунти, багаті надра) умов розвитку країни. “...Бо справді на історичнім шляху принаймні старого світу, а власне Європи й Азії, Україна опанувала таке місце, яке ніяким чином не обійдеш”. Писав про перманентну агресивність сусідів України, що протягом століть виявляли небезкорисливий інтерес до її багатств (“... минула історія України се є боротьба з сусідами, які або залицялися до неї пожадливими очима, або рвали й шарпали її з різних боків”). Підкреслював негативний вплив цієї боротьби на процес державного будівництва

України, позначений великими витратами народних сил на оборону й військові змагання, зростанням сили козацтва як військово-політичної сили, вимушеною багатовекторною зовнішньополітичною орієнтацією. Відмічав здатність українців до самоорганізації й одночасно – недорозвинутість громадянського суспільства. Протягом століть “... Україна не могла стати незалежною державою й увесь час примушена була зв’язувати свою долю... з тим або іншим зі своїх сусідів, тільки бо в спілці вона набувала необхідну їй силу”. Він також посилався на думки М.П. Драгоманова (“Нові українські пісні про громадські справи”) стосовно спорадичного пробудження національної свідомості серед українського народу, а інколи й глибинного національного почуття, щодо негативного ставлення до державної організації “чужинців”, і разом з тим – відсутність непохитної волі до створення власної національної державності. Саліковський так інтерпретував драгоманівські тези: “... історичні умови розвитку українського народу утворили в нім почуття єдності, виховали протест проти панування в рідній країні керівників чужої національності, але *національний* та почасти *соціальний* моменти вичерпували до цієї пори його суспільні змагання й емоції” [10, с.115]. Автор підкреслював, що “українській наріду у своїй етнографічній масі не є захопленим до потрібної міри ідеєю державної незалежності, стремлінням до своєї власної державної будови, бо в минулому не було умов, які таку рису виховали б та закріпили б в його душі”. Але в той самий час визнавав: “Як що широкі народні маси на Україні ще й тепер не посідають викристалізованої політичної свідомості, то не підлягає сумніву, що вони вже стоять на шляху до неї...” [10, с.120].

Державне будівництво в ході революції, на думку автора, “йшло дуже невдало, без надто великого напруження руйнувалося різними сторонніми силами і ніяким чином не могло пустити глибокого та міцного коріння в товщу народних мас, бо не знаходило там відповідного ґрунту”, а тому “державний іспит” у 1918–1919 рр. Україна все ж таки “провалила”. Причинами поразки вважав постійну нестачу інтелектуальних, творчих і виконавчих сил (насамперед – у галузі управління), дефіцит кадрів кваліфікованої інтелігенції як наслідок тривалої денационалізації та русифікації. З гіркотою відзначав відсутність у національної влади консолідованих рішень (передусім маючи на увазі досвід Української Центральної Ради та Директорії УНР). “Замість державної симфонії приходилося в дуже важливі й відповідальні моменти слухати досить неприємну какофонію. Державний іспит наш і з цього боку йшов на провал” [10, с.116].

Саліковський визнавав велику соціальну роль селянства, яке становило в 1917 р. до 85% населення України та “над яким учинялося стільки експериментів – то есерівських, то гетьманських, то комуністичних”. Автор висловлював упевненість, що “Україна ще в більшій мірі країна селян і хліборобів, ніж Росія”. Саме яскравий індивідуалізм українського селянина, на його думку, став на перешкоді спробам запровадження соціалізму в різних формах. Критикуючи “адептів наукового соціалізму”, передусім більшовиків, Саліковський дивувався абсурдності їхніх намірів, які не мали нічого спільного зі “справжнім” соціалізмом: “Прищепити цьому селянству ідеологію міського робітника, притягти його до комунізму, перетворити в прибічника диктатури пролетаріату, це – висловлюючись цілком об’єктивно – визначало б утворити насильство над історичними і соціальними законами, над душею народу... Для українського селянства комунізм і диктатура пролетаріату такі ж вороги, як і гетьманщина, як і земельне панство. Зазначаю це просто як факт, як явище природи” [10, с.116]. Наслідком такої політики стало глибоке розходження між “українським” селом і “неукраїнським” містом (“...по всіх більших містах Україна уявляла із себе цитаделі неукраїнських сил... аж до останніх часів”) [10, с.117]. Саме “неукраїнський” характер великих міст був одним із факторів протидії спочатку автономістсько-федералістським, а надалі й державотворчим проектам Центральної Ради.

Завершуючи огляд загальних умов, які визначали перебіг визвольних подій в Україні, Саліковський підкреслював, що “їх...неухильно треба мати на увазі, коли ро-

биться оцінка окремих моментів української революції, її перемог та поразок, її успіхів та невдач. Тільки картина, намальована на цім тлі, може дати правильне уявлення дійсності, тільки при її допомозі можливо встановити справедливий прогноз нашої ближчої будучини й з’ясувати доцільні принципи національно-державної політики на Україні” [10, с.117].

Змальовуючи перспективи “державно-будівничої праці”, Саліковський підсумовував, що лише національна держава здатна захистити як духовні, так й економічні інтереси народу. Припускав теоретичну (!) можливість федерації як з Московщиною, так із західнослов’янськими землями, розглядаючи такий союз як шлях компромісу, але маючи на увазі, що при певних обставинах він може стати й оптимальною формою політичного ладу. Зокрема, говорив і про те, що “питання про федерацію ... неможливо вирішувати на підставі шаблонних партійних програм та кабінетних проектів. Скласти федерацію лише розпорядженням влади, висунутої на поверх життя тимчасовою хвилею революційного чи реакційного руху, не важко, але така федерація ... не може мати поважного значення й необхідної сталості та тривалості. Її так само легко зламати і знищити, як і встановити. Федерація паперова, нав’язана зовні, яка не відповідає бажанням і настроям широких мас людності, ... не може вирішити питання про українську державність і спокою не дасть, бо з нею будуть невпинно боротися не тільки організовані елементи країни, але й сам народ...” [10, с.121].

Аналізуючи досвід функціонування української влади в революційну добу, Саліковський наполягав на реалізмі політичних рішень і доходив висновку, що найвищою цінністю для українського народу має бути національна державність. Наостанок зі співчуттям цитував статтю М.С.Грушевського “Україна окремішня” (1919), де історик і політик писав про “велике і тяжке завдання соціального і політичного будівництва на Україні”, закликаючи заложити “тверді, непохитні підстави демократичного і соціалістичного ладу” і висловлюючи сподівання на те, що Українська республіка стане-таки “твердо скристалізованою соціально і політично державною одиницею, а не якоюсь туманною плямою, податною на всякі зміни і впливи” [2, с.18].

За часів укладення Варшавського договору між УНР і Польщею Саліковський перебував на посаді міністра внутрішніх справ у коаліційному кабінеті В.К.Прокоповича (25 травня 1920, Вінниця – Київ – 15 жовтня 1920, Кам’янець-Подільський). 14 жовтня 1920 р. був призначений заступником голови Ради Міністрів УНР. У заяві від 3 червня 1920 р. уряд декларував свою прихильність засадам парламентаризму й інтересам селянства як “основи української державності”, обіцяв провести конструктивну земельну реформу. Та все ж таки, на думку українського соціал-демократа І.П.Мазепи, не виправдав надій, які на нього покладали, співчуваючи, інтелектуали та народні маси [30, с.141, 144, 152].

Щодо діяльності уряду В.К.Прокоповича, уродженець Києва й свідок тих подій марксистський публіцист Д.Й.Заславський з певною долею скептицизму писав, що “поляки в мініатюрі відтворювали німецький досвід на Україні. Йшли вони, мабуть, з щирим наміром створити незалежну Україну під фактичним протекторатом Польщі і з вірою, що таку Україну створити можна ... перший час посилено афішувалася польсько-українська дружба... Польські генерали у себе на банкеті вітали промовама українських демократів. Український національний комітет обідом вшановував польських генералів. Польському командуванню дана була, мабуть, директива усіма зовнішніми засобами підкреслювати, що господарі міста – це українці і тільки українці, а поляки – лише гості-союзники, запрошені сюди захисники ... Декорум було дотримано повною мірою ... Як би то не було, під кінець вдалося з великими труднощами і з великим запізненням створити кабінет... Уряд встиг опублікувати декларацію – звичайну демократичну декларацію, досить безбарвну, з вказівкою на тотожність інтересів Польщі і України в боротьбі з московським імперіалізмом, з визнанням національної рівноправності всіх народів, які

живуть на Україні, із зазначенням того, що земля надалі до вирішення аграрного питання в парламенті залишається в руках селян. У пресі ця декларація з'явилася тоді, коли вже гучніше став гул знярядь за Дніпром, і коли вже не можна було приховувати істину про наступ Будьонного" [5, с.27, 32, 34].

З 11 лютого 1921 р. Саліковський – член Вищої військової ради УНР. У березні 1921 р. Є.Х.Чикаленко в одному з листів назвав ім'я Саліковського серед "кращих наших інтелігентних сил" (поряд з іменами С.О.Єфремова, А.В.Ніковського, В.К.Прокоповича, П.І.Холодного), насамперед соціал-федералістського напрямку, які нині підтримують Петлюру, бо "побачили, що коли вони не підтримають Петлюри, то підуть проти всього українського народу, який тільки в Петлюрі бачить порятунок" [26, с.227] як від більшовицької експансії, так і від "московського централізму" А.І.Денікіна.

В еміграції Олександр Хомич оселився у Варшаві, де в 1921–1922 рр. редагував тижневик "Українська справа" і щоденник "Українська трибуна" (з березня 1923 р. – місячник "Трибуна України"). За свідченням фахівців, це був "добре поінформований орган, що під правовою редакторською рукою приносив також праці й статті на теми політичні, економічні, історичні, літературні тощо" [47, с.324]. Найближчими співробітниками були А.В.Ніковський, О.Г.Лотоцький, К.А.Мацієвич та інші особи, що відбивали думки й політичні настанови партії українських соціалістів-федералістів (радикально-демократичної партії). Друкувався Саліковський також у виданнях "Діло", "Молода Україна", "Український Сурмач", "Дніпро", "Тризуб". Так, в останньому була надрукована його стаття "Націонал-спекулянти (українська справа на сторінках емігрантських видань" (*Тризуб*. – 1925. Рік видання 1. – Ч. 2. – 25.10.1925. – С. 12–14). Олександр Хомич був "технічним уповноваженим" цього паризького "петлюрівського" видання у Варшаві [53, с.82]. Після смерті журналіста саме "Тризуб" виплатив його вдові допомогу в 420 франків [53, с.88, 47]. До першого п'ятиріччя видання часопису І.Заташанський підготував документальне свідчення про перших кадрових співробітників "Тризуба" [53, с.81].

Публіцистикою та споминами Саліковського "Як ми склали перший кабінет для Скоропадського (Спомини учасника)" цікавився в 1924–1925 рр. видатний історик і діяч гетьманського руху В.К.Липинський, про що свідчить його листування [17, с.717, 804].

Показово, що полемічні виступи Саліковського вельми критично сприймалися в редагованому Д.І.Донцовим радикально-націоналістичному "Літературно-науковому вістнику". Так, наприклад, в одному з пресових оглядів ішлося про те, що стаття Саліковського на шпальтах видання "Трибуна України" (1923, березень, № 1) – це "...взірець баламутної публіцистики", бо її автор – ніби то й самостійник, ніби то й федераліст [7, с.93–94].

Олександр Хомич читав лекції в таборах для інтернованих українських вояків УНР у Польщі. У 1923 р. виступав організатором 1-го з'їзду української еміграції у Варшаві, виконував обов'язки керівника культурно-освітньої секції Українського Центрального Комітету (УЦК) і спричинився до створення його бібліотеки, організував Вищі Академічні курси українознавства для емігрантів [52, с.71]. Свій погляд на культурно-організаційні здобутки своїх колег в екзилі Саліковський виклав в огляді "Українська політична еміграція", опублікованому у виданні "Наш світ" (1924. – № 17–18. – С. 2–4). Знайшов також нову привабливу сферу докладання своїх творчих здібностей – на полі дитячої літератури, підготувавши до видання книгу "Що треба знати кожному. Енциклопедія для дітей та для самоосвіти", підґрунтям якої стала (в перекладі) книга американського педагога Е.Гульдена, доповнена написаними Саліковським розділами "Історія України" та "Історія української літератури" [15, с.3–4].

Не можна також оминати увагою статтю до ювілею Кобзаря, опубліковану автором у 1924 р. на сторінках "Нашого світу". "Слов'янський світ породив трьох великих національних поетів, що натхненно відобразили в своїх творах духову істоту своїх народів. То були Пушкін, Міцкевич і Шевченко. Всі вони були геніальними письменника-

ми, але тільки Шевченко вийшов за ці рямці й став не тільки письменником, але й прообразом свого народу-страстотерпця, його пророком і вождем, його ідеологом і духовним батьком, до якого слухняно звертаємося ми до цієї пори, як покірливі діти”, – зазначав Саліковський. Звернувши увагу читача на те, що “історичний шлях українського народу був незвичайно тяжкий. Злослива доля не тільки вчинила над ним страшний жарт, передавши його історичне ім’я його ж ворогам, але і його самого розкряла та розкидала по різних країнах; ... вона подекуди тяжко його розгромила й знизилася на рівень несвідомої етнографічної маси, яка не знала, “що ми, чий сини, яких батьків?”, Саліковський підкреслив, що відповіді на пекучі питання національного самоусвідомлення несподіваним чином дав у своїй творчості Тарас Шевченко, який “заговорив своїм незрівнянним-гарячим, як пекло, гострим, як козацька шабля, ніжним, як дівоче милування – віршем, і всі ті малороси, русини, хахли, руські й люди без назви, часами жорстоко приголомшені і спанталачені, зразу ж побачили, що то їх рідний співець, їх кобзар, їх пророк, що його мова – то їх мова, його любов і ненависть – то їх власні почуття, його мрії й бажання – то їх мрії і надії. І тепер ви вже не дізнаєтесь, чийому серцеві ближче й дорожче великий кобзар – чи серцеві канадійського фермера, чи кубанського козака, чи селянина з Зеленого Клина, чи полтавця”. Не можна не погодитися з думкою публіциста про те, що “Кобзар” – “це справжнє євангеліє українського народу, що разом з тим уявляє собою цемент, який міцно в’яже всіх нас. Куди б не закинула українців доля, вони вже не можуть не відчувати отого почуття родинності”.

Торкаючись проблеми створення Шевченківського комемораційного канону, Саліковський слушно твердив, що “той факт, що роковини смерті нашого геніального поета перетворились у велике свято національне, яке урочисто обходиться в один і той самий день на всій земній кулі, де є хоча б невеликий українській гурток, уже один цей факт красномовно свідчить, чим є Шевченко для українського народу. Він лучить усіх нас. Це не тільки національний геній, це – геній нації” [14].

У січні 1925 р., під час святкування 5-ї річниці Четвертого Універсалу Центральної Ради, Саліковський у промові, опублікованій згодом перемишльською газетою “Український голос”, зупинився на проблемі історичних поразок і перемог українського народу. Порівнюючи український та російський досвід сприйняття комунізму, зазначав: “...наш народ іншої вдачі й іншої культури. Український народ – народ селянський, народ заможний, з іншою психологією, цілком іншим укладом господарського життя, ніж його північний сусід. І народний рух на Україні набув яскравіших рис національної революції, боротьби за національні права, за незалежність батьківщини. Московські комуністи назвали цей широкий народний рух петлюрівщиною й приступили до знищення мозку українського народу, кращих людей, що несли прапор національного визволення...” Твердив, що “є щось дорожче за життя, але це в людей вищого інтелекту, вищих духовних інтуїцій” [16, с.65]. Чи не суголосні ці роздуми й рядки нашим нинішнім смутним часам, коли московська імперія знову – вкотре! – зазіхає на українську державність і намагається всіма властивими їй засобами й заходами знищити Україну як етнополітичну, культурну й геополітичну реальність?

Марксистсько-ленінський критик С.Б.Щупак, іронізуючи у своїх літературних вправах над Саліковським та “іншими короткозорими вигнанцями”, писав: “Саліковський та іже з ним – це серед української нації люди вищого гатунку... у вашому вихвалюванні українського народу, що він ніби не схожий на всі інші та що він не здатний на все те, на що здатні інші народи, ми вбачаємо найбільшу образу та приниження українських трудящих мас. Українські трудящі маси йдуть безумовно не тим шляхом, на який людці вашого гатунку їх закликали...” [16, с.65]. Так, “українські трудящі маси”, залучені Радянською владою в процеси примусової форсованої індустріалізації та насильницької колективізації, вимушено пішли “не тим шляхом”, який омріяли для свого народу Саліковський і його однопумці – лідери й ідеологи Української партії соціалі-

стів-федералістів. Та справедливість долі була в тому, що їхні непримиренні опоненти, які віддано служили сталінському режиму й ідеологічно знищували “петлюровщину” – а серед них був і цитований вище Щупак [34, с.476–477] – згодом, у 1936–1937 рр., були цим кривавим режимом нещадно знищені. Але спроектована в уяві кращих представників національної еліти “Нова Україна”, переживаючи важкі випробування, опираючись на взірці гідності, мудрості й жертвності, що залишили нам політики-інтелектуали з “довгого дев’ятого століття”, має, нарешті, відбутися як європейська суверенна соціальна й правова держава.

1. В річницю смерті О. Х. Саліковського // Тризуб. – 1926. – Ч. 2. – № 55. – С. 2.
2. Грушевський М. Україна окремішня / М. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Кн. 1. – С. 10–18.
3. Єфремов С. З газет та журналів. Негарний дух / С. Єфремов // Початок нової доби: радівська публіцистика: Березень – серпень 1917 / С. Єфремов ; [упоряд. М. І. Цимбалюк ; передм. П. М. Мовчана]. – К. : ВЦ “Просвіта”, 2011. – С. 282–283.
4. Єфремов С. [Рец.]: Саліковський О. “Нова Україна (Шлях нашої державності)” / С. Єфремов // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Кн. 7–9. – С. 186–187.
5. Заславский Д. Поляки в Киеве в 1920 году : очерк / Д. Заславский. – Пг. : Былое, 1922. – 47 с.
6. З’їзд партії соціалістів-федералістів // Відродження. – 1918. – 12 трав. (29 квіт.).
7. О. В. [Рец.]: Саліковський О. На історичному роздорожжі / О. В. // Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. 5. – С. 93–94.
8. Саликовский А. Пять лет / А. Саликовский // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ ст. / уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К. : Дослід. центр іст. укр. преси, 2001. – С. 259–265.
9. Саліковський О. Х. (Автобіографія) / О. Саліковський // Тризуб. – Париж, 1926. – Ч. 2. – № 55. – С. 7–13 [Передрук : Літературно-науковий вісник. – 1926. – Кн. 1. – С. 75–77].
10. Саліковський О. До проблем української державності (деякі підсумки й перспективи нашої сучасності) / О. Саліковський // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Кн. 7–9. – С. 108–121.
11. Саліковський О. Криза федеративної ідеї на Україні / О. Саліковський // Нова Рада. – 1918. – 15 (2) черв.
12. Саліковський О. Напередодні перевороту / О. Саліковський // Трибуна. – 1919. – 1 січ.
13. Саліковський О. Нова Україна (Шлях нашої державності) / О. Саліковський. – К. : Криниця, 1919. – 100 с.
14. Саліковський О. Шевченко як геній нації / О. Саліковський // Наш світ. – Варшава, 1924. – Ч. I. – 1 квіт.
15. Сірополко Ст. Праця О. Х. Саліковського на полі дитячої літератури: З нагоди 5-ї річниці з дня його смерті / Ст. Сірополко // Тризуб. – 1930. – № 44. – С. 3–4.
16. Щупак С. Б. Претенденти на Україну (памфлети) / С. Щупак. – К. : Культура, 1929. – 151 с.
17. Липинський В. Листування. – Т. 1 : А–Ж / ред.: Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К. ; Філадельфія : Смолоскип, 2003. – 960 с. (“Архів”).
18. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. IV : Науменко – Яновська / упорядкув. та комент. В. Мазного. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2003. – 400 с.
19. Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Є. Чикаленко, П. Стебницький / упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. – К. : Темпора, 2007. – 628 с.
20. Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Є. Чикаленко, С. Єфремов ; [упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко ; наук. ред. Н. Миронець ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського [та ін.]]. – К. : Темпора, 2010. – 384 с.
21. Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування, 1908–1921 роки / Є. Чикаленко, А. Ніковський ; [упоряд.: Н. Миронець та ін.]; вступ. ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко; наук. ред. Л. Дубровіна ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського [та ін.]]. – К. : Темпора, 2010. – 447 с.
22. Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Винар Л. (головний редактор); упоряд.: Старовойтенко І., Тодійчук О. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 2010. – 296 с.
23. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі : спогади / С. Єфремов ; [упорядкув., вступ. ст. І. Гирича ; підготов. текстів : В. Плачинда та ін. ; комент. : В. Плачинда та ін.]. – К. : Темпора, 2011. – 792 с.
24. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов ; [упоряд. О. С. Путро та ін.]. – К. : ЗАТ “Газета «Рада»”, 1997. – 834 с. : іл. – (Мемуари).
25. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) / Є. Чикаленко. – Львів : Червона калина, 1931. – 496 с.

26. Чикаленко Є. Щоденник : у 2 т. / Є. Чикаленко. – Т. 2 : 1918–1919. Документально-художнє видання. – К. : Темпора, 2004. – 464 с.
27. Винниченко В. Відродження нації: (історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р.): репринтне видання 1920 р. / В. Винниченко. – К. : Політвидав України, 1990. – Ч. 3. – 542 с.
28. Грушевський М. Спомини. Ч. 2 / М. Грушевський ; [вступ. ст. Ф. Шевченка]. – К. : Журнал письменників України. – 1989. – № 8. – С. 103–154.
29. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава (Праці / Укр. наук. інститут ; т. 12), 1932. – Ч. 2. – 490 с. – (Серія “Мемуари” ; кн. 3).
30. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 : II. Зимовий похід. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР / І. П. Мазепа. – Дніпропетровськ : Січ, 2002. – 334 с.
31. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко ; [упоряд. В. Шевчук]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2011. – 542 с.
32. Чикаленко Л. Уривок з спогадів з років 1919–1920 / Л. Чикаленко // Чикаленко Є. Щоденник. – Т. II : 1918–1919. – К. : Темпора, 2004. – С. 375–455.
33. Верстюк В. Саліковський Олександр Хомич / Верстюк В., Осташко Т. // Діячі Української Центральної Ради : біографічний довідник. – К. : Либідь, 1998. – С. 156–157.
34. Никанорова О. І. Самійло Щупак / О. І. Никанорова // З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К. : Рад. письменник, 1991. – С. 476–477.
35. Павлюк І. З. Саліковський Олександр Хомич / І. З. Павлюк // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 1995. – Вип. II. – С. 282–284.
36. Чмырь С. Г. Саликовский Александр Фомич / С. Г. Чмырь // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 545–547.
37. Ахмадулин Е. “Приазовский край” – первая региональная газета на Дону [Электронный ресурс] / Е. Ахмадулин. – Режим доступа : http://www.relga.sfedu.ru/n54/jur54_1.htm.
38. Бурдега Т. “Я скажу вам: бойтесь его!..” [Электронный ресурс] / Т. Бурдега // Універсум. – 2013. – № 9–10 (239–240). – Режим доступа : <http://universum.lviv.ua/journal/2013/5/burd.htm>.
39. Воронцова Е. Е. Региональная газета “Приазовский край” 1891–1917 гг. Историко-типологическое исследование : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук / Е. Е. Воронцова. – Ростов-н/Д, 1994. – 20 с.
40. Гай-Нижник П. Олександр Палтов – заступник міністра закордонних справ Української Держави (1918 р.) / П. Гай-Нижник // Україна дипломатична. – Вип. XII. – К., 2011. – С. 869–881.
41. Іваницька С. Г. О. Х. Саліковський як представник національної ліберальної еліти в добу українських визвольних змагань 1917–1921 років / С. Г. Іваницька // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. XIV. Серія: Історія : зб. наук. праць : за матеріалами Міжнар. наук. конф. [“Національна інтелігенція в історії та культурі України”]. – Вінниця, 2008. – С. 177–182.
42. Мараєв В. Р. Делегация Льва Чикаленко и Александра Саликовского во Всевеликое Войско Донское (ноябрь 1919 г.) / В. Р. Мараєв // Вестник МГОУ. Серия “История и политические науки”. – 2013. – № 3. – С. 90–93.
43. Плева С. А. Забытый редактор “Приазовского края” (А. Ф. Саликовский) / С. А. Плева // Донской временник. – 2005. – Ноябрь. – С. 137–139.
44. Плева С. Редактор “Приазовского Края” – соратник Петлюры [Электронный ресурс] / С. Плева. – Режим доступа : <http://www.priazovski.ru/salikovskiy.htm>.
45. Полумисна О. О. Діяльність журналу “Украинская жизнь” (1912–1917) в оцінці українських і російських періодичних видань початку XX століття / О. О. Полумисна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 910. Серія: Філологія. – Вип. 60. – Ч. II. – С. 412–415.
46. Полумисна О. О. Організаційна діяльність редакторського складу журналу “Украинская жизнь” (1912–1917 рр.) / О. О. Полумисна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 846. – Серія: Філологія. – Вип. 56. – С. 191–196.
47. Животко А. П. Історія української преси / А. П. Животко ; [упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с. – (Літературні пам’ятки України).
48. Лось Й. Д. Публіцистика й тенденції розвитку світу : у 2 ч. / Й. Д. Лось. – Львів : ЛНУ, 2007. – Ч. 1. – 376 с.
49. Магочий П.-Р. Історія України / П.-Р. Магочий. – К. : Критика, 2007. – 640 с.
50. Малюта О. В. “Просвіти” і українська державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / О. В. Малюта. – К. : Вид. центр “Просвіта”, 2008. – 840 с.
51. Політична історія України. XX ст. : у 6 т. – Т. 2 : Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / авт. тому В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко ; редкол.: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – 480 с.

52. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939) / А. В. Портнов. – Х. : ХІФТ, 2008. – 256 с.
53. Тимошик-Сударикова А. Паризький тижневик “Тризуб” 1925–1940 роки: формування та функціонування : монографія / А. Тимошик-Сударикова ; НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника. – К. : Наша культура і наука, 2013. – 408 с.

В центре внимания автора статьи – публицистическое наследие литератора, редактора, общественно-политического деятеля А.Ф.Саликовского (1866–1925). Целью является рассмотрение в общественно-политическом контексте эпохи главных этапов его редакторской и публицистической деятельности, выяснение позиции по основным проблемам украинской политики и “национального строительства” в 1912–1917 годы, в революционную эпоху, а также в эмиграции. Наиболее весомым в анализируемых текстах представляется вывод Саликовского о том, что только сильное национальное государство может реально защитить духовные, экономические и геополитические интересы украинского народа.

Ключевые слова: А.Ф.Саликовский, публицистика, Украинская партия социалистов-федералистов, нация, народ, украинская государственность.

The focus of the article’s author is journalistic heritage writer, editor, political figure A.F.Salikovskiy (1866–1925). The aim is to examine the main stages of its editorial and journalistic activities in the socio-political context, to determine the position on the main issues of Ukrainian politics and “nation-building” in the years 1912–1917 and the period of the revolution, as well as in exile. The most significant in the analyzed texts appear A.F.Salikovskiy conclude that only a strong national state can really protect the spiritual, economic and geopolitical interests of the Ukrainian people.

Keywords: A.F.Salikovskiy, journalism, the Ukrainian Party of Socialist Federalists, the nation, the people, Ukrainian statehood.

УДК 904:623.415

ББК 68.516

Михайло Коваль

СТВОРЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ РОЗРОБОК І ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ ЗІ СПОРУДЖЕННЯ ДОВГОТРИВАЛИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1920-ті–1941-й рр.)

У статті здійснено аналіз створених теоретичних розробок і проведених практичних заходів зі спорудження довготривалих фортифікаційних комплексів у Радянській Україні упродовж 1920–1941 років.

Ключові слова: Радянська Україна, довготривала фортифікація, військово-інженерна підготовка, кулеметний батальйон, укріплений район, капонір.

Фортифікація території була одним з головних завдань кожної держави практично з моменту її зародження. У різні часи укріплення, не змінюючи свого змісту, набували найрізноманітніших форм – від суцільної, витягнутої на тисячі кілометрів, мурованої Великої Китайської стіни [1, с.187–190] до могутніх фортець, збудованих Юстиніаном I (527–565 рр.), котрі у дві-три рівнобіжні лінії прикривали всю територію Візантії [11, с.80].

Постійний пошук найоптимальніших варіантів укріплення, розвитку засобів оборони й наступу привели до того, що у ХХ ст. з’явилися так звані укріплені лінії, які склалися з укріплених районів (далі – УР). УР упевнено можна назвати винаходом ХХ ст., що об’єднав у собі як досвід Першої світової – позиційної війни, так і бачення перспектив війни майбутнього – маневреної, з масованим застосуванням мотомеханізованих засобів і танкових таранів.

У період між двома світовими війнами такі лінії були побудовані в багатьох державах і відомі під узагальненими назвами: лінія Зігфрида (Німеччина), лінія Мажино (Франція), лінія Маннергейма (Фінляндія), лінія Метаксаса (Греція). Потужну укріплену лінію спорудила в Маньчжурії й на багатьох тихоокеанських островах Японія після окупації ряду держав Південно-Східної Азії.

У той самий період створюються й укріплення західної і південно-західної ділянок державного кордону Радянського Союзу, що будуються в 3 етапи. Зокрема, в Україні (Київський окремий військовий округ (далі – КОВО)) упродовж 1929–1936 рр. були збудовані основні фортифікаційні споруди Київського, Коростенського, Летицького, Новоград-Волинського й Могилів-Ямпільського УР. На другий етап (1938–1939 рр.) припадає створення Остропільського, Дідовіцького вузлів оборони Новоград-Волинського, Шепетівсько-Ізяславського, Старокостянтинівського, Проскурівського й Кам'янець-Подільського УР. Протягом третього етапу (1940–1941 рр.) будуються Ковельський, Володимир-Волинський, Струмилівський, Рава-Руський, Перемишльський і Чернівецький УР.

Варто зауважити, що в Одеському військовому окрузі на першому етапі також було збудовано два УР – Рибницький і Тираспольський.

Укріплені райони, споруджені на першому й другому етапах, належать до так званої “лінії Сталіна”, на третьому етапі – до “лінії Молотова”.

Залишки укріплених районів можна зустріти й сьогодні вздовж усього західного й південно-західного прикордоння України, що викликає велику цікавість у сучасних істориків і дослідників, а враховуючи те, що це досить потужні військово-інженерні споруди, то й у військовиків. Зважаючи на це, дослідження питання створення та використання УР має пізнавальне й наукове, а для сучасних військових інженерів ще й прикладне значення.

Останнім часом фахівці й науковці все більше цікавляться цією проблемою. Так, загальну картину будівництва фортифікаційних споруд на західних кордонах СРСР аналізували А.Ісаєв [10], А.Хорьков [29], А.Кузяк і В.Камінський [14], І.Данілов [6] та інші. Дослідженню окремих УР чи їх складових частин присвятили свої праці І.Данілов – Шепетівському укріпленню [7]; його ж, разом з Гансом-Рудольфом Нойманном, робота стосується Могилів-Ямпільського УР [5]; П.Шмуневський і А.Кузяк аналізували фортифікації Новоград-Волинського УР [32]. Питаннями розвитку фортифікаційних ідей у СРСР цікавився К.Назаренко [19], методами будівництва – П.Танько [25]. Але досі комплексного наукового дослідження створення теоретичних розробок і проведення практичних заходів зі спорудження довготривалих фортифікаційних комплексів у Радянській Україні упродовж 1920–1941 років проведено не було.

Тому метою статті є аналіз створених теоретичних розробок і проведених практичних заходів зі спорудження довготривалих фортифікаційних комплексів у Радянській Україні упродовж 1920–1941 років.

Після громадянської війни в стратегічному відношенні конфігурація західного кордону союзних Радянських республік набула не найкращого вигляду. Великі політичні та промислові центри розташовувалися досить близько від кордону: Ленінград, Мінськ, Одеса, інші – за 30–50 км, що створювало загрозу їх захоплення супротивником у перші ж дні війни. Проблематичним питанням ставала планомірна мобілізація, зосередження військ тощо. Тому актуальним було будівництво укріплень, котрі могли б допомогти, до певної міри вирішити завдання, що виникають на початку війни, сприяти посиленню оборонного, а в окремих випадках і наступального потенціалу збройних сил. Однак перед тим як розпочати будівництво громіздких і дорогих споруд, потрібно було чітко визначитися з їхніми формами.

Виходячи з досвіду оборонного фортифікаційного будівництва кінця ХІХ – початку ХХ ст. і місця та ролі фортець у війнах цього періоду, стало зрозуміло, що ідея класичної “круглої” (замкнутої) фортеці остаточно дискредитувала себе ще на початку Першої світової війни.

Слід зауважити, що перегляд підходів до сутності фортифікаційного будівництва не був якимось надзвичайним явищем того часу. Кожна нова війна, битва виявляли недоліки й прорахунки у влаштуванні укріплень, необхідність їхнього приведення до

сучасних умов, що спонукало до вдосконалення. Про це красномовно свідчать висновки праць А.Іохера, які він базував на досвіді війн другої половини XIX ст. [9], А.Шварца – російсько-японської війни [31], В.Яковлева – Першої світової війни [33] та інших.

Виходячи із цього, як у Франції, так і в Німеччині, ще на початку 1920-х років була сформульована ідея широкої укріпленої смуги, що розташовувалася переважно вздовж кордонів держави. Разом з тим спеціалісти пропонували численні варіанти побудови оборони в цій смузі, по-різному розуміли необхідну щільність фортифікаційних споруд, їх види тощо.

Незважаючи на те, що СРСР ставав усе більше замкнутим від зовнішнього світу, радянські фортифікатори широко використовували минулий і сучасний досвід зарубіжних колег, знайомлячись із працями Льобліжуа [16], М.Людвіга [17], Ф.Мітчела [18] та інших; досліджували сучасну військово-інженерну підготовку кордонів європейських країн [34]; дізнавалися про характеристики їхньої зброї [24, с.7, 10, 69, 78–80] та ін.

Що ж до розробок радянської інженерної науки, то до опрацювання проблем глобальної фортифікації прикордоння радянських республік у штабі Червоної Армії приступили на початку 20-х років, практично відразу ж після завершення громадянської війни. З'явилася низка теоретичних праць, які були спрямовані на визначення концептуальної спрямованості військово-інженерного забезпечення держави на випадок можливої війни.

Уже в 1920 р. виходить робота генерал-лейтенанта інженерних військ Г.Невського “Питання завчасної підготовки держави в інженерному відношенні”, у 1922 р. – “Досвід дослідження сучасних форм завчасного укріплення” [20]. У цих і в інших працях [21, с.158–165] Г.Невський викладає свою теорію підготовки держави в інженерному відношенні до війни, відповідно до якої оборона держави повинна передбачати три взаємодіючі ешелони: 1) передовий рубіж – 30–50 км, що мав об'єднувати до 16 малих вузлів; 2) “Фортеця”, яка складалася з 30 малих вузлів на площі до 200 км²; 3) і, нарешті, на площі до 300 км² і з гарнізоном до 20 000 чоловік, укріплення об'єднувалися в укріплені райони. Така структура передбачала максимальну гнучкість і маневреність військ, а також живучість укріпрайону, оскільки втрата тактичної одиниці “малого вузла” площею 1–4 км² з гарнізоном 100–200 чоловік не могла серйозно впливати на стратегічний результат бойової операції.

Систему укріплених районів, націлених на кругову оборону, яка охоплювала б великий регіон діаметром 80–100 км з гарнізоном до 100 тис. осіб, розробив начальник Військово-інженерної академії Ф.Голенкін. За його задумом, такий модуль, складовою частиною якого були дугові позиції загальною протяжністю 20–25 км, було необхідно мати в смузі оперативних дій кожної армії, яка прикриває ділянку 100–200 км. Проміжні, між позиціями, ділянки прикривалися польовою фортифікацією й далекобійною артилерією. На відстані 100–200 км від головної Ф.Голенкін пропонував будівництво другої лінії, яка страхує першу на випадок можливого прориву [21, с.159–160].

Теорію глибокої фронтальної оборони, яка складається з окремих ділянок, 60 км по фронту й 10–15 км вглиб, розробив і відстоював військовий інженер С.Хмельков. За його пропозицією, оборонна лінія ділилася вглиб на смугу передових позицій (до 3 км), смугу головного опору (до 8 км), смугу тилкових позицій (до 4 км). Гарнізон складався з кулеметних батальйонів й артилерійських бригад, а на час війни йому додавалися частини й з'єднання польової армії [28].

Ряд принципів пропозицій щодо проблем фортифікації держави в середині 20-х років вніс військовий інженер Р.Унгерман, чиї напрацювання знайшли практичне втілення під час фортифікації примор'я [27].

У 1926 р. зі своєю теорією спорудження укріплених районів виступив військовий фахівець А.Свечін (“Стратегія”), де він розглядав УР не тільки як “загорожу”, а і як

“ворота”, які за стратегічної кон’юнктури, що вдало склалася, дозволяють перейти від оборони до контрнаступу [23].

Ідея глибоко ешелонованої оборони, до 250–300 км углиб, була запропонована в 1927 р. професором М.Кохановим, який вважав, що підготовка держави до оборонної війни повинна включати інженерну підготовку прикордонних районів, внутрішньої території, міст [13].

Крім вищезазначених військових інженерів, не останню роль для формування цілісності й завершеності системи довготривалої фортифікації мали й думки та пропозиції В.Яковлева [35], І.Цальковича [30], Д.Ушакова [26] та інших.

Цікаво, що відомий військовий інженер Д.Карбишев на початку 20-х років категорично заперечував застосування довготривалої фортифікації [12, с.135], але, урешті, і він змінив свою думку, більше того, став одним з головних теоретичних і практичних консультантів будівництва значної кількості споруд [25, с.7].

Нині створюється також маса розробок з конструювання окремих елементів довготривалих фортифікаційних споруд (далі – ДФС), їх будівництва, технології проведення робіт, розробки й застосування технічних засобів тощо. Так, Ф.Борисов проектував несучі конструкції [2], М.Грінський розраховував притоки води в горизонтальних дренажних військово-інженерних спорудах [4], А.Жуков – можливості каналізації фортспоруд [8]. Автори Військово-будівельного збірника піднімали надзвичайно актуальне на той час питання швидкісного військового будівництва [3].

Для належного забезпечення фронту робіт у складі Червоної Армії була утворена й функціонувала військово-інженерна служба. Згідно з рішенням Реввійськради республіки, у 1921 р. Головне військово-інженерне управління (далі – ГВІУ) з оперативних питань безпосередньо підлягало Головному збройних сил.

Економічні, фінансові, матеріальні труднощі перших років радянської влади змушували економити буквально на всьому. У зв’язку із цим, в армії максимально скорочується кількість інженерних військ (на 1 жовтня 1925 року їх чисельність становила 11 415 чоловік, або 2,1%), а сама армія переходить до територіально-міліційної системи. За такого стану протягом майже всіх 20-х років у сфері фортифікації доводилося обмежуватися лише теоретичними розробками. Але варто зазначити, що економічні труднощі супроводжували проведення укріплення прикордоння впродовж усього досліджуваного періоду. Так, у 1938 р. план будівництва УР на старому кордоні був виконаний на 45,5%, а в 1939 р. – на 59,2%. Причини були досить прозаїчними: промисловістю недопоставлялися матеріали. У 1938 р. цементу було поставлено 28% від плану, у 1939 р. – 53% [10, с.307]. До кінця 1940 р. удалося побудувати не більше 50% від запланованої кількості бойових об’єктів [19, с.62].

Окрім матеріальних ускладнень, розвиток фортифікації також стримувала відсутність у військовому й політичному керівництві чітко вираженої військової концепції або доктрини. Більше того, на межі 20-х років, коли в політичних колах стала популярною теза про ведення війни на чужій території, оборонні приготування почали розглядатись як поразенство й навіть переслідувалися.

Зважаючи на вищевикладене, фортифікаційні укріплення початку 30-х років споруджуються в основному як польові й дерево-земляні вогневі точки на максимальній відстані 10–15 км, а місцями й ближче до лінії кордону.

У той час зводилися УР на Далекому Сході, але перш за все на західній ділянці вздовж лінії кордонів з Фінляндією, Естонією, Латвією, Польщею і Румунією. УР того часу були завчасно обладнаними ділянками території, витягнутими в одну лінію на 80–120 км по фронту з глибиною оборони 1–4 км, що складалися з батальйонних позицій, віддалених одна від одної на відстань 5–8 км. Окрім довготривалих дерево-земляних укріплень, споруджувалися й нечисленні залізобетонні кулеметні вогневі точки на 1–3 амбразури зразка “М” (малі) – одноповерхові та зразка “Б” (великі) – двоповерхові [15, с.12].

У таких спорудах використовувалося штатне кулеметне озброєння, установлене на спеціальних стаціонарних верстатах. Амбразури закривалися бронешитами й бронезаслінками, що прибиралися під час стрільби. Ще менше було забетоновано артилерійських півкапонірів. Озброювалися вони 76-міліметровою гарматою, установленю на спеціальний верстат. Тактичне передпілля було обладнане дротовими загородками, ровами, протитанковими надобвнями. Там, де дозволяла місцевість, проводилося штучне заболочування або затоплення. За такою типовою схемою були зведені УР Мінський, Полоцький, Себезький (польовий), Островський, Псковський, Кінгісепський, Карельський (північний комплекс), а також Тираспольський, Рибницький, Могилів-Подільський, Шепетівський, Старокостянтинівський, Новоград-Волинський, Коростенський, Летичівський, Київський УР (південний комплекс). До 1937 р. розроблено проєкт Кам'янець-Подільського УР, проте спорудження розпочалось у 1938 р.

Чисельність ДФС у кожному з УР була різною й коливалася від 70 одиниць у Старокостянтинівському до 500 одиниць у Коростенському.

Слід зазначити, що УР того періоду були далекі від досконалості. Для їхнього спорудження мало застосовувалася броня, слабо використовувалося електроустаткування, була відсутня мережа підземних комунікацій тощо. Як приклади, що свідчать про наявність великих проблем у будівництві та використанні УР лінії Сталіна, можна навести дані актів комісій, що обстежували Летичівський і Коростенський УР у 1937 р. Так, у Летичівському УР виявлені такі недоліки, як допущення великої кількості помилок у плануванні й будівництві споруд – поганий обстріл підступів до довготривалих вогневих споруд (далі – ДВС) переднього краю, наявність великої кількості мертвих зон, неможливість проводити протиблочний вогонь, слабкі фланги, сектор обстрілу замість 220 градусів усього 180 тощо. Крім того, досить низька оцінка дається бойовій підготовці – не опрацьована система протитанкової оборони, не освоєна техніка, погано діє особовий склад [22, арк. 73, 87].

У Коростенському УР “...посаджені на передніх схилах і вершинах пагорбів, за винятком невеликої кількості кулеметних капонірів і півкапонірів, усі ДВС фронтальні”; “...з оглянутих 178 ДВС (із 455 вогневих точок УР) абсолютна більшість не закінчені обладнанням”; “...затримки через слабке кріплення гільзовловлювача та його відходу”; “...кулеметні дерев'яні станки деформуються через атмосферний вплив”; “...спостереженню в перископ після пострілу заважає пилюка”; “...маскування вийшло з ладу...” і на завершення – “...комісія вважає, що не було загального генплану, який би ув'язував будівництво всіх УРів” [22, арк. 147, 148, 150, 152, 154, 174, 176, 179].

Тривалість термінів будівництва укріплених ліній при величезній протяжності державного кордону, низькому рівні механізації й незначній їх глибині ще більше посилювали розрив між силами вторгнення і силами оборони далеко не на користь останніх. При цьому, за відсутності польових військ, гарнізони УР могли вести бойові дії виключно пасивного характеру.

Наступний етап у будівництві радянських укріплень був викликаний аналізом війн 1936–1938 рр. в Іспанії, 1939–1940 рр. між Радянським Союзом і Фінляндією, гітлерівських вторгнень в Європі. Стало зрозуміло, що в системі фортифікації СРСР необхідно провести кардинальні зміни, передусім у плані збільшення глибини лінії оборони й обладнання залізобетонними ДФС. Особливо яскравим прикладом став прорив Червоною Армією лінії Маннергейма. Чудово обладнана й оснащена, вона тільки глибину передпілля мала до 30 км, а загальну глибину 100–120 км. Кількість ДФС складала вже в головній лінії оборони 94 ДВС і 805 ДЗВС, не враховуючи укріплень другої-третьої ліній.

У ході реорганізації армії, що розпочалася, включаючи заміну наркома оборони Ворошилова маршалом Тимошенком, було впорядковано структуру ГВІУ, де розроблялись і пропонувалися рекомендації для спорудження вдосконаленої оборонної лінії біль-

шої глибини. За протяжності УР по фронту до 100–120 км було вирішено збільшити їх глибину до 80–100 км, максимально оснастивши кулеметними й артилерійськими залізо-бетонними казематованими одно- і двоярусними приміщеннями. Передбачалося спорудження укріпленої групи з підземними комунікаціями, оснащеної артилерійськими гарматами 76- і 45-міліметрового калібру та великокаліберним кулеметним озброєнням.

Реалізації таких задумів загалом сприяла й геополітична ситуація того періоду. Приєднання до складу СРСР Західної України й Західної Білорусії надав Радянському Союзу глибоке стратегічне передпілля, залишивши на декілька сотень кілометрів у тилу лінію старого кордону. Це було виключно важливо напередодні майбутньої битви між Радянським Союзом і Німеччиною, у якій мало хто сумнівався. У зв'язку із цим, логічно було б запропонувати спорудження системи УР по лінії нового кордону зі збереженням уже існуючих по старій лінії. Однак, незважаючи на важливі стратегічні вигоди, які забезпечили б дві наявні оборонні лінії, командування РСЧА приймає рішення про консервацію і навіть демонтаж старих й обладнання за їх рахунок ДФС у нових УР.

У результаті в 1940 р. була розроблена й на початку 1941 р. прийнята принципова схема УР, якою передбачалося зведення “лінії Молотова” з Гродненсько-Каунаського, Выборзького, Перемишльського, Рава-Руського, Струмилівського, Володимир-Волинського, Чернівецького (польового), Ковельського (польового) УР (її будівництво розпочалось у 1940 р.). Нова лінія оборони планувалась як трьохешелонна: за відносно неглибокою (10–12 км) смугою обладнаного передпілля йшла перша – головна смуга укріплень глибиною 8–15 км. На відстані 12–15 км від лінії головної смуги проходила лінія другого ешелону глибиною до 10 км. Нарешті, на глибині 40–50 км від другої зводилася третя, тилова смуга оборони польового типу. Головна оборонна лінія повинна була оснащуватися вдосконаленими довготривалими фортифікаційними спорудами для кулеметного й артилерійського озброєння. При цьому питому вагу артилерійських споруд у системі ДВС передбачалося довести до 50%. Спеціально для оснащення ДВС було розроблено та вдосконалено кулеметно-артилерійське устаткування: установка каземату для двох спарених станкових кулеметів НПС-3; установка для артилерійських гармат, спарених з кулеметом ДОТ-4 (для 45-міліметрової гармати) і Л-17 (для 76-міліметрової гармати). Замість амбразурних бронезаслінок, що забираються, з'явилися кульові й кулемасочні бронеустановки казематів.

Проходили дослідні випробування артилерійські бронебашти для 45-міліметрової (БУР-45) і 76-міліметрової (БУР-10) гармат. Життєзабезпечення кожного ДФС дозволяло тривалий період існувати в автономному режимі [34, с.13–15].

В ідеалі фортифікація СРСР по лінії західного кордону досягла б зразків кращого європейського рівня. Проте до початку війни укріплення були досить далекі від досконалості. Зі всього запланованого вдалося побудувати не більше 25%, з яких лише близько 50% були достатнім чином оснащені й обладнані.

16 червня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР винесли спеціальну постанову “Про прискорення приведення в бойову готовність укріплених районів”. У ній визначалися конкретні заходи щодо прискорення постачання артилерії й обладнання для УР. Однак це вже не змогло виправити стану, що склався [29, с.52].

Загалом можна зробити висновок, що радянські вчені-фортифікатори в досліджуваний період змогли створити стійку систему поглядів на влаштування укріплених районів і довготривалих фортифікаційних споруд, а військові інженери зробили все можливе для того, щоб забезпечити прикриття території країни довготривалими фортифікаційними комплексами. Але економічні труднощі та неузгодженість дій військового й політичного керівництва призвели до того, що ця робота до початку вторгнення німецьких військ у СРСР була далекою до завершення. Подальші дослідження стосуватимуться використання укріплених районів України в оборонних боях 1941 року.

1. Бадак А. Н. Всемирная история : в 24 т. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек. – Минск : Литература, 1996. – Т. 5 : Становление государств Азии. – 544 с.
2. Борисов Ф. В. Пример и проектирование несущей конструкции подземного сооружения. (По методу профессора С. С. Давыдова) : пособ. для слушателей акад. / Ф. В. Борисов. – М. : Изд. ВИА РККА, 1937. – 29 с.
3. Военно-строительный сборник. Вопросы скоростной военной стройки. – М. : Глав. военно-строит. упр. при СНК СССР, 1939. – 52 с.
4. Гирицкий Н. К. Руководство по расчету притоков воды в горизонтальных дренажных военно-инженерных сооружениях / Н. К. Гирицкий. – М. ; Л. : Госгеологиздат, 1944. – 46 с.
5. Данилов И. В. Могилев-Ямпольский укрепленный район / И. В. Данилов, Ганс-Рудольф Нойманн // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.). – Могилев-Подольский, 1996. – С. 85–88.
6. Данилов И. В. Советские укрепленные районы – прошлое и настоящее / И. Данилов // Фортеця. – 1997. – № 1. – С. 61–63.
7. Данилов І. В. Шепетівський укріп район в системі південного оборонного комплексу СРСР / І. В. Данилов // Південно-Східна Волинь : наука, освіта, культура : матеріали регіонал. наук. краєзн. конф. – Хмельницький ; Шепетівка : Вид-во “Поділля”, 1995. – С. 188–191.
8. Жуков А. И. К вопросу о канализации фортоустройств / А. И. Жуков // Вестник Военно-инженерной академии им. Куйбышева. – 1934. – № 8 : Сборник Полевого водоснабжения № 1. – С. 129–140.
9. Иохер А. Крепостная война или атака и оборона крепостей / А. Иохер. – 4-е изд., просмотр. и испр. – С. Пб., 1898. – 309 с.
10. Исаев А. Антисуворов / А. Исаев. – М. : Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.
11. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [Крип’якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін.] ; упоряд. Б. З. Якимович. – [4-ге вид., змін. і допов.]. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
12. Карбышев Д. М. Избранные научные труды / Д. М. Карбышев. – М. : Воениздат, 1962. – 704 с.
13. Коханов В. Н. Инженерная подготовка государств к обороне / В. Н. Коханов. – М. ; Л. : Госиздат. Отдел военной литературы, 1928. – 295 с.
14. Кузяк А. Г. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928–1936 гг. / А. Г. Кузяк, В. В. Каминский // Крепость Россия : историко-фортификационный сборник. – Владивосток : Дальнаука, 2005. – Вып. 2. – С. 6–75.
15. Ленский А. Г. Сухопутные силы РККА в предвоенные годы : справочник / А. Г. Ленский. – С. Пб. : Б&К, 2000. – 237 с.
16. Лёближуа. Долговременная фортификация / Лёближуа ; пер. с фр. А. Таубе ; под ред. и с предисл. Д. Карбышева. – М. : Гос. воен. издат., ЛОЦТ им. К. Ворошилова в Лгр., 1934. – 154 с.
17. Людвиг М. Современные крепости (от круговой крепости к укрепленной зоне) / М. Людвиг. – М. : Воениздат. Отпеч. в Лгр., 1940. – 100 с.
18. Митчел Ф. Фортификация / Ф. Митчел ; сокр. пер. с англ. А. Любарского. – М. : Воениздат. Напечат. в Лгр., 1940. – 148 с.
19. Назаренко К. Б. К вопросу о развитии фортификационных идей в СССР в 20-30-х гг. XX века [Электронный ресурс] / К. Б. Назаренко. – Режим доступа : http://www.kaur.ru/articles/soviet_fortification.htm.
20. Невский Г. Г. Вопросы заблаговременной подготовки страны в инженерном отношении / Г. Г. Невский. – М., 1920. – 187 с.; його ж. Опыт исследования современных форм заблаговременного укрепления. – М., 1922. – 212 с.
21. Невский Г. Г. Долговременная фортификация. Сокращенный курс / Г. Г. Невский. – М. : Военный вестник, Тип. “Красная Пресня”, 1927. – 168 с.
22. Російський Державний військово-історичний архів, ф. 36067, оп. 1, спр. 58.
23. Свечин А. Стратегия / А. Свечин. – М., 1926. – 219 с.
24. Справочник командира инженерных войск. – Саранск : Мордгиз, 1941. – 236 с.
25. Тянько П. Фортифікація Південно-Західної ділянки / П. Тянько // Прикордонник України. – 2002. – 12 жовт. – С. 7.
26. Ушаков Д. В. Фортификация / Д. В. Ушаков. – М. : Воениздат, 1940. – 440 с.
27. Хмельков С. А. Основы и формы долговременной фортификации / С. А. Хмельков, Н. И. Унгерман. – М. : Гос. воен. изд., Тип. им. Е. Соколовой в Лгр., 1931. – 295 с.
28. Хмельков С. А. Узлы сопротивления в современных долговременных укрепленных позициях / С. А. Хмельков. – Л. : ВТА РККА, 1926. – 102 с.
29. Хорьков А. Т. Укрепленные районы на западных границах СССР / А. Т. Хорьков // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 12. – С. 47–54.
30. Цалькович И. М. Инженерная подготовка границ государства к войне. Стенография лекции в московском доме ученых 6 апреля 1934 г. / И. М. Цалькович. – М. : Изд-во и тип. ВИА РККА, 1935. – 32 с.
31. Шварц А. Влияние данных борьбы за Порт-Артур на устройство сухопутных крепостей / А. Шварц. – С. Пб. : Северное кн. изд-во, 1910. – 238 с.

32. Шмуневский П. П. Гульская “мина” / П. П. Шмуневский, А. Г. Кузяк // Полигон. – 2002. – № 3. – С. 38–43.
33. Яковлев В. В. Долговременные фортификационные формы к началу и во время империалистической войны 1914–1918 гг. / В. В. Яковлев. – М. : Воен. изд. ВИА РККА им. Куйбышева, 1936. – 76 с.
34. Яковлев В. В. Современная военно-инженерная подготовка восточной границы Франции (линия Мажино) / В. В. Яковлев. – М. : Тип. ВИА РККА, 1938. – 48 с.
35. Яковлев В. В. Современные предложения по долговременной фортификации / В. В. Яковлев. – М. : Изд-во и тип. ВИА, 1937. – 93 с.

В статье осуществлен анализ созданных теоретических разработок и проведенных практических мероприятий по сооружению долговременных фортификационных комплексов в Советской Украине на протяжении 1920–1941 годов.

Ключевые слова: Советская Украина, долговременная фортификация, военно-инженерная подготовка, пулеметный батальон, укрепленный район, капонир.

In the article the analysis of created theoretical principles and taking of practical measures on construction of long-term counterwork complexes in the Soviet Union during 1920–1941 has been done.

Keywords: Soviet Ukraine, long-term counterwork, military engineering training, machine gun squadron, defensible area, caponier.

УДК 94(477):(031)
ББК 63.3 (4 Укр)

Степан Борчук

ПРОБЛЕМА ПЕРСОНАЛІЙ В ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ УРСР (1950–1970-х рр.)

У статті йдеться про засади формування словника персоналій в енциклопедистичній УРСР другої половини 1950-х – початку 1970-х років. У центрі уваги – “Українська Радянська Енциклопедія” у 17-ти томах 1957–1965 рр. і чотиритомна “Радянська енциклопедія історії України” 1967–1972 рр.

Ключові слова: “Українська Радянська Енциклопедія”, “Радянська енциклопедія історії України”, енциклопедія, персоналії.

Терміном “персоналія” назагал позначається стаття в енциклопедичному виданні, присвячена певній (відомій) особі.

Специфікою радянських енциклопедичних видань 1950–1970-х років був яскравий кон’юнктурний підхід до формування словників персоналій, які вміщувалися в них. Доба після смерті Й.Сталіна позначилася певною лібералізацією суспільно-політичного життя – як наслідок разом з реабілітацією значної кількості відомих осіб, які залишили певне місце в історії, суспільно-політичному, науковому, культурно-мистецькому житті країни, вони повернулися до радянської, а відтак й української радянської енциклопедистики, яка щойно тоді відродилася. Разом із тим відомі коливання “генерального курсу” країни часів “хрущовської відлиги” принесли чергову порцію заборон на згадування певних осіб і пов’язаних з ними подій у засобах масової інформації, книжковій продукції, а також і в енциклопедіях. В Україні, як і раніше, під забороною залишалася низка прізвищ історичних діячів, пов’язаних з українським національним рухом, подіями Української революції 1917–1921 рр. Це, безперечно, вплинуло й на засади формування 17-томної “Української Радянської Енциклопедії”, яка була підготовлена й опублікована впродовж 1957–1965 рр.

Для висвітлення нашої теми значну цікавість становить доповідна записка відділу науки і культури ЦК КП України “Деякі зауваження на проекти галузевих словників Української Радянської Енциклопедії”, підготовлена на початку січня 1958 р.

Документ містив доволі критичні зауваження стосовно принципів включення до “УРЕ” персоналій. Апаратники ЦК закидали укладачам термінологічних словників енциклопедії брак чітко окреслених засад, довільність включення окремих персоналій то-

що: “При ознайомленні з проектами [галузевих] словників важко побачити чіткі принципи щодо включення в УРЕ прізвищ партійних і державних діячів, представників науки і культури тощо. Так, невідомо, з яких міркувань укладачі словника з історії КПРС та історії КП України включили прізвища учасників антипартійної групи Булганіна, Кагановича, Молотова в розділ “Відомі діячі та професіональні революціонери”. Без необхідних підстав укладачі словника з літератури включили прізвище Т.Франка, який не має жодної наукової праці з питань літературознавства. Так само безпідставно до проектів словників з етнографії та мовознавства включено прізвище Т.Рильського, заслуги якого в цих галузях науки майже не відомі” [1, арк.3].

У доповідній висловлювалося здивування, “чому в проект словника з образотворчого мистецтва включаються імена невідомих або маловідомих мистецтвознавців, таких як Бутнік-Сіверський, Врангель, Владич, Врона, Маца, Віппер, Драга-Зуммер та ін.; художників – Лося, Данилевського, Волобуєва, Куценка, Безуглого та ін. По одних галузях знань перелічуються лише академіки та члени-кореспонденти АН СРСР і АН УРСР (історики, філософи, економісти), а до інших потрапили навіть кандидати наук (образотворче мистецтво, театрознавство та ін.)” [1, арк.3–4]. Особливої уваги, на думку авторів доповідної, потребувало б “питання про включення до “УРЕ” прізвищ осіб, які відкрито боролись проти Радянської влади, були представниками буржуазної ідеології або припустили серйозні політичні помилки в роки Радянської влади”, оскільки при складанні галузевих словників тут не було дотримано єдиного принципу [1, арк.4].

У більш розгорнутому вигляді подібні ж зауваження щодо засад формування персоналій “УРЕ” викладено в доповідній записці завідувача відділу науки і культури ЦК КП України Ю.Ю.Кондуфора “Про стан підготовки до видання Української Радянської Енциклопедії” від 6 травня 1959 р., що її 8 травня було розіслано членам і кандидатам у члени Президії ЦК КП України. Документ зафіксував ситуацію на момент підготовки до друку 1-го тому “УРЕ”.

У документі стверджувалося, що “особливо незадовільними є біографічні розділи проектів словників (це стосується, насамперед, словників з образотворчого мистецтва, театру, літератури і т. ін.)”. Вони, на переконання автора, занадто переобтяжені постантями, що їхній внесок у науку й культуру “дуже невеликий” [4, арк.36]. Повідомлялося, що Головна редакція “УРЕ” просить ЦК КП України допомогти вирішити низку “принципових питань, зв’язаних з підготовкою матеріалів до першого тому”. Головна редакція енциклопедії пропонувала включити до видання такі типи біографічних статей: “класики марксизму-ленінізму” (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін); члени й кандидати в члени Президії ЦК КПРС і Президії ЦК КП України; члени й кандидати в члени Політбюро ЦК КПРС і Політбюро ЦК КП України всіх скликань; “визначні професійні революціонери”; перші секретарі ЦК компартій, голови Рад Міністрів і Президій Верховних Рад союзних республік; по “країнах народної демократії” – перші секретарі ЦК компартій і робітничих партій, голови Рад Міністрів і керівники верховних органів влади; очільники комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн; маршали Радянського Союзу, головні маршали родів військ, інші військові діячі, діяльність яких “безпосередньо пов’язана з Українською РСР”; “корифеї науки, літератури, мистецтва”; видатні вчені – академіки та члени-кореспонденти АН СРСР, діяльність яких пов’язана з Україною; академіки й члени-кореспонденти АН УРСР; народні артисти СРСР та УРСР; заслужені діячі науки, техніки, мистецтв УРСР; двічі Герої Соціалістичної Праці, двічі Герої Радянського Союзу й “такі Герої Радянського Союзу, діяльність яких безпосередньо пов’язана з Українською РСР” [4, арк.40–41].

Керівник відділу науки і культури ЦК КП України вважав за можливе схвалити ці пропозиції Головної редакції “УРЕ” стосовно засад подання біографічних статей, а також підтримав пропозицію щодо діячів науки, техніки, літератури, мистецтва, які не увійшли до перерахованих категорій, “вирішувати питання персонально про кожного з

них на засіданні Головної редакційної колегії на основі мотивованих даних і вміщувати біографічні статті про них в УРЕ у виключних випадках” [4, арк.41].

Що ж до принципів подання статей про членів союзного й республіканського урядів, Головна редакція “УРЕ” запропонувала два варіанти: перший – біографічні статті про всіх заступників Голови Ради Міністрів СРСР і всіх міністрів СРСР, а також заступників Голови РМ і всіх міністрів УРСР; другий – обмежитися біографічними статтями про заступників Голів Рад Міністрів СРСР й УРСР, перерахувавши всіх міністрів та інших членів уряду в статтях “Уряд Союзу РСР” та “Уряд Української РСР”. Відділ науки і культури ЦК КП України вважав за доцільне підтримати другу пропозицію Головної редакції енциклопедії [4, арк.41].

Натомість інше побажання Головної редакції “УРЕ”, “зважаючи на необхідність викривати конкретно український буржуазний націоналізм [...], включити до УРЕ короткі статті про основних ватажків української контрреволюції – Петлюру, Порша, Скоропадського, Петрушевича, Шептицького, Винниченка, Грушевського; про буржуазно-націоналістичні організації та про українську буржуазно-націоналістичну пресу за кордоном (одну оглядову або окремі короткі статті про кожне видання)”, відділ науки і культури ЦК КП України сприйняв стримано. Натомість Ю.Ю.Кондуфор запропонував: “З ідеологів і ватажків українського буржуазного націоналізму подавати біографічні статті лише тих, які мали відношення до науки, історії, літератури і т. д. (В.Антонович, М.Грушевський, С.Єфремов, В.Винниченко). Про всіх інших досить буде сказати в статтях “Український буржуазний націоналізм”, “Директорія”, “Центральна рада”, “Петлюрівщина”, “ЗУНР”, “Унія” і інших, уникаючи таким чином небажаної популяризації діячів української контрреволюції. З цих же міркувань не слід подавати окремих статей про буржуазно-націоналістичні організації і їх пресу за кордоном, вмістивши лише загальні оглядові статті. Виключення можуть становити довідки про ті видання, які мали прогресивне значення (наприклад, перша українська газета на американському континенті “Свобода” і ін.)” [4, арк.42–43].

Як впливала мінлива ідеологічна кон’юнктура на вміщення/невміщення тієї або іншої біографічної статті до “УРЕ”, можна побачити на такому прикладі.

28 серпня 1963 р. Головний редактор “УРЕ” М.П.Бажан звернувся з листом до відділу науки і культури ЦК КП України, у якому повідомляв, що в черговому 14-му томі енциклопедії передбачається вмістити біографічну статтю про українську письменницю Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську – дочку українського письменника М.П.Старицького, співавторку (разом з батьком) низки широковідомих історичних романів. У зверненні наголошувалося: “Під час процесу “СВУ” вона була засуджена на 5 років, достроково звільнена і жила до війни в м. Донецьку, де її чоловік (професор медицини) викладав у медінституті. Просимо визначити нам доцільність вміщення статті про Старицьку-Черняхівську Л.М.” [2, арк.29].

Через день, 30 серпня 1963 р., на ту ж адресу заступник Головного редактора “УРЕ”, член-кореспондент АН УРСР І.Г.Підоплічко надіслав проект статті про письменницю й знову “просив вказівок”. Редакція енциклопедії пропонувала подати такий текст: “СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА Людмила Михайлівна (10.IX.1868 – X.1941) – українська письменниця буржуазно-націоналістичного напрямку. Н[ародилася] у Києві. Дочка М.Старицького. Закінчила гімназію у Києві (1885). Літ[ературну] діяльність почала 1886 в альманасі “Перший вінок”. Виступала як поет, прозаїк, драматург. Їй належить зб[ірник] оповідань “Галина журба” (1909), драматичні твори “Жага” (1900), “Крила” (1913) та ін. з життя різних шарів укр[аїнського] суспільства. Драм[атичні] твори “Гетьман Дорошенко” (1911) та “Іван Мазепа” (1930) позначені націоналістичними тенденціями. Написала розвідку “25 років українського театру” (1907), статті про М.Кропивницького, М.Коцюбинського, Лесю Українку, А.Кримського та ін. Всі твори М.Старицького рос[ійською] мовою (трилогія “Богдан Хмельницький”, “Руїна”

та ін.) написані у співавторстві з С[тарицькою]-Ч[ерняхівською]. Переклала деякі твори Г.Гейне, Г.-К.Андерсена, С.Надсона та ін.” [2, арк.31–32] (курсивом у тексті позначені відсилки до відповідних статей “УРЕ”. – *Авт.*).

У відповідь на ці звернення консультант відділу науки і культури ЦК КП України О.Лисенко підготував довідку, у якій, зокрема, йшлося: “Зважаючи на те, що дочка українського письменника М.Старицького Старицька-Черняхівська була разом з М.Старицьким автором таких широковідомих історичних романів, як трилогія “Богдан Хмельницький”, “Руїна” та ін., які зараз друкуються українською і російською мовами, відділ науки і культури ЦК КП України вважає доцільним вмістити в УРЕ невелику біографічну довідку про Старицьку-Черняхівську Л.М. Про наслідки розгляду листа тов. Бажана М.П. мною повідомлено особисто” [2, арк.28].

Однак біографічна довідка про Л.М.Старицьку-Черняхівську так і не потрапила до “УРЕ”. У великій статті про її батька згадувалися його історичні романи й повісті, що в них “широко показано події на Україні, пов’язані з визвольною війною 1648–54” [11, с.56]. Натомість побіжна згадка про Людмилу Михайлівну присутня в оглядовій статті Є.Кирилюка про вітчизняну літературу XIX – початку XX ст. у підсумковому томі сімнадцятитомника, присвяченому УРСР, а саме: “М.Старицький писав російською мовою прозові твори на історичну тему (“Богдан Хмельницький”, “Розбійник Кармелюк” та ін.). Йому в цьому допомагала дочка Л.М.Старицька-Черняхівська, автор багатьох реалістичних оповідань, п’єс. Її історичні драми (“Гетьман Дорошенко”, “Іван Мазепа”) позначені націоналістичними тенденціями” [10, с.554].

Питання формування словника персоналій виявилось архіскладною проблемою й для редакційної колегиї чотиритомної “Радянської енциклопедії історії України” (1967–1972) (“РЕІУ”) [8, с.170]. У підготовленому Головною редакцією “УРЕ” на початку березня 1966 р. проспекті видання (після відповідних консультацій з Інститутом історії АН УРСР) наголошувалося, що, крім загальнообов’язкових для всіх радянських енциклопедій статей “про життя і діяльність основоположників наукового комунізму К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна”, у “РЕІУ” буде вміщено багато нових біографічних статей, а саме: “Про партійних і державних діячів, учнів і соратників В.І.Леніна, героїв і полководців Радянської Армії, керівників і героїв партизанського руху і партійно-комсомольського підпілля в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн та інших видатних синів українського народу, передусім зачинателів нових форм соціалістичної та комуністичної праці, новаторів та передовиків промисловості і сільського господарства” [5, арк.63–64].

Одночасно планувалося “вперше в енциклопедичній літературі” подати в “РЕІУ” статті про всіх Героїв Радянського Союзу, уродженців України, “з коротким описом їх бойових подвигів”, а також “аналогічні статті-довідки про видатні подвиги представників російського та інших братніх народів Союзу РСР у боях за Радянську Україну” [5, арк.64–65]. Зрозумілий для компартійного історіографічного дискурсу наголос на історії революційного руху зобов’язував вмістити в енциклопедії й “біографічні довідки про декабристів, революційних народників, революційних демократів, робітників-революціонерів, керівників більшовицьких організацій на Україні” [5, арк.66]. Мали згадуватися в енциклопедії й окремі діячі “української трудової еміграції” [5, арк.66].

Особливе місце відводилося у виданні “недобиткам українських буржуазних націоналістів, що перебувають на службі у іноземних імперіалістів”. У “РЕІУ” планувалося вмістити низку статей-довідок щодо окремих “ватажків українського буржуазного націоналізму” [5, арк.66] з категоричною настановою “викрити їх ганебну роль в історії українського народу” [3, арк.111].

Однак справа із селекцією й відповідним добором статей про “верховодів української контрреволюції” до “РЕІУ” викликала серед членів редколегиї видання дискусію. Наприклад, під час її засідання 28 грудня 1967 р. тодішній завідувач відділу науки

і культури ЦК КП України Ю.Ю.Кондуфор висловив “одне принципове зауваження”: “Коли видавалася Українська Радянська Енциклопедія, то статті про контрреволюційних діячів не давали. Я думаю, що цей принцип був вірний, бо всі вони діяли в організаціях. А подавати окремо про кожного статтю – це, так би мовити, популяризувати їх, бо, крім року народження, нічого не напишеш. Ми можемо програти в політичному відношенні” [6, арк.47].

Опонентом Юрія Юрійовича виступив директор Інституту історії партії при ЦК КП України І.Д.Назаренко, здавалось би, також один з ідеологічних цензорів: “Про контрреволюційних діячів, гадаю, слід окремо спеціально поговорити, бо є багато і “за”, і “проти”. Можливо, треба визначити коло осіб, яких в гурті, в статті про організацію давати, а про деяких ворожих нам діячів і окремою статтею сказати. Я не бачу тут у цьому гріхопадіння.

В апараті 50-томного видання Творів В.І.Леніна про всіх подаються відомості. “Советская Историческая Энциклопедия” подає подібні статті. Тільки треба зважати на досягнення науки, на останні публікації, на те, як саме про них написати, щоб “Радянська енциклопедія історії України” і тут була по наших ворогах” [6, арк.48].

Найрадикальніше на цьому засіданні редколегії “РЕІУ” виступив Головний редактор “Української Радянської Енциклопедії” академік М.П.Бажан, який наголосив, що боротьбою з “антикомуністичними й антирадянськими теоріями” мусять бути насичені всі статті нового видання. Водночас Микола Платонович зауважив, самокритично враховуючи досвід сімнадцятитомної “УРЕ”: “Але в енциклопедії потрібні не тільки узагальнення, а й статті про окремих осіб. Всіх давати не можна. Слід знайти міру. Але, наприклад, таку постать, як [Християн] Раковський, незважаючи на те, що він був троцькістом, обійти мовчанням не можна [...]. Я думаю, що основних діячів антирадянських угруповань треба дати, бо енциклопедія – не дошка пошани, а наша партійна зброя. Наша помилка, що в УРЕ ми не вмістили статтю “Бандерівщина”, лише згадали про це в статті “Бандитизм”. Точних рішень я зараз не пропоную. Необхідно розіслати членам редколегії список діячів націоналістичної контрреволюції, антипартійних і антинародних угруповань і тоді прийняти відповідне рішення. Тут загальні принципи нічого не дадуть, треба конкретно підійти до кожної особи, потрібне чітке партійне визначення кожного діяча. Слід врахувати і досвід роботи над апаратом 50-томного видання Творів В.І.Леніна. Було б дивно не дати в нашій енциклопедії тих націоналістів, яких згадує Ленін, – Донцова, Юркевича, наприклад” [6, арк.48].

Однак жодна з вищезгаданих осіб (Д.Донцов, Л.Юркевич /Л.Рибалка/), статті про яких пропонував включити до “РЕІУ” М.Бажан, так і не потрапила до цієї енциклопедії. Щоправда, Раковський таки був представлений у виданні, але йшлося про тогочасного завідувача кафедри історії СРСР Одеського університету [19, с.525], а не про колишнього голову “уряду” радянської України. Утім деякі діячі “контрреволюційного табору” були представлені у виданні окремими статтями.

Уважний аналіз біографічних статей “РЕІУ”, присвячених персоналіям діячів антибільшовицького табору, дозволяє зафіксувати своєрідну термінологічну дихотомію: “верховоди” – “керівники”. Перше означення застосовувалося для ідентифікації лідерів українського національного табору й у кращих традиціях радянської пропагандистської історіографії мало зневажливе забарвлення та було чинником додаткової вербальної делегімізації очільників Української революції. Використання подібної лексики в енциклопедії спершу викликало навіть здивування відповідального редактора. На засіданні 25 квітня 1969 р. А.Д.Скаба запитав: «Але що це за “верховоди”»?», отримавши у відповідь “роз’яснення” І.І.Компанійця: “Це були Донцов, Петрушевич та інші” [6, арк.102].

Термін “верховода”/“верховоди” доволі часто зустрічаємо в статтях “РЕІУ” – чи то йдеться про Директорію – “контрреволюційний буржуазно-націоналістичний “уряд” на Україні”, очолюваний “*верховодами* націоналістичної контрреволюції В.Винничен-

ком і С.Петлюрою” [15, с.24–25]; чи В.Винниченка (“одного з *верховодів* української буржуазно-націоналістичної контрреволюції”); С.Єфремова (“одного з *верховодів* українських буржуазних націоналістів”) або Олександра Барвінського (одного з *верховодів* українських буржуазних націоналістів на Західній Україні”) [14, с.135] (тут і далі виділено нами. – *Авт.*). Виняток був зроблений лише для М.Грушевського (“одного з головних *лідерів* українського буржуазно-націоналістичного руху”) [21, с.483], з огляду на його повернення в Україну (УСРР) 1924 р.

Так, щодо Павла Скоропадського в енциклопедії було вміщено надзвичайно лаконічну довідку про нього як генерала царської армії, “великого українського поміщика, монархіста”: “29.IV.1918 на інсценованому австро-нім[ецькими] окупантами т. з. “з’їзді хліборобів” у Києві був проголошений гетьманом України і очолив маріонетковий бурж[уазно]-поміщицький “уряд” (див. *Гетьманщина*). 14.XII.1918 внаслідок революц[ійної] боротьби трудящих України “уряд” С. було повалено. С. втік до Німеччини, де продовжував антирад[янську] діяльність” [20, с.111]. Зневагу (імовірно, і незнання) укладачів видання до цієї історичної особи підкреслювала й відсутність конкретніших даних про дати життя і смерті (число, місяць) – подавалися лише роки (1873–1945).

У подібному ж дусі подавалася й інформація про митрополита УГКЦ Андрея Шептицького (щоправда, з точною датою смерті – 1 листопада 1944 р.), який характеризувався “одним з ідейних натхненників українського буржуазного націоналізму”: “Завзятий реакціонер [...], боровся за відрив України від Росії [...]. Підтримував загарбницькі плани австро-нім[ецьких] імперіалістів щодо України [...]. Після Великої Жовтн[евої] соціалістич[ної] революції став одним з ватажків укр[аїнських] бурж[уазних] націоналістів на З[а]х[ідній] Україні, організатором антирад[янських] і антикомуністич[них] виступів. У 1931 утворив реакційний “Український католицький союз”. Підтримував зв’язки з “Організацією українських націоналістів”. Під час Великої Вітчизн[яної] війни активно співробітничав з нім[ецько]-фашист[ськими] окупантами, допомагав грабувати багатства України, вивозити тисячі людей у неволю, був одним з організаторів д[иві]зії “СС-Галичина”” [20, с.519].

Натомість керівники російської білої контрреволюції відзначалися у виданні доволі стримано, у межах нормативної лексики, що, вочевидь, мало засвідчувати їхнє притлумлене визнання як легітимних противників більшовицького режиму: П.Врангель – “керівник контрреволюції в Криму і на Півдні України”; А.Денікін – “генерал-лейтенант царської армії, *головнокомандуючий* контрреволюційними збройними силами Півдня Росії під час громадянської війни” [21, с.369] (виділено нами. – *Авт.*).

Звичайно ж особливе місце мало бути відведене “творчості українських учених-істориків”, до біографічних статей про найвизначніших з яких додавалася підтекстова бібліографія [3, арк.67]. Для сучасних представників гуманітарної науки неодмінною вимогою “проходження” до “РЕІУ” була наявність ступеня доктора наук (за цим критерієм по свіжих слідах щойно отриманого докторського диплома в “Додаток”, уміщений у четвертому томі енциклопедії, потрапили історики партії й “цивільні” учені – Ю.В.Бабко, П.П.Бачинський, М.Д.Березовчук, Л.Ю.Беренштейн, Ю.О.Боев, М.Я.Варшавчик, С.А.Вольський, Ю.Г.Гошко, Ю.М.Гроссман, П.М.Калениченко, П.Й.Каришковський, І.М.Кулинич та ін.) [20, с.560–561].

Редколегії видання не вдалося витримати задекларованої лінії в подачі біографічних відомостей про сучасних партійних і державних діячів, Героїв Радянського Союзу й Героїв Соціалістичної Праці, “передовиків і новаторів виробництва”. На засіданні редколегії 11 березня 1969 р. Ю.Ю.Кондуфор зауважив, що впадає в очі надмірна кількість статей “про військових діячів”. На це отримав двозначну відповідь А.Д.Скаби: “Ми прийняли рішення опублікувати всіх Героїв, то вже не відступимось. Хоча це рішення, мабуть, було помилковим” [6, арк.80–81]. Постійні зміни в цей пантеон у ході підготовки видання вносили й ідеологічні відділи ЦК КП України.

Характерний у цьому плані лист відповідального редактора “РЕІУ” А.Д.Скаби від 19 червня 1970 р., адресований ЦК КПУ. Розпочинався він з нагадування щодо принципів подання в енциклопедії біографічних статей про радянських партійних і державних діячів, що базувався на засадах, затверджених свого часу для “УРЕ”, а також і московської “Советской исторической энциклопедии”. Відповідно до цих принципів, було впорядковано 1-й том “РЕІУ”, опублікований 1969 р., і підготовлено 2-й том: “Серед інших біографічних статей в 1-му томі енциклопедії вміщено статті про члена Політбюро ЦК КП України тов. Ватченка О.Ф., кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України тов. Вашенка Г.І., Грушецького І.С., Дегтярьова В.І., заступників Голови Ради Міністрів УРСР тов. Андріанова С.М., Бурмистрова О.О. Крім того, там же подано ряд статей про сучасних партійних і державних діячів союзних республік. Ці біографічні статті тісно зв’язані із статтями про союзні республіки та соціалістичні нації, вміщені в енциклопедії” [7, арк.31].

Далі директор Інституту історії АН УРСР констатував отриману “згори” несподівану вказівку, яка порушувала вже задіяну схему подачі в енциклопедії біографічних статей, і намагався її оскаржити: “Тепер постало питання про те, щоб не вміщувати в 2-му і наступних томах енциклопедії статей про членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України, заступників Голови Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР та партійних і державних діячів союзних республік. Зважаючи на те, що не вміщення цих категорій статей порушить принципи подання їх, прийняті в 1-му томі, що може бути незрозумілим для широких кіл читачів, просимо дозволити вмістити статті про партійних і державних діячів відповідно до того, як це зроблено в першому томі” [7, арк.32].

Звернення залишилося без відповіді, а ідеологічні відділи ЦК КП України й надалі під час підготовки чергових томів “РЕІУ” вносили кон’юнктурні правки в перелік біографічних статей видання. Так, наприклад, з рукопису 2-го тому енциклопедії за вказівкою ЦК КПУ було вилучено 423 статті, у тому числі 25 – про сучасних радянських, партійних і державних діячів, 273 – про Героїв Радянського Союзу, 16 статей – про передовиків виробництва. Аналогічно складалася доля й рукопису 4-го тому видання, з якого, за вказівкою ЦК Компартії України, вилучили 23 статті про сучасних державних і компартійних функціонерів, 289 – про Героїв Радянського Союзу, 41 статтю – про передовиків виробництва [6, арк.166, 200].

З 23 членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України 1966–1972 рр., тобто впродовж терміну підготовки й публікації 4-томної “РЕІУ”, у ній, за нашими підрахунками, було вміщено статті лише про 11 осіб (47,8%) – тобто, по суті, лише про кожного другого представника вищої компартійної номенклатури республіки. При цьому стаття про одіозного В.Ю.Маланчука розповідала про нього лише як про “українського радянського історика” [22, с.73] (кандидатом у члени Політбюро й секретарем ЦК КП України він став 10 жовтня 1972 р. – уже після підписання до друку заключного тому енциклопедії) [16, с.307], А.Д.Скаба був присутній в іпостасі “українського радянського історика, партійного і державного діяча УРСР, академіка АН УРСР (з 1967)” і відповідального редактора “Радянської енциклопедії історії України” [20, с.103–104]. Член Політбюро ЦК КП України в березні 1966 р. – квітні 1967 р. І.Г.Якубовський у статті московського автора М.Р.Кошкіна згадувався лише як радянський військовий діяч, двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу (з 1967) і заступник міністра оборони СРСР (з 1967) [12, с.552]. Натомість серед “командних посад у Радянській Армії”, які обіймав І.Г.Якубовський, не згадувалося командування ним (із січня 1965 р.) військами Київського військового округу (чому, власне, він і завдячував членством у Політбюро ЦК КП України) [17, с.296].

Утім певної розмитості критеріїв відбору персоналій не змогла уникнути й сучасна десятитомна “Енциклопедія історії України” (2003–2013), редколегія якої у вступній статті до видання відверто констатувала цю обставину: “Так, при відборі вчених-

істориків головним був не формальний критерій (напр., наявність докторського ступеня), а факт лідерства в певній галузі історичної науки. Статті про вчених інших галузей знань, а також про діячів культури та мистецтва включалися до ЕІУ тільки тоді, коли творчі здобутки цих фахівців сягали рівня національного надбання. Зрозуміло, що такі критерії певною мірою є розмитими. Тому чимало читачів не знайдуть в ЕІУ статей про осіб, які, на їхню думку, повинні там бути, або, навпаки, знайдуть розповіді про осіб, яких, за їхніми власними критеріями, там бути не повинно [...]” [17, с.6].

З наближенням до завершення видання “Радянської енциклопедії історії України” вона набувала дедалі більшої заідеологізованості. 28 вересня 1971 р. відповідальний редактор виголосив на засіданні редколегії характерну промову “Про втілення настанов і матеріалів ХХІV з’їзду КПРС і ХХІV з’їзду КП України в «Радянській енциклопедії історії України»”. Серед іншого в доповіді Андрія Даниловича йшлося: “Важливе значення для нас, енциклопедистів, також має аналіз, даний ХХІV з’їздом КПРС тим процесам, що відбуваються нині в таборі імперіалізму” [6, арк.179]. Типова ця авторська саморефлексія – “ми, енциклопедисти” – у поєднанні із черговими завданнями “бійцям ідеологічного (в тому числі антиімперіалістичного) фронту”, що їх накреслив черговий компартійний з’їзд.

Нічого дивного, що в “Додатку” 4-го тому “РЕІУ”, крім певної кількості вищезгаданих біографічних статей, були вміщені загальнообов’язкові статті “Двадцять четвертий з’їзд КПРС” і “Двадцять четвертий з’їзд КП України” [20, с.568–571], а також стаття про чергову компартійну ідеологему “Розвинуте соціалістичне суспільство” [25, с.573]. Утім заключний абзац статті “Двадцять четвертий з’їзд КП України” мав надзвичайно важливу інформацію: “На Травневому пленумі ЦК КП України 1972 П.Ю.Шелеста було увільнено від обов’язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України у зв’язку з переходом на іншу роботу. Першим секретарем ЦК КП України обрано В.В.Щербицького” [20, с.571]. Фактично цими рядками підбивався підсумок певної історичної епохи й, водночас, проекту “Радянської енциклопедії історії України”.

Насамкінець варто згадати маловідомий епізод історіографічної полеміки 1972–1973 рр. між Києвом і Торонто (В.Дядиченко – П.Кравчук), що її спричинила стаття в “Українському історичному журналі” 1972 р. під назвою “Петро I і Україна”, яка належала авторитетному вченому, завідувачу відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР В.А.Дядиченку (1909–1973) [9, с.55]. Формальним приводом для її написання слугувало 300-річчя цієї одіозної для вітчизняної історії постаті. У статті російський цар, попри окремі негативні риси його правління, характеризувався як “прогресивний” діяч і реформатор, який “об’єктивно” сприяв прогресові, у тому числі й Україні: “Реформи Петра I залишили глибокий слід і в галузі культури. Все це мало велике значення й для України. З допомогою Росії український народ був врятований від поневолення Туреччиною і Польщею. Значно зросли економічні, політичні й культурні зв’язки між Україною та Росією” [23, с.41].

По суті публікація В.А.Дядиченка була черговою спробою обґрунтувати сталінську схему “найменшого зла” і довести тезу, проти якої категорично заперечував М.Ю.Брайчевський – про “врятування від загарбання методом загарбання”.

Панегірична розвідка про російського царя в “Українському історичному журналі” викликала негативну оцінку одного з лідерів Товариства об’єднаних українських канадців Петра Кравчука (1911–1997) – у торонтському “Житті і слові” 9 жовтня 1972 р. з’явилася його публіцистична відповідь “До теми: «Петро I і Україна»” [9, с.63].

Петро Ількович наголошував: “Якщо Петро I зробив дуже багато для створення й зміцнення національної держави російських поміщиків і торгівців, то по відношенню до України він дуже багато доклав зусиль, щоб ліквідувати всі залишки української державності, знищив українську національну культуру, перетворив українських селян у кріпаків” [13, с.6]. Цікаво, що полемічна аргументація П.Кравчука базувалася й на “Ра-

дянській енциклопедії історії України”, третій том якої надійшов до Канади синхронно із числом “Українського історичного журналу” зі статтею В.Дядиченка. Уміщена в ньому стаття О.П.Маркевича про московського царя [13, с.6] значною мірою контрастувала з характеристиками цієї постаті Вадимом Архиповичем.

П.Кравчук ознайомлював читачів торонтського тижневика з відповідними місцями зі статті в “РЕІУ”: “Він [О.П.Маркевич], подавши детальну характеристику діяльності Петра І, пише: “В 1709 було знищено Запорізьку Січ як вогнище антифеодального руху на Україні”. Далі: “За Петра І тисячі українських козаків і селян посилали на будівництво фортець і каналів, де від непосильної тяжкої праці, хвороб і голоду чимало їх загинуло”.

До речі, О.П.Маркевич ніде не говорить про прогресивну роль реформ Петра І для України” [18, с.374].

Насамкінець канадський публіцист стверджував: “Наведені цитати з “Радянської Енциклопедії Історії України” ще раз підкреслюють, що Петро І по відношенню до України вів жорстоку колоніальну політику, на знищення всього, що могло нагадувати українському народові про його героїчну історію, його національну культуру, його державність” [13, с.6].

Сучасна вітчизняна історіографія доволі скептично оцінює науково-інформаційний рівень “РЕІУ”. Оскільки методологічною основою видання були визначені теорія марксизму-ленінізму, рішення чергових з’їздів КПРС і КП України, пленумів їхніх ЦК, надмірна увага була приділена в ньому саме питанням марксистсько-ленінської теорії, працям К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна (працями останнього більшовицького лідера про Україну й безвідносно до України “РЕІУ” відверто перенасичена), партійним з’їздам і постановам, компартійним діячам. Сама історія українського народу зазнала в цій енциклопедії стратегічної фальсифікації. Історія України подавалася у виданні винятково з погляду доцільності й неминучості єднання (“возз’єднання”) з Росією, згодом – установа радянської влади, перспективи побудови соціалізму й комуністичного суспільства. Понад половина всіх статей присвячувалася періодові після жовтня 1917 р. Замовчувалися події й особи, котрі не вкладалися в канони радянської історіографії. Робився наголос на пропагандистському “викритті” “українських буржуазних націоналістів” – “зрадників українського народу” і “фальсифікаторів історії”. Не можна не погодитися з висновком О.Юркової, що “РЕІУ” “містить певний обсяг фактографічної інформації з історії України, однак наразі її значення як інформаційного ресурсу незначне” [26, с.119].

Одначе, на нашу думку, докладне вивчення особливостей підготовки словників персоналій і написання біографічних статей для сімнадцятитомної “Української Радянської Енциклопедії” і першого радянського енциклопедичного видання з історії УРСР – чотиритомної “Радянської енциклопедії історії України”, загального політико-ідеологічного контексту доби наприкінці 1950-х – на початку 1970-х рр. і його впливу на виконання цих енциклопедичних проєктів дозволить краще усвідомити особливості історіографічного процесу в республіці того часу, побачити в опублікованих томах не лише обмеженість чи виразні вади цих “інформаційних ресурсів”, а й реконструювати ті історіографічні конструкти, події, особи, які, так би мовити, залишилися “за кадром” видань або ж представлені в них в урізаному, вихолощеному, а то й сфальшованому вигляді.

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 71, спр. 216, 4 арк.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 264, 32 арк.
3. Там само, оп. 6, спр. 4077, 111 арк.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2, оп. 9, спр. 5239, 43 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 4750, оп. 1, спр. 91, 66 арк.
6. Там само, спр. 97, 200 арк.
7. НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 1, ч. 2, спр. 391, 32 арк.
8. Борчук С. М. “Радянська енциклопедія історії України” – перша історична енциклопедія в УРСР / С. М. Борчук // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 2013. – № 4. – С. 170–192.

9. Дядиченко В. А. Петро I і Україна / В. А. Дядиченко // УІЖ. – 1972. – № 6. – С. 54–63.
10. Кирилюк Є. П. Література 19 – початку 20 ст. / Є. П. Кирилюк // Українська Радянська Енциклопедія / [голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін.]. – К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енцicl. АН УРСР, 1965. – Т. 17 : Українська Радянська Соціалістична Республіка. – 554 с.
11. Комишанченко М. П. Старицький Михайло Петрович / М. П. Комишанченко, Є. С. Хлібцевич // Українська Радянська Енциклопедія : у 17 т. / [голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1963. – Т. 14 : Споживання – тумак. – 630 с.
12. Кошкін М. Р. Якубовський Іван Гнатович / М. Р. Кошкін // Радянська енциклопедія історії України (далі РЕІУ). – К., 1972. – Т. 4. – 576 с.
13. Кравчук П. До теми “Петро I і Україна” / П. Кравчук // Життя і слово: Український тижневик. – 1972. – 9 жовт. – Ч. 41 (362). – С. 6.
14. Лихолат А. В. Директорія / А. В. Лихолат // РЕІУ. – К., 1969. – Т. 1. – 552 с.
15. Лихолат А. В. Директорія / А. В. Лихолат // РЕІУ. – К. 1970. – Т. 2. – 584 с.
16. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України : історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 351 с.
17. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України : історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. Лозицький // Енциклопедія історії України : у 5 т. – К., 1972. – Т. 1. – 566 с.
18. Маркевич О. П. Петро I / О. П. Маркевич // РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – 576 с.
19. Раковський Михайло Юхимович // РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – 576 с.
20. Рубач М. А. Грушевський Михайло Сергійович / М. А. Рубач // РЕІУ. – К., 1972. – Т. 4. – 576 с.
21. Рубач М. А. Грушевський Михайло Сергійович / М. А. Рубач // РЕІУ. – К., 1972. – Т. 1. – 552 с.
22. Рубач М. А. Грушевський Михайло Сергійович / М. А. Рубач // РЕІУ. – К., 1972. – Т. 3. – 576 с.
23. Рубльов О. С. “Український історичний журнал”: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) / О. С. Рубльов // УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 41–43.
24. Хорунжий Ю. Людмила Старицька-Черняхівська / Ю. Хорунжий // З порога смерті: письменники України – жертви сталінських репресій / [авт. кол.: Бойко Л. С. та ін.]. – К. : Рад. письм., 1991. – Вип. 1 / упоряд. О. Г. Мусієнко. – 494 с.
25. Чухно А. А. Розвинуте соціалістичне суспільство / А. А. Чухно // РЕІУ. – К., 1972. – Т. 4. – 576 с.
26. Юркова О. В. “Радянська енциклопедія історії України” в 4-х томах / О. В. Юркова // Енциклопедія історії України : у 10 т. / НАН України, Ін-т іст. України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9. – 673 с.

В статтє говорится о принципах формирования словаря персоналий в энциклопедистике УССР второй половины 1950-х – начала 1970-х годов. В центре внимания – “Украинская Советская Энциклопедия” в 17 томах 1957–1965 гг. и четырехтомная “Советская энциклопедия истории Украины” 1967–1972 гг.

Ключевые слова: “Украинская Советская Энциклопедия”, “Советская энциклопедия истории Украины”, энциклопедия, персоналии.

The article deals with the principles of the formation of a dictionary of personalities in Ukrainian SSR encyclopedystytsi second half of the 1950s – early 1970s. Spotlight – “Ukrainian Soviet Encyclopedia” in 17 volumes 1957–1965 and a four years’ Soviet Encyclopaedia of History of Ukraine” 1967–1972 biennium.

Keywords: “Ukrainian Soviet Encyclopaedia”, “Soviet Encyclopaedia of History of Ukraine”, encyclopaedia, personalities.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Степан Кобута, Андрій Яворський

ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена гуманітарним аспектам сучасних українсько-грузинських відносин. Аналізується діяльність національно-культурних товариств української національної громади в Грузії та грузинської національної громади в Українській державі. Акцентовано увагу на формах і заходах реалізації представниками двох народів своїх культурних, освітніх прав, збереження і розвитку національної мови й традицій.

Ключові слова: Грузія, гуманітарна сфера, діаспора, грузинська громада, національно-культурні права, Україна, українська громада.

У переліку країн, з якими сучасна держава Україна декларує стосунки на рівні стратегічного партнерства, як приклад двостороннього співробітництва, позбавленого чітко виражених політичних чи економічних пріоритетів і кон'юнктури, важливе місце займає Республіка Грузія. Тотожність пошуку шляхів національного розвитку, потреба ліквідації постімперської спадщини радянського минулого й спорідненість підходів до фундаментальних людських цінностей дозволяють двом країнам залишатися дружніми в непростий час геополітичних викликів і загроз. Водночас позитивні факти подолання гострих проблем внутрішнього життя слугують взірцем для вирішення подібних справ у сторін-візаві. Тож увага авторів до одного з фундаментальних аспектів двостороннього співробітництва – гуманітарних стосунків двох народів – має не тільки академічну зацікавленість, а й певний прикладний характер.

Сучасні дослідницькі студії українсько-грузинських відносин головним чином зосереджені на політичних та економічних напрямках, геополітичній співпраці країн. За такого підходу відображення контактів гуманітарної сфери мають підпорядкований характер, є певним доповненням до висвітлення “важливіших” аспектів двостороннього співробітництва. Однак нівелювання ролі національно-культурних зв'язків випускає з поля зору одну з фундаментальних основ відносин між народами. Гуманітарна складова співробітництва переважно формується на рівні громадян чи їх організацій обох країн, вона найменше залежить від політичної або економічної кон'юнктури, позицій політичних еліт тощо, а тому є найбільш стабільним компонентом партнерства між Україною та Грузією. За такого підходу політичне керівництво держав повинно виступати регулятором цього процесу, сприяти підтримці розвитку співробітництва.

Сучасні українсько-грузинські гуманітарні відносини ще не знайшли свого комплексного висвітлення в науковій літературі, не стали предметом спеціальної дослідницької уваги вітчизняних науковців. Певні кроки в цьому напрямку зробили А.Анджапарідзе [1] та А.Фурса [28], приділивши увагу питанням співпраці в освіті й святкуванням Року Грузії в Україні та Року України в Грузії. Множинність проблеми гуманітарного співробітництва визначила мету нашої розвідки – дослідити українсько-грузинські взаємини на рівні співпраці діаспорних організацій, національно-культурного розвитку та співробітництва між народами представників третього сектору двох країн.

Юридичний фундамент розвитку двосторонніх відносин у гуманітарній сфері був закладений Договором про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між Україною і Грузією, підписаним 13 квітня 1993 року, у якому зазначалося, що “сторони забезпечують захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території і створюють умови для її збереження і розвитку” [10]. У наступні роки договірно-правова база відносин доповнювалася новими угодами, серед яких: Угода між Міністерством у справах молоді і спорту України й Державним комітетом у справах молоді і спорту Республіки Грузія про співробітництво в галузі спорту (квітень 1993 року); Угода між Урядом України й Урядом Грузії про співробітництво в галузі освіти (серпень 1996 року); Угода між Урядом України й Урядом Грузії про співробітництво в галузі атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації (липень 1997 року); Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Грузії про взаємне визнання й еквівалентність документів про освіту й учені звання (липень 2002 року) та інші. У липні 2002 року була підписана Програма культурного співробітництва між Кабінетом Міністрів України і Виконавчою владою Грузії на 2002–2004 роки, яка автоматично продовжувалася на наступні терміни [10]. Існуюча нормативно-правова база дозволила забезпечити національно-культурні інтереси представників діаспори українського й грузинського народів на територіях двох держав, визначила напрями їх громадської й культурницької діяльності.

Українська діаспора в Грузії формувалася ще в умовах існування Радянського Союзу. За даними останнього всесоюзного перепису населення 1989 року, у Грузії про-

живало 52,4 тис. українців. Після проголошення Грузією 1991 року незалежності й ускладнення в країні суспільно-політичної ситуації почався активний виїзд етнічних українців з грузинської території. Поштовхом для цього став політичний курс першого грузинського президента З.Гамсахурдії “Грузія для грузинів”, що зумовив загострення внутрішньополітичного й громадянського конфлікту. Його наслідком була й масова еміграція неетнічного грузинського населення, серед якого опинилися й етнічні українці. За офіційними даними грузинського перепису 2002 року, чисельність етнічних українців становила 7 тисяч осіб, що склало 0,2% населення країни. Але, на переконання голови Асоціації українців Грузії М.Бориса, цей перепис проводився неякісно й не охопив усієї української діаспори в країні, оскільки за внутрішніми списками самої Асоціації тільки в столичному Тбілісі нараховувалося 7 тисяч українців, а по Грузії (включно з проблемними територіями Абхазії й Аджарії) їхня кількість могла скласти 18–22 тисячі осіб [3]. Серед представників інших націй і народностей українці входять у першу десятку етнонаціональних груп країни.

За даними Посольства України, основна частина української діаспори, близько 70 відсотків, люди старшого віку, які живуть у Грузії ще з радянських часів. Більше половини українців Грузії (53,4%) вважає українську мову рідною. Серед українців Аджарії цей показник становить 55,3%, у Тбілісі – 42,6%, у Кутаїсі – 49,3% [26].

За даними дослідника А.Анджапарідзе, після 2000 року в Грузії діяли 18 осередків української діаспори, 8 з яких у Тбілісі, а також у містах Тетріцкаро, Гардабані, Сагаредже, Телаві, Мцхета та ін. [1, с.53]. Координацію діяльності українських громад узяла на себе Координаційна рада українців Грузії, яка заснувала неперіодичний (виходить 1–2 рази на рік) друкований орган – газету “Український вісник”.

Найбільш активною й стабільною з точки зору діяльності громадських організацій українства в Грузії вважається столична Асоціація українців – мешканців Грузії, створена в липні 1992 року в Тбілісі. Її першими керівниками були В.Чередниченко (1992–1993) та О.Вергуленко (1993–1994), а з травня 1994 року головою Асоціації обраний М.Борис [3]. Асоціація виступає культурно-освітньою й благодійною громадською організацією, яка об’єднує близько трьох тисяч членів. Уся робота проводиться добровільно, безкоштовно, на ентузіазмі й патріотичних почуттях активістів. У березні 1995 року утворено культурно-освітній центр Асоціації, при якому діють громадська бібліотека (6 тисяч книг), юридична консультація й медичний кабінет, комітет ветеранів війни, жіноча рада, молодіжний сектор, хореографічний гурток, гурток вивчення англійської мови, шаховий гурток, дитяча художня студія. На базі Асоціації створені вокальний ансамбль “Сонечко”, хореографічний ансамбль “Червона калина”, молодіжний хор “Юність”. Культурно-освітній центр Асоціації організовує й проводить урочисті збори, зустрічі, вечори, присвячені державним і народним святкам України й Грузії, знаменним датам видатних українських та грузинських письменників і поетів [3].

У 2003 році було створено Міжнародний культурно-благодійний і науково-просвітницький союз української громади Грузії “Дніпро”, який очолив професор Б.Синюк. До союзу входять Боржомське, Бакуріанське, Ахалцихське відділення Самцхе-Джавахетського регіону, Телавське, Гурджанське та Дедоплісцарійське відділення Кхетинського регіону, а також Тбіліська організація. Громада об’єднує понад 1 500 етнічних українців Грузії. Із 2006 року в Боржомі функціонує організована союзом “Дніпро” українська недільна школа, де навчаються українській мові діти українців, які ведуть свій родовід від нащадків українських козаків, переселених у регіон “Самцхе-Джавахетія” ще в ХІХ столітті [19].

У Тбілісі діють також Українське культурно-освітнє товариство (голова В.Кротенко), Благодійна спілка українців-біженців з Абхазії “Відродження” (О.Москаленко), Міжнародний український центр дружби й культури “Світлиця” (К.Цулая), Союз українок Грузії “Берегиня” (О.Почхуа), Українська жіноча рада в Грузії (Л.Татарашвілі), Асоціація

українців Грузії “Рушник” (В.Дяченко). Окрім грузинської столиці українські товариства створені й у регіонах. У Західній Грузії активно діють культурно-просвітницькі організації “Єдність” у Батумі та “Золоте Руно” у Поті. У промисловому місті Руставі працюють Асоціація українців Квемо-Картлі імені Лесі Українки та Союз українок Грузії [25].

Вагому роль у збереженні національної ідентичності українців на території Грузії відіграють українські школи. Для задоволення мовних потреб української громади в Тбілісі функціонують Тбіліська публічна школа № 41 ім. М.Грушевського з вивченням української мови й суботня українська школа при Асоціації українців–мешканців Грузії, Батумська українська недільна школа ім. І.Котляревського при культурно-просвітницькій організації “Єдність”, Потійська українська недільна школа ім. Т.Шевченка при культурно-просвітницькій організації “Золоте Руно”.

Найбільшою з них є Тбіліська публічна школа № 41 ім. М.Грушевського, яка виступає не тільки навчальним закладом, а й освітньо-культурним центром українства. При ній діють нові осередки української діаспори: Спілка української молоді “Промінь”, Міжнародний український центр дружби й культури “Світлиця” (об’єднує Творчу спілку українських учителів “Освітняни”, суботню школу “Рідна мова”, студію театрального мистецтва) [26]. Школа була створена 1999 року за підтримки Президента Грузії Е.Шеварднадзе й за станом на 2011 рік у ній навчалося близько 200 учнів. Спершу вона не мала власного приміщення й працювала в приміщенні 150-ї школи Тбілісі. У 2007 році, завдяки підтримці українського та грузинського керівництва, колектив школи святкував новосілля. Для забезпечення україномовного книжкового фонду у 2009 році з ініціативи кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка була проведена акція “Подаруй україномовну книгу українським дітям у Грузії”. Під час заходу було зібрано близько 4 тисяч книг і робочих зошитів [8]. Головною метою функціонування подібних шкіл є сприяння розвитку українства на теренах Грузії, популяризації рідної мови, історії, культури, мистецтва, народних традицій і звичаїв серед дітей української діаспори, виховання грузинської молоді в дусі українсько-грузинської дружби. Склад педагогічних колективів у школах сформувався з представників української діаспори, зокрема, випускників Інституту україністики та Сухумського державного університету. Для задоволення культурних потреб української громади в Грузії створена й успішно діє низка хореографічних, вокальних, вокально-інструментальних гуртів. У квітні 2000 року при Асоціації українців Квемо-Картлійського регіону імені Лесі Українки в м. Руставі був створений ансамбль “Чорнобривці”. У 2006 році при Асоціації українців Грузії “Рушник” почав свою роботу квартет “Смерека”, який бере активну участь у багатьох заходах, що проводяться іншими українськими громадами Грузії. При Тбіліській публічній школі № 41 ім. М.Грушевського успішно діють вокальний ансамбль “Лілея”, хореографічно-танцювальний ансамбль “Веселий гурт”.

Значно активізувалася діяльність українських національно-культурних товариств після 2004 року на фоні політичного зближення керівництва двох держав, які декларували відкритість і взаємоповагу до культури й цивілізаційного самовизначення двох народів. Це конкретизувалося в підтримці культурницьких і мистецьких заходів, спрямованих на популяризацію української культури в грузинській державі. Зокрема, грузинсько-українська культурно-просвітницька спілка “Єдність” у 2005–2007 роках провела ряд культурницьких акцій: “«Єдність» збирає друзів і співвітчизників, “Україна – край наш рідний”, “Поет не вмер, поет живе в серцях свого народу”, “Дочка Прометея”, “Кобзар України”, фотовиставку “Моя Україна”, виставки дитячих малюнків “Україна – наша Батьківщина”, “Пісня – духовний скарб українського народу”, “Онуки Шевченка на землі Руставелі”, “Козацькому роду нема переводу” тощо [7].

За підтримки Посольства України в Грузії Союз української громади Грузії “Дніпро” у 2006 році реалізував проект “Полтавська Грузія: до 160-річчя переселення українсь-

ких козаків Полтавської й Чернігівської губерній до Боржомського району”, 24 серпня 2006 року спільно провели науково-практичну конференцію “Україна і Грузія: історичні взаємозв’язки двох народів і культур”. У липні 2007 року Союз організував науково-практичну конференцію “Дипломатичні, суспільні й економічні взаємозв’язки між Українською Народною Республікою і Грузинською Демократичною Республікою в 1917–1922 роках [23]. Члени Української жіночої Ради взяли активну участь у реалізації мистецького проекту “Грузія–Україна: від серця до серця”, у липні 2006 року організували й провели захід, присвячений ушануванню пам’яті української поетеси Олени Теліги з нагоди 100-річчя від дня народження [24]. Асоціація українців Грузії “Рушник” у листопаді 2008 року провела Форум українських громадських організацій Грузії, у рамках програми якого відбулися презентації робіт художників М.Бондаренко й О.Ковтун, майстринь-вишивальниць Г.Шарвашидзе й Т.Столярчук. Загалом діяльність українських національно-культурних товариств у Грузії спрямовувалася не тільки на збереження власної національної культури й ідентичності, а й на примноження взаємовпливів культур двох народів.

Активно включилася в національно-культурне життя України й грузинська національна громада. За даними Всеукраїнського перепису населення (2001), в Україні проживало понад 34 тисячі етнічних грузинів (приблизно 0,07% від усього населення). Найбільша кількість етнічних грузинів мешкає в Донецькій (7,2 тис. осіб), Харківській (4,4 тис.), Запорізькій (3,9 тис.), Одеській (2,8 тис.), Луганській (2,5 тис.) областях, у Києві – 2,4 тис. етнічних грузинів. Грузинську мову рідною назвали 12 539 (36,7%) грузинів України, ще 2 253 (9,6%) вільно нею володіють. Більше половини грузинів назвали рідною мовою російську [12].

У Києві формування культурного осередку грузинської діаспори розпочалося в 1996 році зі створення грузинської недільної школи. У 2005 році недільну школу було перетворено на культурно-освітній центр, що налічував понад 80 учнів. У 2000 році в українській столиці заснована Асоціація грузинів України “Іберіелі”, яку очолив Б.Шамугія. На її базі в травні 2010 року виникло Всеукраїнське громадське об’єднання “Георгія”, основним завданням якого є допомога й підтримка грузинської нацменшини в Україні. При Асоціації з 2001 року почав функціонувати ансамбль грузинських народних танців “Іберіелі”, у якому виступають близько трьох десятків учасників на чолі з художнім керівником М.Ломсадзе [5].

Грузинські національно-культурні об’єднання виникли й у ряді регіонів Української держави. У грудні 1992 року на загальних зборах грузинів Одеської області утворилося грузинське національно-культурне товариство “Сакартвело”. Головою товариства став Л.Самхарадзе, а з лютого 2007 року – А.Якобішвілі. Важливою подією в житті товариства було відкриття в листопаді 2001 року грузинської недільної школи, створеної меценатом Р.Гулієвим, у якій навчалися понад 60 учнів. Того ж року в Одесі засновано ансамбль грузинського танцю “Сакартвело”. Із 2000 до 2007 років стараннями товариства виходила перша в історії грузинської діаспори газета – щоквартальник “Нова Грузія”. У 2005 році газета видавалася під назвою “Сакартвело”. Головним редактором видання став відомий грузинський діяч Г.Капанадзе.

У 1998 році виник ще один центр грузинської громади Одеси – неофіційний культурно-спортивний центр “Сакартвело”, засновником якого став відомий спортсмен А.Дудучава. При центрі організований й успішно виступає вокально-інструментальний ансамбль “Горець”, діє постійна експозиція “Грузинські національні костюми” і “Сакартвело – мій край рідний”. Сьогодні центр нараховує понад 300 представників [6, с.61]. У грудні 2010 року в Одесі зареєстровано Грузинський культурно-освітній центр “Іверія”, директором якого став Д.Романадзе. При ньому відновила свою діяльність недільна школа “Аннабана” з трьома класами навчання [4].

У Дніпропетровській області грузинська громада представлена чотирма організаціями, серед яких Дніпропетровський обласний центр грузинської культури “Сакарт-

вело”, Дніпропетровська обласна громадська організація “Еріс Ертоба”, Дніпропетровський обласний осередок Всеукраїнської громадської організації «Всеукраїнське громадське об’єднання “Георгія”», Криворізьке грузинське товариство “Руставелі”. Дніпропетровський обласний центр грузинської культури “Сакартвело” був створений у травні 1997 року, а у квітні 2002 року на його базі виник Дніпропетровський обласний благодійний фонд українсько-грузинських відносин “Дружба”, очолений Г.Ждум’єровічем [11].

У березні 2005 року в Полтаві представники грузинської громади утворили громадську організацію “Полтавське територіальне громадське братство “Георгія”, очолене З.Бондоевічем. Члени братства регулярно беруть участь у заходах, присвячених культурним традиціям грузинського народу, щорічно відзначають дату народження грузинського поета Давида Гурамішвілі. Об’єднання організовує круглі столи, зустрічі, конференції з обговорення питань, що торкаються життєдіяльності грузинської громади на українській території [13, с.37].

У грудні 2002 року розпочало свою діяльність Об’єднання грузинів на Харківщині. Там було створено Харківське національне громадське об’єднання “Сакартвело”, яке очолив З.Кірія. Основна мета організації – збереження грузинської самобутності, культури й традицій, а також зміцнення грузинсько-українських дружніх взаємин. При об’єднанні функціонує хореографічний ансамбль “Колхеті”, який неодноразово був учасником і переможцем регіональних конкурсів [14, с.23].

На Луганщині грузинська громада організувалася 1992 року. Був створений Обласний благодійний фонд “Центр грузинської культури”, що опікувався біженцями з Грузії на території Луганської області. У 1996 році розпочала роботу недільна школа “Дитячий центр грузинської культури” [15, с.31].

Координацією всіх грузинських організацій в Україні займається створена у 2005 році Всеукраїнська асоціація грузинських громад (голова М.Габріадзе). Вона виступила ініціатором проведення Всеукраїнського фестивалю грузинської культури “В дружбі народжується єдність”, що відбувся в Києві 22 січня 2007 року. У ньому взяли участь близько тисячі представників грузинського співтовариства з різних областей України [21]. Подібні мистецькі форуми проводилися й пізніше. Так, 4 червня 2011 року у Великому залі Національної музичної академії України в Києві члени Асоціації провели III Всеукраїнський фестиваль грузинської культури, присвячений 20-річчю незалежності Грузії. Аматорські колективи з різних регіонів України представили гостям фестивалю традиційну національну культуру грузинського народу [27].

Імпульсом для розвитку українсько-грузинських культурницьких відносин стали проведення Року Грузії в Україні у 2005 та Року України в Грузії у 2006 роках. У рамках Року Грузії в Україні відбулися гастролі всесвітньо відомого театру імені Шота Руставелі під керівництвом режисера Р.Стуруа та Грузинського національного балету. У ході святкування пройшли фестиваль грузинського кіно, творчі вечори поезії, виставки робіт грузинських художників (зокрема, відомого Ніко Піросмані).

Культурна програма Року України в Грузії включала виставку народної художниці України Л.Мешкової “О, Грузія! Ти сестра моя!” (кераміка, фотографія); тиждень українського кіно в Грузії з одночасним проведенням виставки “100 малюнків Олександра Довженка”; проведення круглого столу на тему “Сучасне кіномистецтво: погляд у майбутнє”; круглий стіл “Українсько-грузинські літературні зв’язки”, візит делегації українських письменників; концерти вокальних і танцювальних ансамблів з регіонів України в містах-побратимах, виставку робіт М.Приймаченко “Українське примітивне мистецтво”. Символом духовного зв’язку двох народів стало відкриття пам’ятників Тарасові Шевченку в Тбілісі (березень 2007 р.) і Шота Руставелі в Києві (травень 2007 р.).

Популяризації та розвитку українсько-грузинського співробітництва в галузі культури значною мірою сприяють різного роду заходи, що проводяться як на держав-

ному рівні, так і з ініціативи окремих організацій чи активістів. На території Грузії регулярно відзначаються урочисті заходи, присвячені державним і народним святам України й Грузії, пам'ятним датам видатних українських та грузинських діячів культури, мистецтва, спорту, науки. Доброю традицією стало проведення Шевченківських днів, загальногрузинського конкурсу читців поезії Кобзаря. Традиційним щорічним святом, що проводиться ще з 1952 року, є відзначення пам'яті поетеси Лесі Українки. У 1991 році започатковано проведення фестивалю “Лесяоба”, а у 2004 році, з ініціативи міського голови міста Сурамі Т.Гоголадзе, відновлена традиція обміну делегаціями між цим містом і Новоград-Волинським, де щорічно грузинські гості брали участь у всеукраїнському святі “Лесині джерела” [18, с.6].

Важливим результатом двосторонніх літературних взаємин став вихід у світ у 2002 році тритомного культурологічного альманаху “Хроніка-2000, Україна–Грузія”, який містив статті та дослідження українських і грузинських авторів, присвячені висвітленню давніших і сучасних традицій культурницького обміну між країнами [16].

Ознайомлення з культурною спадщиною й сучасними здобутками двох країн здійснюється також завдяки проведенню різних мистецьких проєктів. Так, у рамках міжнародного арт-проєкту “ArtVoyage” у травні 2010 року в Національному художньому музеї Тбілісі з великим успіхом пройшла виїзна виставка українського мистецтва. В експозиції було представлено твори живопису, графіки та скульптури. Навзаєм у листопаді того ж року у виставковій залі “Хлібня” Національного заповідника “Софія Київська” Інститут світової політики презентував фотороєкт “Грузія 2000 vs. Грузія 2010”, на якому демонструвалися фотороботи відомих грузинських фотографів [22].

У 2011 році було започатковано проведення міжнародного проєкту культурного обміну “Україна – Грузія: два серця, одна душа”, який мав на меті глибоке ознайомлення з особливостями традицій, менталітету та новими тенденціями в розвитку культури обох країн. Уперше цей проєкт пройшов у Києві з 26 травня по 5 червня 2011 року. У ході його проведення відбулися виставка ляльок і прикрас сучасних грузинських художників-лялькарів “Із Тбілісі з любов'ю...”, виступи гуртів “ReggaeON” (м. Руставі) та Ачіко Ніжарадзе & “City Life” (м. Тбілісі), показ стрічок сучасного грузинського режисера З.Урушадзе, культурологічна лекція Р.Мікіані про історію, традиції та культуру Грузії [20].

Із 25 до 30 жовтня того ж року аналогічний захід пройшов у Тбілісі. У будинку “Театру царського подвір'я” виступили А.Ніжарадзе і Zumba Land, грузинські фольклорні самодіяльні колективи й українські виконавці гурту “ДримбаДаДзига”. У рамках проєкту відбулися мистецькі акції українських майстрів, серед яких “Виставка українських національних костюмів і вишитих рушників Юрія Мельничука”, авторські вернісажі художників К.Дудник і М.Міхайлошіної, фотовиставки Р.Гуро й І.Гончаренка [9].

Важливим аспектом двосторонніх культурних зв'язків залишається й освітня сфера. Традиційні контакти зі співпраці професорсько-викладацького складу й обміну студентів між провідними освітніми установами двох країн – Тбіліським державним університетом ім. І.Джавахішвілі та Київським національним університетом імені Т.Г.Шевченка були закладені ще за радянських часів. І сьогодні ці навчальні заклади залишаються флагманами просування й поглиблення українсько-грузинських гуманітарних відносин. Так, у березні 2007 р. у Тбіліському університеті був заснований Інститут україністики на чолі з професором О.Баканідзе [2].

Розвивається співробітництво між Київським національним університетом ім. Т.Г.Шевченка й Батумським державним університетом ім. Ш.Руставелі, а також Одеським національним університетом ім. І.Мечникова та двома названими грузинськими університетами. У рамках виконання Державної програми співпраці із закордонними українцями впродовж 2006–2010 років 150 грузинських юнаків і дівчат – етнічних українців, було направлено на безкоштовне навчання до вищих навчальних закладів України [17].

Активно підтримуються контакти й між середніми освітніми закладами обох країн. Тбіліська публічна школа № 41 ім. М.Грушевського уклала чотири угоди про співробітництво із середніми школами України та колегіумом Києво-Могилянської академії, а Київська скандинавська гімназія встановила партнерські відносини з Тбіліською приватною школою “Опіза”. У лютому 2011 року був підписаний меморандум про співробітництво між Тбіліською школою № 41 ім. М.Грушевського, Сурамською школою ім. Лесі Українки, Київською гімназією № 117 ім. Лесі Українки та Новоград-Волинським навчально-виховним комплексом-гімназією ім. Лесі Українки [17].

Таким чином, сучасні українсько-грузинські відносини в гуманітарній сфері відзначалися плідною співпрацею й інтенсивністю, здійснювалися практично в усіх напрямках культурного розвитку. Цьому сприяли підписані двосторонні міждержавні угоди й контакти політичного керівництва, активність української й грузинської діаспор, оперте на давню традицію толерантне та дружнє ставлення один до одного українського й грузинського народів.

1. Анджапарідзе А. Гуманітарний чинник українсько-грузинського стратегічного партнерства / А. Анджапарідзе // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К. : Ін-т міжнар. відносин, 2009. – Вип. 87. – Ч. 2. – С. 46–55.
2. Баканидзе О. Украинистика в Тбилиском государственном университете [Електронний ресурс] / Отар Баканидзе. – Режим доступу : <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1737>.
3. Борис М. Українсько-грузинська дружба перевірена віками [Електронний ресурс] / Михайло Борис. – Режим доступу : <http://www.chasipodii.net/article/3366/>.
4. Владимирская Г. Грузины в Одессе : вчера, сегодня, завтра [Електронний ресурс] / Галина Владимирская // Фаворит удачи. – 2011. – № 1 (50). – Режим доступу : <http://www.favorit.od.ua/2011/2/27>.
5. Всеукраинское общественное объединение “Геоorgia” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iberieli.org/iberieli/ansambl-iberieli-ua/>.
6. Музичко О. Грузины в Одессе: історія та сучасність / О. Музичко ; Ген. консульство Грузії в м. Одеса. – Одеса : ВМВ, 2010. – 291 с.
7. Грузинсько-українська культурно-просвітницька спілка “Єдність” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mfa.gov.ua/georgia/ua/29044.htm>.
8. Гугушвілі Т. Вони мріють про країну Котляревського, Шевченка і Ліни Костенко [Електронний ресурс] / Тамта Гугушвілі // День. – 2011. – № 112. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/voni-mriyut-pro-krayinu-kotlyarevskogo-shevchenka-y-lini-kostenko>.
9. Два серця – одна душа [Електронний ресурс] // Вечерний Тбилиси. – Режим доступу : <http://www.vechernitbilisi.net/item.asp?id=2685>.
10. Двосторонні угоди, підписані між Україною та Грузією [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/geo/2075.html.
11. Дніпропетровський обласний центр грузинської культури “Сакартвело” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrainica.org.ua/ukr/projects/ednist_v_riznomanitti/gruzini.
12. Довідка про діаспору: інформація про грузинську діаспору в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/z_info/geo/3445.html.
13. Заркуа Р. Грузинська діаспора в Полтаві / Рамаз Заркуа // Сакартвело. – 2010. – № 1 (8). – С. 36–37.
14. Кітнюх Р. Свято грузинів у Харкові / Руслан Кітнюх, Теона Еджошвілі // Сакартвело. – 2007. – № 2 (3). – С. 22–25.
15. Коптиліна С. Грузины Луганщини: історія створення громади / Світлана Коптиліна // Сакартвело. – 2009. – № 2 (9). – С. 30–34.
16. Короткова С. Грузія продовжує наводити мости з Україною [Електронний ресурс] / Світлана Короткова // Дзеркало тижня. – 2002. – 12 груд. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/CULTURE/gruziya_prodivzhue_navoditi_most_i_z_ukrayinoyu.html.
17. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Грузією [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://georgia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ge/culture>.
18. Марджанішвілі В. Лесяоба: традиційне свято грузинсько-української дружби в Сурамі / Марджанішвілі Валентина // Сакартвело. – 2009. – № 2 (7). – С. 4–9.
19. Міжнародний Культурно-благодійний і науково-просвітницький союз української громади Грузії “Дніпро” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mfa.gov.ua/georgia/ua/29043.htm>.
20. Міжнародний проект культурного обміну “Україна – Грузія: два серця, одна душа” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gurt.org.ua/news/events/10530/>.
21. Перший всеукраїнський фестиваль грузинської культури пройшов у Києві [Електронний ресурс] // Укрінформ. – 2007. – 22 січ. – Режим доступу : <http://bsanna-news.ukrinform.ua/newsitem.php?id=0253&lang=ua>.

22. Про культурне співробітництво України з зарубіжними країнами за лютий 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/282222?search_param=%D0%93%D1%80%D1%83%D0%B7%D1%96%D1%8F&searchForum=1&searchDocarch=1&searchPublishing=1).
23. Союз української громади Грузії “Дніпро” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mfa.gov.ua/georgia/ua/29043.htm>.
24. Українська жіноча рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.mfa.gov.ua/georgia/ua/29045.htm>.
25. Українська діаспора в Грузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/z_info/geo/3445.html.
26. Українці в Грузії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://georgia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ge/ukrainians-in-georgia>.
27. Управління у справах національностей та релігій: III Всеукраїнський фестиваль грузинської культури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unr.odessa.gov.ua/NewsForPrint.aspx?id=36540>).
28. Фурса А. Ключові аспекти розвитку відносин між Україною та Грузією в культурно-гуманітарній сфері / А. Фурса // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин : ст. та матеріали III Міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського / за ред. М. С. Бурьяна. – Луганськ : ТОВ “Віртуальна реальність”, 2012. – С. 390–394.

Статья посвящена гуманитарным аспектам современных украинско-грузинских отношений. Анализируется деятельность национально-культурных сообществ украинской национальной общины в Грузии и грузинской национальной общины в украинском государстве. Акцентировано внимание на формах и мероприятиях реализации представителями двух народов своих культурных прав, права на образование, сохранение и развитие национального языка и традиций.

Ключевые слова: Грузия, гуманитарная сфера, диаспора, грузинская община, национально-культурные права, Украина, украинская община.

The article is dedicated to the humanitarian aspects of the contemporary Ukrainian-Georgian relationships. It analyses the activity of the national-cultural communities of the Ukrainian national society in Georgia as well as of the Georgian national society in Ukraine. The emphasis is made on the forms and ways of realization of the cultural and educational rights by the representatives of both nations along with their activity concerning the preservation and development of the national languages and traditions.

Keywords: Georgia, humanitarian sphere, Diaspora, Georgian society, national-cultural rights, Ukraine, Ukrainian society.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І ПИСЕМНІСТЬ У КИПЧАКІВ

Стаття присвячена дослідженню грамотності й історичної пам'яті в кипчаків. Історична пам'ять існувала в кипчаків у формі епічних пісень-дастанів. Деякі з них збереглися в адаптованій формі в арабських і турецьких хроніках та в слов'янських літописах. В Іпатіївському літописі збереглося кипчацьке шеджере Шаруканідів (генеалогія). Для письма кипчаки використовували писемність своїх сусідів (арабицю, кирилицю та грецьке письмо). Кипчацькі аристократи володіли азами грамотності. У кипчаків не було тільки власної системи писемності.

Ключові слова: кипчаки, історична пам'ять, писемність, грамотність, шеджере, дастан.

Одним з досі маловивчених питань історії кипчаків є історія писемності. На відміну від давньотюркської й уйгурської мов кипчаки не мали багатой літератури власною мовою. Наше дослідження покликане проаналізувати причини слабкої вивченості пам'яток писемності кипчаків. Необхідно з'ясувати, яку систему письма вони використовували для записів. Також варто знайти сліди кипчацького епосу в писемних пам'ятках різних країн. Важливим є питання історичної пам'яті. Потрібно дослідити, у якій формі вона існувала в кипчаків.

Стосовно писемності, то в мемуарах Жана де Жуанвіля є вказівка на те, що до могили померлого знатного кипчака клали лист. Абу Дулаф, зокрема, зафіксував писемність у кімаків. Проте в західноєвразійських степах досі не виявлено рунічних надписів, які можна було б приписати кипчакам. Відповісти на питання щодо причин відсутності рунічних надписів у кипчаків дають можливість дані компаративного аналізу. Маємо зауважити, що в аланів не існувало власної системи писемності й вони використовували грецьку систему письма. Навіть Зеленчуцький надпис був зроблений грецькими літерами [17; 18; 12, с.118; 9, с.377–379; 10, с.137–139].

Оскільки кімаки були продовжувачами давньотюркської державної традиції, то вони мали успадкувати й традиції писемності. Абу Дулаф указував, що кімаки писали тростинами, а це значить, що вони вже не використовували для письма камені. Ось чому в степах не було знайдено текстів кімаків. Можливо, використовуючи для письма якийсь інший матеріал, зокрема пергамент, кочівники все ж мали брати приклад із сусідів і не знаходитись осторонь від прогресу [18].

Пам'ятки інших тюркських кочових народів зафіксовані здебільшого формами писемності їхніх сусідів. Булгари на Середній Волзі користувались арабською писемністю, яку пристосували до болгарської мови. На території Дунайської Болгарії збереглися двомовні болгарсько (тюркською рунікою)-грецькі надписи [31]. На питання, чому до нас не дійшли кімацькі тексти, відповідь можна знайти в історії інших тюркських держав. Від мови волзьких болгар домонгольського періоду збереглися тільки дані епіграфіки, записані арабографічним письмом на каменях, і поема Кул Галі "Кисса-і Йусуф". У той самий час Абу Хамід ал-Гарнаті, який особисто відвідав Волзьку Болгарію, указував на те, що булгари були освіченими людьми, і навіть посилався на "Історію болгар" болгарського хроніста [11; 4].

З усього обширу кореспонденції Улусу Джучі до нас дійшли тільки ярлики ханів митрополитам та ярлики ханів венеційським купцям [8; 7]. Жодної історичної хроніки Улусу Джучі поки що не виявлено. Для відтворення історії цієї держави дослідники вимушені користуватися хроніками істориків держав- правонаступниць Улусу Джучі – Кримського ханства, Касимівського ханства, держав Шейбанідів, казахських ханств [15; 14; 2; 1; 30; 29]. При цьому варто врахувати, що відсоток осілого населення у

Волзькій Булгарії й Улусі Джучі був більшим, ніж у кімаків. Ворожнеча між кипчацькими ханствами та племенами не сприяла збереженню писемної традиції. XI ст. було часом нестабільності в степах. Та й перша половина XIII ст. також не особливо сприяла розвитку історіографії в кипчаків [33, р.29–30; 28, с.540–541; 20].

Надписи на пергаменті зберігаються значно гірше, ніж надписи на каменях, оскільки для їхнього збереження необхідні особливі умови. Забезпечити наявність бібліотек кочові володарі не могли. За умов політичної нестабільності надійніше було передавати інформацію усно, у формі пісень. Цей факт зафіксував галицько-волинський літописець в оповіді про Отрока [16, с.716].

Образ кипчаків був не лише негативним. Симпатія до них простежується у двох розповідях Галицько-Волинського літопису. Ці два оповідання мали степове походження й були вмонтовані в літописи. У розповіді про Атрака (Отрока) відмічалися патріотизм цього вождя та існування поняття Батьківщина для кочівників. За свідченнями літописця, дядько Отрока Сирчан відправив до Грузії до Отрока гудця Оре (Ора). Цей співак-кобизчі виконував для Отрока кипчацькі героїчні пісні-дастани й привіз для кипчацького вождя євшан-зілля. Отрок вимовив слова, що краще вмерти на своїй землі, ніж на чужині жити та бути відомим. Кончак зображений у вигляді богатиря, котрий міг своїм казаном вичерпати річку Сулу. Руси поважали силу кочівників. Розповідь була пронизана сентиментальністю та відображала романтизм кипчацького епосу. У Галицько-Волинському літописі зафіксована степова генеалогія – шеджере. Походження Юрія Кончаковича пов'язано з Шаруканом, котрий був його прадідом. Для Кончака Шарукан був дідом, а для Отрока – батьком [16, с.715–717].

У більш ранній час була записана оповідь про Боняка й Алтун-опу. Ця оповідь також нагадує тюркський дастан. Він описує битву на Вягрі поблизу Перемишля. Цікаво, що факт камлання Боняка до вовків не зустрів осуду в літописах. Це підтверджує степове походження розповіді. Для слов'ян-християн вовк був хтонічною твариною як і галка, з якою порівняли угорців. Алтун-опу, Боняка та інших кипчацьких вождів порівняли із соколами, образ цього птаха був позитивним і символом відваги. Він мав для них такий самий символізм, як і птах Турул для угорців. Разом з тим образ сокола також високо цінувався кипчаками й загалом тюркськими кочівниками [16, с.245–246; 24, с.214–215, 217–220].

Згадки про походження й історію кипчаків, окрім літописців, зафіксували арабські хроністи. Ібн-Халдун та Ан-Нувайрі записали етноніми кипчаків, а також степову розповідь про війну між племенами дурут і токсоба. Ця розповідь має відбиток тюркського епосу. Аккубуль та Котян представлені як епічні герої. Син Котяна Мангуш загинув під час полювання на землях, де знаходився Аккубуль. Далі почалася війна між племенами дурут і токсоба. Вождь племені дурут Котян завдав поразки токсоба і ті звернулися за допомогою до монголів. Тільки завдяки монголам токсоба перемогли Котяна. У кипчацьких степах не було пам'ятників з тюркською рунікою, яка б відкрила для нас світ, схожий з тим, що описали орхонсько-енісейські тюркські надписи. Розповіді тюркських каганів, як правило, також мають епічний характер. У хроніці Тахіра ал-Марвазі збереглася пам'ять про розселення кипчаків. У цій хроніці вказано, що кай потіснили кунів, куни потіснили шари, а шари прийшли в землі печенігів. Марвазі зберіг пам'ять про період розселення кипчаків. Зважаючи на те, що один із кунів – Екінчі б. Кочкар був хорезмшахом, то розповідь про переселення кипчаків мала бути зафіксована Марвазі зі слів кунів, які служили хорезмшахам [28, с.541–542; 34, р.235–245].

Історична традиція в тюрків збереглась у формі епічних переказів. Переважно героями цих оповідей ставали епічні герої – Алпамиш, Кобланди-Батир, Манас. Тюркські епоси зберегли лише фрагменти кипчацького епосу. У “Родоводі Туркмен” згадано про Кипчака як про прийомного сина Огуза. Хівінський історик передав переказ про трьохсотлітнє панування кипчаків на просторах Тану (Дону) та Ітіля (Волги) [2].

В “Огуз-наме” згадки про Кипчака ще більш фрагментарні. Там він згаданий як прийомний син Огуза [25]. М.Ф.Кірзіоглу вважає, що головними ворогами кипчаків були огузи. Кипчаки через Кара-Дербент здійснювали напади на столичні міста Агджа-Калак і Сюрмелі. Очолював їх Аладжа Атли Шевкал-і Мелік. Праве крило його війська очолювали Богачук-Мелік і Кара-Токан-Мелік. Їхніми супротивниками були беглербег Огуз-хана Олаш-оглу Салвур-Казан-хан, у правому крилі Делю-Тондар з Таш-Огуза, у лівому крилі Кара-будак Кара-Конак-оглу з Іч-Огуза. Ці свідчення були запозичені турецьким дослідником з “Книги мого діда Коркута” [3; 32, s.11–12, 70–71].

Мусліхитін Ларі та Мюнеджімбаши переповідали фольклорну версію розселення кипчаків. Так, за їхніми даними, за часів Кара-хана кипчаки переселилися до Криму. Весь степ підпав під їхню владу й став називатися Дашт-і Кипчак. Кипчаки тоді ж зайняли Баб уль-Абваб, що знаходився в Джерел-і Конук і з того часу він звався Тюрк капусу (Ворота Тюрк). Охоронцями цих воріт стали канкли. Каді Бейзаві згадував, що дербентські кипчаки служили шаху. За часів шаха Нуширвана Кипчак-Мелік займав одне з чотирьох крісел коло шахського престолу [3; 32, s.10–11]. Звичайно, в епосі є багато невідповідностей реальній історії. Проте такі неточності й властиві епічним пісням.

На жаль, історія не донесла до нас оповідей про епічних кипчацьких богатирів. Про те, яку форму мала історична пам'ять, ми знаємо завдяки даним літописів і досліджень. Під час зупинок і самого кочування кипчаки любили розважатися піснями. Одним з таких піснярів був Оре (Ор) [16, с.716]. У кипчаків існувало два види музичних інструментів. Один з них був схожий на гуслі, а другий був смичковим. У кочівників він називався кобиз [14, с.281–283]. Відомо, що в степах України поблизу села Кірово Бериславського району Херсонської області було знайдено кипчацький кобиз. Такі музичні інструменти знаходили на археологічних пам'ятниках, які датуються XI–XV ст. Кобизчі мали особливий статус у кипчацькому суспільстві. Музичний дар Оре був близький до легендарного Коркута, оспіваного в огузькому епосі “Кітаб-і Деде Коркут”. За переконаннями кочівників, музикант був людиною такого ж суспільного стану, що й кам (шаман). Легендарний Коркут був ясновидцем, камом, знахарем, винахідником кобиза. Кобизчі та їхні послідовники виконували роль бакси (відьмаків), знахарів, ясновидців, наставників і вихователів. Вони берегли колективну історичну пам'ять, тобто в піснях передавали історичне минуле народу у формі епічних розповідей (дастанів). Поховання кобизчів не було ні багатим, ні бідним. Музиканти мали особливий статус. У похованні були знайдені сані, сагайдак із стрілами, дерев'яне блюдо, а також музичний інструмент. Традиція смичкових інструментів прийшла в Європу із Центральної Азії. В Європі схожими на кобиз були музичні інструменти ребек, фідула, фідель. Від кобиза походив український інструмент кобза [5, с.40–50; 6, с.231–250].

У той самий час не можна сказати, що писемність у кипчаків зовсім зникла. П.Голден вважав інформацію про поховання знатного кипчака важливим свідченням грамотності в кипчаків, яка звичайно мала бути привілеєм знаті як і всюди в тогочасному світі. До того ж, як ми переконалися, наявність писемності могла служити певній меті, а саме – написанню листа, що мав супроводжувати небіжчика в потойбічний світ [12, с.118; 9, с.377–379; 10, с.137–139].

Щодо того, яка система писемності використовувалася кімаками та кипчаками, відомостей немає. Можна тільки припустити, що кипчаки цілком могли використовувати писемність сусідів, наприклад, арабографічну писемність у Центральній Азії або грецьку мову ромеїв у Східній Європі. На коштовному каптані, знайденому в похованні Чингульського хана, грецькими літерами було вишито ім'я Йона. Сам власник речі повинен був уміти читати, щоб мати можливість перевірити роботу майстра, який виготовив каптан [21; 22]. Історіографія навряд чи існувала в кипчацьких ханствах, проте аристократи мали володіти елементарними навичками писемності. Однак писемність не завжди є ознакою державності. Так, у давніх лівійців (предків берберів) і давніх гер-

манців існували власні системи писемності (лівійське письмо та германська рунічна писемність), але держави в європейському розумінні в них не було. Це були лише племінні союзи, які сучасні історичні соціальні антропологи назвали б вождівствами [19; 26].

Що ж до “Кодекс Куманікус”, то ця писемна пам’ятка була написана не самими кипчаками. Її написали європейцям для подорожей, місіонерства й торгівлі. “Кодекс Куманікус” складався з “Книги місіонера” і “Книги перекладача”. “Книга перекладача” була призначена для торгівлі й підготовлена в Солхаті італійськими комерсантами. “Книгу місіонера” створили церковники для проповідей серед кипчаків. У “Кодекс Куманікус” було використано поволзьке тюркі (тюркську мову кипчацьких степів), перську та латинську мови. Збереглося дві копії цього документа. Одна з них датована 1303 р., а друга 1330 р. У цьому словнику також містилися кипчацькі загадки, котрі є важливі для вивчення тюркського фольклору. П.Голден виокремив зі слів словника запозичення з руської, арабської, монгольської, грецької, єврейської, сирійської мов. У мусульманському світі існували аналоги “Кодекс Куманікус”. Це були арабо-кипчацькі словники XIII–XIV ст. “Kitab al-Idrak li’l-Lisan al-Atrak” (написаний Абу-Хайаном), “Kitab Majmu‘ Tarjuman Turki wa ‘Ajami wa Mugali wa Farsi”, “Kitab Bulgat al-Mustaq fi Lugat at-Turk wa’l-Qifjaq” (написаний Джалал ад-Діном Абу Мухаммедом Абдаллахом ат-Туркі), “At-Tuhfah az-Zakiyyah fi’l-lugat at-Turkiyyah”, “al-Qawanun al-Kulliyyah li-Dabt al-Lugat at-Turkiyyah”. Також до цього переліку необхідно додати шестимовний “Rasulid Hexaglot”. Усі ці словники мали навчити європейців та арабів спілкуватися з кипчаками. Імовірно, арабо-тюркські словники використовували й мамлюки, для того щоб взаємодіяти зі своїми підданими. Арабо-тюркські словники можуть слугувати джерелом для реконструкції куманської мови, оскільки кипчацькі мамлюки протягом тривалого часу не асимілювалися серед оточення. У словнику Абу-Хайана навіть були згадані кипчацькі племена. Стосовно “Кодекс Куманікус”, то Я.Дашкевич вважав, що ця писемна пам’ятка належить до кримськотатарської, а не до кипчацької мови. Дійсно, “Кодекс Куманікус”, створений після монгольських завоювань, навряд чи відбивав усі реалії кипчацької мови XI–XIII ст. А.Габайн пропонувала вважати мову цієї пам’ятки давньотатарською. Кипчацька мова мала більше зберегтись у діаспорі (мамлюцькому Єгипті), ніж на батьківщині, де в мову кипчаків увійшли численні запозичення [27, с.481–498; 31].

Отже, ми дійшли таких висновків: деякі кипчаки були письменними. Це були, головним чином, аристократи. Грамотність їм була необхідна для того, щоб замовляти престижні товари та перевіряти роботу ремісників. Оточення ханів повинно було знати ази грамотності, щоб підготувати листа, котрий клали до померлого правителя. Кипчаки передавали інформацію усно, у вигляді пісень і переказів. Власне в цій формі й збереглась їхня історична пам’ять. Кипчаки не фіксували записи рунікою на каменях, унаслідок чого їхня література не дійшла до нас. Для письма на пергаменті, імовірно, застосовувалися системи писемності сусідів (давньоруська кирилиця, грецька візантійська та мусульманська арабографічна писемність). Для практичних потреб використовували “Кодекс Куманікус” та арабо-тюркські словники. Мова кипчаків тривалий час не фіксувалася в писемних джерелах. Кипчацький епос зберігся уривками в тюркських епосах, в арабських і турецьких хроніках та в розповідях у Галицько-Волинському літописі. Передавали епічні перекази кипчацькі музики – кобизчі, які виконували їх як епічні пісні про героїв.

1. Абу-л-Гази 1768 – Родословная история о татарах переведенная на французский язык с рукописная татарской книги, сочинения Абулгачи Баядур-хана и дополненная великим числом примечаний достоверных и любопытственных о прямом нынешнем состоянии Северных Азии с потребными географическими ландкартами, а французского на российский в Академии наук / Абу-л-Гази. – С. Пб. : Изд-во при Императорской академии наук, 1768. – Т. 1. – 483 с.
2. Абу-л-Гази 1958 – Кононов А. Н. Родословная туркмен: сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского / А. Н. Кононов. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, Ленинградское отделение, 1958. – 193 с.

3. Алиев К. Кипчаки на Кавказе до и после нашей эры [Электронный ресурс] / К. Алиев. – Веб-сайт Кумыкский мир. – Режим доступа : <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9472>. – Назва з екрана.
4. Гарнати 1971 – Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) [Электронный ресурс] / Публикация О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. – М. : Восточная л-ра, 1971. – 135 с. – Веб-сайт Восточная литература. – Режим доступа : <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame2.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/framepos1.htm>. – Назва з екрана.
5. Гершкович Я. П. Спадщина Коркута в половецькому середовищі Північного Причорномор'я / Я. П. Гершкович // Археологія / голов. ред П. П. Толочко ; Ін-т археології НАН України. – К. : Ін-т археології НАН України, 2011. – № 1. – С. 40–50.
6. Гершкович Я. П. Половецкий кобызчи / Я. П. Гершкович // Степи Европы в эпоху Средневековья / глав. ред. А. В. Евлевский. – Донецк : Донец. нац. ун-т, 2012. – Т. 11 : Золотоордынское время. – С. 231–250.
7. Григорьев А. П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам: источниковедческий анализ золотоордынских документов / А. П. Григорьев. – С. Пб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2004. – 276 с.
8. Григорьев А. П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: источниковедческое исследование / А. П. Григорьев, В. П. Григорьев. – С. Пб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2002. – 276 с.
9. Гугуев Ю. К. Половецкий пассаж Жана де Жуанвиля / Ю. К. Гугуев // Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика ; пер. с старофр. Г. Ф. Цыбулько ; под ред. А. Ю. Карачинского ; науч. ред. Ю. П. Калинин. – С. Пб. : Евразия, 2007. – С. 369–384.
10. Гугуев Ю. К. Рассказ Жана де Жуанвиля о похоронах знатного кумана / Ю. К. Гугуев // Тюркологический сборник. – 2007–2008. История и культура тюркских народов России и сопредельных стран / [редкол. С. Г. Кляшторный и др.]. – М. : Восточная л-ра, 2009. – С. 124–145.
11. Давлештин Г. М. Сведения об ученых и писателях, вышедших из Волжской Булгарии [Электронный ресурс] / Давлештин Г. М. // Волжская Булгария: духовная культура (домонгольский период, X – начало XIII в.) / Г. М. Давлештин. – Казань : Татарское книжественное изд-во, 1990. – 192 с. – Веб-сторінка Vassil Karlukovski Page. – Режим доступа : http://www.kroraia.com/fadlan/v_bulgars.html. – Назва з екрана.
12. Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика / Жан де Жуанвиль ; пер. с старофр. Г. Ф. Цыбулько ; под ред. А. Ю. Карачинского ; науч. ред. Ю. П. Калинин. – С. Пб. : Евразия, 2007. – 400 с.
13. Зайцев И. Крымская историографическая традиция XV–XIX вв.: пути развития. Рукописи, тексты, источники / Зайцев И. В. – М. : Восточная л-ра, 2009. – 304 с.
14. Євдокимов Г. Л. “...Співай же йому пісні половецькі” (Літопис Нестора) / Г. Л. Євдокимов // Золото степу / за ред. П. П. Толочка. – К. ; Шлезвіг : Ін-т археології АН УРСР, Іст. музей, 1991. – С. 281–283.
15. Иванич М. “Дафтар-и Чингиз-наме” как источник по истории кочевых обществ / М. Иванич // Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани 1223–1556 / [ред. совет М. А. Усманов (отв. ред. А. А. Арсланова (отв. секр.) и др.]. – Казань : Ин-т ист. им. Ш. Марджани АН РТ, 2001. – С. 314–328.
16. Ипатьевская летопись (Воспроизведение текста издания 1908 г.) // Полное собрание русских летописей. – М. : Восточная л-ра, 1962. – Т. 2. – XVI, 938, 87, IV с.
17. Камболов Т. Т. Зеленчукская надпись [Электронный ресурс] / Т. Т. Камболов // Очерк истории осетинского языка. – Владикавказ : Изд-во Ир, 2007. – Веб-сайт Alanica. Режим доступа : <http://www.alanica.ru/alanic-language/13-alanian-language/4-zelenchuksk-inscription>. – Назва з екрана.
18. Кумеков Б. Е. О древнетюркских государственных традициях в Кимакском каганате и Кипчакском ханстве / Б. Е. Кумеков // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. – Алматы : Гылым, 2003. – № 1 (239). – Январь – февраль. – С. 74–77.
19. Ливийские письма [Электронный ресурс]. – Веб-сайт Rbardalzo. – Режим доступа : <http://www.rbardalzo.narod.ru/4/liv.html>. – Назва з екрана.
20. Маркварт И. О происхождении народа куманов [Электронный ресурс] / И. Маркварт ; пер. А. Немировой. Электронная версия 2002 года. Веб-сайт Великая Степь. – Режим доступа : <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>. – Назва з екрана.
21. Отрощенко В. В. Половецкий комплекс Чингульского кургану / В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассмакин // Археологія / Ін-т археології АН УРСР. – К. : Ін-т археології АН УРСР, 1986. – Вип. 53. – С. 15–36.
22. Отрощенко В. В. Половецкий хан з Чингульского кургану / В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассмакин // Золото степу / за ред. П. П. Толочка. – К. ; Шлезвіг : Ін-т археології АН УРСР, Іст. музей, 1991. – С. 269–271.

23. Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века / О. Прицак, Н. Голб ; [науч. ред., послесл. и коммент. В. Я. Петрухина]. – 2-е изд., исправ. и допол. – М. ; Иерусалим : Мосты Культуры – Гешарим, 2003. – 240 с.
24. Пузанов В. Славяне и финно-угры: отражение иерархий социальных статусов в Повести Временных Лет / В. Пузанов // Українсько-угорські етюди / відп. ред. Л. В. Войтович. – Львів : НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2012. – Вип. 2. – С. 201–222.
25. Рашид ад-Дин. Огуз-наме [Електронний ресурс] / Рашид ад-Дин ; пер. Р. М. Шукюровой. – Баку : Элм, 1987. – 128 с. – Веб-сайт Восточная литература. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Rasiddaddin/frame1.htm>. – Назва з екрана.
26. Соловьёва Л. Н. Древние германцы и их письменность [Електронний ресурс] / Л. Н. Соловьёва // Введение в германскую филологию. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – Веб-сайт Norgoen Dyrđ. – Режим доступу : <http://norse.ulver.com/articles/solovyeva.html#3.2>. – Назва з екрана.
27. Стоянов В. Codex Cumanicus. История изучения / В. Стоянов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики ; ред.-сост. А. И. Айбабин, В. Н. Зинько. – Симферополь : Крым. отделение Ин-та востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, Центр археол. исследований, 2003. – Вып. X. – С. 481–505.
28. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – С. Пб. : Издано на иждивении С. Г. Строганова, 1884. – Т. I : Извлечения из сочинений арабских. – XVI, 563, [1] с.
29. Усманов М. А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. / М. А. Усманов. – Казань : Изд-во Казан. гос. ун-та, 1972. – 223 с.
30. Утемиш-Хаджи. Чингиз-наме [Електронний ресурс] / Утемиш-Хаджи ; пер. В. П. Юдин. – Алматы : Гылым, 1992. – 247 с. + 24 л. факсимиле. – Веб-сайт Восточная литература. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Chengiz-name/frame1.htm>. – Назва з екрана.
31. Golden P. B. The Codex Cumanicus [Електронний ресурс] / P. B. Golden // Central Asian Monuments / H. B. Paksoy. Istanbul: Isis Press, 1992. – Веб-сайт Angelfire. – Веб-сайт Eurasia Research Centre. – Режим доступу : <http://www.angelfire.com/on/paksoy/2CUMANIC.html> ; <http://eurasia-research.com/erc/002cam.htm>. – Назва з екрана.
32. Kırzioğlu M. Fahrettin. Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar, (M.Ö. VIII – M.S. VI. yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118–1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267–1578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden / M. Fahrettin Kırzioğlu. – Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992. – XXIII+278 s.+4 s.
33. Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India / V. Minorsky. – London : Royal Asiatic Society, 1942. – 170 p.
34. Kovács Sz. Ekinči b. Kočkar, a qunok es polovecek / Sz. Kovács // Fons, skepsis, lex : Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére / szerk. Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György. – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely, 2010. – Old. 235–245.

Статья посвящена исследованию грамотности и исторической памяти у кыпчаков. Историческая память кыпчаков существовала в форме эпических песен (дастанов). Некоторые из них сохранились в адаптированной форме в арабских и турецких хрониках, а также в славянских летописях. В Ипатьевской летописи сохранилось кыпчакское шеджере Шаруканидов (родословие). Для письменности кыпчаки использовали письменные системы своих соседей (арабицу, кириллицу и греческое письмо). Кыпчакские аристократы владели азами грамотности. У кыпчаков не было только своей собственной системы письменности.

Ключевые слова: кыпчаки, историческая память, письменность, грамотность, шеджере, дастан.

This paper is devoted to the study of literacy and historical memory Qipchaqs. Historical memory of Qipchaqs existed in the form of epic songs (dastans). Some of them have survived in an adapted form in Arabic and Turkish chronicles, as well as Slavic Letopisi. In chronicles been preserved Qipchaq shejere of Sharukanids (genealogy). Qipchaqs used for writing the Arabic, the Cyrillitsa and the Greek scripts. Qipchaqs aristocrats had the basics of literacy. Kipchaks was not only their own writing system (Turkic Runic Script).

Keywords: Qipchaqs, historical memory, writing, literacy, shejere, dastan.

“ЗАКОННИК” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ СЕРБІЇ ДОБИ СТЕФАНА ДУШАНА

У статті розглядаються важливі проблеми соціально-економічної історії Сербії доби Стефана Душана. У ній на основі “Законника”, прийнятого в XIV ст., висвітлено становище в аграрній сфері та розвитку ремесел, а також соціальну структуру тогочасного суспільства з урахуванням різноманітних перипетій.

Ключові слова: задруга, община, властели, меропхи, пронія, жупи, серби.

У сербів, як і в інших слов'янських народів, у давнину діяли норми звичаєвого права. Проте наукові відкриття й дослідження останніх років упевнено доказують, що процес суспільного, державного й правового розвитку в предків сучасних сербів був значно багатшим і різнобічним, ніж подавалося в матеріалах до цього часу. Особливу увагу необхідно приділити датуванню становлення державницької організації Сербської держави.

Донедавна в історії повідомляли дані, що слов'яни з'явилися на Балканах у V–VI століттях. Сильний вплив сусідніх держав, зокрема, Східно-Римської імперії, Імперії франків, Болгарського ханства й Аварського каганату сповільнював суспільний і державний розвиток південних слов'ян, що заселяли західну частину півострова. Тому становлення сербської державності припадає на кінець XII століття, коли в сусідніх народів вона вже давно була сформована. Ця точка зору широко відображена в працях науковців, а саме: у 16-томній “Історії народів Югославії”, у працях Д.Янковича, М.Мирковича та ін. [6, с.316]. У радянській історіографії зазначеній проблемі були присвячені великі за змістом праці “Походження і рання історія слов'ян”, “Історія Югославії”, два видання “Історії південних і західних слов'ян” [8, с.187].

Разом з тим слід узяти до уваги, що вже більше ніж століття в історично-правовій науці існує й альтернативний погляд на давню історію південних слов'ян і сербської національності взагалі. Цей погляд відображений у працях Іоніса Зонара в книзі “Історичні аннали”, де стверджено, що сербська державність зародилася не пізніше 240 року до н. е. й проіснувала до 168 року до н. е., коли впала під ударами Римської імперії. Володаря цієї держави царя Аргона він навіть називає “Сербським царем”.

Найбільш серйозні дослідження провели представники “нової” школи Й.Деретич – “Західна Сербія” (1995) й “Антична Сербія” (2000) і С.Білбі – “Староєвропейська мова і писемність Етрусків” (1984). Вони обумовлюють і розширюють положення, викладені І.Зонаром. Зокрема, Й.Деретич не тільки підтвердив хронологічні рамки існування давньосербської держави, а й показав її територіальні межі.

Ми можемо дискутувати з Й.Деретичем про хронологічні рамки виникнення Давньосербської держави, але безумовним є той факт, що давні серби не є захожими, а корінним етносом, що з давніх часів проживав на Балканському півострові. Крім того, лінгвістичний аналіз їхньої мови дозволяє стверджувати про спільність з даками. Скоріш за все ці обидва народи склали єдину етнічну вітку [2, с.77]. Відповідно, у цьому разі необхідно розрізняти давню, рабовласницьку за своїм характером державу сербів і подальші стадії її розвитку в середньовічний період, який до цього часу, на нашу думку, помилково подають як початковий етап становлення сербської державності.

Цінність досліджень Й.Деретича в тому, що він називає точну дату народження ранньофеодальної сербської державності, яка припадає на 490 рік н. е.

У 90-х роках XX століття професор С.Білбі зробив унікальне відкриття про те, що загадкові написи на кам'яній плиті в м. Ксантос (Лікія) запозичував з урегулюванням реалій своєї країни, роблячи придатними їхнє застосування.

Поряд з “Еклогою” у Сербію потрапив й інший східноримський закон, що регламентував ранньофеодальні суспільні відносини – “Землеробський закон”, який був виданий за часів правління імператорів-іконоборців.

“Закон” одержав широке застосування в Сербській державі, оскільки вона була переважно землеробською, де гостро відчувалася потреба в інституті захисту приватної власності.

Разом з “Еклогою” і “Землеробським законом” у християнській ранньофеодальній Сербії одержав розповсюдження ще один збірник візантійських законів, який відомий в історії права як “Номоканон”. Сербська редакція вказаного зводу законів увійшла в історію слов’янського права під назвою “Кормча книга”. За своїм змістом “Кормча книга” – збірник законів церковного, державного й громадянського права [4, с.77].

Варіант “Номоканона”, підготовлений Савою Неманичем, – пам’ятник права, що є першим сербським зводом законів, яким може гордитися політико-правова думка будь-якої країни. У ньому були закладені найпередовіші для свого часу норми публічного права, він захищав права особистості подібно до англійської “Великої Хартії Вольностей” (1215). Різниця була лише в тому, що демократичні норми в сербському феодальному законодавстві ввели з власної волі члени правлячого дому Неманичів.

Переклад сербською мовою з подальшою адаптацією правових норм вищеперелічених джерел відповідно до особливостей укладу життя сербського феодального суспільства дозволив сформувати фундамент для розвитку системи вітчизняного сербського законодавства.

Уже в першій половині XIV століття в Сербії склалися передумови для проведення кодифікованого сербського права й створення власного зводу законів. У 1349 році в Скоп’є на соборі вищих духовних і світських феодалів Сербії був прийнятий звід законів, який тоді офіційно дістав назву “Законник благовірного царя Стефана”. До цього часу збереглося 25 списків рукописів у Малій Азії, які датуються VIII–VI століттям до н. е., є правовим текстом, тобто законником, написаним давньосербською мовою (сербицею). Пам’ятка із Ксанта – це законник правових, звичайних і моральних норм, яка нараховує 230 статей, зведених у 16 глав.

Матеріали, якими користуємося, дозволяють зробити висновок про багату давню правову традицію предків сучасних сербів. Етапи її розвитку знали часи піднесення й падіння, які напряду були зв’язані з історією сербського суспільства й державності. Відповідно, ця правова традиція не могла відобразитися позитивно на подальші етапи правочинства сербського народу. До появи вітчизняного середньовічного законодавства серби регулювали виниклі правовідносини за допомогою правового звичаю, судової практики, запозиченої в сусідніх народів з їхніх правових норм. Їхній текстовий аналіз свідчить на користь того, що до числа перших правових актів, запозичених у сусідніх народів, належить законодавство римського імператора Юстиніана. На це вказують і пізніші списки названого правового джерела, які викладені в сербській редакції. Особливу цікавість являє Ходоський список “Закону царя Юстиніана”, який відноситься до XV століття [9]. Він застосовувався як джерело сербського права навіть після введення в дію сербського зводу законів – “Законника Стефана Душана”.

У другій половині I тис. н. е. стосовно сербських земель відчувається сильний вплив Східної Римської імперії. Тому з початку IX століття в ранньофеодальній Сербській державі починають діяти правові норми візантійської “Еклоги”, тобто “вибраних законів імперії” – зводу законів, прийнятих 726 р. за наказом імператора Лева III. Упродовж двох століть “Еклога” розглядалася як збірник чинних правових норм не тільки в Східній Римській імперії, а й у Болгарській і Сербській феодальній державі. Про це свідчить і факт її перекладу старослов’янською мовою [1, с.36]. У перекладах, що збереглися, наявні істотні зміни порівняно з текстом грецького оригіналу. Це свідчить про те, що слов’янський законодавець, чи то сербський, чи болгарський, не копіював наосліп схід-

норимські закони, а “Законника”, з яких десять є списками періоду середньовіччя [10, с.38]. Решта 15 списків були зроблені в більш пізній період (XVIII–XIX ст.).

Із знайдених істориками списків тільки чотири належать до XIV ст. Проте оригінальний текст “Законника”, який був прийнятий на соборі, дотепер залишається невиявленим. Скоріш за все він не зберігся до цього часу. На користь цього може свідчити й факт загибелі під час пожежі у 20-х роках XIX століття великої рукописної книги юридичного характеру в монастирі св. Марка, який знаходиться в передмісті м. Призрена. Така точка погляду простежується й у працях П.Сречковича й А.Соловйова [12, с.126].

Першочергово текст “Законника” складався із 130 статей, а з урахуванням доповнень 1354 року – 184 статей. Він відображав норми державного, громадянського, кримінального й процесуального права. Головною метою “Законника” було закріплення правовідносин, що утвердилися в державі, в основі яких була покладена залежність верств населення. Разом з тим “Законник” опирався на традиції “Кормчої книги”, містив немало позитивних норм, які захищали права населення. Наприклад, можна відобразити правові норми, викладені в ст. 134 Бистрицького списку “Законника царя Душана”, де гарантувався судовий захист меропхів від їхніх феодалів, що порушували закон; ст. 175 зобов’язувала суддів захищати вбогих, а ст. 180 забороняла арештовувати й ув’язнювати людей у тюрму без царської грамоти [5, с.283].

У доповненнях до “Законника” широко використовувалися й норми візантійського правового джерела “Синтагми Матвія Властаря” у сербській редакції, складеного в 1335 році, а при Стефані Душані перекладеного сербською мовою. Особливу цікавість для сербів являли норми, що регулювали громадянські правовідносини. Про це свідчить текст, який дійшов до нас у редакції джерела – Ходоського списку “Синтагми”, що датується кінцем XIV – початком XV ст., який виступав як узаконене правове доповнення до “Законника Стефана Душана” [11, с.101].

За часів правління царя Душана серби зберігали свій традиційний соціально-економічний устрій, основу якого становили дві інституції – громада й задруга, перша з них була специфічною національною формою організації суспільного життя, а друга – формою організації господарської діяльності.

Громада мала яскраво виражений патріархальний характер і засновувалася на родинних зв’язках між усіма її членами. Вона базувалася на вихованні з дитинства покірності старійшині, у ролі якого, здебільшого, виступав найстарший чоловік. Влада старійшини поширювалася на всі сфери життя сербської громади. Готовність членів громади в усьому слухатися старійшину ґрунтувалася не стільки на примусовості, скільки на беззастережному визнанні авторитету й майже підсвідомій любові до нього. Сільська громада знаходилася в самому розквіті, сімейні відносини – на стадії проміжному від групового шлюбу до індивідуальної сім’ї сучасного світу. Задруга, як писав Ф.Енгельс, утворила перехідну ланку від сім’ї, яка базувалася на груповому шлюбі й материнському праві, до індивідуальної сім’ї сучасного типу [14, с.62].

Вища влада в задрузі належала сімейній раді, яка складалася з усіх дорослих чоловіків і жінок, але безпосереднє керування знаходилося в руках вибраного всіма старійшини. Важливі справи, включаючи й суд над винними, був компетенцією сімейної ради, ні одна велика покупка чи продаж не могла бути проведена без його згоди.

Декілька задруг складали плем’я, а декілька племен – жупу, на чолі якої стояв жупан. Жупан, рада старійшин і народні збори – головні органи родоплемінної демократії сербів. Багато свідчень дозволяють зіставляти в слов’янській жупі той самий союз родів, які були в греків (фратрія) або римлян (курія). У період воєнної демократії в організації й управлінні жуп велику роль відігравали дружини.

Отже, старійшина громади найчастіше керував і задругою. Він був зобов’язаний дбати про оптимальне з погляду спільного економічного інтересу забезпечення всіх діянок господарської діяльності, яка була досить різноплановою, оскільки задруга в сер-

бів самостійно виробляла практично все, у чому в неї виникала потреба. Купували тільки сіль, металеві знаряддя праці та частину посуду. Майно в задрозі вважалося власністю всіх її учасників, але не могло передаватися комусь із членів задруги, якщо той з певної причини виходив з неї.

Посади жупанів і старійшин поступово стають спадковими й закріплюються за окремими заможними та впливовими родами.

Станове розшарування, виникнення феодальної приватної власності, виокремлення знатних людей (племічів) призводять до того, що органи військової демократії (жупани, дружини) “із зброї народної волі перетворюються в самостійні органи держави та гноблення, спрямовані проти власного народу” (Ф.Енгельс) [14, с.62].

Крім того, створюються нові органи влади, які не сумісні зі старою родоплемінною організацією, яка базувалася на суспільній власності. Інститут жупанів перетворюється лишень в один з органів держави поряд із владою короля, князя, воєводи й т. д.

Виникнення Сербської держави було закономірним, внутрішнім обумовленим процесом розвитку суспільства як результат формування феодальних відносин і розколу суспільства на класи феодалів та селян. Але на цей процес впливали й інші фактори, зокрема: етнічний склад населення балканських земель; економічний, політичний, культурний і релігійний вплив сусідніх держав; необхідність об'єднання перед зовнішніми ворогами тощо.

Рівень життя населення в країні не був високий. За свідченнями сучасників, великих міст у країні не існувало, у населених пунктах будівлі споруджували з дерева, а не з каменю, що також свідчило про бідність як простого люду, так і можновладців. У країні виробляли багато вина, олії, м'яса, що дозволяло населенню не голодувати, але не давало великих прибутків. Найбільшу економічну вигоду приносили численні копальні золота та срібла, вироби з яких мали традиційний попит у сусідів, зокрема дубровчан і візантійців. Один французький мандрівник, який відвідав Сербію на початку правління Стефана Душана, написав: “Ця країна має в достатку хліба, вина й худоби, багата потічками, джерелами й річками, у ній є ліси і гори, і долини; коротше: все, що є там, усе прекрасно, особливо в країні, що прилягає до моря. У Сербії п'ять золотих копалень і стільки срібних, у яких безперервно працюють люди; крім того, є змішані золото-срібні копальні – у різних місцях. Ліси також прекрасні. Хто заволодіє цією землею, той одержить найцінніші скарби нинішнього століття” [7, с.264].

Про розвиток сербських міст у XIV столітті джерел дуже мало. Свідчення, які збереглися, указують на їхній півагтарний характер. Ще більше, ніж у Візантії чи Болгарії, міське ремесло й торгівля знаходилися під контролем феодалів, що панували в містах. Найважливіші ремесла й гірничі справи були в руках іноземців: німців, венеціанців, генуезців. Підсобними робітниками, що виконували найбільш важкі роботи, щоправда, були серби.

Міста в Сербії були надто слабкі, щоб узяти на себе металургійне виробництво, а наявність іноземців у гірничій справі й торгівлі ще більше ослабляла їхню економіку. Закріпачені ремісники задовольняли лише потребу феодалів і нерідко були зобов'язані виконувати на їхню користь і сільськогосподарські роботи.

Безсилість власного металургійного виробництва й обробіток металу змушували правителів Сербії постійно звертатися до західних країн, зокрема Венеції та Дубровника, з проханням продавати зброю. Великі партії зброї закуповувалися, зокрема, перед кожною великою військовою кампанією [7, с.264].

Безроздільне панування феодалів у містах, які збирали данину з іноземних ремісників і торговців, було головною перепорою в розвитку сербського ремесла. Правителі міст, які призначалися королем, були великими феодалами, воєводами, жупанами, що правили в місті як на власній баштині.

Надзвичайно вигідним було становище в Сербії іноземних купців, які мали привілеї вільної торгівлі по всій Сербії. Так само вільно вони могли проходити через країну для торгівлі з іншими державами Балканського півострова.

Внутрішня торгівля нерідко була обмінною. Значення грошей часто виконувала худоба – коні й воли, з розрахунку на вартість яких здійснювалася торгова операція. Із цією ж метою застосовувалося сире необроблене срібло та його злитки. Навіть у XIV столітті, у момент найвищого піднесення Сербської держави, не друкувалася єдина “царська” монета. Окремі властели чеканили власну монету або віддавали своє право на відкуп. Це призводило до всебічних зловживань. Стефан Душан пробував навести порядок у монетній справі, устанавлюючи певні пункти для карбування монет і контролюючи діяльність ювелірів. Так, у “Законнику” передбачено строгі заходи проти перебування ювелірів у сільській місцевості. “Якщо в якому-небудь селі, поза містом буде виявлено золотих справ майстра, то нехай це село буде пограбоване, а сам він (майстер) спалений”. Проте, на нашу думку, відсутність необхідних умов для розвитку міст зводила нанівець ці заходи, венеціанські дукати, візантійські й дубровницькі перпери були основними платіжними знаками там, де торгівля не мала характеру натурального обміну. Свідченням цього є факт, що державний грошовий податок і судові штрафи стягувались у візантійських перперах або в розрахунку на них [7, с.265].

Відсутність економічних зв'язків між різними районами, слабкий розвиток сербського міста зумовлювали й слабкість центральної влади. Лишень деякими періодами окремим сербським володарям вдавалося повністю підпорядкувати своїй владі численні жупи країни. Навіть за правління Стефана Душана найбільш могутні з властелів енергійно вмішувались у справи центрального управління, обмежуючи владу царя. Вони мали власні збройні сили, і від їхньої участі в царських походах залежала доля перемоги. У підпорядкуванні у великих властелів знаходилися властеличі й прониаревичі, зв'язані зі своїм сюзереном відносинами особистого підданства.

В особливо важливих випадках цар скликав собори властелів, властеличів і духовенства. Вирішальне значення на цих соборах мала невелика група багатих феодалів.

З розвитком феодалних відносин зростало й політичне значення феодалів, не рахуватися з думкою собору цар не міг.

Найвищого розвитку середньовічна Сербська держава досягає в середині XIV століття під час правління Стефана Душана.

У XII–XIV ст. у Сербській державі проходить перебудова адміністративно-територіального поділу. Вона була викликана тим, що стара система, у першу чергу, не відповідала феодалним відносинам і територіальному розширенню того періоду. Жупани втратили свою провідну роль в адміністративному управлінні. У цих умовах жупанами почали називати себе великі феодали, які володіли значними правами, керуючи у своїх землях на правах власників. Вони мали свій адміністративний апарат, розпоряджались баштанними володіннями, устанавлювали відробіток і податки із селян.

Першочергову основу сербського права склали звичаї, які певним чином були пристосовані до інтересів панівного стану. Як ми зазначали, право Сербії було піддане впливу візантійського законодавства. Але доволі швидко в державі був створений самобутній правовий збірник, який дістав назву “Законник Стефана Душана”.

“Законник Стефана Душана” був затверджений собором у м. Скопле 1349 року, у якому брали участь патріарх Сербський із представниками духовенства й цар з властелами. Він дійшов до нас більшістю списків. У найдавніших з них разом із “Законником” розміщено ще дві сербські компіляції візантійських законів: скорочена “Синтагма Матвія Властаря” і “Закон царя Юстиніана”. У 1354 році до тексту були зроблені доповнення. Пізніше додалися декілька десятків статей – в основному правил судочинства – з різних законодавчих джерел різного періоду. У багатьох питаннях “Законник” орієнтувався на візантійське церковне право “Номоканона” і “Синтагми” особливо в статтях 1–28. Але головний зміст відображав своєрідний інститут суспільного ладу Сербії й жорстоку правову політику володарів держави. Більшість статей “Законника” присвячена церкві, її праву й християнській моралі, а також кримінальному праву та процесу.

За преамбулою в “Законнику” ідуть статті, які визначають правове становище двох основних верств держави – духівництва та властелів. Із них видно, що згадані верстви мали особливі податкові пільги, а властели до того ж широкі спадкові права на володіння, одержані від царя.

Термін “властела” (або “властели”), сам по собі зустрічається і в більш ранніх сербських джерелах, у тому числі в одній із хрисовул першої половини XIII століття, де представники властели протиставляються як вищий прошарок суспільства “іншим воїнам” і “бідним людям”. Звідси можна зробити висновок, що одним з обов’язків “властелина” була саме військова служба. “Законник” істотно доповнює характеристику, указуючи на участь властели в управлінні державою й інші ознаки належності до вищої касты суспільства [3, с.148].

Таким чином, із вступної частини до “Законника” відомо, що до середини XIV століття в Сербії вже склалася родова монархія. Цар виступає тут тільки як перший серед рівних стосовно властели, яка закріплена законодавчими правами, і це ще більше впливає під час аналізу окремих статей, зокрема, у 171 статті вказано про залежність царської влади від законів, установлених собором [12, с.139]. Щоправда, побутує думка серед істориків, що ця стаття була внесена в “Законник” при наступнику Душана, коли його царство розпалося, проте безсумнівно, що основи залежності царської влади від постанов суспільно-представницького органу були закладені вже в попередні періоди.

Для відображення нижчого ладу в “Законнику” уживається термін “люди” і встановлюються норми правового положення цього прошарку. Правда, поряд із цим вживаються й особливі терміни, запозичені з візантійської лексики, як-то: “парики” (у хрисовулах) і “меропхи”, значне місце в сербському суспільстві періоду, що розглядаємо, займали також “влахи” – нащадки романізованого дослов’янського населення, основним заняттям яких було кочове скотарство, і, насамкінець, ще два терміни означали особливі категорії населення, виключені зі складу вищої ланки – отроки й серби [3, с.149].

У “Законнику Стефана Душана” меропхи – це закріпачені групи селян, проте відрізняються від отроків тим, що ті входили до групи рабів. Меропхи живуть у селах [3, с.150]. Вони ще не порвали свого зв’язку з общиною, чим нагадують виноробських кметів. Відносно меропхів можна відзначити, що вони не тільки залежні від князя чи другого феодала. Із “Законника” нам відомо, яку вони несуть ренту. Так, у статті 68 “Законника” вказано, що меропхи зобов’язані працювати на своїх вельмож (проніарів) два дні на тиждень, а також визначені роботи, що їх повинні виконувати (косити чи працювати у винограднику або інші роботи), і давати в рік ще царський перпер. Згадка про проніарію, на якій працює меропх, дуже показова, оскільки дозволяє побачити великий ступінь феодалізації в сербів у цей період. Справа в тому, що словом “пронія” у південних слов’ян позначалися бенефіціальні землі, одержані бенефіціарієм (у нашому випадку – проніарієм) від більш великого феодала (скоріш за все, від царя) у бенефіцій.

Пронія являла собою таку категорію умовної власності, яку на відміну від баштини не можна було вільно відчужувати. Із статті 139 другої частини “Законника” впливає, що встановлені норми розповсюджували на маєтки не тільки властелів, але також церковні й царські, причому в разі порушення цих норм меропх міг сперечатися з господарем – були це цар чи цариця, церква чи властел [12, с.145]. Більше того, стаття 67 наводить на думку про те, що існували відомі норми експлуатації й стосовно отроків [12, с.142].

Роздача бенефіцій (проній) свідчить про глибокий процес феодалізації країни. А вказівка на те, що меропх повинен платити ренту й “пронітаріям”, а не тільки царю чи монастирю, свідчить про феодалізацію всього суспільства й про те, що над меропхом був не лише великий господар, але й дрібний феодал (властел і властелич).

Якщо порівняти те, що ми спостерігали в стані колишніх вільних общинників у різних джерелах, складених у різні періоди, то бачимо картину їх поступового закріпа-

чення. Звідси випливає, що регламентація платежів і служб у тій чи іншій формі, що відбувалася в усіх країнах середньовічної Європи, у Сербії має особливо яскраво виражений характер.

Праця меропха прямо названа барщиною (меропщиною). Крім барщини, він має й інші зобов'язання, наприклад гужову повинність. У статті 60 “Законника” відмічено, що кожен повинен возити царя, коли він побажає, а для меропха навіть указані пункти, куди везти (від жупи до жупи) [12, с.142].

Але, незважаючи на всю суворість феодальних статей “Законника”, вони не можуть приховати, що община в меропхів ще існує. Проте це вже не та вільна община, а наполовину закріпачена община, хоча продовжує своє існування.

У “Законнику” представлений увесь феодальний світ Сербії, який користує з праці меропхів, возвеличуючись над ними. Це – цар, властел, властелич, церковники, воєначальники, воєводи. Між ними, звичайно, існує ієрархія. І в “Законнику” це чітко відображено, ставлячи властела вище за властелича, хоча б навіть у тому, що один за побою платить більше від іншого.

Відносини між представниками панівних станів у Сербії були побудовані за принципом сюзеренітету-васалітету [3, с.150].

Найвища група феодалів – властелі – складалася з найбільш поважних, родових феодалів (князів і вельмож). Властелі володіли землею на правах баштани. У баштані найповніше відбилася феодальне право власності. Властелі настійливо обстоювали це право.

Інша частина феодалів – властеличі – одержувала землю від своїх сюзеренів (володарів) на правах пронії – тимчасового користування за умови васальної служби. Пронія вважалася власністю властеля, який міг її в будь-який момент повернути назад у своє володіння. Властеличу ж було заборонено відчужувати пронію.

Різниця між властелями та властеличами в ступені заможності й у володіннях власності на землю визначала і їх політичну диференціацію. Як можемо констатувати, властелі займали більш високе положення в політичній ієрархії, мали своє військо, були сюзеренами властеличів і короля визнавали першим серед рівних.

Ця різниця відобразилася у феодальному праві, яке відкрито показало, скільки пошани й скільки політичної та економічної сили він мав.

Різне ставлення сербських королів до властелів і властеличів визначалося тим, що більшість властелів схилилися до незалежності від центральної влади. Тому королі в боротьбі із сепаратистськими поглядами властелів опиралися на властеличів. Політичне значення властеличів зростало разом із зміцненням центральної влади.

Властеличі, одержавши від короля великі володіння, ставали вельможами. Властелі та властеличі знаходилися в привілейованому стані стосовно інших верств і користувалися ширшими правами, ніж залежні селяни. В їх руках знаходилися земля й селяни. Воєнні, адміністративні та інші посади займали виключно представники цих груп феодалів.

До панівного стану належало й духовенство. У XIII–XIV століттях церква стала найбільшим феодальним власником.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що в “Законнику Стефана Душана” панівний феодальний стан у Сербії (властелі та вище духовенство) одержали можливість привести в систему й закріпити за собою права, які отримали протягом усього попереднього періоду. “Законник” мав на меті закріпити існуючі правовідносини, які будувалися на жорстокій експлуатації простого народу. Дані цієї епохи свідчать про вимирання ряду населених пунктів, численні випадки безпідставного ув'язнення людей, велику кількість жебраків і безхатченків, масові випадки крадіжок. Усе це пояснює, чому через п'ять років на другому соборі в 1354 році при тому ж царі Стефані були прийняті додаткові статті до “Законника”.

У “Законнику Стефана Душана” відображена ще одна група людей, які звалися серби. З контексту тих статей, які згадують про сербів, можна робити висновок, що це прості люди Сербії, ще вільні, не закріпачені. Вони нагадують нам “людей” або “мирян” “Руської правди”, “Луди”, “Закону Винодольського” чи “Поліцкого статуту”.

Крім закріпачених меропхів, були ще серби, вільне населення, які жили в общинах (жупах, селах), займалися господарством і скоріш за все склали протиріччя феодалним силам, що закріпачували меропхів [3, с.146]. Феодали почували себе ще не впевнено, про що свідчить ряд статей “Законника”. У статтях “Законника Стефана Душана” відчувається, що їхні творці стурбовані за своє становище, за своє майбутнє. Особливо це стосується статей, які висвітлюють відносини з єретиками й боротьбу з ними. Покарання єретикам прописані дуже суворі, зокрема, у статті 10 вимагалось таврувати розпеченим залізом єретика, що проживав серед християн, а також тих, у кого він жив і хто його переховував [12, с.118].

Якщо розглядати історичні матеріали розвитку країн Балканського півострова, то можна простежити, що в будь-якому суспільстві були противники християнства, але такої жорстокості щодо них у законах не прописувалось. Звідси можемо зробити висновок, що в “Законнику” під єретиками розуміли членів секти богомолів. Ця секта поєднувала в собі розуміння християнської релігії як боротьби сил добра й зла із самою відкритою соціальною боротьбою проти світських і церковних феодалів.

Феодали боялися богомолів, тому в “Законнику” намагалися поставити їх поза законом. Можливо, саме тому можна пояснити факт, що “Законник” дає багато матеріальних пільг церкві та духовенству, у т. ч. звільнення церковних людей від великих і малих робіт на користь царя, відмова царя на користь церкви по справах суду над церковниками, передача на користь церкви різних матеріальних ресурсів, будинків, худоби й т. д.

Але не тільки страх перед богомолами й бажання викоренити єретиків керували феодалною верхівкою під час складання “Законника”, вона взагалі боялася народних мас і намагалися попередити їхні виступи. У законі є стаття, яка забороняє людям збиратися разом і вирішувати таким чином будь-які справи. У статтях другої частини “Законника” (1354) становище народних мас дещо покращене, тобто феодали йдуть на певні поступки. Так, наприклад, у статті 139 указано, що меропхам у царській землі власник не вправі нічого вчинити, що суперечить закону [12, с.145].

З метою боротьби проти народних виступів передбачені й статті про злодіїв і розбійників. У цих статтях записано застосування до них строгих заходів. Прикладом може служити стаття 145, у якій є пряма загроза розгромити село, якщо в ньому з’явиться розбійник, а розбійника повісити вниз головою, і навіть власника того села притягти до відповідальності за дії розбійника [12, с.146].

У Сербії існували дві принципово різні категорії власності – баштани: баштани властелів, або вільні, і баштани людей – землян. Визначенню статусу вільної баштани відведено вісім статей “Законника”, які слідували одна за одною в його початковій частині (ст. 39–46) [3, с.145]. З них відомо, що така баштана була не тільки спадковою, але й вільно відмежованою. Обов’язки, які випливають з її облаштування, зводилися до несення військової служби й виплати в казну “царського доходу”, який, судячи з однієї з останніх статей другої частини “Законника”, міг мати натуральний чи грошовий характер. Податок зобов’язана платити кожна людина, тобто селянин, а відповідальність за його надходження покладалася на властелича. Цар наділяв властелю в баштану села або, як уже відмічалось, цілі жупи. Крім того, існувала особлива категорія особисто-залежного населення – вищезгадані отроки, які знаходились у вічній баштані господаря.

Баштану нижчого розряду, власниками якої найчастіше виступали люди, склали земельні ділянки (ниви й виноградники), обкладені зобов’язаннями на користь як царя, так і властела (ст. 174) [12, с.147]. Власник такої баштани міг відчужувати її, лишень дотримуючись певних умов з тим, щоб не потерпіли інтереси господаря, тобто новий власник зобов’язаний був узяти на себе обов’язки робітника.

Отже, згідно з вищезгаданим матеріалом, варто зазначити що “Законник” був і є одним із джерел до вивчення соціально-економічної історії Сербії доби Стефана Душана. А саме слід підкреслити ті аспекти, які дозволяють висвітлювати повноту інформації завдяки нормативному тлумаченню кожної статті. Як уже згадувалося, кількість їх спочатку становила 130 за станом на 1349 рік, а вже за станом на 1354 рік – 184 статті. У них простежуємо аспекти державницької політики “царя сербів і греків” щодо внутрішнього життя Сербської держави, відштовхуючись від соціального статусу кожної верстви суспільства. Серби зберігали в той період традиційний для них соціально-економічний устрій (громада й задруга). Поряд із цим відслідковуються розвиток сільсько-го господарства, ремесел і торгівля Сербської держави.

“Законник Стефана Душана” – історична пам’ятка сербського феодального права й цінне джерело для вивчення відносин, які склалися в сербському суспільстві в середині XIV століття.

1. Бобчев С. С. Старобългарски правни памятници / С. С. Бобчев. – София, 1903. – 176 с.
2. Витушко В. А. Югославия: история и современность / Витушко В. А., Ермолович В. И., Зорченко Е. А. // Весн. Беларус. дзярж. зан. ун-та. – 2000. – № 4. – С. 77.
3. Данилова Г. М. Проблемы генезиса феодализма у славян и германцев / Г. М. Данилова. – Петрозаводск : Карелия, 1974. – 232 с.
4. Ермолович В. И. Актуальные проблемы истории государства и права Югославии / В. И. Ермолович // Весн. Беларус. дзярж. зан. ун-та. – 2000. – № 4. – С. 77.
5. Законник' благов'рнаго царя Стефана // Зигель Ф. Законник' Стефана Душана. – С. Пб., 1872. – 384 с.
6. История Югославии : в 2 т. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – Т. 1. – 735 с.
7. Каждан А. П. Очерки истории Византии и южных славян / Каждан А. П., Литаврин Г. Г. – М. : Учпедгиз, 1958. – 326 с.
8. Матвеев Г. Ф. История южных и западных славян : в 2 т. – Т. 1 : Средние века и Новое время / Матвеев Г. Ф., Ненашева З. С. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – 692 с.
9. Памятники законодательной дьятельности Душана Царя Сербовь и Грековь / Т. Флоринский. – К., 1888. – С. 204–222.
10. Соловев А. В. Законик Стефана Душана 1349 и 1354 године / А. В. Соловев. – Белград, 1980. – С. 38.
11. Сокращенная Синтагма Матвья Властаря при Законникъ Душана (По Ходошскому списку XV в.) // Памятники законодательной дьятельности Душана Царя Сербовь и Грековь / Т. Флоринский. – К., 1888. – С. 95–203.
12. Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя) : навчальний посібник / за ред. В. І. Ярового. – К. : Либідь, 2011. – С. 115–148.
13. Христовуль Душана монастирю архангеловь Михаила и Гавріла близь Призьрна // Синанпаша. – Биоград, 1865. – С. 3.
14. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – М. : Политлитература, 1963. – 240 с.

В статье рассматриваются важные проблемы социально-экономической истории Сербии времен Стефана Душана. В ней на основе “Законника”, принятого в XIV в., отражено положение в аграрной сфере и развитие ремесел, а также социальную структуру тогдашнего общества с учетом различных перипетий.

Ключевые слова: задруга, община, властели, меропхи, прония, жупы, сербы.

The article deals with important issues of social and economic history of Serbia of Stefan Dusari. It based on “The Lawyer”, adopted at the XIV, highlighted the situation in agriculture and handicraft development, and social structure of contemporary society, taking into account the various vicissitudes.

Keywords: zadruga, community, vlastely, merophes, proniya, zhupy, Serbs.

УДК 168.522 (437)
ББК 63.3

Петро Федорчак

ПОЛІТИЧНЕ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1945 – ПОЧАТОК 1948 рр.)

У статті аналізуються політичне й соціально-економічне становище, міжнаціональні взаємини в Чехословацькій Республіці в перші роки після Другої світової війни. Досліджено, що на демократизацію суспільно-політичного життя Чехословаччини негативно вплинуло нав'язання їй радянського досвіду соціалістичного будівництва.

Ключові слова: політичне становище, демократизація, планова економіка, соціальна політика.

Відродження Чехословацької Республіки розпочалося напередодні визволення чеських і словацьких земель від фашистської окупації. У березні 1945 р. на переговорах у Москві між представниками Чехословацького лондонського еміграційного уряду, Словацької національної ради, московського закордонного бюро КПЧ і за участю лідерів чеських (Національно-соціалістичної, Соціал-демократичної, Народної) і словацьких (Демократичної, Комуністичної) партій було вирішено утворити Національний фронт чехів і словаків (НФЧС). До його складу ввійшли представники політичних партій – учасників московських переговорів. НФЧС став політичною базою нової влади [7, с.53; 12, с.582]. Існували також чеський і словацький національні фронти.

Об'єднання антифашистських сил у рамках НФЧС завершилося створенням коаліційного уряду на чолі з лівим соціал-демократом Здеником Фірлінгером і прийняттям його програми, в основу якої було покладено проект КПЧ. Відновлену посаду президента обійняв Е.Бенеш. Було відновлено також Конституцію 1920 р., у яку внесено зміни й доповнення згідно з програмою НФЧС [12, с.582].

Отже, створення НФЧС здійснилося внаслідок об'єднання антифашистських сил в єдиний політичний блок. Уперше, увійшовши до складу уряду, комуністи змушені були враховувати вплив на населення країни інших політичних сил і ділити з ними владу. Визнаючи це, їхній лідер К.Готвальд заявив: “Ми самі управляти не можемо, і вони самі управляти не можуть. Вони не можуть управляти без нас, а ми без них. При цьому вони – більше без нас, ніж ми – без них. Залишається необхідність співпрацювати з іншою політичною групою, яка змушена з нами співпрацювати” [9, с.421].

Об'єднанню чехословацького суспільства посприяла й активна участь у визволенні від фашистської окупації його земель держав антигітлерівської коаліції.

5 квітня 1945 р. у словацькому м. Кошице вперше обнародовано програму уряду (Кошицька програма). У ній наголошувалося, що “новий уряд повинен бути урядом широкого Національного фронту чехів і словаків”, а у своїй політиці опиратися на вибрані й контрольовані народом народні національні комітети [8, с.235; 6, с.59]. Програма ставила завдання звільнити від окупації Чехію й Словаччину, забезпечити для суспільства демократичні права та свободи, проголошувалася рівноправність чехів і словаків, самобутньою визнавалася словацька нація. На території Словаччини передбачалося функціонування національних органів влади. У програмі наголошувалося на необхідності економічного вирівнювання обох республік. Однак у ній не визначалися форма майбутнього державного устрою та компетенції загальнодержавних і словацьких органів влади [8, с.235; 9, с.420].

Згідно з програмою, долю Підкарпатської Русі (Закарпатської України) повинно було визначити її населення [8, с.236]. Прибічників фашистів – німців і угорців передбачалося позбавити чехословацького громадянства, а військових злочинців і колабораціоністів судити. Заборонялася діяльність фашистських партій та організацій [8, с.236; 9, с.420]. У програмі наголошувалося на необхідності здійснити економічні перетворення, зокрема, підпорядкувати національному управлінню підприємства німців й угорців,

а також вітчизняних зрадників і колабораціоністів, підпорядкувати державному керівництву грошову й кредитну системи, ключові промислові підприємства тощо [8, с.236; 9, с.420]. У програмі відзначалося, що чехословацький уряд буде здійснювати співробітництво з Радянським Союзом на всіх напрямках [6, с.58].

Створення НФЧС, чехословацького уряду та проголошення Кошицької програми посприяли об'єднанню чехів і словаків у відродженій Чехословацькій державі.

Після розгрому фашизму змінилися кордони Чехословацької Республіки (ЧСР): до Радянської України була приєднана Підкарпатська Русь (Закарпатська Україна). ЧСР були повернуті відібрані від неї території після Мюнхенської змови та першого Віденського арбітражу. Територія ЧСР після війни становила 127 827 кв. км. Між ЧСР і СРСР уперше було встановлено кордон довжиною 98,5 км. У 1946 р. населення країни налічувало 12,1 млн осіб. 8,7 млн осіб проживало в чеських землях, а 3,4 млн – у Словаччині. Чехи та словаки складали 95% населення ЧСР [5, с.389; 10, с.6–8].

У 1945–1948 рр. у Чехословаччині, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, утвердився режим “народної демократії”. Здійснені тут перетворення комуністи кваліфікували “як національно-демократичну революцію”. Через “народну демократію” вони вважали можливим здійснити перехід до соціалізму за прикладом СРСР [10, с.9–10].

У країні встановилася багатопартійна система. У Чеський національний фронт увійшли чотири партії. Найбільш активно в ньому діяла КПЧ, яка восени 1945 р. налічувала 713 тисяч осіб. Для посилення впливу на населення ця партія свої первинні організації створювала за територіально-виборчим принципом, яких у 1945 р. було 11 тис. У 1946 р. у складі КПЧ робітники становили 57,7% [10, с.12]. КПЧ свою мету вбачала в створенні соціалістичного ладу радянського зразка. Співпраця з іншими політичними силами вона поєднувала з класовою боротьбою. Комуністи посіли ключові посади в уряді.

У політичному житті країни важливе місце належало Чехословацькій соціал-демократичній партії (ЧСДП), яка наприкінці 1945 р. нараховувала 212 тис. осіб, об'єднаних у більш ніж 5 тис. побудованих за територіально-виборчим принципом місцевих організацій. Очолена З.Фірлінгером ліва частина членів цієї партії співпрацювала з комуністами. Очолюване В.Майером праве крило партії не йшло на зближення з компартією. Дотримуючись соціалістичної орієнтації, програма ЧСДП наголошувала на потребі розвивати демократію [10, с.15–16].

Чисельною за своїм складом була Чехословацька національно-соціалістична партія (ЧНСП). На початку 1946 р. в її лавах налічувалося 580 тис. осіб. Ідеолог цієї партії Е.Бенеш пропагував конвергенцію капіталістичної й соціалістичної систем і вважав можливим на основі використання їх кращих рис створення третьої системи. Він визнавав необхідним побудувати соціалізм поступово, без насильства та диктатури пролетаріату. Керуючись ідеями Е.Бенеша, ЧНСП критикувала класовий соціалізм і була прихильницею чеського національного соціалізму. Головою ЧНСП був П.Зенкл, а генеральним секретарем – В.Крайіна [10, с.16–18].

У Чеський Національний фронт увійшла й Народна партія (НП), яка в 1945 р. налічувала 344 тис. осіб, в основному селян. Головою НП був Й.Шрабек. НП пропагувала необхідність утверджувати християнську солідарність, домагатися соціальної справедливості, створити новий економічний і соціальний лад [10, с.19–20].

У складі Словацького Національного фронту було дві партії: комуністична й демократична. Комуністична партія Словаччини (КПС) у 1945 р. нараховувала 180 тис. осіб. Її в липні 1945 р. очолив В.Широкий. Не заперечуючи проти цілісності Чехо-Словацької держави, учасники словацького національного повстання Г.Гусак, К.Шмідке, Л.Новомеський, які входили до складу керівництва КПС, виступали за федеративну її побудову. Вони вважали необхідним провести в Словаччині, порівняно із Чеськими землями, глибші соціально-економічні перетворення, що зумовлювалося відставанням їхньої республіки [10, с.20–21].

У Демократичній партії (ДП) у кінці 1945 – на початку 1946 рр. нараховувалося від 200 до 230 тис. осіб. Її очолювали Я.Урсіні та Й.Летріх. ДП вважала, що Чехословацька Республіка повинна бути державою трьох рівноправних народів – чехів, словаків і підкарпатських українців. Вона вважала опорою держави селянство, виступала за визнання національної самобутності словаків, домагалася демократизації в галузі економіки, проведення аграрної реформи й індустріалізації Словаччини. Зовнішню політику ДП пропонувала спрямувати насамперед на зміцнення співробітництва зі слов'янськими народами та дружніми країнами [10, с.21–23].

На політичне життя країни тоді ж впливали й масові організації населення, зокрема, професійні спілки. У 1945 р. у Чеських землях вони об'єднували 1,5 млн, а в Словацьких – близько 200 тис. осіб. У 1946 р. чеські й словацькі профспілки об'єдналися. Центральну раду профспілок очолював комуніст А.Запотоцький. Політичну активність також проявляли Єдина спілка чеських землеробів, Єдина спілка словацьких селян, Спілка чеської молоді, Спілка словацької молоді, жіночі спілки, об'єднання учасників руху Опору [5, с.396; 10, с.24–25]. На місцях владу зосереджували у своїх руках національні комітети (НК). У їхньому складі переважали комуністи [10, с.25].

У жовтні 1945 р. почали функціонувати створені партіями НФЧС однопалатні Тимчасові національні збори (ТНЗ), які склалися з представників усіх політичних партій – 200 делегатів від Чеських земель і 100 – від Словаччини [2, с.438]. ТНЗ належало підтвердити функції президента ЧСР і підготувати вибори в Законодавчі національні збори ЧСР (ЗНЗ) [10, с.26].

У Словаччині повнота влади належала Словацькій національній раді (СНР), яку спочатку очолювали Я.Урсіні від ДП і К.Шмідке від КПС. Виконавчим органом ради був Корпус уповноважених (КУ) [10, с.27]. Діяльність цих органів обмежувалася, оскільки питання оборони, зовнішньої політики, торгівлі, фінансів та ін. входили в компетенцію центральної державної влади.

У післявоєнні роки здійснювалося формування органів адміністративного управління, судочинства, армії тощо. Особливу увагу партії НФЧС звертали створенню силових державних структур. Однак комуністам удалося очолити Корпус національної безпеки, окремі органи Міністерства внутрішніх справ та їхні численні місцеві відділи [2, с.438; 10, с.38].

Деяка інша ситуація склалася в кадровому складі чехословацької армії. Міністром оборони було призначено командира створеного на території СРСР 1-го Чехословацького армійського корпусу в СРСР безпартійного Л.Свободу, який співпрацював з комуністами. Незважаючи на оновлення офіцерського складу, старі офіцерські кадри в перші повоєнні роки становили 70% офіцерського корпусу, хоч комуністи в армії посили провідні армійські посади [2, с.438; 10, с.38].

З метою посилення впливу на ситуацію в Чехословаччині, спрямування її політичного й економічного розвитку та здійснення за ним контролю Москва направляла в цю країну своїх радників. Зокрема, у 1945 р. у відомствах Міністерства оборони ЧСР налічувалося 86 радянських офіцерів-радників [10, с.38]. Їхнім основним завданням було спрямовувати командний корпус чехословацької армії на її будівництво за радянським зразком. Розгалужена структура радянських радників уже в перші післявоєнні роки діяла в багатьох державних і господарських органах.

Згідно з Кошицькою програмою, у післявоєнні роки вирішувалося питання про виселення із ЧСР німців й угорців, які сприяли її розпаду в 1938–1939 рр. Це виселення зумовлювалося й необхідністю уникнути небезпеки існуванню Чехословацької держави. З країни виселялися і ті німці й угорці, які оселилися в ній після прийняття Мюнхенської угоди. У перші повоєнні роки було виселено з ЧСР 3 млн осіб німецької національності. Переселення уникнули лише антифашисти [2, с.439].

Виселення із ЧСР угорців здійснювалося на базі складеної в лютому 1946 р. між її урядом та урядом Угорської народної республіки (УНР) угоди про обмін населення.

До 1958 р. із ЧСР в УНР переїхало 89 660 угорців, а з УНР у ЧСР – 7 1787 словаків [10, с.35]. У Словаччині відбувалася ресловакізація, оскільки частина угорців, пристосувавшись до існуючого режиму, змінювала свою національність на словацьку. Часто ця акція проводилася примусово під загрозою репресій із боку словацьких властей. До 1948 р. було “ресловакізовано” 326 769 угорців [10, с.35]. Чехословацькі власті переселяли угорців також у Судетську область та в інші райони. Вони ліквідували місця їхнього компактного проживання.

Влада здійснювала каральні акції щодо нацистських злочинців, зрадників чеського та словацького народів. З метою їх покарання президент Е.Бенеш у червні 1945 р. підписав декрет про створення Надзвичайних народних суддів. Винесені ними вироки підсудним не підлягали оскарженню й виконувалися негайно. У Празі й Братиславі створено Національні суди для покарання за злочини державного масштабу [10, с.36–37]. Національний суд у Празі розглянув справи керівників Протекторату. Е.Гаха після ув'язнення помер у тюремній лікарні, з дев'яти міністрів Протекторату, справи яких розглянув суд, чотири були засуджені на різні терміни ув'язнення. Суди винесли 713 смертних вироків, 741 особу засуджено до пожиттєвого ув'язнення, а майже 20 тис. осіб – до різних термінів ув'язнення [10, с.37]. На основі судового вироку було страчено В.Туку й ряд інших членів колишнього словацького уряду. Звинувативши колишнього президента словацького уряду Й.Тісо в розколі ЧСР, службі фашистській Німеччині, веденні війни проти Польщі й СРСР і злочинах проти народу, суд виніс йому смертний вирок [12, с.589; 10, с.55].

Виконання Кошицької програми уряд Чехословаччини спрямував на відновлення народного господарства, яке зазнало значних утрат у роки війни, і здійснення соціально-економічних перетворень. Партії НФЧС домагалися демократизації економіки. Передусім увага була зосереджена на запровадженні національного управління промисловими, фінансовими та сільськогосподарськими підприємствами, які належали німецьким й угорським власникам, а також чехам і словакам, що сприяли розчленуванню Чехословаччини. Це здійснювалося на основі підписаного в травні 1945 р. декрету президентом Е.Бенешом. Національне управління було введено на більш ніж 10 тис. промислових підприємств, на яких працювало майже 1 млн осіб. Воно також було запроваджено на 40 тис. ремісничих підприємств і 80 тис. сільських господарств [2, с.439; 10, с.39].

У жовтні 1945 р. було видано декрет про націоналізацію шахт і деяких промислових підприємств – гірничих, енергетичних, металообробних, воєнної промисловості, хіміко-фармацевтичної та ін. [6, с.83–85]. У цьому документі зазначалося, що “у результаті націоналізації держава стає власником націоналізованих підприємств” [6, с.85]. Отже, саме так у Чехословаччині здійснювалося одержавлення промисловості.

У 1946 р. на націоналізованих підприємствах було зайнято 61% робітників і службовців. У країні поряд з державними продовжували існувати приватні підприємства, зокрема, малі та середні підприємства, на більшості з них налічувалося до 50 працівників. У приватній власності залишалася торгівля [10, с.40]. У трудових колективах створювалися фабрично-заводські ради, які впливали на виробництво та брали участь у розробці й прийнятті рішень щодо заробітної плати, окладів, звільнення працівників тощо [11, с.56; 3, с.112].

Згідно з Кошицькою програмою, проводилася аграрна реформа. У травні-липні 1945 р. на її першому етапі конфіскована земля колабораціоністів, німців й угорців, які підтримували окупантів, передавалася сільськогосподарським робітникам, безземельним і малоземельним селянам у розстрочку за незначну плату [10, с.40]. У Чеських землях до літа 1946 р. було конфіковано 2,5 млн га землі [5, с.404]. Для селян виділялися худоба, насіння та сільськогосподарський реманент.

Повільніше, ніж у Чеських землях, відбулася аграрна реформа в Словаччині. Тут була недостатня кількість необхідної для перерозподілу землі, на яку претендувала

сільська біднота. До 1948 р. у Словаччині було конфісковано лише 72 тис. га землі [5, с.404].

У повоєнні роки в Чехословаччині складними залишалися міжнаціональні відносини. Особливе незадоволення виявляли словаки, які вели боротьбу за незалежність. Із цією метою словацькі емігранти створили за кордоном різні об'єднання, які піднімали словацьку проблему на міжнародному рівні. Зокрема, у березні 1945 р. Словацька національна рада в Лондоні в меморандумі урядам США, Великобританії та Франції закликала не допустити входження Словаччини до складу Чехословацької Республіки. Заснований Ф.Дурчанським в Італії Словацький комітет дії подав для розгляду на Паризькій мирній конференції в 1946 р. три меморандуми, у яких вимагалось визнати Словаччину переможеною країною й не допустити її входження до складу Чехословацької Республіки, провести в Словаччині референдум і ліквідувати ЧСР як штучно створену державу. У відозві до словацького народу цей комітет закликав домогтися звільнення Словаччини “з-під чеської та радянської окупації” [3, с.114].

Рух за незалежність ширився й безпосередньо в Словаччині. Цього домагалася створена на початку 1945 р. організація Словацька таємна допомога. Діяли тут і підпільні групи, які видавали нелегальну пресу, поширювали листівки [3, с.114].

Для визначення компетенції центральних і словацьких органів влади на основі Кошицької програми в Прагу 31 травня 1945 р. прибула словацька делегація, яка мала намір домагатися створення чеських національних органів і федерації ЧСР. Однак КПЧ, як й інші чеські політичні партії, заперечила необхідність здійснити федералізацію країни. ЦК КПЧ, а під його впливом і ЦК КПС, домоглися того, що переговори обмежилися лише визначенням компетенцій центрального уряду й СНР. За досягнутою на переговорах угодою, відомою в історіографії як перша празька угода, словацька сторона зберегла свої законодавчі й виконавчі органи, але змушена була відмовитися від ідеї федералізації й погодилася на збереження в Чеських землях управління центрального уряду. Угода розширила перелік спільних питань, які належало вирішувати центральним і словацьким органам управління. Це обмежувало права словацьких державних органів [10, с.28–29].

Перша празька угода не усунула суперечок між словацькими й центральними органами влади. У Словаччині посилювалися незадоволення чеським централізмом.

Партії НФЧС, незважаючи на розбіжності, ішли на компроміси й співробітництво. У червні 1945 р. національні соціалісти, комуністи й соціал-демократи уклали угоду про створення Соціалістичного блоку, який, як передбачалося, повинен був виражати інтереси трудящих міста й села та проводити в життя урядову програму. Цей блок формально не розпускався, однак розбіжності між партіями в підходах до націоналізації та розв'язання інших проблем посприяли тому, що він фактично перестав існувати вже в кінці 1945 р. [4, с.8–14; 3, с.112].

У квітні 1946 р. між центральним урядом і СНР відбулися нові переговори, які завершилися підписанням другої празької угоди. Вона ще більше звузила права Словаччини, оскільки президента було наділено рядом прав, що до цього належали СНР. Угода зобов'язала СНР і КУ узгоджувати свою діяльність із центральними органами [10, с.30–31].

Напередодні призначених на травень 1946 р. виборів у Законодавчі національні збори всі партії НФЧС включилися в боротьбу за оволодіння голосами виборців. Найбільш гострою вона була між КПЧ і ЧНСП. Завдяки конкретній програмі щодо перетворень у країні в найближчі роки, КПЧ домоглася переваги в боротьбі за виборців порівняно із ЧНСП [10, с.46].

У Словаччині впливовішою за КПС була ДП. У ході підготовки до виборів у березні 1946 р. частина її членів створили Партію свободи. Словацькі соціал-демократи ініціювали створення Партії праці. Ці нові словацькі партії були прийняті в НФ і вступили в передвиборну боротьбу за голоси виборців [10, с.47–48].

У травні 1946 р. у виборах у ЗНЗ узяло участь 95% виборців. У Чехії комуністи отримали 43,26% голосів, національні соціалісти – 25,21%, Народна партія – 20,6%, соціал-демократи – 14,95% [11, с.41; 10, с.49]. У Словаччині на виборах перемогла ДП, яка отримала 62% голосів виборців, а КПС – лише 30,37% [11, с.41; 10, с.49]. Загалом у парламенті комуністи одержали 114 мандатів із 300 [2, с.441]. Вибори до ЗНЗ підтвердили, що в НФЧС ще збереглася нестійка рівновага політичних сил. Однак КПЧ займала в ньому ключові позиції.

Перемога ДП у Словаччині викликала тривогу в чеському суспільстві та звинувачення словаків у сепаратизмі. НФЧС, з метою обмеження повноважень словацьких національних органів, зобов'язав СНР і далі узгоджувати проекти своїх рішень із центральним урядом. Йому було підпорядковано КУ, голова якого отримав статус міністра [4, с.8–14; 10, с.51]. Це було відображено в прийнятому в червні 1946 р. урядом документі, названому третьою празькою угодою. За активної підтримки представників КПС її схвалила СНР. Поновлену після виборів СНР очолив Й.Летріх (ДПС), а КУ – Г.Гусак (КПС) [12, с.589; 10, с.51–52].

Підпорядкування центральним властям, згідно з трьома празькими угодами, по суті перетворило словацькі державні органи в безвладні установи.

У липні 1946 р. було створено новий уряд ЧСР, який очолив лідер КПЧ К.Готвальд. Із 26 постів цього уряду 9 посіли комуністи, по 4 дісталися національним соціалістам, соціал-демократам і словацьким демократам, а інші – людовцям і безпартійним. Комуністи отримали одну з посад віце-прем'єрів та очолили 7 провідних міністерств [2, с.441; 10, с.52].

Нова урядова програма була спрямована на зміцнення “народно-демократичного ладу” і врахування національних особливостей країни в переході до соціалізму. Такої тактики домагалися комуністи під впливом свого лідера К.Готвальда. Вважаючи необхідним у побудові соціалізму брати до уваги національну специфіку ЧСР, він твердив, що “ми переживаємо в нашій республіці своєрідний розвиток, який не можна втиснути в який-то шаблон і при якому ми повинні шукати наші власні шляхи, наші власні методи, нашу чеську і словацьку політику...” [1, с.11]. Отже, К.Готвальд допускав можливість іншого шляху при переході до соціалізму, ніж радянський.

Спочатку Й.Сталін визнавав можливим у країнах “народної демократії” у побудові соціалізму зважати на їхні особливості. Однак згодом він заперечував подібні ідеї, стверджуючи, що ці країни повинні розвиватися за радянським зразком [3, с.113].

У Чехословаччині все більше виявлялися ознаки тоталітарного режиму, який, як і в ряді інших держав, був названий “народною демократією”. Уряд країни спрямовував програму на зростання соціалістичного сектору й в основному орієнтувався на зв'язки із СРСР і з державами, які називали себе соціалістичними [3, с.113].

За зразком СРСР Чехословаччина запровадила централізоване планування розвитку економіки. 28 жовтня 1946 р. Е.Бенеш підписав закон про дворічний план відбудови й розвитку народного господарства на 1947–1948 рр. [3, с.113]. Цим планом передбачалося, порівняно з довоєнним часом, збільшити промислове виробництво на 10%, а в сільському господарстві досягти довоєнного рівня [10, с.53–54].

У 1946 р. було прийнято закон про обмеження земельної власності 150 га сільськогосподарських угідь або ж 250 га всієї землі [10, с.54].

У липні 1947 р. уряд ЧСР вирішив узяти участь у міжнародній конференції в Парижі, присвяченій “плану Маршала”, на яку він одержав запрошення. Чехословаччина прагнула скористатися цим планом для прискорення відбудови господарства. Необхідність цього зумовлювалася й тим, що до війни її економіка розвивалася в тісному зв'язку з економікою західноєвропейських країн.

Однак Й.Сталін зажадав, щоб чехословацьке керівництво скасувала своє рішення щодо участі в паризькій конференції [6, с.135–137]. Відмова від прийняття “плану

Маршала” посилила залежність уряду ЧСР від СРСР і посприяла втраті Чехословацькою економічних зв’язків із Заходом [11, с.59–60].

У вересні 1947 р. у Шклярській Порембі (Польща) на нараді дев’яти компартій було створено Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій (Комінформ) [10, с.59]. Його діяльність спрямовувалася на зміцнення монопольної влади комуністичних партій у кожній країні та посилення на них радянського впливу.

Участь КПЧ у створенні Комінформу сприяла її прагненню до монопольного становища в чеському суспільстві. З метою позбавлення впливу на нього ЧНСП, НП, ДП та інших політичних партій КПЧ повела проти них боротьбу. Передусім головний удар вона спрямувала проти ДП, яка мала сильні позиції в Словаччині. Її керівництво комуністи звинуватили в “легалізації людацтва” (прихильників забороненої Глінківської словацької народної партії) і намаганні підірвати безпеку країни. У вересні 1947 р. у пресі було опубліковано сфальсифіковане повідомлення про викриття “антидержавної змови в Словаччині” [10, с.60]. У намаганні розчленити ЧСР і відновити Словацьку державу були звинувачені видатні діячі ДП. Звинувачено було в антидержавній діяльності й ув’язнено віце-прем’єра Я.Урсіні [10, с.61]. Некомуністичним партіям не вдалося об’єднатися в боротьбі проти комуністів. Їх стосунки з КПЧ загострювалися.

У 1947 р., у зв’язку з небаченою посухою й ініціативою КПЧ, близько 35 тис. мільйонерів було зобов’язано сплатити податок для допомоги селу. На прохання чехословацького уряду Москва доставила в ЧСР на вигідних умовах 600 тис. т зерна. У ЧСР Радянський Союз також направив сировину для промисловості [12, с.588; 10, с.63–65]. Це посилювало вплив комуністів на населення, а також посприяло підтримці їхньої політики лівими силами інших партій. Опорою КПЧ були МВС і Корпус національної безпеки.

Зближення комуністів з незаможними прошарками населення на початку 1948 р. посприяло їхнім вимогам припинити махінації з текстилем в оптовій торгівлі, націоналізувати зовнішню й оптову торгівлю, продовжити націоналізацію промислових підприємств та обмежити приватне землекористування [10, с.65].

Обмежившись парламентськими формами боротьби, некомуністичні партії в Чехословацькій не змогли перемогти комуністів у здобутті влади, що підтвердилося лютовими подіями 1948 р.

1. Всесвітня історія. Країни Центральної та Південно-Східної Європи в 1943–1993 рр. : зб. матеріалів і метод. рек. для викл., студ., учнів та абітурієнтів. – К., 1993. – 94 с.
2. Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки) / В. П. Газін, С. А. Копилов ; [за ред. А. О. Копилова]. – К. : Либідь, 2004. – 622 с.
3. Коротка історія Чехії і Словаччини / за ред. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 167 с.
4. Кріль М. М. Суспільно-політичний розвиток Словаччини. 1945–1955 рр. : тексти лекцій / М. М. Кріль. – Львів, 1996. – 54 с.
5. Краткая история Чехословакии. С древних времен до наших дней / [отв. ред. А. Х. Клеванский и др.]. – М. : Наука, 1988. – 575 с.
6. Постолювський Р. М. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944–1953 рр.) : хрестоматія для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закл. України / Р. М. Постолювський, Є. П. Пугач, С. Ю. Страшнюк. – Х. : Бізнес Інформ, 2000. – 472 с.
7. Терехов В. П. Политика Чехословацкой национально-социалистической партии на начальном этапе национально-демократической революции (май 1945 г. – май 1946 г.) / В. П. Терехов // Славяноведение. – 1992. – № 3. – С. 53.
8. Хрестоматія по истории южных и западных славян : в 3 т. Т. 3 : Новейшая история / отв. ред. Д. Б. Мельцер, Г. И. Чернявский. – Мн. : Университетское, 1991. – 413 с.
9. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории : в 2 кн. Кн. 1. – М. : Наука, 2005. – 453 с.
10. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории : в 2 кн. Кн. 2. – М. : Наука, 2005. – 558 с.
11. Шик О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительности / Ота Шик ; пер. с чеш. – М. : Прогресс, 1991. – 391 с.
12. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття : підруч. для вищ. навч. закл. / В. Яровий. – К. : Генеза, 2005. – 816 с.

В статье анализируются политическое и социально-экономическое положение, международные отношения в Чехословацкой Республике в первые годы после Второй мировой войны. Отражено, что на демократизацию общественно-политической жизни Чехословакии отрицательно повлияло навязывание ей советского опыта социалистического строительства.

Ключевые слова: политическое положение, демократизация, плановая экономика, социальная политика.

The article has the analyses of the political, socio-economic situation, interethnic relations in Czechoslovakian republic during the first years after the Second World War. The author shows that the obtrusion of Soviet experience of socialist building has had a negative influence on socio-political life of Czechoslovakia.

Keywords: political situation, democratization, planned economy, social policy.

УДК 329.052
ББК 66.024.26

Микола Геник

УТВЕРЖДЕННЯ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ПОЛЬСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ

Проблема української державності була одним з пріоритетних питань у польських концепціях визвольної боротьби та розглядалася як ключова передумова для розпаду СРСР і формування нової системи безпеки регіону. Поразка “Solidarności” послужила могутнім стимулом для усвідомлення польською опозицією необхідності підтримки визвольних рухів східних сусідів та координації антитоталітарної боротьби. Послідовна підтримка польською опозицією ідеї української державності створила надійну платформу для польсько-українського примирення.

Ключові слова: польська опозиція, українська державність, українсько-польське примирення.

Досягнення Гельсінських домовленостей 1975 р. створило нові умови для перспектив визвольних рухів Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). Незацікавленість західних демократій в активній підтримці визвольної боротьби народів з-за “залізної завіси” і глибокі кризові явища в соціалістичному таборі детермінували перехід ініціативи визвольної боротьби від еміграції до антитоталітарних опозиційних рухів. Проблема української незалежності й державності розглядалася як ключове питання для розпаду СРСР та формування нової системи безпеки регіону.

Українське питання завжди було предметом дискусій у польській політичній думці, однак воно актуалізувалося з наближенням краху соціалістичного табору й розпаду СРСР. У польській політичній думці викристалізувалося два напрями стосовно ставлення до проблеми української державності, які загалом були продовженням лінії Р. Дмовського та Ю.Пілсудського.

Ідеолог ендеків Є.Гертих деякий час пропагував у паризькому місячнику “Noguzonty” концепцію фінляндизації Польщі, тобто нейтральність щодо Росії. Із часом його погляди стали еволюціонувати та чіткіше кристалізуватися в напрямку польсько-російського союзу, умовою якого мало би бути невтручання Польщі в національні проблеми східного сусіда. У травні 1982 р. у своїй праці “Co govic” він писав: “На мою думку, інтереси Росії полягають у тому, щоб поза її західним кордоном існувала дружня країна, яка гарантуватиме їй безпеку перед можливим нападом у разі її заабсорбування в конфлікти на інших її кордонах чи у внутрішні клопоти... Також інтереси Польщі полягають у тому, щоб бути союзною з Росією державою й мати в ній на випадок збройної чи дипломатичної загрози запліччя й опору (...) Це означає не бути осамітненими або ще гірше – відчувати загрозу з обох боків”. Показовим є передрук статей Є.Гертиха в польській проурядовій пресі, що було свідченням близькості поглядів комуністів та ендеків [43].

Стефан Кісілевський у статтях, опублікованих у “Kulturze”, “Zeszytach Historycznych” і “Res Publice”, продовжуючи лінію політичного курсу Р.Дмовського, обстоював тезу про геополітичну приреченість Польщі на проросійську політику для збереження державності. Його пропозиції зводилися до необхідності підтримки радянського “жандарма”, який оберігає Польщу від апетитів Литви, України й Білорусії. Ці погляди зустріли гостру критику Віктора Сукенницького. Він указував на основну помилку С.Кісілевського, яка полягає в ігноруванні існування окраїнних народів, оскільки насправді між Польщею й Росією розміщені Україна, Білорусія і Литва [6].

Різкій критиці погляди С.Кісілевського піддав Ю.Лободовський. “Пропозиція Кіселя є, по-перше, неморальна, оскільки засуджує на страти народи, які колись співіснували з нами в старій Речіпосполитій. По-друге, відмовляючись від цих народів, тільки відкладає в часі езекуцію польського народу. Коли московський жандарм перетравить литовців, українців і білорусів, прийде час на поляків. (...) Його основоположна концепція, що в Радянському Союзі немає вже народів, бо протягом шістдесяти років виник єдиний радянський народ, є абсолютно неслухна, створена ad majorem Rusiae gloriam, тобто вимагає заперечення як з мериторичної, так і з моральної точки зору” [51].

Ця проблема піднімалася також у редакційній статті “Kultury”. “Твердження, – значалося, – що незалежність Польщі можлива тільки в рамках теперішнього союзу й дружби із СРСР рівнозначне твердженню, що незалежність Польщі взагалі неможлива” [2]. На переконання Є.Гедройця, найважливішою проблемою є створення Української держави, яка була би буферною країною між Польщею й Росією. Така геополітична композиція давала б Польщі можливість маневру: “І це є питання життя і смерті польської держави”. В інтерв’ю Радіо Вільна Європа Є.Гедройц висловив думку, що польська незалежність можлива за умови перемоги опозиційних рухів у сусідніх країнах. “Польща має шанси повернути незалежність тільки тоді, коли феномен “Солідарності” знайде відгук і послідовників у країнах народної демократії й радянських республіках” [17; 61].

Станіслав Свяневич помічав наростання проблеми повної незалежності України, Білорусії й Балтійських держав і надавав цій проблемі великого значення. Підкреслюючи важкість передбачення впливу цього процесу на польсько-російські відносини, С.Свяневич пов’язував визволення Польщі й усієї Центрально-Східної Європи зі змінами в СРСР [66]. Ромуальд Місюнас з Вільямс Коледж у своїх враженнях з відвідання ПНР відмічав популярність ідей Ю.Мерошевського серед варшавської інтелігенції, зокрема, стосовно необхідності незалежної Литви, Білорусії й України як буфера для забезпечення незалежності Польщі [52, р.8].

Результатом Гельсінських домовленостей стала поява опозиційних рухів у країнах Центрально-Східної Європи: Польського незалежницького порозуміння, Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод і т. д. У липневому номері “Kultury” за 1976 р. було опубліковано програму Польського незалежницького порозуміння, 14-й пункт якої стосувався східної політики. У програмі висловлювалася підтримка незалежницьких прагнень неросійських народів СРСР і стверджувалося, що східним сусідом Польщі є не Росія, а Україна, Білорусія й Литва. Із цими країнами поляків єднало кількасотлітнє співіснування, більш або менш мирне, інколи заколочуване надмірною експансивністю поляків, але добровільне, у рамках однієї держави – Польської Спільноти Народів. Український, білоруський, литовський і латвійський народи не є незалежними, їх насильством включено до Радянського Союзу й піддано гострому політичному, ідеологічному й релігійному тиску та русифікації. “Багатовікова спільність не дозволяє дивитися на це байдуже, чи з мовчазним співчуттям. Висловлюємо гарячу солідарність та підтримку намаганням тих народів усамостійнитися від російського насильства. Ми повинні підтримувати їх прагнення в міру наших можливостей” [7, с.5].

Появу опозиційних рухів Я.Новак-Єзьоранський оцінював як можливість організації спільного фронту й співпраці з українцями, литовцями та іншими етнічними гру-

пами [47, s.468; 68]. Польський опозиційний рух із початку свого існування усвідомлював значення незалежницьких рухів народів СРСР. У першому номері підпільного часопису “Głos” у жовтні 1977 р. було вміщено статтю Яцека Куроня, Антоні Мацеревича й Адама Міхніка “Sprawa polska – sprawa gósyjska”. Автори, зокрема, стверджували: “Гарантією суверенності Польщі є суверенність народів, які відділяють нас від Росії, і політика, спрямована проти суверенності цих народів, є антипольською. (...) Сьогодні, коли в Україні й Литві щораз посилюється боротьба за демократичні свободи, а російська демократія відважно з нею солідаризується, гасло “За вашу і нашу свободу” є більше, ніж будь-коли досі, єдиною реалістичною програмою суверенності Польщі”. Польська демократична опозиція вбачала своє завдання в поборюванні ксенофобії й шовінізму у власному народі та підтриманні розуміння незалежницьких прагнень українців, литовців і білорусів [62, s.1, 4].

Значення української державності для безпеки Польщі усвідомлювали діячі польської опозиції. Яцек Куронь заявив, що “поки нема незалежної України, не може бути незалежної Польщі” [1, с.127]. У декларації Конфедерації незалежної Польщі (КНП) від 1 вересня 1979 р. стверджувалося, що зі спільного минулого й польської національної традиції “виникає почуття співвідповідальності за свободу й успіх народів, з якими поєднала нас історія і які мають право на самовизначення” [25; 35; 36; 37; 39].

Важливу роль для усвідомлення спільності антитоталітарної боротьби народів ЦСЄ відіграло Звернення І з’їзду “Solidarność” до трудящих Східної Європи, ухвалене 7 вересня 1981 р. [26–30; 60, s.94–95] на завершення 1 туру [24]. Згідно з твердженням історика Є.Гольцера, пропозиція Звернення до трудящих Східної Європи вийшла від члена Комітету оборони робітників Яна Літинського й знайшла підтримку Анджея Гвязди та була прийнята без дискусії [3; 34; 40, s.9]. Відповідаючи на запитання Яна Якубовського про те, чи не забагато фронтів відкрила собі “Solidarność” ухваленням заяви, Л.Валенса розглядав її як перехоплення у комуністів гасла “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” [21].

Звернення І з’їзду “Solidarność” до трудящих Східної Європи викликало великий резонанс у світі. Закордонна преса кваліфікувала Звернення провокуючим і шкідливим [23]. “Washington Post”, “The Scotsman” і “Le Figaro” оцінювали його як спробу поширення профспілкового методу боротьби на весь соціалістичний табір. “Le Monde” обмежилася констатацією основних положень. “New York Times” кваліфікував звернення як непередумане й ухвалене в стані ейфорії. “Süddeutsche Zeitung” звертав увагу на відсутність передумов для експорту польського досвіду на інші країни табору, хоча припускав, що лідери “Solidarność” можуть краще орієнтуватися в настроях суспільств Східної Європи. “Times” і “Le Soir” називали звернення “політичним, демонстраційним і ризикованим актом” та оцінювали його як провокацію радикальних елементів “Solidarność” проти радянської моделі [10].

Пізніше Є.Гедройц згадував, що “Звернення до народів Східної Європи” І з’їзду “Солідарності” було “випадковим, одразу атакованим всіма, самою опозицією. Це був висік, який вважався несерйозним і непередбачуваним” [55, s.13]. На думку професора А.Фрішке, “Звернення до народів Східної Європи”, яке оцінювалося як нерозважне в перспективі політичної гри з комуністами в 1981 р., виявилось позитивним у будівництві іміджу Польщі в сусідніх країнах. “Військовий стан, розміри підпільного руху опору зміцнили цю симпатію. Була вона також додатково збуджувана завдяки активності тих середовищ, які, власне, тоді почали більш зрілі спроби пізнання сусідніх народів, їх проблем і приготувалися більш систематично до діалогу з ними” [42, с.262].

У привітанні з’їздові від дисидентів СРСР говорилося, що боротьба профспілки “Solidarność” є також їхньою боротьбою та про пов’язаність успіху цієї боротьби з демократичними змінами з другого боку Буга [22]. Слід звернути увагу, що Яцек Куронь у своїх спогадах зазначав, що польська опозиція найбільше зробила в напрямі зближення із чеським, словацьким і російським народами. “Натомість небагато, у сумі, коли

йдеться про українську справу. Це не означає, що ми могли зробити більше, часу було мало, а завдань багато”. А.Романовський вважав це наслідком почуття реалізму діячів КОРУ, оскільки будь-які декларації стосовно української незалежності небезпечно звучували б поле польського маневру [20, k.428; 62, s.4].

Події польського антитоталітарного опору знаходили живий відгук у країнах радянського табору, особливо, згідно зі спостереженнями Ч.Кіянки, в Україні. Ідеї та символіка “Солідарності” проникали через польський східний кордон і були популярними в СРСР. Ч.Кіянка виступав прихильником союзу народів, які перебували під радянським домінуванням. “Єдиним реальним шансом є спільний союз, який повинні започаткувати два найчисельніші з поневолених народів – поляки й українці. Народи ці були в союзі в минулі віки. Історія вчить нас, що кожний розрив цього союзу мав фатальні наслідки для обох сторін” [18; 49, s.21–22].

Заборона діяльності “Solidarność” і запровадження військового стану радикалізувало польську опозицію, зокрема, у питанні конструювання нового геополітичного устрою, який створив би умови для польської незалежності. Існування незалежної України розглядалося як невід’ємна умова нової системи безпеки. Від 1982 р. “Niepodległość” відстоювала геополітичну перебудову ЦСЄ. У дискусії із С.Братковським, який пропагував обмежену суверенність Польщі взамін за згоду Москви на ліквідацію комуністичного устрою та збереження існуючої рівноваги сил для гарантування польських кордонів, “Niepodległość” заявляла, що для здобуття незалежності необхідно, навпаки, ліквідувати Ялтинську систему, що створить умови для визволення країн “народної демократії” і західних колоній Росії (України, Білорусії й Балтійських держав). Новий устрій регіону уявлявся як демократична Конфедерація (союз держав ЦСЄ, у якому Польща відігравала б роль, подібну до ролі об’єднаної Німеччини в ЄЕС). Передумовами цих змін були три фактори:

- 1) усунення Росії/СРСР з етнічно не-російської Європи;
- 2) ослаблення функцій державних кордонів і надання права всім зацікавленим до проживання там, де захочуть, наприклад, німцям у Польщі, полякам у Німеччині, Україні й т. д. (німці Ельзасу й Лотарінгії не прагнуть до їхнього відірвання);
- 3) визнання повних національних і громадянських прав представникам усіх національностей без огляду на місце проживання” [58, s.11–13].

Аналізуючи можливості отримання незалежності держав ЦСЄ, публіцист “Niepodległości” виділяв 4 варіанти:

1. Безконфліктний вихід Совітів із ЦСЄ.
2. Конфлікт наддержав (війна).
3. Внутрішній розпад СРСР.
4. Національні повстання одночасно у кількох країнах Табору”.

Найбільш імовірним вважалося поєднання двох останніх варіантів. Успіх національних повстань залежить від його підтримки іншими країнами, а ізольований виступ приречений на поразку. При цьому важливого значення надавалося національному повстанню в Україні.

Можливості збереження державності й незалежності для держав ЦСЄ існували тільки в рамках системи союзів. Віссю союзу мали б стати Польща й Україна, приєднання інших держав зміцнило б його. Оборонно-військовий, але не економічний союз Польщі, України, Литви, Латвії й Естонії був би вигідним також для інших держав “народної демократії”, забезпечуючи рівновагу між ЦСЄ, Росією й Німеччиною.

Політичні ідеологи “Niepodległości” виділяли 4 напрями польської політичної думки у ставленні до східної політики:

1. Прихильники реалізації Ялтинських домовленостей у вигіднішій для Польщі формі в рамках східного блоку (представники демократичного соціалізму й демократичного комунізму, А.Міхнік, С.Братковський, С.Кісілевський, Я.Кусьнерек).

2. Прихильники підтримки незалежницьких рухів і визнання права на самовизначення (Декларація Солідарності).

3. Прихильники першочергового повалення комунізму (Ю.Мерошевський).

4. Прихильники важливості національних революцій над соціальними (“Niepodległość”) [53, s.20–25; 54, s.182–192].

Новий геополітичний устрій регіону уявлявся як федерація чи конфедерація ЦСЄ, до якої ввійшли б Польща, Україна, Білорусія, Литва, Латвія, Естонія, Чехословаччина, Угорщина, Румунія й, можливо, Югославія, Болгарія й Албанія. “Створення нового Європейського Об’єднання становило б поряд з Росією і Західноєвропейським Союзом, третю економічну, політичну і військову силу, яка б спільно захищала інтереси цих народів. (...) Держави Центральної і Східної Європи уклали б між собою угоди, які сформували б економічний і паспортний союз, гарантували б політичні і культурні свободи національних меншин, створили б можливості вільного оселення в кожній державі, обраній громадянином”.

До складу Спільноти Центрально-Східної Європи Ліберально-демократична партія “Niepodległość” (ЛДПН) зараховувала Україну, Латвію, Литву, Естонію, Білорусію, Чехословаччину, Угорщину, Румунію й, можливо, Югославію. Нова структура поряд з Росією і Західноєвропейським Союзом становила б третю економічну, політичну й військову силу, яка б спільно захищала інтереси об’єднаних народів. Держави ЦСЄ повинні б укласти між собою угоди про економічний і паспортний союз, гарантування політичних і культурних свобод національних меншин та створити умови вільного оселення в будь-якій державі за вибором громадянина. Розв’язання проблеми національних меншин ЛДПН убачала також у підписанні конвенції про подвійне громадянство [34; 40, s.11].

Програма ЛДПН вимагала перекреслення постанов пакту Ріббентропа–Молотова та домовленостей Великої Трійки в Тегерані, Ялті й Потсдамі, які стосувалися Польщі. Заперечувалася роль СРСР як гаранта польських кордонів. ЛДПН пропонувала укласти угоди з незалежними державами: Україною, Білорусією й Литвою, відрікаючись від колишніх польських східних територій за наявності відмови їх від територіальних претензій до Польщі [31; 32; 38; 57]. Інспіроване ЛДПН видання “Самостійник” друкував текст листівки, яка нібито розповсюджувалася в УРСР. У ній порушувалося питання війни в Афганістані. Закликаючи українців відмовлятися від служби в Радянській армії, автори листівки зазначали: “Сучасна боротьба афганців – в інтересі українського народу, бо вона є одним нерозривним вузлом у широкому процесі прагнень і боротьби поневолених Москвою народів за національну, політичну й соціальну свободу, за державну демократичну свободу” [5, с.8–9; 34].

Послідовним прихильником української незалежності була КНП та її лідер Л.Мочульський. Взаємовідносини народів на північ від Карпат пропонував побудувати на федералістичних принципах, подібних до І Речіпосполитої: “Якщо на цьому просторі укладемо стосунки між нами без конфліктів, усобиць і ворожості, то створимо потенціал, який зрівноважить те, що на схід від нас, і те, що на захід від нас”. Він наводив приклад взаємозалежності незалежності народів ЦСЄ – після втрати Україною державності в 1920 р. Польща змогла проіснувати тільки 19 років [34; 50, s.6–7]. Л.Мочульський брав участь у зборах ОУН 1 лютого 1987 р. у Лондоні, про що було поміщено замітку в номері “Kultury” за липень-серпень. Пізніше Е.Прус різко нападав на Л.Мочульського, обвинувачуючи його в проукраїнській орієнтації. Особливе роздратування викликала фраза Л.Мочульського, проголошена на з’їзді партії в Гожові 22 січня 1991 р. – “Не буде вільної Польщі без вільної України” [4; 8].

Один з лідерів КНП Анджей Іздебський стверджував, що дорога до вільної Польщі, України, Білорусії й Литви веде через взаємне пробачення провин і погляд у майбутнє, а не в минуле. “Там, за Бугом, Збручем і Дніпром немає вже ворогів Польщі.

Українці, які пережили десятки років у радянському “раю”, – це наші союзники. Польща є їхньою надією” [34; 45, s.20–22].

На етапі розпаду соціалістичного табору та дезінтеграції СРСР практично всі політичні сили Польщі були змушені визначитися зі своїми позиціями в справі формування нових геополітичних реалій. Віктор Никель вважав безперспективним висування в нових історичних умовах концепції федерації Польщі з Україною, Білорусією й Литвою, оскільки східні сусіди цю пропозицію оцінюють як ідею польського імперіалізму й тому вона є політичним самовбивством. Суверенно налаштованим і прагнучим до самовизначення українцям, литовцям чи білорусам однаково, хто ставить під сумнів їхнє право на незалежне існування: росіяни в рамках радянізації чи поляки в рамках федерації [56, s.65].

У ставленні до української незалежності Є.Таргальський виділив два табори польського політикуму: поміркований і радикальний. Поміркована течія (реформатори в ПОРП, церковні й національні кола) виступала за тиск на комуністів й отримання поступок. Вона передбачала перетворення СРСР у Росію й досягнення домовленості з нею, тому рекомендувала не робити ставку на розвал імперії й не підтримувати самостійницьких прагнень поневолених народів. Радикальна течія, виходячи з неможливості співіснування тоталітарної держави й демократичного суспільства, виступала за самостійність усіх народів радянського табору [33].

На XXV конгресі ППС була висунута концепція блоку держав ЦСЄ, який розглядався як партнер об’єднаної Західної Європи та великого російського ринку. Пріоритетом польської політики вважалася тісна співпраця з Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Литвою, Латвією, Естонією, Україною і, можливо, Білорусією. Євро- та євроатлантична інтеграція кваліфікувалася далекосяжною метою [15, s.7]. Проект програми ППС, який розробив В.Добжанський, передбачав, що в близькому майбутньому сусідами Польщі на сході стануть визволені литовський, білоруський й український народи [11; 12; 13, s.7–8; 59, s.24–25]. У програмних тезах віталосся прагнення Литви, Білорусії й України до здобуття незалежності [14].

Представляючи погляди журналу “Nowa Koalicja” і Комісії до справ національних меншин Громадянського Комітету, її секретар Гжегож Костжева відмітив необхідність взаємного визнання права на суверенність. При цьому він підкреслив, що право Польщі на суверенність східні сусіди не ставлять під сумнів, тоді як деякі польські політичні рухи не схильні визнавати це право за українцями, білорусами чи литовцями [19; 67].

КНП здійснювала тиск на польський уряд з метою активнішої політики стосовно східних сусідів, які проголошували свою незалежність. А.Іздебський пропонував призначити польських послів до Києва, Вільна й Мінська. Модель гарантування безпеки він вбачав у 100-мільйонному блоці Польщі, України, Білорусії й Литви. При цьому навів висловлювання з інтерв’ю провідника ОУН на Волині Ярослава Гайваса, даного А.Романовському, у якому стверджував, що Польща має великого сусіда на заході, Україна – на сході. Тому вони мусять пліч-о-пліч захищати свою державність [34; 46, s.3; 48].

КПН була серед політичних сил Польщі, які підтримували проголошення незалежної України. 27 серпня 1991 р. Л.Мочульський звернувся з відкритим листом до президента Л.Валенси, в якому оцінював проголошення державної незалежності як великий історичний факт, що основоположно вплине на всю Європу. “Не можна нам запізнитися з визнанням Республіки Україна. РП повинна стати першою державою, яка це здійснить і налагодить з Республікою Україна повні дипломатичні відносини. Візьмемо таким чином так необхідну ініціативу у формуванні нового ладу в Центральній Європі й, сприяючи створенню нового геополітичного устрою, найкраще подбаємо також про наші національні інтереси”. Обґрунтовуючи необхідність підтримки Польщею укра-

їнської незалежності, Л.Мочульський заявляв, що “якби виявилось, що у вирішальний момент Польща не зможе стати поруч з братньою Україною – втрати для нас, для Європи, для миру були б незлічими” [9].

Таблиця 1

Підтримка ідеї української незалежності в польському суспільстві

Роки	1955		1969		28. VII. 1990		31. VIII. 1991		06. XII. 1991	
	к-сть	у %	к-сть	у %	к-сть	у %	к-сть	у %	к-сть	у %
За		бл. 50	41	78,85	175	73,22	218	88,26	360	94,49
Проти			6	11,51	9	3,76	6	2,43	5	1,31
Не визначилися (утрималися)			5	9,61	55	23,01	23	9,31	16	4,20
К-сть респондентів	18	100	52	100	239	100	247	100	381	100

Цікавою видається спроба проаналізувати кількість прихильників української незалежності в польському суспільстві. Усвідомлюючи певні похибки й неточності такого методу, узято за основу дані анкет “Kultury” 1955 р., лондонських “Wiadomości” 1969 р. і голосування в Сеймі 1990–1991 рр. стосовно Декларації про незалежність й Акта проголошення незалежності України. На їхній основі можна стверджувати стабільне зростання в середовищі польської еліти переконаності в необхідності існування Української держави [16; 41; 44, s.3–10; 63; 64; 65].

Проблема української державності була пріоритетним питанням у польських концепціях визвольної боротьби. Поразка “Solidarności” послужила могутнім стимулом для усвідомлення польською опозицією необхідності підтримки визвольних рухів східних сусідів і координації антитоталітарної боротьби. Послідовна підтримка польською еміграцією та опозицією ідеї української державності створила надійну платформу для польсько-українського примирення.

1. Витвицький В. Про польську онову / Василь Витвицький // Сучасність. – Мюнхен, 1981. – Ч. 10 (250). – Жовтень. – С. 127.
2. Головской В. “Культура” о соседях / Валерий Головской // Новое русское слово. – 1981. – 20 сентября.
3. Інтерв’ю з Б. Скарадзінським. – Подкова Лесьна, 2006. – 15 серпня.
4. Інтерв’ю з Лешком Мочульським. – Варшава, 2007. – 18 січня.
5. Летучка, яку ми бачили на Україні: Українці! // Самостійник. Вісник українського незалежного слова. – 1986. – Вип. 4–5. – С. 8–9.
6. Н. Г. “Культура” № 7 (394) – 8 (395) (июль – август 1980) / Н. Г. // Русская мысль. – 1980. – 28 августа.
7. Польські красві демократи й українська проблема // Українське Життя (Чикаго). – 1976. – Vol. XXI, № 17. – 1 жовт. – С. 5.
8. Archiwum Akt Nowych (AAN), Konfederacja Polski Niepodległej (KPN), sygn. 17, npgn. Prus E. Bluff stulecia // Szczerbiec. – 1994. – № 1. – S. 11.
9. AAN, KPN, sygn. 2, npgn. Moczulski L. KPN żąda uznania przez Polskę niepodległości Ukrainy // BI KPN. – № 18. – IX. 1991. – S. 4.
10. AAN, NSZZ “Solidarność”. Region Mazowsze. Komisja Zakładowa przy Wydawnictwach Prasowych, Wydziałach Organizacyjnych i Administracji Stowarzyszenia “PAX” 1980–1984, sygn. 16, k. 1–13. Przegląd prasy zachodniej o zjeździe Solidarności.
11. AAN, PPS, sygn. 1, npgn.
12. AAN, PPS, sygn. 11, npgn. Dobrzański W. Program Polskiej Partii Socjalistycznej (Projekt). – Warszawa, 1990. – S. 28–29. mszp.
13. AAN, PPS, sygn. 11, npgn. Polska Partia Socjalistyczna. Program (Projekt). Opracowany przez zespół pod kierownictwem Rafała Chwedoruка. – Warszawa, 1995. – S. 7–8.
14. AAN, PPS, sygn. 11, npgn. Tezy programowe Polskiej Partii Socjalistycznej. – [B. d.]. – S. 12. mszp.

15. AAN, PPS, sygn. 12, npgn. Program PPS. – S. 7.
16. Les archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP). – Les coupures de presse (CP). – 1969. – Vol. 1.
17. AILP, CP. – 1984. – Vol. 4.
18. AILP, CP. – 1987. – Vol. 1.
19. AILP, CP. – 1989. – Vol. 4.
20. AILP, CP. – 1992. – Vol. 3. – K. 428.
21. Archiwum Ośrodka Karta (AOK). – Archiwum opozycji (AO), sygn. A/7.10.6, k. 130. 6 dzień obrad I Krajowego Zjazdu Delegatów, 10. IX. 1981.
22. AOK, AO, sygn. A/7.8, k. 1. Komitet Założycielski Wolnych Związków Zawodowych w ZSRR. Posłanie do I Krajowego Zjazdu NSZZ Solidarność.
23. AOK, AO, sygn. A/7A.11.1, npgn. Nasłuch radiowy, Wolna Europa, 26. IX. 1981.
24. AOK, AO, sygn. A/7A.11.2, npgn. Żołnierz Wolności, 29. IX. 1981.
25. AOK, AO, sygn. AO IV/13.1, k. 1. Deklaracja ideowa Konfederacji Niepodległej Polski. Warszawa, 1. IX. 1979.
26. AOK, sygn. A/7.2.1. Posłanie I Zjazdu Delegatów NSZZ “Solidarność” do ludzi pracy Europy Wschodniej.
27. AOK, sygn. A/7.3.2. Posłanie do ludzi pracy Europy Wschodniej // I Krajowy Zjazd NSZZ “Solidarność”. Dokumenty Zjazdu. Statut. Uchwała Programowa z Aneksami / Do użytku wewnątrzwiązkowego. – Gdańsk : Biuro Informacji Prasowej Komisji Krajowej NSZZ “Solidarność”, [1981]. – S. 94–95.
28. Archiwum Państwowe w Przemyślu. – NSZZ “Solidarność”, sygn. 133, k. 30 b). Do ludzi pracy Europy Wschodniej // Komunikat (Gdańsk). – № 9. – 8. IX. 1981.
29. Archiwum Państwowe w Rzeszowie. – Periodyki, wydawnictwa i druki ulotne opozycji politycznej, 1974–1989, sygn. 36.
30. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, sygn. IPN BU MSW II 1637, npgn.
31. Archiwum prywatne J. Targalskiego w Warszawie. Program Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodległość”. – Warszawa : Delikon, 1990. – S. 14–15.
32. Archiwum prywatne J. Targalskiego w Warszawie. Program Liberalno-Demokratycznej Partii “Niepodległość”. – Poznań : Wydawnictwo im. Lecha Zondka. – [B. d.]. – S. 12–13, 15.
33. Archiwum prywatne J. Targalskiego w Warszawie. Дарський Йосиф. Польські політичні партії й організації // Пертурбанції. – Варшава. – 1990. – № 2. – Зима. – С. 21–22.
34. Archiwum prywatne W. Mokrego w Krakowie.
35. Biblioteka Narodowa (BN), Dokumenty życia społecznego (DŹS), sygn. I 2 j. Teczka. Organizacje opozycyjne wg. miast P–Z. Deklaracja ideowa Konfederacji Polski Niepodległej. – Warszawa, 1. IX. 1979.
36. BN, DŹS, sygn. I 2 j. Teczka. Organizacje opozycyjne. 1979. Warszawa. Deklaracja ideowa Konfederacji Polski Niepodległej. – Warszawa, 1. IX. 1979.
37. BN, DŹS, sygn. I 2. Teczka. Partie polityczne. 1989–1990. Konfederacja Polski Niepodległej. Deklaracja ideowa. Statut. Program. – Warszawa, 1990. – S. 5.
38. BN, DŹS, sygn. I 2. Teczka. Partie polityczne. 1989–1990. Liberalno-Demokratyczna Partia “Niepodległość”. Program. – Warszawa : Delikon, 1990. – 27 s.
39. BN, DŹS, sygn. I 2. Teczka. Partie polityczne. Zag. ogólne. 1945–1988. III Kongres Konfederacji Polski Niepodległej. Uchwała polityczna. Dokumenty. – [Karlstad Sweden], grudzień 1984. – 19 s.
40. Boruta M. Problemy etniczne i polityka. Wybrane zagadnienia w opiniach środowisk niezależnych. Ludzie – Partie – Czasopisma / M. Boruta. – Kraków : Towarzystwo Pomost, 2000. – S. 11.
41. Co Pan(i) myśli w sprawach polskiej polityki niepodległościowej? Sprawozdanie z trzech ankiet / opracował Stanisław Zakrzewski // Wiadomości (Londyn). – 1969. – № 24 (1211). – 15. VI. – S. I–VI.
42. Friszke A. Spotkania, czyli “Zustriczi” / A. Friszke // Więź. – 1991. – № 11–12. – Listopad-grudzień. – S. 262.
43. Giertych J. Z którym sąsiadem sojusz? / Jędrzej Giertych // Żołnierz Wolności. – Warszawa, 1982. – № 233. – 9 września.
44. Hostowiec P. Wyprawa kijowska. Wyniki ankiety / P. Hostowiec // Kultura. – 1955. – № 12 (98). – S. 3–10.
45. Izdebski A. Między Niemcami a... / A. Izdebski // Opinia krakowska. Pismo II obszaru Konfederacji Polski Niepodległej. – Kraków, 1989. – № 43. – S. 20–22.
46. Izdebski A. O polską politykę wschodnią / A. Izdebski // Opinia krakowska. Pismo II obszaru Konfederacji Polski Niepodległej. – Kraków, 1990. – № 52. – S. 3.
47. Jan Nowak-Jeziorański – Jerzy Giedroyc. Listy 1952–1998 / wybór, opracowanie i wstęp Dobrosława Platt // Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich. I. – Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2002. – S. 478.
48. Jesteśmy skazani na współpracę // Tygodnik Powszechny. – 17. VI. 1990.
49. Kijanka Cz. Przyczynek do dyskusji o stosunkach polsko-ukraińskich / Czesław Kijanka // Opinia krakowska. – Kraków, 1987. – № 35. – S. 21–22.
50. Kwestia niepodległości jest sprawą jakości naszej polityki. Wystąpienie Leszka Moczulskiego na spotkaniu ze studentami wyższych uczelni krakowskich w kościele oo. Dominikanów w Krakowie w dniu 25.VI.

- 1987 r. // Opinia krakowska. Pismo II obszaru Konfederacji Polski Niepodległej. – Kraków, 1987. – № 34. – S. 6–7.
51. Łobodowski J. Rozkoszny Kisiel / Józef Łobodowski // Tydzień Polski. – 1981. – 13 czerwca.
 52. Misiunas R. History revisited: Reflections on a stay in Poland / Romuald Misiunas // Lituanus. The Lithuanian quarterly. – 1977. – Vol. 23, № 1. – P. 8.
 53. Morfeusz L. Polacy wobec kwestii wschodniej / Leszek Morfeusz // Niepodległość. – № 18/19. – VI–VII 1983. – S. 8–10; № 20. – VIII 1983. – S. 20–25.
 54. Morfeusz M. Polacy wobec kwestii wschodniej / Mieszek Morfeusz // Niepodległość. Wybór z pierwszych 28 numerów / opracował Józef Darski. – London : Polonia, 1985. – S. 182–192.
 55. Nasza okładka. Jerzy Giedroyc i dorobek paryskiej “Kultury” // Nowe książki. – 1991. – № 8. – Sierpień. – S. 13.
 56. Nykiel W. Przestrogi Juliusza Mieroszewskiego / Wiktor Nykiel // Pogląd. – 1990. – № 1/2. – Styczeń-luty. – S. 65.
 57. Open Society Archives, fonds 300. Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute, subfonds 8. Publications Department, series 3. Background Reports, sygn. 120-1-68. Independent Movement in Eastern Europe (An Annotated Survey) by Jiri Pehe. 17 November 1988. – P. 15. <http://www.osaarchivum.org/files/holdings/300/8/3/pdf/120-1-68.pdf>; <http://www.osaarchivum.org/files/holdings/300/8/3/text/120-1-68.shtml>.
 58. Polemiki. St. Bratkowskiego posłanie do L. Breźniewa // Niepodległość. Miesięcznik polityczny. – 1982. – № 3. – S. 11–13.
 59. Polska Partia Socjalistyczna. Dokumenty programowe. Uchwalone przez XXV Kongres PPS, Warszawa, 27–29. X. 1990. – Warszawa, 1990. – S. 24–25.
 60. Posłanie Pierwszego Zjazdu Delegatów NSZZ “Solidarność” do ludzi pracy Europy Wschodniej, № 17/81 // I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ “Solidarność”. Statut. Uchwała programowa z Anekssem. Dokumenty Zjazdu / Do użytku wewnątrzwiązkowego. – Gdańsk : Biuro Informacji Prasowej Komisji Krajowej NSZZ “Solidarność”, [1981]. – S. 94–95.
 61. Radio Free Europe. – 23.08.1984.
 62. Romanowski A. Przeciw fatalizmowi. Polska i Ukraina: przeszłość i perspektywy // Tygodnik Powszechny. – 1992. – № 28. – 12. VII. – S. 1, 4.
 63. Sprawozdanie stenograficzne z 1 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 25 i 26 listopada oraz 5 i 6 grudnia 1991 r. – Warszawa : Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, Kadencja I, 1991. – S. 204.
 64. Sprawozdanie stenograficzne z 37 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 26, 27 i 28 lipca 1990 r. – Warszawa : Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, 1990. – S. 386.
 65. Sprawozdanie stenograficzne z 71 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 29, 30 i 31 sierpnia 1991 r. – Warszawa : Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, Kadencja X, 1991. – S. 222.
 66. Swianiewicz S. Rosja a Polska / Stanisław Swianiewicz // Jedność (Sztokholm). – 1976. – № 9–10. – Jesień – zima. – S. 15–16.
 67. Zanim będziemy Europą. Z Grzegorzem Kostrzewą rozmawia Jerzy Stankiewicz // Tygodnik Polski. – Warszawa, 1989. – № 35. – 27.08.
 68. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Dział rękopisów, akc. 204/00, npgn. List J. Nowaka-Jeziorańskiego do J. Giedroycia 17. III. 1979.

Проблема української державності була одним з пріоритетних питань в польських концепціях визвольної боротьби і розглядалась як ключова передумовка для розпаду СРСР і формування нової системи безпеки регіону. Поразка "Solidarność" послужила потужним стимулом для усвідомлення польською опозицією необхідності підтримки визвольних рухів східних сусідів і координації антитоталітарної боротьби. Постійна підтримка польською опозицією ідеї української державності створила надійну платформу для польсько-українського примирення.

Ключевые слова: польская оппозиция, украинская государственность, украинско-польское примирение.

The Ukrainian independence issue was one of priority questions in the Polish conceptions of liberal struggle and was considered as one of preconditions for downfall of the USSR and shaping of a new security system of the region. The defeat of the “Solidarność” made the Polish opposition to understand the necessity of the support of the liberal movements of their eastern neighbours and coordination of anti-totalitarian struggle. Consistent support of the idea of the Ukrainian statehood by the Polish opposition has created certain platform for the Polish-Ukrainian reconciliation.

Keywords: Polish opposition, Ukrainian statehood, Ukrainian-Polish reconciliation.

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ РЕФОРМИ НА ВСЕУГОРСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ УСРП (20–22 ТРАВНЯ 1988 р.)*

У статті охарактеризовано причини скликання Всеугорської конференції УСРП, особливості її роботи, необхідності розробки всеохоплюючих реформ, що стосуються різних сфер життя соціалістичної Угорщини. Проаналізовано питання реформи системи політичних інститутів: шляхи оновлення роботи самої партії, розмежування функцій партійних, державних органів і громадських організацій, політичної гласності, демократизації соціалістичного суспільства загалом та ін.

Ключові слова: *однопартійна система, реформа політичної структури, плюралізм інтересів, демократизація угорського суспільства, гласність, внутріпартійна демократія, громадський контроль і самоуправління, партнерські взаємовідносини, захищеність прав громадян, інакомислячі, соціалістичний плюралізм, соціалістична система.*

Основні шляхи реалізації загальної реформи, що охоплюють як сферу економіки, так і політики, ідеології, які знаходились у центрі уваги партії й суспільства, стали предметом усебічної дискусії на форумі комуністів, який три дні працював у будинку Палацу профспілки будівельників на площі Парадів у Будапешті. Близько 900 делегатів, члени ЦК і Центральної контрольної комісії партії, наділеної правом вирішального голосу, що представляли понад 800-тисячну УСРП, обговорювали шляхи зміцнення головних інститутів соціалістичної системи УНР, їх реформування, корінних перетворень як в економічному, так і політичному житті країни. Серед більш ніж 150 гостей конференції була представницька делегація КПРС – партії, яка, задекларувавши “перебудову”, ні на крок не просунулась у питанні реформи політичних інститутів у себе вдома – СРСР.

Конференція, скликана в період між двома з’їздами на рубежі середини п’ятилітнього періоду, по суті мала надзвичайний характер, зумовлений напруженою соціально-економічною обстановкою, що склалася після XIII з’їзду УСРП (1985), необхідністю визначення шляхів розвитку соціалізму в УНР. Ще в кінці 70-х рр., коли стало зрозуміло, що в умовах нового господарського механізму, започаткованого економічною реформою 1968 р., динамічний розвиток економіки гальмується, крім ряду несприятливих впливів світового ринку помилковими рішеннями у сфері економічної політики, ЦК УСРП ужив заходів для поглиблення господарської реформи. Однак через їхній компромісний характер не вдалося досягнути кардинальних покращень економічної, соціальної ситуації в країні, яка погіршувалася наростаючою зовнішньою заборгованістю УНР. Частина партійного управління держави не захотіла чи не змогла, з огляду на свою заангажованість, позбутися застарілих уявлень про соціалізм, не бачила потреби оновлення економічних, політичних і громадських структур. “Не можна не враховувати й недоброчинного ставлення тодішнього радянського брежнєвсько-суловського консервативного керівництва до угорських реформ: у них бачили ревізійністські відхилення від “реального соціалізму”, мало не загрозу реставрації капіталізму. Під тиском Кремля з угорського партійно-державного керівництва прибрали реформаторів, у тому числі “батька угорської реформи” Реже Ньєрша, як раніше – у 1968 році – лідерів “празької весни” у ЧССР, гальмувались і самі реформи” [2, с.40].

У 1968 р. дефіцит державного бюджету склав 46,9 млрд форинтів, у 1987 р. – 35 млрд форинтів [6, с.4]. Сума чистого (нетто) зовнішнього боргу досягла до весни 1988 р. 12 млрд доларів. Це вдвічі більше від річного експорту країни з розрахунку в конвертованій валюті, а якщо рахувати й проценти, і ті кредити, що “не повернулися”, які Угорщина сама відпустила іншим, то заборгованість (брutto) склала 18 млрд доларів [1, с.61].

* Продовження. Початок див. у вип. II, IV–V, VI, VII, VIII, IX, X–XI, XII–XIII, XIV, XVI, XVII, 18, 19, 20, 21, 22, 23–24.

Поглиблення кризових явищ, яке спостерігалось в останні роки, вимагало всестороннього аналізу причин існуючих в економіці проблем і визначення заходів для їх подолання, повернення довіри до політики партії. УСРП вимушена була зайнятися ґрунтовним аналізом “розвитку” країни впродовж останніх п’ятнадцяти років. Ця аналітична робота, ініційована партією й проведена під її керівництвом із широким залученням державних органів і наукових організацій, була узагальнена в постанові листопадового (1986) пленуму ЦК УСРП, у якій ставилася вимога усунення перешкод на шляху оживлення економічного розвитку, підвищення рівня управління, забезпечення політичних, суспільних, організаційних і кадрових умов, необхідних для покращення роботи [4, с.109].

З’ясування причин економічних проблем привело до того, що партія виступила ініціатором проведення корінних перетворень як в економічній сфері, так і в політичному житті. 2 липня 1987 р. пленум ЦК УСРП прийняв політичну програму соціально-економічного розвитку, на основі якої уряд, який очолив К.Грос, розробив робочу програму стабілізації на період до 1990 р. й у вересні подав її на затвердження сесії Державних зборів УНР, яку вона схвалила. Однак реалізація визначених урядом у робочій програмі стабілізації завдань модернізації економіки, оновлення структури, прискорення реформ у суспільстві стримувалася повільністю й неефективністю функціонування політичної системи, суб’єктивізмом, нерозробленістю демократичних процедур. Тому насамперед необхідна була модернізація форм і методів діяльності партії, відмова від її втручання в усі сфери суспільного життя, приведення політичних інститутів на рівень поставлених завдань. “Розвиток соціалістичного суспільства вимагає, – відмітив М.Немет, – щоб у ході свідомого формування суспільних процесів партія, виконуючи керівну й ініціюючу роль, сприяла мобілізації суспільства на вирішення актуальних завдань” [4, с.113].

Неординарність ситуації, що склалася, необхідність радикальних й ефективних рішень для її усунення – переглянути намічені XIII з’їздом УСРП цілі в галузі розвитку економіки й життєвого рівня населення, привести їх відповідно до реальних можливостей, неминучість політики “затягування поясів” заради майбутнього спонукало партію скликати не звичайний пленум ЦК, а конференцію УСРП. Грудневий (1987) пленум ЦК УСРП висловився за проведення загальнопартійної конференції. На порядку денному передбачались обговорення завдань партії, пропозиції щодо розвитку політичної системи, а також розгляд кадрових й організаційних питань [3, с.112].

Питання керівної ролі партії, удосконалення роботи системи політичних інститутів у нових умовах активно обговорювали партійний актив, державні органи, наукові установи, масові організації й громадські рухи. У ході обговорення проекту резолюції партконференції, попередньо опублікованого в пресі, у більш ніж у 200 тис. виступах на адресу ЦК УСРП було направлено декілька тисяч пропозицій, які були широко використані в “Резолюції Всеугорської конференції УСРП про завдання партії в справі розвитку системи політичних інститутів”, у якій було визнано необхідним “скоординоване продовження і прискорення процесу суспільних і політичних реформ” [19, old.4].

В обговоренні тез ЦК до конференції взяла участь одна третина членів партії. УСРП ще не знала такої активності й гостроти дискусій. Її учасники намагалися з’ясувати, у чому полягали на даному етапі розвитку основні цінності й перспективні цілі соціалістичного будівництва. Стосовно деяких важливих питань у партії спостерігалась ідейна невизначеність, що вело до ослаблення політичної й організаційної єдності її рядів [5, с.4].

Заклики до більш самокритичного аналізу обстановки й політики останніх років поєднувалися з критикою на адресу вищого керівництва УСРП, вимогами про притягнення до відповідальності керівників, причетних до помилок і прорахунків [3, с.112].

Березневий (1988) пленум ЦК УСРП, підсумувавши обговорення в партійних організаціях актуальних завдань ідеологічної діяльності, тез ЦК УСРП про керівну роль партії й удосконалення системи політичних інститутів, закликав маси й громадські

організації розглянути проект резолюції, висловити свої думки й прийняв рішення скликати Всеугорську партійну конференцію 20 травня [5, с.4].

Особливістю партконференції була відсутність звітної доповіді ЦК. Досвід реалізації рішень XIII з'їзду УСРП, підбиття підсумків дискусії в партії були узагальнені у виступі Генерального секретаря УСРП Я.Кадара. Він запевнив, що УСРП бореться за досягнення історичних цілей робітничого класу, побудову соціалістичного суспільства, вірна союзницькій політиці дружби й союзу із СРСР, іншими державами соціалістичної співдружності. Вона готова сприйняти будь-які пропозиції, які служать справі соціалізму, від кого б вони не виходили, але виступає проти будь-яких спроб підірвати основи соціалістичного ладу.

Особливу увагу Я.Кадар приділяв проблемі проведення всеохоплюючої реформи системи політичних інститутів, яка знаходилася в центрі обговорення вже декілька років. Основні цілі політичної реформи, на його думку, це – зміцнення народної влади, соціалістичного ладу, розширення демократизму угорського суспільства [17, old.2].

Реформа політичної системи має сприяти зміцненню керівної ролі марксистсько-ленінської партії, оновленню її роботи. Вона передбачає більш точний розподіл завдань між партійними, державними органами й громадськими організаціями. Інтересам зміцнення соціалізму, а не його ослабленню повинні служити органи з представництва інтересів. Не можна допустити розколу профспілок і молодіжного руху. УСРП готова до оновлення, запевняв Я.Кадар, як у внутрішньопартійному житті, так й у своїй суспільній діяльності. У майбутньому вона має намір функціонувати переважно як політична партія, уважаючи своїм головним завданням забезпечення будівництва соціалістичного суспільства, служіння інтересам народу, а засобом реалізації своєї позиції – ідейне й політичне переконання [6, с.4]. У виступі Я.Кадара був узагальнений досвід реалізації рішень XIII з'їзду УСРП, підкреслювалося, що партія й надалі, залишаючись керівною і спрямовуючою силою суспільства, повинна оновити свою внутрішню роботу. “Ми хочемо більше соціалізму, а це означає більше демократії. Більше демократії – значить і більше відповідальності” [3, с.112].

Питання проведення всеохоплюючої реформи викликали жваве обговорення на партконференції: 50 осіб узяли участь у дискусії й 226 подали свої виступи в письмовій формі (за іншими даними, 231 делегат передав свій виступ у письмовому вигляді). По проекту резолюції, прийнятої конференцією, було висловлено 600 зауважень. Фактично дебати велися навколо трьох основних блоків питань: необхідність перемін, у тому числі кадрових; якнайшвидше оновлення роботи партії, всеохоплююча й радикальна реформа політичних інститутів; послідовне проведення всеосяжної економічної реформи.

Мовилося про те, чи буде, як уважав обраний на партконференції членом ЦК УСРП Б.Катона, збережена, хоч і з незначними змінами, попередня модель соціалізму, яка виникла в СРСР у 30-ті роки, що неодмінно відверне країну “від магістрального шляху розвитку людства”, або ж буде взятий курс на радикальну зміну існуючої системи [18]. Йшлося про відмову від сталінської моделі соціалізму. За словами члена Політбюро ЦК УСРП Я.Береца, вимагається не просто “модернізація наявного політичного механізму, а всебічне оновлення, реформа внутрішньої структури, функціонування політичної системи” [10, с.2]. У резолюції партконференції відмічалася важливість радикального вдосконалення уявлень про соціалізм, що історично склалися [19, с.2], конкретизації ряду основоположних економічних категорій [8]. Як підкреслював у своєму виступі І.Пожгаї, “правління в ім'я інтересів народу повинно бути замінено правлінням самого народу” [24, с.3]. Утягування в процес формування політики комуністів і безпартійних – прихильників соціалізму, указувалось у резолюції конференції, є одним із факторів, які забезпечують незворотність суспільних й економічних реформ, що проводяться в Угорщині [19, с.4]. Говорилося про втілення в життя того шляху розвитку, який, на думку відомого філософа-марксиста Дьйордя Лукача, докорінно відріз-

нявся як від побудованої в сталінський період монолітно-бюрократичної структури, так і маніпулятивного плюралізму буржуазної демократії й “полягав у старих традиціях робітничого руху, у концепціях й устремліннях комуни, демократії рад і громадського самоуправління” [9, с.45–46]. Самоуправління розглядалось як ефективна форма залучення представників народу до управління державою. Саме на цьому наполягав у своєму виступі на конференції член Політбюро ЦК УСРП Ф.Хаваші: “...ієрархічно побудована система повинна бути замінена, підкреслив він, самостійними формами самоуправління й самоадміністрування” [15]. І.Пожгаї твердив: “...громадяни, незалежно від партійної належності, уже приступили до будівництва соціалістичного суспільства знизу” [24]. Необхідність зміцнення різних форм самоуправління підкреслювалась у резолюції партконференції.

Політичною реформою підвищувалася роль рад, передбачалося перетворення їх у реальні органи соціалістичного самоуправління, розширення їхньої економічної самостійності; прийняття нового закону про місцеві ради [19, с.9].

Одним з основних принципів політичної реформи визнавалося положення про плюралізм інтересів, право різних прошарків населення на власні узаконені інтереси, які можна відстоювати й захищати. У резолюції партконференції відмічалось: УСРП визнає такий плюралізм інтересів, що засновується “на керівній ролі партії” [19, с.8], тобто соціалістичний плюралізм у рамках однопартійної системи. Партійні органи повинні враховувати думки й пропозиції громадських організацій, громадськості під час прийняття рішень політичного характеру [19, с.5]. Були намічені серйозні зміни в діяльності різних масових організацій, рухів, усіх інститутів соціалістичного плюралізму – Вітчизняного народного фронту (ВНФ), профспілок, комсомолу, громадських фондів, товариств. У 1986 р. в УНР було 6 570 різних товариств, які об’єднували у своїх рядах 2 304,5 тис. осіб [11].

Завданням ВНФ на даному етапі, за словами І.Пожгаї, повинно бути активне сприяння досягненню суспільної згоди, надання допомоги в оновленні державного права, зміні конституції, виборчого закону, виданні законів про референдуми й т. п. [24, с.4]. ВНФ відводилася роль важливого інституту соціалістичного плюралізму, який мав вирішувати ряд завдань, зокрема, сприяти встановленню національної єдності, посилювати вплив виборців на органи народного представництва, державної влади, захищати громадянські права та ін. [19, с.10].

Угорський комуністичний союз молоді (УКСМ) мав посилити роботу з молоддю. Усі спроби розколоти масові організації, створення в травні 1988 р. Демократичної профспілки наукових працівників, політичних молодіжних організацій у зв’язку з утратою в останні роки впливу на деякі прошарки молоді (студентства та ін.) УКСМ був підданий критиці, зокрема, у виступі Я.Кадара [17, с.2]. УКСМ визнавався єдиною політичною організацією угорської молоді, на яку покладался ряд завдань щодо забезпечення інтересів молоді, створення самоуправлінських гуртків, клубів й об’єднань [19, с.10].

Центральне питання політичної реформи в УНР – питання про роль і місце партії в суспільстві розглядалося в рамках однопартійної системи. “На партконференції, – відмітив член-кореспондент Угорської академії наук Р.Хох, – навіть і не заходила мова про відмову від керівної ролі УСРП у суспільстві, від соціалістичної системи” [7, с.12]. Високопоставлені делегати партконференції із числа керівного ядра партії Я.Кадар, К.Грос, Я.Берец критикували тих, хто, як висловився у своєму виступі на конференції К.Грос, “... уважають, що однопартійна система не виправдала себе й що доказують – ось тому служать нинішні проблеми. Вони говорять – хай буде декілька партій...” [13, с.1]. Цей погляд відображений у резолюції партконференції, у якій, наприклад, відмічалось, що свою керівну роль УСРП виконує в умовах історично виниклої однопартійної системи, і тому вихідною умовою продовження всеохоплюючих реформ є оновлення її діяльності [19, с.5]. Один із важливих аспектів політичної реформи – принцип розділення сфер діяльності й відповідальності між партією, державою, законодавчими органами

й громадськими організаціями стосувався якраз удосконалення керівної ролі партії відповідно до назрілих потреб. Послідовне втілення в життя принципу розділення сфер діяльності й відповідальності між різними інститутами угорської політичної системи мало на меті усунення паралельності в роботі партійних і державних органів, що привело, на думку головного редактора журналу “Партелет” Ш.Лакош, до розмивання відповідальності, до зниження ефективності виробництва [23].

У результаті політичної реформи функція конкретного керівництва соціалістичним будівництвом буде передана уряду, відповідальному перед парламентом країни, партія ж, відмітив у своєму виступі на партконференції член Політбюро ЦК УСРП М.Немет, нестиме відповідальність перед суспільством і своїми членами за розроблену нею загальну концепцію розвитку [22, с.5]. Важливо, щоб вона відповідала не за кожну дрібницю, а за все в цілому. “Партія повинна перетворитись із партії адмініструючої в партію керуючу”, – відмітив перший секретар обкому УСРП області Зала Ф.Ковалич [21]. Політичною реформою, якою розмежовувалися функції партійних і державних органів, масових організацій, значно підвищувалася роль парламенту в політичному житті, самостійність і відповідальність уряду – зростала його роль у формуванні політики країни; щоб він, як указував напередодні партійної конференції в інтерв’ю К.Грос, був здатним чутливо реагувати на вимоги реальних подій кожного дня, міг, якщо потрібно, ризикувати, піти на конфлікт, у той самий час повністю відповідаючи за свої дії [14, с.3]. У резолюції партконференції відмічалася необхідність дальшої перебудови роботи Ради міністрів, розділення сфер діяльності між партією й урядом [19, с.8–9].

Важливим елементом політичної реформи в УНР стала демократизація внутрішньопартійного життя, зміна форм і методів партійної роботи. У ході дискусії порушувалися питання, які до певної міри свідчили про намагання (хоч і дуже несміливі) відмовитися від окремих традицій організаційної побудови моделі партії більшовицького типу. У деяких виступах піддавався критиці принцип демократичного централізму як застарілий, що не відповідав вимогам сучасності [21], дозволяв ще в зародку душити й знищувати здорові ініціативи й пропозиції, які народжувалися знизу; піднімалися питання єдності в УСРП, фракційності, ролі меншості в партії. Із цих питань розгорнулася гостра дискусія, висловлювалися різні думки. І.Пожгаї, наприклад, відмітив: “Там, де єдність ритуальна й монолітна, вона – слуга влади, а не прогресу... там, де єдність має творчий характер, там дискусія – засіб оновлення” [24, с.3]. Я.Кадар, висловившись на захист прав меншості в партії, у той самий час підкреслив недозволеність створення в партії фракцій [10, с.3]. Член ЦК УСРП, голова Всеугорської ради виробничих кооперативів І.Сабо відмітив, що думка меншості може перетворитися в думку більшості [26]. Делегат партконференції І.Ч.Фейешне внесла пропозицію дозволити вільне формування в партії різних платформ і груп, що виступають з альтернативними пропозиціями [12]. Відомий учений Р.Хох порушив питання про можливість і доцільність існування свободи дій, різних платформ в УСРП. Вимагав і більш широкої гласності в роботі партії, її керівництві [7, с.12]. Я.Берец висловив думку, що свобода платформ у партії фігурує вже в самому понятті соціалістичного плюралізму, і повідомив, що редакційна комісія партконференції визнала питання на поточний момент неактуальним [10, с.3]. У резолюції партконференції частково були враховані висловлені делегатами ідеї. Відмічалось, що єдність у партії не є моноліт, назавжди даний, вона повинна постійно відтворюватися. Члени УСРП, які під час обговорення або прийняття рішення в конкретному питанні опиняються в меншості, мають право домагатися повторного обговорення його на партійних форумах. Але “не мають права організовувати фракції для підтримки своєї особливої думки”, зобов’язані у своїх виступах перед безпартійними дотримуватися офіційного погляду партії, виконувати діючі її рішення, у разі відсутності офіційного рішення УСРП у тому чи іншому питанні або до моменту прийняття рішення члени партії можуть відкрито виступати зі своєю позицією.

Для зміцнення єдності в УСРП було запропоновано створити механізми інформування членів партії про прийняті рішення, причини, що їх зумовили, а також про висловлені альтернативи [19, с.5–6].

У заключному документі конференції відмічалось, що партія будується й діє на основі принципу демократичного централізму, але головним завданням на сучасному етапі є розширення внутрішньої демократії [19, с.5–6]. Із цією метою більш демократичним мав стати процес ухвалення рішень, зростала участь в їх прийнятті партійних мас. ЦК УСРП, приймаючи особливо важливі рішення, які стосуються всієї партії, з проблем економіки й суспільного життя, повинен опиратися на результати внутрішньо-партійної дискусії, проводити попередні консультації з обкомами партії, парткоммами підприємств й установ.

Первинні організації й органи партії отримали право виступати перед вищестоящими органами УСРП з ініціативою розгляду тих чи інших питань, винесення їх на дискусію. Відповідні партійні інстанції зобов'язувались їх розглянути у визначені терміни й дати на них аргументовану відповідь [19, с.5]. Розширення прав і самостійності низових первинних організацій відображені в передбачених резолюцією партконференції змінах, внесених до системи виборів у партії. Первинні й нижчестоящі організації отримали право обирати певну частину керівних органів партії з можливістю їхнього наступного відкликання. Запроваджувалася практика висунення декількох кандидатур на одне місце та ін. [19, с.6].

Зміни торкнулися й кадрової номенклатури вищих партійних органів. Обрання на керівні посади членів ЦК, Політбюро, ЦКК УСРП, секретарів обкомів, райкомів столиці, міськкомів обмежувалося тільки двома термінами [19, с.7]. Не був обраний Секретаріат ЦК УСРП. Тим самим, як зауважив К.Грос, була усунена одна з адміністративних сходинок у керівництві партії, надалі члени Політбюро ЦК УСРП братимуть більшу участь у здійсненні прийнятих рішень [16, с.3–4]. Були проведені значні зміни в складі Політбюро й ЦК УСРП, спрямовані на активізацію в УСРП прихильників реформ. К.Грос, який займав пост прем'єр-міністра, був обраний новим Генеральним секретарем ЦК УСРП, а Я.Кадар обійняв новий пост Голови УСРП. Відбулися вибори ЦК і ЦКК УСРП, у результаті яких Центральний комітет оновлений більш ніж на третину, у ньому стало більше представників робітничого класу, наукової й художньої інтелігенції. З попереднього складу Політбюро залишилося тільки п'ятеро.

Важливим завданням політичної реформи була демократизація всього угорського суспільства. Існувало розуміння того, що ефективність функціонування оновленої політичної системи значною мірою залежить від рівня гласності. Гласність допоможе уникнути багатьох помилок [18], які неминучі, коли рішення приймає тільки вузьке коло людей. “В умовах однопартійної системи, – відмітив Ф.Хаваші, – модернізація системи політичних інститутів має бути вирішена таким чином, щоб політична діяльність партії, що здійснює керівну роль, знаходилася під широким громадським контролем і, природно, у першу чергу, самоконтролем; механізмами саморегуляції повинна володіти сама партія, однак цього замало. Слід забезпечити таку гласність для всієї системи надбудови, починаючи з органів захисту інтересів і закінчуючи державними й громадськими організаціями, за якої, якщо необхідно, на основі зміцнених з допомогою гарантій партнерських стосунків можна було б вступити в суперечку й дискусію з керівною політичною партією” [15].

У резолюції партконференції відмічалось, що політична гласність має розповсюджуватися на всі сфери суспільного життя, у тому числі й на роботу партійних і державних органів; процеси прийняття рішень повинні знаходитися під громадським контролем, громадські організації мають брати участь у підготовці суспільно-політичних, економічних рішень [19, с.9–11]. Партнерські взаємовідносини повинні існувати між пресою й політичним керівництвом, елементами яких є: довіра до преси, постійний

контакт і діалог, надання інформації про процес прийняття рішень, збільшення прав головних редакторів і т. д. [25].

Політична реформа в УНР передбачала забезпечення більшої захищеності прав громадян. Для цього, відмічалось у резолюції партконференції, необхідно розробити механізм проведення громадських дискусій, регулювати законом дотримання права на збори, свободу совісті й віросповідання, прав національних меншин, забезпечити гарантії прав особистості й товариств, створити інститути конституційного й адміністративного судів, видати закон про всенародний і місцевий референдуми, переглянути чинну конституцію УНР [19, с.8–9], забезпечити регулювання законом права громадян на страйк [20].

В Угорщині, відмітив у своєму виступі на конференції Я.Кадар, відсутні будь-які реальні основи для створення партій, що протистоять УСРП. В інтересах найбільш повного здійснення своєї історичної місії УСРП готова до оновлення. Вона не має наміру збільшувати кількість нових противників навішуванням ярликів. Однак ми й у майбутньому не допустимо політичну організовану діяльність сил, які прагнуть демонтувати соціалістичний лад, які завдають шкоди конституційному порядку, соціалістичній законності. Ми вправі вимагати від кожного громадянина дотримуватися наших законів в інтересах захисту конституційного ладу [6, с.4]. Питання про ставлення керівництва країни до інакомислячих відображене в резолюції партконференції, у якій відмічалось, що УСРП співпрацює з громадянами, які дотримуються іншого світобачення, точки зору, активно працюють на благо соціалістичної Угорщини й не порушують конституційний порядок і міжнародні зобов'язання країни. Думки, які не збігаються з позицією УСРП, беруться до уваги: розгляд конструктивної критики, пропозицій уважається важливою умовою просування вперед [19, с.7].

Основний зміст політичної реформи в УНР, розглянутої на Всеугорській партійній конференції УСРП, згідно з її резолюцією, полягав у демократизації внутрішньо-партійного життя, зміні взаємовідносин УСРП із законодавчою й виконавчою владою, підвищенні ролі рад у політичному житті держави, розширенні самостійності громадських організацій, їхньої ролі в представництві й захисті інтересів громадян, усесторонній демократизації суспільного життя і забезпеченні ділової участі громадян в управлінні державою, контролі над політичною владою (при збереженні УСРП як керівної сили угорського суспільства) [19, с.4–14].

У цілому суть угорської політичної реформи досить точно відобразив член Політбюро, секретар ЦК УСРП Я.Берец: “Основний зміст оновлення складає побудова ділової системи інститутів соціалістичного плюралізму... напрям перебудови – створення політичної системи, яка має декілька центрів прийняття рішень, що ґрунтуються на керівній ролі партії й закріпленому в законі поділі сфер діяльності” [10, с.2].

Угорські реформи, відмітив секретар ЦК УСРП М.Сюрьош, проводяться в тісному зв'язку з процесами, які відбуваються в інших соціалістичних країнах, у тому числі й у СРСР. Їхні позитивні результати зможуть стимулювати їх, “а можлива наша невдача, напевно, завдасть серйозної шкоди реформам, які розвиваються в соціалістичних країнах” [27, с.3].

Новаторський характер політичної реформи в УНР спонукав до дій, спрямованих на вирішення актуальних завдань, що стояли перед суспільством, став імпульсом для соціально-економічного поступу країни.

1. Герасимов В. Венгрия сегодня / Герасимов В., Герасимова П. – М., 1988. – 288 с.
2. Караваев В. Восточная Европа открываетея миру / В. Караваев // Международная жизнь. – 1990. – № 3. – С. 39–49.
3. Мусатов В. Всевенгерская конференция ВСРЛ / В. Мусатов // Коммунист. – 1988. – № 16. – С. 111–114.
4. Немет М. Реформа : стабилизация, ускорение / М. Немет // Коммунист. – 1988. – № 9. – С. 107–114.
5. Пленум ЦК ВСРП // Правда. – 1988. – 26 марта.
6. Укрепляя социализм. Всевенгерская партийная конференция // Правда. – 1988. – 21 мая.

7. Хох Р. “Каждый чувствовал себя и победителем, и побежденным” / Р. Хох // Проблемы мира и социализма. – 1990. – № 3 (379). – С. 12–17.
8. Antaloczy A. Kobontakozást szocialista értekezleté / A. Antaloczy // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 21. – 9. old.
9. Bayer J. A mai ideológiai problémák értelmezéséről / J. Bayer // Társadalmi szemle. – Bp., 1987. – 42. évf., 11. sz. – 43–52. old.
10. Berecz János beszéde: A pártértekezlet szerkesztő bizot – tságának előterjesztése: A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 23. – 2–3. old.
11. Déli I. P. Az egyesületekről / I. P. Déli // Figyelő. – Bp., 1988. – Ján. 7. – 2. old.
12. Fejesné J. Cs. Változtatni az ifjúságpolitikán: A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete / J. Cs. Fejesné // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 21. – 8. old.
13. Crósz K. Erdemi változtatásokra, a párt megújítására van szükség: A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete / K. Crósz // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 21. – 1–2. old.
14. Crósz K. Új nemzeti közmegegyezés: Crósz Károly miniszterelnök interjúja a Magyar Hirlapnak / K. Crósz // Magy. hirlap. – Bp., 1988. – Apr. 28. – 3. old.
15. Havasi F. Atfogyó társadalmi, gazdasági változások kellenek: A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete / F. Havasi // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 21. – 4. old.
16. Hiszek abban, hogy amit ma teszünk, az orszának nagyon fontos: Crósz Károly interjúja a Magyar Hirlapnak // Magy. hirlap. – Bp., 1988. – Maj. 24. – 1, 3–4. old.
17. Kádar János előadoi beszéde: A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 21. – 2–3. old.
18. Katona B. Van politikai, erkölcsi erő a változásokhoz: A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete / B. Katona // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 22. – 5. old.
19. A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének Allásfoglalása a párt feladatairól, a politikai intézményrendszer fejlesztéséről // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 23. – 16. old.
20. Már jövőre számottevő javulást kell elérni a felsőoktatás feltételeiben: Dr. Bányász Rezső kormányzóvivő sajtótájékoztatója // Népszabadság. – Bp., 1988. – Jún. 3. – 5. old.
21. A megújulás záloga: Beszélgetés Karvalits Ferencel, azMSZMP Zala megyei bizottságának első titkárával // Népszabadság. – Bp., 1988. – Ján. 29. – 5. old.
22. Németh M. Érvényesíteni kell a telyesítményelvet: A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete / M. Németh // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 22. – 4–5. old.
23. Nyílt, alkotó vitában: Beszélgetés Lakos Sándorral a párt vezető szerepéről, a politikai intézményrendszer továbbfejlesztéséről // Népszabadság. – Bp., 1988. – Ján. 23. – 3. old.
24. Pozsgai I. Emelkedő nemzet akarunk lenni: A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete / I. Pozsgai // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 22. – 4. old.
25. Rajcsányi P. Döntéshozatal es nyilvánosság / P. Rajcsányi // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 17. – 4. old.
26. Szabó L. A pártértekezlet fejezze ki a konstruktív szándékát: A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete / L. Szabó // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 21. – 10. old.
27. Szürös M. A szocializmus világméretű reformkor küszöbéhez érkezett: A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezlete / M. Szürös // Népszabadság. – Bp., 1988. – Maj. 22. – 2–3. old.

(Далі буде)

В статье охарактеризованы причины созыва Всеенгерской конференции ВСРП, особенности ее работы, необходимости разработки всеобъемлющих реформ, которые касаются разных сфер жизни социалистической Венгрии. Проанализирован вопрос реформы политических институтов: пути обновления работы самой партии, разграничения функций партийных, государственных органов и общественных организаций, политической гласности, демократизации социалистического общества в целом и др.

Ключевые слова: *однопартийная система, реформа политической структуры, плюрализм интересов, демократизация венгерского общества, гласность, внутривпартийная демократия, общественный контроль и самоуправление, партнерские взаимоотношения, защищенность прав граждан, инакомыслие, социалистический плюрализм, социалистическая система.*

The article highlighted reasons for convening the Conference allhungary USRP, features her work, the need to develop comprehensive reforms concerning various spheres of life of Socialist Hungary. Analyzed the question of reform of political institutions: ways to upgrade the work of the party, dividing the functions of party and State organs and public organizations, political openness, democratization of the socialist society in General, etc.

Keywords: *single-party State system, the reform of political structure, pluralism, democratization of Hungarian society, publicity, intraparty democracy, public control and self-government, affiliate relations, protection of citizens ' rights, inakomisláci, Socialist pluralism, Socialist system.*

УДК 94 (477.83.86)
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Лілія Шологон

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РУХУ УКРАЇНЦІВ
ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізуються праці сучасних українських дослідників, присвячені джерелам з історії національно-культурного руху українців Галичини протягом 1848–1914 рр. Переважну більшість з них становлять опубліковані збірки документів, публіцистичних творів, спогадів, листів тощо. Заслужують уваги також джерелознавчі праці, присвячені аналізу змісту матеріалів окремих архівних фондів, періодичних видань різного спрямування, що видавалися в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Галичина, національно-культурний рух, джерела.

Упродовж другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. було накопичено величезний пласт документів з історії національно-культурного руху українців Галичини 1848–1914 рр.: матеріалів органів державної влади, законодавчих документів, статистики, публіцистичних і наукових праць, джерел особового походження тощо. Без них неможливо досліджувати історію Галичини загалом і національно-культурний рух українців краю зокрема. Саме тому джерелознавчі розвідки, присвячені подіям 1848–1914 рр., заслуговують уваги дослідників.

Обрана тема не залишилася поза увагою дослідників. Наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. вона зацікавила Івана Франка [12], Михайла Павлика [13], Кирила Студинського [37], Михайла Возняка [5], Степана Чарнецького [41] та інших. Серед радянських дослідників причетними до публікації й аналізу джерел з історії національно-культурного руху протягом зазначеного часового проміжку стали Ярослав Дашкевич [11], Михайло Головащенко [32], Федір Погребенник [33]. Вагомим був внесок української зарубіжної історіографії в дослідження цієї проблематики, зокрема, Аркадія Животка [14], Юрія Луцького [30], Петра Одарченка [26]. Однак чи не найбільше ґрунтовних джерелознавчих праць із цієї теми опублікували сучасні українські дослідники. Огляд праць буде зроблено в цій розвідці.

Метою статті є аналіз наукових робіт нинішніх українських учених, присвячених джерелам з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Вважаємо, що, порівняно з дослідниками кінця ХІХ – початку ХХ ст., міжвоєнного періоду, радянського часу, вони запровадили новий підхід до вивчення та введення до наукового обігу джерел, що мають важливе значення для національно-культурного руху українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, опублікували ряд джерелознавчих розвідок, присвячених діяльності українських громадських об'єднань (товариств) і політичних партій. Серед них варто особливу увагу звернути на працю “Головна руська рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції” [8], що побачила світ 2002 р. за редакцією Олега Турія. На її сторінках здійснено публікацію та джерелознавчий аналіз документів, що зберігаються у фонді 180 ЦДАЛ України та мають неабияке значення для дослідження національного відродження в Галичині впродовж зазначеного часового проміжку. Це видання містить не тільки традиційні вступну частину й археографічну передмову, але й список скорочень, що зустрічаються в опублікованих матеріалах, словник рідковживаних та іншомовних слів, іменний і географічний покажчики. У посторінкових примітках інформація про додаткові написи на зворотах та полях, виправлення в тексті, слова, написані над рядком; зазначено, які місця в оригіналах документів підкреслені червоним олівцем, написані німецькою, ла-

тинською чи іншими мовами. Таким чином, редактор та упорядники видання зробили чимало для того, щоб читачі отримали якнайкраще уявлення щодо способу фіксації інформації про діяльність Головної руської ради. Поряд із цим вони зазначали: “Серед протоколів, як уже згадувалося, є також кілька списків учасників, розшифрування яких, з огляду на складну палеографію, викликало особливі труднощі та забрало багато часу. Всі версії написання імен та прізвищ, а також біографічні дані про самотніх осіб, якщо їх вдається віднайти, вміщено в іменному покажчику” [8, с.31].

У ґрунтовній науковій розвідці завідувача науково-дослідного відділу історичних колекцій Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України Галини Сварник “Архів товариства “Просвіта”: історія формування, сучасний стан” [31], що була опублікована в збірнику наукових праць бібліотеки, проаналізовано процес заснування, збирання, долю і сучасний стан рукописних та документальних матеріалів громадської організації, що сформувалися впродовж 1868–1944 рр.

Цінними для нашого дослідження стали опубліковані статут і протоколи засідань Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові, що зберігаються в Державному архіві Львівської області [35]. Публікація документів, що розкривають організаційні засади діяльності одного з національно-культурних товариств Галичини, супроводжується докладною археографічною передмовою та детальними примітками голови Наукового товариства імені Шевченка у Львові Олега Купчинського. На сторінках сучасних “Записок НТШ” також побачили світ протоколи “Товариства охорони української старини (пам’яток культури. – *Л.Ш.*) у Львові”, які зберігаються у фондах Національного музею.

Окрім цього, українські дослідники видали ряд збірок документів, хрестоматій-посібників та інших праць джерелознавчого характеру, що містять статuti й програми галицьких політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. [16]. Тільки комплексне їхнє опрацювання дозволило прослідкувати за процесом створення українських політичних партій Галичини, формуванням їхніх партійних програм і змінами в програмових документах упродовж зазначеного часового проміжку. Також маємо ґрунтовне джерелознавче дослідження науковця Ігоря Михальського “Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст.” [25], зроблене на основі комплексного аналізу матеріалів як партійного, так і непартійного походження та широкого застосування кількісних методів під час роботи з документами.

Не залишилися поза увагою сучасної археографії публіцистичні праці визначних українських громадських і культурних діячів. Чи не найвагоміший внесок у справу їх публікації та наукового опрацювання зробив колектив авторів, що працюють над виходом у світ 50-томного видання творів М.Грушевського [9; 10]. Для нашого дослідження особливе значення мають перші три томи цього видання, де вміщено публіцистичні праці вченого, які він написав наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також ґрунтовні наукові розвідки, передмови та коментарі до них. Ретельне їхнє опрацювання дозволяє стверджувати, що неабиякий вклад у справу джерелознавчого аналізу публіцистики М.Грушевського зробив сучасний дослідник Ігор Гирич [7].

Натомість літературознавці Зіновія Франко та Михайло Василенко впорядкували й опублікували “Мозаїку: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах”. Останній у післямові до неї зазначив: “За приблизними підрахунками, зібрання творів Франка сягає ста томів” [40, с.428]. Безперечно, на сторінках цього видання з’явилася невеличка частина з невідомого публіцистичного доробку Великого Каменяра, але й вона становить неабияку цінність для дослідження національно-культурного руху українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, праці “Українсько-руська література і наука в 1899 році”, “Новини нашої літератури”, “Поет зради”, “Двоязичність і дволичність” тощо. Проте в примітках до них лише вказувалося, з якого джерела вони були передруковані. Окрім цього, маємо ще й ряд наукових розвідок, присвячених

публіцистиці М.Грушевського, І.Франка, О.Барвінського, О.Маковея, опублікованих на сторінках різних наукових видань.

Важливим для вивчення мистецького руху в краї впродовж зазначеного часового проміжку стало повне зібрання публіцистики композитора Станіслава Людкевича, упорядковане й опубліковане його вдовою Зіновією Штундер [24]. Видання творів митця супроводжується ґрунтовною передмовою та детальними примітками, а вміщені тут праці дозволяють простежити за найважливішими подіями з мистецького життя Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Про це свідчать і назви статей: “Кілька слів про потребу заснування українсько-руської музичної консерваторії у Львові”, “Кілька заміток до реформи у Вищій музичній інституті товариства ім. М.Лисенка у Львові”, “У сорокаліття «Львівського Бояна» (1891–1931)” тощо.

Варто зазначити, що найбільшу увагу в контексті дослідження українського національно-культурного руху Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. сучасні дослідники звертають увагу на діяльність його провідних діячів, зокрема, намагаються запровадити до наукового обігу якомога більше джерел, як правило, особового характеру, що розкривають різні аспекти їхньої багатогранної праці. Маємо ряд ґрунтовних наукових публікацій, які допомагають дослідникові зорієнтуватися у величезному масиві неопублікованих документів українських учених і письменників, що зберігаються в архівних установах нашої держави. Це – статті Г.Сварник “Архів Івана Франка в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України”, Марії Трегуб “Матеріали до бібліографії Я.Головацького у фондах відділу рукописів ЛНБ АН України”, “Василь Стефаник у документах ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України”, Олександра Дзьобана “Архів М.І.Бачинського (Огляд документальних матеріалів)”, праця І.Гирича “Епістолярна спадщина М.Грушевського: покажчик по фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві” тощо.

На цей час сучасними українськими дослідниками опубліковано чимало джерел особового характеру, що належать відомим громадським і культурним діячам другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Чимало серед них спогадів. На наш погляд, на особливу увагу заслуговують “Спомини з мого життя” [2] впливового галицького політика, активного учасника багатьох українських національно-культурних товариств, педагога, члена Крайової шкільної ради Олександра Барвінського, де зафіксовані події впродовж 1854–1888 рр. Окрім цього, до мемуарів увійшли, як додатки, його спогади про М.Лисенка та чимало епістолярних джерел, що зберігалися в архіві громадсько-політичного діяча. Варто відмітити, що в “Споминах з мого життя” подаються всі поправки, зроблені рукою О.Барвінського та його сина Богдана, що з’явилися в тексті після першого їхнього видання в 1912 р. [4, с.14]. З археографічного вступу, який підготували упорядники мемуарів Альбіна Шацька й Олесь Федорук, стає зрозумілим, що в сучасному виданні спогадів вони намагалися зробити їх, з одного боку, якомога зрозумілішими для читача, а з іншого, – зберегти особливості галицької лексики другої половини ХІХ ст.

Цікавими, неординарними та підготовленими до друку на високому науковому рівні були “Спогади про Івана Франка” [34] його сучасників, що побачили світ у 1997 р. з нагоди 140-річчя дня народження Великого Каменяря. Упорядником, автором вступної статті та приміток цього видання став відомий львівський літературознавець Михайло Гнатюк. Учений не лише зібрав та опублікував найзмістовніші спогади про І.Франка його друзів, співробітників, родичів, але й розташував їх у хронологічному порядку – від дитячих років аж до смерті, що дозволяє дослідникам простежити за творчим і життєвим шляхом Івана Яковича та важливими подіями національно-культурного руху Галичини, до яких він мав безпосереднє відношення. Окрім цього, М.Гнатюк звернувся до джерел, як правило, міжвоєнного періоду, де вперше були надруковані згадки про І.Франка, і виправив численні недоліки радянських дослідників, які свого часу вже публікували збірники спогадів про нього.

Неабиякий внесок, як уже зазначалося, у справу публікації та дослідження джерел, що відклалися в процесі діяльності М.Грушевського, зробив сучасний дослідник

І.Гирич [43]. Підготовлені ним до друку уривки із щоденника вченого за 1904–1910 рр., що побачив світ на сторінках журналу “Київська старовина”, мали змістовну передмову й примітки, де була інформація про власні імена та незрозумілі місця в тексті. Завдяки цьому, суть коротких щоденних записів видатного українського історика стала зрозуміла як для науковців, так і пересічних читачів. Згодом побачили світ й інші публікації І.Гирича, що розтлумачували зміст цього джерела. Варто відмітити, що опубліковані й інші щоденники М.Грушевського за 1883–1893 рр., 1886–1894 рр. тощо, проте вони не охоплюють львівського періоду життя вченого й не мають важливого значення для нашого дослідження. Поза увагою сучасних науковців не залишилися й автобіографії видатного історика. Вони не тільки надруковані та прокоментовані в новітніх наукових виданнях, зокрема, науково-популярному збірнику джерел “Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського” [3], але й стали об’єктом застосування нетрадиційного підходу до тлумачення джерел особового характеру та дискусій дослідників із цього приводу. Про це свідчить знову ж таки праця І.Гирича “Лікарю, вилікуйся сам! [полемічна стаття з приводу книжки В.Ващенко “Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного напису – сенс прочитання автобіографії М.Грушевського)” [6].

Грунтовною та цікавою передмовою Олега Антоновича супроводжувалася публікація уривка із щоденника цитриста та композитора Євгена Купчинського за 1888–1889 рр., що зберігається в родинному архіві Купчинських. Щодо приміток до цього видання, то автор археографічної публікації підкреслив: “У Щоденнику коментуються різні події і прізвища різних осіб. При складанні приміток натрапляємо, однак, на значні труднощі щодо їх ідентифікації. Багато згаданих осіб у пам’ятці були ще у 80-х рр. студентами гімназій чи вищих навчальних закладів, згодом, здобувши вищу освіту у Львові або переїхавши для завершення її до Відня, Кракова, роз’їхалися по світу. Про багатьох із них ближчих відомостей ми нині не знаходимо. Подібно виглядає справа з назвами різних об’єктів, назвами вулиць у Львові. У зв’язку з цим примітки подано не до всіх потрібних місць тексту” [39, с.274].

Сучасними українськими дослідниками опубліковано ряд збірок джерел особового характеру, куди увійшли переважно автобіографії й спогади відомих громадських та культурних діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Гната Хоткевича, Василя Стефаника, Клементини Попович та інших, внесок яких у національно-культурний рух Галичини того періоду переоцінити важко. Серед них варто виокремити мемуари Богдана Лепкого про В.Стефаника, упорядником, автором вступної статті та коментарів до яких став Ф.Погребенник. Готуючи їх до друку, учений зазначив: “За достовірністю фактів, цінністю фактичного матеріалу, художністю його викладу спогади Б.Лепкого є одними з кращих серед мемуарів про В.Стефаника” [20, с.90].

Серед документів особового характеру чи не найбільше сьогодні опубліковано, прокоментовано та написано джерелознавчих розвідок, присвячених епістолярній спадщині відомих громадських і культурних діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст. На особливу увагу заслуговує серійне видання “Епістолярні джерела грушевськознавства”, публікацію якого розпочали 1997 р. Українське історичне товариство в США та провідні наукові установи України за редакцією відомого українського зарубіжного дослідника Любомира Винара. На його сторінках побачили світ не лише листи М.Грушевського, але й епістолярій, адресований видатному історичу, що було новим для тодішнього вітчизняного джерелознавства. Особливе значення упорядники видання надали розтлумаченню змісту листів. Із цього приводу дослідниця Галина Бурлака відмітила: “Тексти на рідкість інформативні... При першому читанні важко позбутися враження, що ви стали випадковим свідком розмови двох давніх друзів, і те, що вони розуміють з півслова, для вас часто залишається загадковим... Тому після прочитання автографів, яке часто можна було назвати розшифруванням непростого почерку, довелося у багатьох випадках, щоб прокоментувати ці листи, буквально розшифрувати і зміст... Безперечно, така

дослідницька робота ускладнює і дещо уповільнює процес підготовки публікації, однак саме вона фіксує сучасний рівень вивчення теми, дає змогу читачеві краще зорієнтуватися у змісті, а якщо цей читач – дослідник, спонукає до подальших міркувань і пошуків, тобто, до наукового поступу” [23, с.13].

Об’ємне й змістовне листування М.Грушевського з громадськими та культурними діячами, ученими зацікавило багатьох дослідників. Завдяки їхній праці, побачили світ листи видатного історика до Кирила Студинського, Михайла Мочулинського, О.Барвінського, Ватрослава Ягича, взаємне листування Філарета Колесси й Михайла Грушевського та інший епістолярій, що зберігається у вітчизняних архівних установах і рукописних відділах бібліотек і розкриває плідну наукову й громадську діяльність ученого. 2006 р., до 140-річчя від дня народження М.Грушевського, дослідники Всеволод Наумко й Дмитро Семко опублікували в науковому періодичному виданні “Університет” серію статей “Листування Михайла Грушевського з видатними науковцями та народознавцями”, де було зроблено глибокий джерелознавчий аналіз епістолярію Михайла Сергійовича.

Натомість львівські науковці до 150-річчя від дня народження І.Франка того ж року перевидали його листування з М.Драгомановим, яке вперше побачило світ 1928 р. за редакцією К.Студинського. Сильною стороною цього археографічного збірника стала публікація епістолярної спадщини за схемою “лист – відповідь”, що неабияк полегшує працю дослідника, який намагається простежити за співпрацею між двома видатними вченими та їхнім внеском у розвиток українського національно-культурного руху. Проте він мав і суттєвий недолік, про який упорядники в передмові зазначили таке: “Щоб істотно не збільшувати видання, а також через вкрай стислі терміни реалізації цього проекту, редколегія вирішила обійтись без коментарів, враховуючи те, що Франкові листи до М.Драгоманова прокоментовані у 48–50 тт. Зібрання творів у 50 томах...” [22, с.6].

Серед фундаментальних археографічних праць, завдяки яким побачила світ епістолярна спадщина відомих громадських діячів і літераторів, варто виокремити такі: “У півстолітніх змаганнях: вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941 рр.)” [38] (із шести тисяч листів, що зберігаються в архіві вченого, було опубліковано 710, що мають найважливіше значення для дослідження громадського та культурного руху впродовж зазначеного часового проміжку), “Листи до Михайла Коцюбинського” [21] (чотиритомне видання, підготовлене Чернігівським літературно-меморіальним музеєм-заповідником письменника й Інститутом літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, до якого ввійшли листи Н.Кобринської, М.Грушевського та інших), “Журавлі повертаються...: з епістолярної спадщини Богдана Лепкого” [15], де зібрано понад півтисячі листів, чимало з яких мають важливе значення для реконструкції національно-культурного руху українців Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Складно оминати увагою восьмий і дев’ятий томи праці В.Качкана “Хай святиться ім’я Твоє: історія української літератури і культури в персоналіях (ХVІІІ–ХХІ ст.): антологія одного листа”, де вибрані листи відомих діячів того періоду розташовано за алфавітом прізвищ авторів [17].

Дослідники також зацікавилися епістолярною спадщиною І.Франка. Про це свідчить те, що на сторінках “Записок НТШ”, зокрема, у працях філологічної секції опубліковано та прокоментовано листи до Івана Яковича відомого галицького театрального діяча Степана Чарнецького, маловідомих галицьких літераторів і громадсько-культурних діячів братів Богдана та Павла Кирчівих, поета й літературознавця Остапа Луцького та ін. Передмови авторів статей до надрукованих листів дозволяють легко зрозуміти їхній зміст і простежити за маловідомими аспектами національно-культурного руху українців Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На сторінках цього ж наукового видання побачили світ і листи М.Павлика до родини Драгоманових, фотокопії яких зберігаються в Інституті франкознавства Львівського національного університету.

Сучасні науковці видали також праці українських літераторів і громадських діячів кінця XIX – початку XX ст., де серед іншого була вміщена частина їхньої епістолярної спадщини. Завдяки таким збіркам, як для дослідників, так й інших читачів з'явилася можливість ознайомитися з листуванням В. Стефаника [36], К. Попович [28], М. Павлика [27], А. Крушельницького [1] та ін. Найбільш суттєвим недоліком таких праць стало те, що епістолярій громадсько-культурних діячів зазначеного періоду в них публікувався фрагментарно.

Заслугують уваги й наукові розвідки, присвячені листуванню відомих митців, зокрема, листам Климента Квітки до Філарета Колесси, Миколи Лисенка до О. Барвінського, Модеста Менцинського, президії НТШ, Дениса Січинського до Ярослава Вінцовського, Віктора Матюка до діячів української культури та духовних осіб. Переважна більшість з них була опублікована вперше завдяки зусиллям музикознавчої комісії НТШ і супроводжувалася належним науковим коментарем.

Іншу величезну групу джерел, важливих для вивчення національно-культурного руху українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст., становлять періодичні видання. Їхньому дослідженню присвячений величезний масив наукових розвідок, що побачили світ найперше завдяки працівникам Науково-дослідного центру періодики Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. Серед них особливе значення для нас мають перші два томи історико-бібліографічної праці Мирослава Романюка та Марії Галушко “Українські часописи Львова 1848–1939 рр.” [29], де можна отримати інформацію про передумови й періодичність виходу у світ україномовних періодичних видань, їхній зміст, причини, що спонукали відмовитися від видання тієї чи іншої газети або журналу, наявність їх у фондах бібліотеки тощо. Ґрунтовні джерелознавчі дослідження найвпливовіших українських періодичних видань – газети “Діло” і “Літературно-наукового вісника” провів Юрій Шаповал [42]. У монографіях ученого, на основі ретельного вивчення змісту вищевказаної періодики, зроблено спробу простежити за найважливішими подіями національного руху українців Галичини впродовж 80-х рр. XIX – початку XX ст. Неабиякий внесок у справу джерелознавчого аналізу провідного наукового видання Галичини “Записок НТШ” та інших періодичних видань товариства зробила дослідниця Зінаїда Зайцева [16].

Цікавою для нас є й преса повітових міст краю, на сторінках якої піднімалося чимало важливих для українців Галичини проблем, у тому числі й національно-культурного характеру. Зорієнтуватися в її тематичній спрямованості нам допомогли статті й історико-бібліографічні праці М. Галушко й Олесі Дроздовської. Чимало змістовної інформації про вихід у світ і зміст періодичних видань українських громадських організацій краю знаходимо в наукових розвідках Василя Благого, Бориса Чернякова, Валентини Передирій, Єлизавети Домбровської та інших дослідників. Однак у переважній більшості історико-бібліографічних та інших досліджень про національно-культурний рух українців Галичини впродовж зазначеного часового проміжку подається непропорційно мало інформації або вона відсутня взагалі.

Таким чином, сучасна історіографія досліджуваної проблеми має безперечні здобутки, проте жодної статті, брошури, монографії, де було б зроблено комплексний аналіз джерел з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст., на цей час не опубліковано. Незважаючи на це, дослідники запровадили до наукового обігу широке коло раніше не опублікованих матеріалів. Насамперед це документи громадських організацій і політичних партій, публіцистика та джерела особового характеру: автобіографії, спогади, щоденники, листи. Чи не найбільше сьогодні опубліковано особових джерел, у першу чергу мемуарів й епістолярної спадщини, які хронологічно охоплюють період кінця XIX – початку XX ст. Варто зазначити, що переважна більшість з них підготовлена до друку згідно із сучасними археографічними вимогами, незважаючи на те, що дослідники під час їхнього опрацювання зу-

стрілися з певними труднощами щодо ідентифікації імен і прізвищ, топонімів, складною палеографією тощо. Також при публікації джерел особового характеру простежується тенденція, що домінують серед них листи, спогади, щоденники, автобіографії тощо українських літераторів, митців, і значно менше надруковано епістолярної спадщини та мемуарів відомих громадських діячів і вчених. Хоча більшість українських літераторів другої половини XIX – початку XX ст. займалися активною громадською працею, зокрема, були засновниками й учасниками різних товариств, окремі з них успішно спробували свої сили на науковій ниві, тому навряд чи правильно робити тут чітку класифікацію. Потрібно звернути увагу на інше: в археографічних виданнях, підготовлених до друку літературознавцями, значно більша увага приділялася письменницькій праці відомих діячів, ніж їхній громадській діяльності.

1. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог : матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини / уклад. О. В. Канчалаба ; авт. передм. М. І. Гнатюк. – Львів, 2002. – 296 с.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя. Ч. 1–2 / упоряд. А. Шацька, О. Федорук. – Нью-Йорк ; К. : Смолоскип, 2004. – 526 с.
3. Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд. А. Демиденко. – К. : Веселка, 1992. – 551 с.; Михайло Грушевський : до 125-річчя від дня народження. Автобіографія // Архіви України. – 1991. – № 2. – С. 15–30.
4. Винар Л. Вступне слово / Л. Винар, І. Гирич // Барвінський О. Спомини з мого життя. Ч. 1–2 / упоряд. А. Шацька, О. Федорук. – Нью-Йорк ; К. : Смолоскип, 2004. – 526 с.
5. Возняк М. Матеріяли до життєпису Франка (3 додатком двох недрукованих його автобіографій) / М. Возняк. – К., 1927. – С. 166–186.
6. Гирич І. Лікарю, вилікуйся сам! [полемічна стаття з приводу книжки В. Ващенка “Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного напису – сенс прочитання автомонографії М. Грушевського)”] / І. Гирич // Україна модерна. – С. 273–286.
7. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського / І. Гирич // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Т. 1. – Львів : Світ, 2002. – С. 47–62.
8. Головна руська рада (1848–1851) : протоколи засідань і книга кореспонденції / за ред. О. Турія ; упоряд. У. Кришталевиц, І. Сварник. – Львів : Ін-т іст. церкви Укр. католиц. ун-ту, 2002. – 270 с.
9. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; [редкол.: П. Сохань та ін. ; голов. ред. П. Сохань]. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія “Суспільно-політичні твори” (1894–1907). – 529 с.
10. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; [редкол.: П. Сохань та ін. ; голов. ред. П. Сохань]. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія “Суспільно-політичні твори” (1907–1914). – 704 с.
11. Дашкевич Я. Архів Івана Франка / Я. Дашкевич // Журнал Бібліотеки АН УРСР. – 1948. – № 2. – С. 80–90.
12. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881–1886 / М. Драгоманов ; [видав І. Франко]. – Львів : Накладом українсько-руської вид. спілки, 1906. – 260 с.
13. Драгоманов М. П. Переписка / М. П. Драгоманов ; [зібрав і зладив М. Павлик]. – Львів : Накладом українсько-руської вид. спілки, 1901. – Т. 1. – 184 с.
14. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Мюнхен : Укр. техн.-госп. ін-т, 1989–1990. – 334 с.
15. Журавлі повертаються... : з епістолярної спадщини Богдана Лепкого / упоряд., авт. передм., прим. і комент. В. А. Качкан. – Львів, 2001. – 920 с.
16. Зайцева З. “Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка”: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.) / З. Зайцева // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 110; Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / З. Зайцева. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.
17. Качкан В. А. Хай святиться ім'я Твоє: історія української літератури і культури в персоналіях (XVIII–XXI ст.) : антологія одного листа / В. Качкан. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – Т. 9. – 540 с.
18. Історія українських політичних партій. Кінець XIX – 1917 р. : хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р. Ч. 1. / упоряд. : Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 561 с.
19. Ковалів С. Листи / С. Ковалів // Оповідання. Казки. Листи (3 недрукованої спадщини) / С. Ковалів ; [упоряд. М. Івасенко]. – Львів : Кобзар, 2003. – С. 156–184.
20. Лепкий Богдан. Присвяти Василеві Стефаникові / упорядкув., вступна стаття та комент. Ф. Погребенника. – Тернопіль : Лілея, 1997. – 100 с.
21. Листи до Михайла Коцюбинського : у 4 т. / упорядкув. та комент. В. Мазного. – Ніжин, 2002. – Т. 1. – 320 с.; Т. 2. – 343 с.; Т. 3. – 480 с.; Т. 4. – 321 с.

22. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) [та ін.]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 560 с.
23. Листування Михайла Грушевського. Т. III / ред. Л. Винар ; [упоряд. : Г. Бурлака, Н. Лисенко]. – К. ; Нью-Йорк : УІТ, 2006. – 718 с.
24. Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи. Т. 1. / С. Людкевич ; [упорядкув., ред., вступна стаття і прим. З. Штундер]. – Львів : Дивосвіт, 1999. – 496 с.; Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи. Т. 2. / С. Людкевич ; [упорядкув., ред., вступна стаття і прим. З. Штундер]. – Львів : Дивосвіт, 2000. – 816 с.
25. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 344 с.
26. Одарченко П. Епістолярна спадщина Лесі Українки / П. Одарченко. – Мюнхен, 1971. – С. 392–343.
27. Павлик М. І. Проза. Публіцистика. Листування (З маловідомої спадщини) / М. І. Павлик ; [упоряд. Качкан В. А.]. – Львів : Світ, 1995. – 156 с.
28. Попович К. Листи / К. Попович // Твори / К. Попович ; [упорядув., вступне слово, прим. та бібліогр. П. Г. Баб'яка]. – Львів : Каменяр, 1990. – С. 133–193.
29. Романюк М. Українські часописи Львова 1848–1939 рр. : історико-бібліографічне дослідження : у 3 т. / Романюк М., Галушко М. – Львів : Світ, 2001. – Т. 1 : 1848–1900 рр. – 774 с.
30. Самі про себе : автобіографії видатних українців XIX століття / за ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк : Укр. Вільна акад. наук у США, 1989. – 327 с.
31. Сварник Г. Архів товариства “Просвіта” : історія формування, сучасний стан / Г. Сварник // Записки Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника : зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 1 (17). – С. 571–600.
32. Соломія Крушельницька. Спогади, матеріали, листування / авт.-упоряд. М. Головащенко. – К. : Муз. Україна, 1979. – Т. 1. – 352 с.
33. Співець знедоленого селянства. Відзначення сторіччя з дня народження Василя Стефаника : Зб. докум. і матеріалів / упоряд. Ф. Погребенник. – К. : Дніпро, 1974. – 198 с.
34. Спогади про Івана Франка / упорядкув., вступна стаття і прим. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – 635 с.
35. Статут і протоколи засідань товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові / упоряд., авт. передм. та прим. О. Купчинський // Записки НТШ. Т. ССXXVII. Праці секції мистецтвознавства. – 1994. – С. 393–419.
36. Стефаник В. Моє слово : новели, оповід., автобіограф. та критичні матеріали, витяги з листів / В. Стефаник ; [упоряд., передм. та прим. Л. С. Дем'янівської]. – 2-ге вид., допов. – К. : Веселка, 2000. – 319 с.
37. Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (рр. 1840–1853) / К. Студинський. – Львів : З друкарні Наукового товариства імені Шевченка. – 66 с.
38. У пістолітніх змаганнях : вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / упоряд. О. Гайова [та ін.]; передм. У. Єдлінської. – К. : Наук. думка, 1993. – 766 с.
39. Уривок щоденника цитриста та композитора Євгена Купчинського з 1888–1889 років / вступна стаття і прим. О. Антоновича // Записки НТШ. Праці музикознавчої комісії. – 1996. – С. 227–285.
40. Франко І. Я. Мозаїка : із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. у 50 т. / І. Я. Франко ; [упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко]. – Львів : Каменяр, 2001. – 431 с.
41. Чарнецький С. Нарис історії українського театру / С. Чарнецький. – Львів : Накладом фонду “Учителів, брати мої”. – 1934. – 253 с.
42. Шаповал Ю. Г. “Діло” (1880–1939 рр.): поступ української суспільної думки / Ю. Шаповал. – Львів : Львів. обл. кн. друк., 1999. – 384 с.; Шаповал Ю. “Літературно-науковий вісник” (1898–1932 рр.): творення державницької ідеології українства / Ю. Шаповал. – Львів, 2000. – 352 с.
43. Щоденник М. Грушевського (1904–1910 рр.) / упорядкув., передм. та прим. І. Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10–30.

В статтє анализируются труды современных украинских исследователей, посвященные источникам с истории национально-культурного движения украинцев Галиции на протяжении 1848–1914 гг. Преимущественное количество из них становятся напечатанные издания документов, публицистические сочинения, воспоминания, письма и другие. Заслуживают внимания также источниковедческие труды, посвященные анализу содержания документов отдельных архивных фондов, периодических изданий разных направлений, что издавались во второй половине XIX – начале XX века.

Ключевые слова: *Галиция, национально-культурное движение, источники.*

This article analyzes the work of contemporary Ukrainian researchers dedicated source from the history of national and cultural movement of Ukrainians of Galychyna during 1848–1914 years. The absolute majority of them are published collections of documents, publicistic writings, memoirs, letters and so on.

Noteworthy also sources works devoted to the analysis material of archives funds, periodicals different directions, which were published at the second half of the 19th – the beginning of 20th century.

Keywords: *Galychyna, national and cultural movement, source.*

УДК 908:930/1
ББК 63.1(4 Укр)

Олена Дутчак

НАЦІОЦЕНТРИЧНИЙ ПІДХІД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ (1830–1930-х рр.)

У статті виокремлено основні блоки історіографічних проблем туристично-краєзнавчого руху в Галичині 1830–1930-х рр. Проаналізовано широкий спектр різних за жанрами та видами наукових публікацій: довідники, енциклопедії, фундаментальні збірники наукових праць і тематичні часописи, дисертаційні роботи й автореферати, монографії, статейні публікації. Зроблено висновки про україноцентричну позицію більшості сучасних українських науковців.

Ключові слова: *історіографія, туристично-краєзнавчий рух, Галичина.*

У структурі туристично-краєзнавчого руху вирізняються кілька вузлових проблем. Це: 1) народознавчі (“туристські”, “краєзнавчі”, “етнографічні”, “фольклорні”) подорожі (мандрівки) діячів “Руської Трійці”, І.Франка та їхнього оточення й послідовників; 2) функціонування спеціалізованих краєзнавчо-туристичних інституцій; 3) туристично-краєзнавча діяльність молодіжних і студентських організацій. В історичних узагальнюючих працях ця проблематика в кращому разі знаходила фрагментарне висвітлення. Ширше відображена вона в роботах культурологічного спрямування, де трактується як “результат”, “наслідок”, “вияв”, “складник” загального національно-культурного відродження. Специфічні інформацію й оціночні характеристики про неї представляє комплекс історико-біографічних праць. Порівняно з ним вужчий історіографічний “сегмент” становлять спеціальні, переважно статейні публікації, які пропонують цікаві узагальнення й висновки з означеної теми. Разом з тим у сучасній українській історіографії спостерігається відсутність узагальнюючих праць з окресленої проблематики.

Надбання сучасної української історіографії туристично-краєзнавчого руху становить широкий спектр різних за жанрами та видами наукових публікацій: довідники, енциклопедії, фундаментальні збірники наукових праць і тематичні часописи, дисертаційні роботи й автореферати, монографії й статейні публікації. Їхніми авторами виступають представники різних наук гуманітарного спрямування: від аматорів-краєзнавців до висококваліфікованих науковців. Значна частина наукових праць має археографічний та історико-біографічний характер. Найбільш вагомими є наукові надбання І.Андрухівця, О.Вацеби, Б.Гаврилівця, Р.Ковалюка, Я.Луцького, Б.Савчука, Я.Серкіза, В.Скормовського, Б.Трофим’яка, Р.Шутки та інших.

Мета статті полягає в комплексному історіографічному аналізі наукового доробку сучасних українських учених з проблем розвитку туристично-краєзнавчого руху в Галичині 1830–1930-х рр.

Унікальним явищем української історії виступає “Руська Трійця”. Є не так багато аналогів, коли б одному неформальному об’єднанню інтелектуалів, що видало відносно невеликий за обсягом, але знаковий за науковою й суспільно-політичною значущістю доробок, було присвячено стільки літератури. Лише один покажчик із цієї проблеми за 1934–1990 рр. фіксує понад 1,9 тис. назв [37]. За два останніх десятиріччя її бібліографія збагатилася не однією сотнею праць. Феномен історіографії “Руської Трійці” полягає в тому, що до цієї теми, щоправда, з відмінних ідейних позицій зверталися радянські, діаспорні й, урешті, сучасні дослідники, причому з різних наукових галузей

знань – історики, літературознавці, фольклористи, філософи, етнографи, педагоги тощо. Свого роду “відправними” у її вивченні стали праці І.Франка, І.Крип’якевича й особливо Є.Пеленського, який один з перших докладно реконструював маршрути подорожей Я.Головацького й І.Вагилевича.

Окремо варто відзначити фундаментальну монографію Р.Кирчіва “Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці»” (1990) [20]. Узагальнивши великий обсяг українських й іноземних джерел, автор розкрив зміст її народознавчої програми, особливість якої полягала в тому, що вона реалізовувалася в період, коли громадянська історія, археологія, географія, етнографія, фольклористика фактично не розрізнялися між собою, виступаючи в щільному взаємозв’язку. Надбання двох останніх десятиріч показали, що праця Р.Кирчіва не вичерпала осмислення масштабної експедиційної й науково-теоретичної діяльності членів “Руської Трійці” і близького до неї кола діячів. Утім приріст оригінальних знань простежуємо головню в розробці окремих вузькотематичних аспектів проблеми. Так, черговий раз звертаючись до “Подорожі...” Я.Головацького, М.Вальо проаналізувала жанрові особливості твору в контексті подорожньої літератури про Карпати [9]. Порівнюючи його з іншими такого роду дослідженнями українських і зарубіжних діячів, вона вважає “Подорожі...” чи не найкращим твором такого жанру в українській літературі ХІХ ст. М.Вальо також заактуалізувала потребу вивчення, перекладу, перевидання подорожніх нотаток польських, німецьких, чеських, австрійських авторів, що мандрували Прикарпаттям.

Власну реконструкцію народознавчих мандрівок діячів “Руської Трійці” у контексті зародження й становлення українського краєзнавчо-туристичного руху в Галичині здійснив Я.Луцький [27–29]. Автор детально показав зміст просвітницької роботи серед місцевого населення під час її проведення.

Практично всі дослідження вказаної проблематики ґрунтуються переважно на однакому комплексі джерельних матеріалів і притаманних їм схожих підходах, трактуваннях, характеристиках зазначеного явища.

Сказане стосується й висвітлення мандрівничої діяльності в 1830-х роках сподвижників галицьких “будителів” М.Верещинського, К.Блонського, Г.Боднаря, Г.Ількевича, Й.Левицького та інших згодом знаних культурних і громадських діячів Галичини.

Виразний історико-краєзнавчий характер має значна частина праць, присвячених І.Вагилевичу. З-поміж них відзначимо видання Г.Дем’яна “Іван Вагилевич – історик і народознавець” [18], Б.Гаврилів та З.Бойчука “Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях Івана Вагилевича” [12] та ін. У них реконструйовано його подорожі галицьким Прикарпаттям, проаналізовано історико-етнографічні описи І.Вагилевичем цього терену, особливо Бойківщини, Гуцульщини; показано його стосунки й обмін інформацією про віднайдені пам’ятки із зарубіжними колегами тощо.

Схоже структурно-змістове наповнення мають студії про життєдіяльність Я.Головацького, зокрема П.Арсенича [3], Р.Кирчіва [20], Ф.Стеблія [49] та ін. У них акценти зміщуються на показ збору матеріалів і просякнуті ідеями романтизму його дослідження в галузі фольклористики. Науковці докладно відтворили маршрути подорожей Я.Головацького селами прикарпатського Придністер’я, теренами Буковини й Тернопільщини, з’ясували процес налагодження ним широкого народознавчого збиральницького руху в Галичині й на Закарпатті за участі місцевих священників, учителів, інших письменних людей.

В археографічних розвідках З.Матисякевича [30] показано, як у процесі мандрівок, зокрема й монастирями, Я.Головацький та І.Вагилевич збирали унікальні пам’ятки культури, що згодом слугували основою спеціальних джерелознавчих праць, які також вплинули на розвиток історико-краєзнавчих досліджень – важливого чинника національно-культурного життя українства.

Актуалізуємо значну групу досліджень історико-краєзнавчого спрямування, близьких до історії повсякденності, мікроісторії, що відображають родинне, соціальне,

інтелектуальне середовище, у якому відбувалося світоглядне й наукове становлення діячів “Руської Трійці”. Цікавими прикладами такого роду публікацій є розвідки Я.Онищука [35], який на базі маловідомих джерельних матеріалів відтворив становище й духовну атмосферу села Чепелі – батьківщини Я.Головацького, що повсякчас позначилася на його подальшій життєдіяльності. Такі публікації засвідчують перспективність вивчення проблеми на засадах психоісторії, методології фрейдизму тощо.

У своїй сукупності вказані та інші різновидові й різножанрові праці окреслюють і сприяють утвердженню в українській історіографії таких позицій. По-перше, мандрівки діячів “Руської Трійці” виявили загальний стан українського краєзнавства в Галичині, яке перебувало в зародковому стані, але спиналося на власні ноги зусиллями окремих діячів-інтелектуалів, що залучали до цієї справи й готували місцевих аматорів-краєзнавців. По-друге, повсякчас проводиться думка, згідно з якою зібраний під час мандрівок Я.Головацьким та І.Вагилевичем етнографічний і фольклорний матеріал стверджував етнокультурну окремішність галицьких українців серед інших народів імперії та їхню криву єдність зі східноукраїнським етнічним масивом, відкривав перед світом ще не знану етнокультурну самобутність Галичини. По-третє, науковці доводять, що саме цей доробок “поєднав”, “зробив складником” український національно-культурний рух із загальнослов'янським відродженням. По-четверте, вважається, що народознавчі мандрівки діячів “Руської Трійці” заклали “основу”, стали “еталоном” вивчення побуту й фольклору карпатського краю та свого роду “відправною точкою” подальшого розвитку туристично-краєзнавчого руху в Галичині, що таким чином набрав пошукового, науково-пізнавального характеру та національно-патріотичного й освітньо-виховного змісту.

Народознавчі мандрівки діячів “Руської Трійці”, нагадаємо, подаються в літературі як “причинкові”, “зразкові” стосовно наступного етапу краєзнавчо-туристичного руху, що розгорнувся в другій половині XIX – на початку XX ст. На тлі його організаційно-інституціонального розмаїття та участі в ньому ширшого кола молоді й відомих науковців знаковою постаттю в роботах із цієї тематики виступає І.Франко. Це зумовлювалося не лише його дієвою участю в цьому русі, а й тим, що саме вчений виступив його першим літописцем. Вплив надбань І.Франка на подальше вивчення українського туристичного краєзнавства проявляється в наголошуванні на його самодостатності, окремішності від поляків, в акцентуванні уваги на значенні такої діяльності для пізнання й усвідомлення української етнокультурної самобутності.

Аналітичне осмислення молодіжних народознавчих подорожей другої половини 1880-х років під кутом історичного краєзнавства започаткував І.Крип'якевич (1925, 1932). У сучасній вітчизняній історіографії побутує тенденція висвітлення народознавчих мандрівок 30-х і 80-х років XIX ст. у контексті дослідження різних конкретно-історичних проблем. Так, у праці Р.Ковалюка [22] вони розглядаються як складник студентського руху й передумова його подальшого розвитку. Екстраполюючи погляди й оцінки їхніх учасників, передусім Я.Головацького, автор акцентував на патріотично-виховному значенні мандрівок, чим звужив різнопланове суспільне й наукове значення цього явища.

З іншого боку, його “універсальність” засвідчує наукова історико-педагогічна література (наприклад, монографія Г.Білавич і Б.Савчука [4] та ін.), що показує роль учителів і духовенства в улаштуванні народознавчих мандрівок, наголошує на їхньому виховному й пізнавальному значенні у формуванні учнівської і гімназійної молоді. У дослідженні М.Черепанина [55] з історії музичного мистецтва в Галичині розкрита роль співочих і студентських товариств (“Львівський боян”, “Академічна громада” та ін.) у проведенні “мистецьких артистичних” мандрівок краєм у 1890-х і 1904–1905 роках.

Сталу історіографічну традицію має персоніфікація краєзнавчо-туристичного руху, коли його важливі сюжети, тенденції, оціночні характеристики відображаються

через призму життєдіяльності окремих учасників подорожей – знаних науковців і громадських діячів.

Перше місце з-поміж них знову ж таки посідає постать І.Франка. У масиві літератури з франкіани ця проблема здебільшого піднімається фрагментарно й розглядається, повторимо, як один із чинників формування світоглядних і наукових уподобань Каменяра. Тому зупинимося на роботах, у яких вона становить головний предмет дослідження. Серед них важливими виступають праці [17; 50; 51; 56], де в системному детальному вигляді відтворено організовані ним мандрівки студентської молоді 1883–1989 рр. Прикметно, що автори назвали імена їхніх учасників і відзначили позитивну роль цих подорожей у збиранні етнографічного й фольклорного матеріалу та формуванні національної свідомості місцевого населення.

Сучасні науковці та франкознавці (П.Арсенич [3], І.Білинкевич [5; 6], Г.Дем'ян [18], Я.Луцький [27–29], В.Скоморовський [44–48], Р.Шутка [56] і ряд інших) за певними (подекуди суб'єктивними) критеріями поділяють подорожі І.Франка на різні “етапи”, “періоди”. Помітна тенденція до “видовження” “мандрівничої доби” І.Франка на 1901–1914 рр., коли, проживаючи в Криворівні, він у товаристві знаних діячів Галичини, Буковини, Закарпаття, Наддніпрянщини мандрував улітку Гуцульщиною. Утім це питання висвітлюється за доволі схожим “інтегралом”, оскільки дослідники опираються переважно на одні й ті ж джерела, передусім праці й листування самого І.Франка та спогади про нього. Зазначена обставина стилізує й дещо “збіднює” це цікаве явище культурного життя України початку ХХ ст.

Змістовна в інформативно-аналітичному відношенні публікація Я.Серкіза [43] про мандрівничо-краєзнавчу діяльність І.Гавришкевича, по-перше, розкриває один з недостатньо представлених у літературі етапів краєзнавчо-туристичного руху за доби “Весни народів” 1848 року, по-друге, узагальнює науковий доробок самого І.Гавришкевича, визначає його місце в розвитку краєзнавчого руху Галичини. У такому контексті І.Гавришкевич виправдано трактується як один з “піонерів” галицької картографії ХІХ ст. і людина енциклопедичних знань (під час подорожей зібрав цінний матеріал з фольклористики й природознавства).

Велику увагу приділено діяльності А.Петрушевича [23; 24], І.Крип'якевича [16], І.Шараневича [7], Ю.Целевича [31; 32; 40]. Тенденцію до розширення діапазону вивчення менш відомих у науковій літературі діячів, які відіграли вагомий роль у розвитку туристично-краєзнавчого руху, засвідчують цікаві змістовні розвідки про громадського діяча, мандрівника, краєзнавця К.Гутковського з Тернопільщини, Д.Горняткевича, опираючись на праці якого, дослідники відтворюють популярні маршрути та переживання туристів від ознайомлення з мальовничою природою й багатою духовною і матеріальною культурою краю (Я.Луцький [27, с.128–130]).

Наступний великий історіографічний блок про туристично-краєзнавчий рух представляють студії з історії українських громадських організацій Галичини другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст., що традиційно розглядаються як складник національно-культурного розвитку українства. За характером і завданнями діяльності поділяємо їх на три групи. Першу становлять масові молодіжні (“Сокіл”, “Січ”, “Луг”, “Пласт”), студентські й спортивні товариства. У літературі про них побутує думка, згідно з якою туристика й краєзнавство були одним з напрямів їхньої діяльності та формою і засобом національно-патріотичного виховання членів. Другу групу являють спеціалізовані інституції, покликані розвивати туристично-краєзнавчу роботу (“Чорногора”, “Плай”, Карпатський лежачарський клуб та ін.); третю – культурно-освітні (“Просвіта”, Українське педагогічне товариство) і жіночі (“Союз українок”) організації й об'єднання інтелігенції, які спорадично чи опосередковано спричинялися до розвитку туристично-краєзнавства. Паралельно з ними існували ідентичні польські інституції.

За доби незалежності цю проблематику активно розробляють представники різних галузей гуманітарних наук, що вилилося в появу десятків дисертаційних і моногра-

фічних праць, сотні статейних і науково-популярних публікацій, автори яких доповнюють доробок західноукраїнських істориків кінця XIX – 30-х років XX ст. та українського зарубіжжя новими джерельними матеріалами й аналітичними положеннями.

Серед молодіжних товариств найбільші досягнення в розвитку туристично-краєзнавчої діяльності мав “Пласт”, що зумовлювалося характером його ідеології та виховної методи, які зобов’язували кожного члена товариства до участі в таборванні. Аналіз показує, що сучасні науковці належним чином простудіювали й адаптували до своїх досліджень розробки головних теоретиків українського скаутингу О.Тисовського (1921) і Ю.Старосольського (1979), які відображають досвід та організаційні засади пластового таборвання.

У сучасній історіографії туристично-краєзнавча діяльність “Пласту” висвітлена достатньо глибоко й докладно. Про це засвідчує окремий розділ “Мандрівництво і таборвання” монографії Б.Савчука (1996) [39, с.149–167], де показані їхня роль і значення у фізичному й ідейно-патріотичному вихованні молоді. У книзі В.Окаринського (2006) [33, с.101–109], крім того, розкрита багатогранна діяльність пластових таборів, зроблені цікаві узагальнення щодо їхньої чисельності кількості учасників тощо. Складена автором “діаграма” пластових таборів на Закарпатті [33, с.212–214] відображає реальний вплив й охоплення цією формою виховної роботи юнаків і дівчат краю різних національностей.

Урешті, у науково-популярній книзі “З історії туристично-краєзнавчої роботи в «Пласті» (1911–1930 рр.)” (1998) [27] Я.Луцький узагальнив її зміст, форми й методи. Науковець увиразнив притаманні літературі українського зарубіжжя та вітчизняній історіографії 1990-х років романтично-позитивістські підходи до вивчення й героїзації певних явищ української історії з обов’язковим акцентуванням на їхній ролі в нарощуванні потенціалу для підготовки до подальшої боротьби за волю й незалежність України.

Зі схожих позицій подається туристично-краєзнавча діяльність товариств “Сокол”, “Січ”, “Луг”, а особливо Католицької акції української молоді (КАУМ) “Орли”, яка запозичила пластову виховну методи. Про це засвідчують статейні, книжкові, монографічні публікації І.Андрухів [1; 2], Я.Луцького [27–29], Б.Трофим’яка [52, с.510–525] та інших авторів, які розглядають туристику й краєзнавство як один з важливих напрямів діяльності молодіжних організацій, показують їхнє виховне значення тощо. У такому контексті розкриваються окремі, на перший погляд, “локальні” факти, які становлять вагомі явища, показові тенденції в історії туристично-краєзнавчого руху, що заслуговують на ширше представлення в історичній літературі. Ідеться, наприклад, про тримісячне таборвання членів КАУМ “Орли”, “Сокола”, КЛК та Українського студентського спортивного клубу, під час якого під проводом Я.Пастернака й С.Гели проводилися розкопки митрополичої катедри в Крилосі [52, с.523–524]. Цей факт можна трактувати як один з перших виявів археологічного туризму в Галичині.

Однак при цьому простежуємо явище, коли “нове вино заливається в старі міхи”. Мовиться про прагнення дослідників нагромадити та ввести до наукового обігу якнайбільше нових фактів про розвиток різних форм громадського туристично-краєзнавчого руху, що не супроводжується намаганням переосмислити його суть і запровадити нові оціночні характеристики тощо. Таким чином, замість використання модерної дослідницької методики, приміром, з історії повсякденності, психоісторії, соціальної історії, вони продовжують рухатися “традиційними” шляхами, послуговуючись поглядами, оцінками, характеристиками перших організаторів і літописців “Сокола”, “Січі”, “Пласту”: К.Трильовського, І.Боберського, П.Франка, О.Тисовського та ін. Окреслене явище такою ж мірою стосується й вивчення туристично-краєзнавчого руху в Галичині в 30–80-х роках XIX ст.

Окремі цікаві сюжети про його розвиток містять праці різної тематики, де порушена проблема розглядається в контексті їхньої головної змістової лінії. Так, дослі-

дження з історії фізичної культури й спортивного руху (О.Вацеба [10], Б.Трофим'як [52] та ін.) засвідчує, що розвій спортивного туризму в Галичині наприкінці XIX – у 30-х роках XX ст. мав триєдине завдання: фізичне загартування, відпочинок та ідейне виховання, яке забезпечувалося відвідинами пам'ятних місць, ознайомленням з культурою.

Головну інформативну цінність мають спеціальні дослідження, що відображають динаміку й рівень нагромадження знань з історії туристично-краєзнавчого руху в Галичині. Помітний стимул для їхнього розвитку давали профільні наукові конференції та часописи окресленого тематичного руслу.

У другій половині 1990-х років з'являється низка статейних публікацій, які дають узагальнюючу картину розвитку туристично-краєзнавчого руху в Україні (наприклад, Я.Серкіз [43]), у Галичині (Я.Луцький [27–29], Р.Ковалюк [22] та ін.) і на її окремих адміністративних, географічних, етнографічних теренах (М.Дзурак [19], В.Клапчук [21] та ін.). Вони в певній історичній ретроспективі встановлювали його інституціональний складник, окреслювали основні маршрути подорожей, фокусували на об'єктах туристичного зацікавлення й відомих мандрівках, наголошували на національно-виховному значенні такої діяльності. Щоправда, учасників цього руху часто не ідентифікували за національною ознакою, тож, заявляючи, наприклад, що вивчатиметься “історія туризму в Галичині”, автори обмежувалися показом діяльності українських організацій та ігнорували польські товариства. Мало місце явище, коли історики подавали в одному контексті українські та польські інституції, проте не визначали національний характер останніх, які, таким чином, сприймалися як “українські”. Однак загалом можемо констатувати, що сукупність літератури, яка з'явилася в указаний період, окреслювала основний зміст туристичного краєзнавства та головні віхи його розвитку.

З кінця 1990-х років починається новий етап дослідження цієї теми, що позначилося прогресуючою тенденцією до поглибленого вивчення окремих структурних елементів туристично-краєзнавчого руху, розмежування їх за національною ознакою, появи синтетичних оціночних характеристик цієї проблеми, розширення кола її дослідників тощо. Так, у спеціальних наукових розвідках Я.Луцького [27–29], І.Серкіза [42], інших науковців здійснено детальну реконструкцію процесів виникнення, організаційного становлення, розгортання різних напрямів діяльності “Кружка любителів Львова” (1921–1923), туристично-краєзнавчого товариства “Плай”, туристичного товариства “Чорногора”, Подільського туристично-краєзнавчого товариства (1925–1939). У цих працях знайшли доволі вичерпне відображення персональний склад товариств, описи їхніх мандрівок, здобутки в екскурсійному, видавничому й інших напрямках праці з популяризації привабливості природи та культурних цінностей окремих теренів Галичини.

Наступний етап – 2001–2010 рр. – знаменував розширення тематичного діапазону вивчення туристично-краєзнавчого руху, коли поряд з його “традиційно-репрезентативними” складовими (мандрівки “Руської Трійці”, І.Франка та їхнього оточення, діяльність масових молодіжних і спеціалізованих товариств) стали активніше вивчатися його нові форми й напрями, зокрема, щодо розбудови інфраструктури туристики, проведення природоохоронної діяльності та ін. Поступово зміщувалися акценти з вивчення праці громадських самодіяльних інституцій на суспільні інститути й структури іншого рівня та спрямування, у т. ч. державні, самоврядні, комерційні тощо. Цілком закономірно, що наукові пошукування в такому напрямі розгортаються на міждисциплінарному рівні.

Проаналізований блок наукової літератури окреслює головні контури вивчення краєзнавчого руху в Галичині в 1830–1930-х роках і дозволяє зробити такі висновки. По-перше, сучасна історіографія порушеної проблеми зберігає риси україноцентризму та національної зорієнтованості. В одному випадку це означає фрагментарне висвітлення чи повне ігнорування польського краєзнавчого руху, який у вказаний період досягнув досить високого рівня. В іншому – ідеться про наголошення на проукраїнських в ідейному відношенні товариствах і “непомічанні” москвофільських інституцій, які та-

кож зосереджували значний інтелектуально-організаційний потенціал. Слід акцентувати увагу на специфічних особливостях україноцентризму сучасної української історіографії краєзнавчого руху в Галичині в 1830–1930-х роках. У даному разі він проявляється не тільки в зосередженості науковців на вивченні саме українських аспектів руху, а й у “нерозчленованому” дослідженні всіх етнічних складових руху, причому всі здобутки та напрацювання видаються як відповідні здобутки українців. По-друге, розвиток історико-регіональних, етнографічно-фольклорних і географічних знань автори часто автоматично відносять до “краєзнавчих”. Такий підхід, зважаючи на згадуваний “універсалізм”, частково виправданий для XIX ст., але в першій третині XX ст. уже відбувалося їхнє виразніше розмежування. По-третє, надбання науковців засвідчують існування за досліджуваного періоду структурованого краєзнавчого руху в Галичині, який був вагомим явищем культурного життя української та польської спільнот. Однак факт його існування нерідко ігнорується в узагальнюючих студіях з історії краєзнавства в Україні (наприклад, О. Уривалкін [53], Н. Кушнарєнко [26, с. 43–56]).

1. Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг” / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1992. – 78 с.
2. Андрухів І. О. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.
3. Арсенич П. І. З фольклорно-етнографічної діяльності І. Франка на Гуцульщині / І. П. Арсенич // Праці Наукового товариства імені Т. Шевченка. Косівський осередок “Гуцульщина”. – Косів, 2006. – Т. 2 : Краєзнавство. – С. 43–47.
4. Білавич Г. Товариство “Рідна школа” (1881–1939 рр.) / Галина Білавич, Борис Савчук. – Івано-Франківськ, 1999. – 203 с.
5. Білинкевич І. О. Дорогами Великого Каменяра по Івано-Франківщині / І. О. Білинкевич. – Коломия : Вік, 1999. – 220 с.
6. Білинкевич І. О. Іван Франко на Станіславщині : бібліографічно-краєзнавчі нариси / І. О. Білинкевич. – Коломия : Вік, 2006. – 191 с.
7. Борчук С. Дослідження Галицької землі XV ст. у працях Ісидора Шараневича / С. Борчук // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 2001. – С. 161–162.
8. Бурдуланюк В. Галичина у творчій біографії Федора Вовка / В. Бурдуланюк // Краєзнавець Прикарпаття. – 2007. – № 9. – С. 44–45.
9. Вальо М. “Подорож...” Якова Головацького в контексті подорожньої літератури про Карпати / Марія Вальо // Шашкевичіана : зб. наук. праць. – Вип. 1 : Маркіян Шашкевич і українське національне відродження; Вип. 2 : “Руська Трійця”, її оточення, послідовники і дослідники / Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України, Ін-т-заповідник Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі, Шашкевичівська комісія у Львові. – Львів ; Броди ; Вінніпег, 1996. – С. 55–62.
10. Вацеба О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху / Оксана Вацеба. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 232 с.
11. Гаврилів Б. М. Галицьке краєзнавство. Ч. 1 : Історичні дослідження на Прикарпатті в XIX – початку XX ст. / Б. М. Гаврилів ; [наук. ред. В. Грабовецький]. – Коломия : Вік, 1997. – 166 с.
12. Гаврилів Б. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях Івана Вагилевича / Богдан Гаврилів, Зиновій Бойчук. – Івано-Франківськ, 1996. – 40 с.
13. Гаврилів Б. М. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях Івана Франка / Б. М. Гаврилів, М. Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2000. – 36 с.
14. Гаврилів Б. М. Розвиток українського історичного краєзнавства на Прикарпатті (XIX – поч. XX ст.) / Б. М. Гаврилів. – Чернівці, 1996. – 24 с.
15. Грабовецький В. В. Відродимо галицьку школу краєзнавців / В. В. Грабовецький // Матеріали III Прикарпатської історико-краєзнавчої наукової конференції. – Коломия : Вік, 1997. – С. 66–67.
16. Грабовецький В. В. Іван Крип’якевич – визначний історик України: До 110-річчя від дня народження / В. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1996. – 24 с.
17. Гуралюк П. Шляхами Івана Франка на Покутті та Гуцульщині / П. Гуралюк // Праці Наукового товариства імені Т. Шевченка. Косівський осередок “Гуцульщина”. – Косів, 2006. – Т. 2 : Краєзнавство. – С. 54–58.
18. Дем’ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець / Григорій Дем’ян. – К. : Наук. думка, 1993. – 152 с.
19. Дзурак М. Каменяра славить Гуцульщина / М. Дзурак // Праці Наукового товариства імені Т. Шевченка. Косівський осередок “Гуцульщина”. – Косів, 2006. – Т. 2 : Краєзнавство. – С. 51–53.

20. Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської Трійці” / Р. Ф. Кирчів. – К. : Наук. думка, 1990. – 338 с.
21. Клапчук В. М. Філії Татранського товариства в Галичині / Клапчук В. М., Клапчук О. Н. // Екологічні передумови розвитку туризму на Гуцульщині : матеріали наук.-практ. конф. – Яремче, 1996. – С. 47–48.
22. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. / Роман Ковалюк. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – 420 с.
23. Королько А. З. А. Петрушевич про важливість збирання краєзнавчого матеріалу / А. З. Королько // Матеріали IV Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 2001. – С. 397–399.
24. Королько А. З. Культурні споруди Галичини у наукових розвідках Антонія Петрушевича / А. З. Королько // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гавриліва. – Івано-Франківськ : Типовіт, 2003. – 240 с.
25. Кузишин А. В. З історії організації туристсько-краєзнавчої роботи в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. В. Кузишин // Історія української географії. – 2002. – № 5. – С. 42–44.
26. Кушнарєнко Н. М. Бібліотечне краєзнавство : підручник / Н. М. Кушнарєнко. – К. : Знання, 2007. – 502 с.
27. Луцький Я. В. З історії туристично-краєзнавчої роботи в Пласті (1911–1930 рр.) / Я. В. Луцький. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. – 160 с.
28. Луцький Я. В. Формування і становлення туристичного руху в Галичині / Я. В. Луцький // Вісник Прикарпатського університету. Фізична культура. – 2001. – Вип. IV–V. – С. 25–28.
29. Луцький Я. В. Туристичними стежками Івана Франка / Я. В. Луцький, В. М. Луцький // Краєзнавець Прикарпаття. – 2006. – № 8. – С. 17–21.
30. Матисякевич З. Археографічна спадщина Якова Головацького / Зіновій Матисякевич // Шашкевичіана : зб. наук. праць. – Вип. 1 : Маркіян Шашкевич і українське національне відродження; Вип. 2 : “Руська Трійця”, її оточення, послідовники і дослідники / Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України, Ін-т-заповідник Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі, Шашкевичівська комісія у Львові. – Львів ; Броди ; Вінніпег, 1996. – С. 266–275.
31. Міщук А. І. Особливості формування й становлення світоглядних позицій Ю. Целевича / А. І. Міщук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2006. – Вип. X–XI. – С. 192–201.
32. Міщук А. І. Юліан Целевич: культурно-освітня діяльність / А. І. Міщук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2003. – Вип. VII. – С. 139–148.
33. Окаринський В. Український скаутський рух (1911–1944 рр.) / Володимир Окаринський. – Тернопіль : Рада, 2006. – 260 с.
34. Ольховий Я. Дрогобицькі станції Великого Каменяра / Я. Ольховий // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2005. – Вип. IX. – С. 73–79.
35. Онищук Я. Село Чепелі в добу “Руської Трійці” / Ярослав Онищук // Шашкевичіана : зб. наук. праць. – Вип. 1 : Маркіян Шашкевич і українське національне відродження; Вип. 2 : “Руська Трійця”, її оточення, послідовники і дослідники / Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України, Ін-т-заповідник Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі, Шашкевичівська комісія у Львові. – Львів ; Броди ; Вінніпег, 1996. – С. 276–279.
36. Петранівський В. Л. Туристичне краєзнавство : навч. посіб. / В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський. – К. : Знання, 2006. – 575 с.
37. “Руська трійця”: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький : бібліографічний покажчик (1834–1990 рр.) / ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України ; [уклад. Л. І. Ільницька ; ред. Ф. І. Стеблій ; передм. Р. М. Лубківський]. – Львів, 1993. – 379 с.
38. Савчук Б. Просвітницька і соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 136 с.
39. Савчук Б. Український Пласт 1911–1939 / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. – 264 с.
40. Сагайдачна Н. Юліан Целевич – перший історіограф покутського опришківства у XVIII ст. / Н. Н. Сагайдачна // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2002. – Вип. VI. – С. 186–192.
41. Середяк А. Краєзнавчі дослідження в Україні (Історіографічний аспект) / А. Середяк // Історіографічні дослідження в Україні. – 2004. – Вип. 14. – С. 249–271.
42. Серкіз І. Історичне краєзнавство : посібник / І. Серкіз. – Львів : Львів. обл. наук.-метод. ін-т освіти, 1995. – 93 с.
43. Серкіз Я. Іван Гавришкєвич – мандрівник і краєзнавець / Ярослав Серкіз // Розвиток туризму в Україні : зб. наук. ст. – К. : Слов’ян. діалог, 1995. – С. 140–146.
44. Скоморовський В. Іван Франко як краєзнавець / В. Скоморовський // Краєзнавець Прикарпаття. – 2004. – № 3. – С. 40–42.
45. Скоморовський В. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка / В. Скоморовський. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. – 235 с.

46. Скоморовський В. Краєзнавчі студії Івана Франка / В. Скоморовський // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилівца. – Івано-Франківськ : Типовіт, 2003. – С. 91–96.
47. Скоморовський В. Краєзнавчі студії Івана Франка / В. Скоморовський // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2004. – Вип. VIII. – С. 129–144.
48. Скоморовський В. Іван Франко як краєзнавець / В. Скоморовський // Краєзнавець Прикарпаття. – 2004. – № 3. – С. 40–42.
49. Стеблій Ф. Яків Головацький – діяч українського національного відродження / Феодосій Стеблій // Шашкевичіана : зб. наук. праць. – Вип. 1 : Маркіян Шашкевич і українське національне відродження; Вип. 2 : “Руська Трійця”, її оточення, послідовники і дослідники / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Ін-т заповідник Маркіяна Шашкевича у Вінніпезі, Шашкевичівська комісія у Львові. – Львів ; Броди ; Вінніпег, 1996. – С. 225–236.
50. Стежками Івана Франка: екскурсійні маршрути. – Львів, 2006. – 85 с.
51. Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – 636 с.
52. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.) / Б. Трофим'як. – Тернопіль : Екон. думка, 2001. – 694 с.
53. Уривалкін О. М. Історичне краєзнавство : навч. посіб. для студ. / О. М. Уривалкін. – Ніжин, 2002. – 157 с.
54. Федорова Л. В. Енциклопедія краєзнавства України: постановка проблеми / Л. В. Федорова // VIII Всеукраїнська наукова конференція. Історичне краєзнавство і культура. – Х., 1997. – 431 с.
55. Черепанин М. В. Музична культура Галичини другої половини XIX – першої половини XX століття : дис. ... доктора мистецтвознав. : спец. 17.00.01 / Черепанин Мирон Васильович. – К., 1998. – 389 с.
56. Шутка Р. Туристські маршрути області, пов'язані з перебуванням І. Франка на Прикарпатті / Р. Шутка // Краєзнавець Прикарпаття. – 2006. – № 8. – С. 26–27.

В статье выделены основные блоки историографических проблем туристско-краеведческого движения в Галиции 1830–1930-х гг. Проанализирован широкий спектр различных по жанрам и видам научных публикаций: справочники, энциклопедии, фундаментальные сборники научных трудов и тематические журналы, диссертационные работы и авторефераты, монографии, статейные публикации. Сделаны выводы о украиноцентричной позиции большинства современных украинских ученых.

Ключевые слова: историография, туристско-краеведческое движение, Галиция.

In the article the main blocks of the historiographical problems of tourist and local lore movement in Galicia 1830–1930 is singled out. The wide range of different genres and types of publications: reference books, encyclopedias, compilations of the fundamental of scientific papers and thematic journals, dissertation works and theses, monographs, article publication is analyzed. The conclusions about the ukrainian centered position of the majority of modern Ukrainian scientists is done.

Keywords: historiography, tourism and local lore movement, Galicia.

УДК 94(477):323.27:329.05(093.3) “1905–1907”

ББК 63.3(4 Укр)522-4

Дмитро Кудінов

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Аналізуються роль, рівень активності та впливовості політичних організацій, що діяли в сільській місцевості в 1905–1907 рр. на території підросійської України, на основі мемуарної літератури.

Ключові слова: мемуари, Істпарт, РУП, УСД “Снілка”, РСДРП, ПСР, монархісти, ліберали, революція, агітація.

Останнім часом мемуаристика стає доволі популярним об'єктом досліджень вітчизняних учених. Дійсно, спогади дозволяють не лише розширити фактаж досліджень за рахунок даних, що не зустрічаються в документальних свідченнях, а й допомагають зрозуміти дух епохи, людей, які її творили, краще пізнати світ особистості самого автора. “Білою плямою” із цього погляду залишається спектр спогадів мемуаристів-аграрників, тобто членів політичних організацій й учасників селянського руху, які намагалися поширити партійний вплив на селянську масу, підняти її на організовану й безкомпромісну боротьбу із царатом.

Найбільш продуктивним періодом публікації мемуарів учасників революційного руху на селі були 1920-ті роки, чому сприяла діяльність Всеукраїнської комісії з історії Української революції й Комуністичної партії (Істпарту) ЦК КП(б)У (від 1929 р. – Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У), що зосередилася на зборі документів і спогадів учасників революційного руху дожовтневого періоду, революції 1917 року та громадянської війни. Значна частина мемуарів вийшла на сторінках органу українського Істпарту “Літопис революції”. Крім того, учасники Першої російської революції (далі – ПРР) друкувалися в інших історико-революційних журналах, як-то: “Каторга та заслання”, “Червоний архів”, “Пролетарська революція”. Частина мемуарів, зібраних самими учасниками революційного руху, а також Істпартом та групами сприяння, була опублікована в ювілейних збірках до 20- і 25-річчя ПРР.

Попри важливість і плідність проведеної Всеукраїнським і місцевими істпартами, а також окремими ентузіастами роботи історико-революційна мемуаристика в радянські часи зустріла шквал критики. По-перше, радянські історики в цілому правильно робили зауваження щодо недосконалості опису та літературної редакції спогадів. По-друге, і головне, мемуари як твори, у яких проявлялася вільна творчість авторів, виявилися небезпечними для режиму. Згубно на стан вітчизняної мемуаристики вплинув лист Й.Сталіна “Про деякі питання історії більшовизму” (опублікований у шостому номері “Пролетарської революції”, 1932), спрямований проти інакодумства. Це ознаменувало ствердження партійно-класового підходу до джерел, у тому числі й до мемуарів, та їх інтерпретації, домінування директивної ідеологічної лінії, яка не допускала щонайменших відхилів від догми. У результаті кількість опублікованих мемуарів зменшувалася. А з початку 1930-х років друк спогадів учасників селянського руху був припинений зовсім.

Ще до виходу сумнозвісного листа спогади багатьох мемуаристів, особливо аграрників, піддавалися шельмуванню за “буржуазний” або “дрібнобуржуазний” підхід. Зокрема, гостро критикувалися збірники спогадів “1905 рік на Конотопщині”, “1905 рік на Миколаївщині”, “1905 рік на Полтавщині” і “1905 рік на Сумщині”. Матеріали збірників критики визнавали “сирими”, позбавленими більшовицької ідейності, себто такими, що не висловлювали офіційну позицію компартії на історію розвитку робітничого, селянського та загального революційного рухів [4; 18; 19]. Показовим із цієї точки зору є відгук радянського публіциста О.Гершбейна на виданий у 1930-му році збірник статей і спогадів “1905 рік на Сумщині”, який звинуватив укладачів книги в “політичній необробці” [4, с.199].

Традицію скептичного ставлення до мемуаристики селянського руху продовжили дослідники післявоєнної доби. Так, Н.Комаренко відмічала, що спогади, опубліковані в перші роки існування “Літопису революції”, відбивали лише окремі події й часто були позбавлені узагальнень і літературної обробки редакцією. Крім того, питання класової боротьби в мемуарах, де розповідалося про селянський рух, були розглянуті на сторінках журналу схематично, побіжно й не можуть, відповідно, претендувати на повноту висвітлення [12, с.22, 62]. Водночас відбувалася певна реабілітація мемуаристики. Історики відмічали важливість мемуарів як бази цінних фактів, вивчення яких доповнює картину класової боротьби на селі, визначали їхню роль у формуванні радянської історичної концепції революційного руху й джерельної бази [1, с.56; 14, с.25; 28, с.5]. Проте певної систематизації й історіографічного опису мемуарної літератури, на жаль, радянські історики не проводили.

Огляд мемуарної літератури селянського руху подають і сучасні дослідники. Особливо виразно він представлений у працях О.Герасименко, С.Євсєєнка й В.Магася. Зокрема, О.Герасименко у своїй дисертації вибірково описала використані нею мемуарні джерела, підбила підсумок, що останні є важливими для вивчення ментальності народних мас, що дозволяє деталізувати історичні події, не зафіксовані в інших джерелах

[3, с.45–48]. С.Євсеєнко звернув увагу на структурування тексту спогадів, їхню змістову цінність з позицій загальність–детальність [7, с.48–69]. В.Магась, аналізуючи спогади окремих учасників і свідків селянського руху, відзначив, що вони не просто фіксували хід подій, а й намагалися осмислити суспільно-політичну ситуацію в країні, значення Селянського союзу в громадському житті, власну роль у пропаганді й організації селянства [20, с.38–42]. Окремі аспекти взаємодії політичних партій і селянства на основі документальних джерел, матеріалів преси та мемуарної літератури дослідив у своїй дисертації В.Дубінський [6]. Спогади очевидців селянського руху, у зв'язку з виборчою кампанією до Державної думи та діяльності в ній селянських депутатів від України, розглядалися в дисертації О.Коника. Прикметно, що він їх описував (спогади Є.Чикаленка, Д.Дорошенка, О.Лотоцького) саме в історіографічному ракурсі. Автор відзначив, що попри певну тенденційність, властиву загалом мемуарам, вони є “доброякісними літературними джерелами”, які за своїм фактологічним компонентом далеко виходять за межі доступних документальних джерел [13, с.31–32].

Проте, незважаючи на зміну в сучасній українській історичній науці акцентів в оцінці значення мемуарної літератури, вона, як комплекс джерел особистого походження і як метажанр, залишається малодослідженою й має ще багато дослідницьких перспектив. Це повною мірою стосується й спогадів аграрників. Тож метою нашої статті є історіографічний аналіз мемуарної літератури, у якій репрезентований аспект політичної діяльності партій на селі. Висвітлення цього питання, переконані, дозволить більш глибоко осягнути тему взаємодії селянства та політичних організацій, впливу останнього на розвиток селянського руху.

Мемуаристи 1920-х років по-різному оцінювали діяльність політичних партій на селі. Певний плюралізм пояснюється тим, що авторами виступали не лише члени більшовицької партії, а й представники різних течій соціал-демократії (українські та загальноросійські партії). Як правило, вони розглядали тодішню політичну дійсність і проблематику селянського руху в дусі партійної ідеології, яку сповідували в ті роки. Саме тому спогади аграрників слід вирізняти за політичною належністю авторів. Але водночас їх можна гуртувати за рядом формальних ознак, наприклад, за показником стихійної або організованої пропаганди. Про формування окремих агітаційних сільських груп у 1905 р., зокрема, писали С.Немзер [22], Б.Ельцин [32], Б.Лінцер [15], О.Черкунов [29], М.Пижов [23] (усі – колишні члени РСДРП), І.Лубенець [17] (РУП) і А.Ріш [24; 25] (УСД “Спілка”). У Сумському повіті, за повідомленням А.Гетлера, місцева організація РСДРП через робітників заводів безпосередньо зав'язувала відносини із селянами, охочими до революційної літератури [5, с.32].

Відповідно до належності до тієї чи іншої партії, мемуаристи описували різні форми роботи партій із селянством. Так, члени РУП удавалися переважно до влаштування мітингів, поширення агітаційних матеріалів, бесід і читань із сільською молоддю, формування гуртків селян, а по можливості й сільських партійних груп. Про це знаходимо повідомлення в різних мемуарних джерелах. Зокрема, ветеран РУП І.Лубенець згадував, що його партія розгорнула серед селянства жваву діяльність – поширювала по селах свою друковану продукцію, влаштовувала мітинги в “дні свобод”, підтримувала місцеву організацію Селянського союзу [17, с.35–38]. Колишній наймит с. Вовчик Лубенського повіту Г.Етнерович, який близько контактував з місцевими лівими, в автобіографії писав, що ще на початку революції поширював “нелегальщину” (прокламації), переважно рупівську, серед односельців [33, с.127]. Про популярність рупівської літератури на селі свідчив і колишній член РУП Ю.Коллард. Він пригадував, що ще в 1901 р. у Кобеляцькому повіті не було жодного населеного пункту, де б не побувала партійна брошура “Дядько Дмитро” [11, с.99].

Чимало уваги в мемуарах приділено діяльності УСД “Спілка”. Колишній секретар Херсонського губернського комітету сільських організацій РСДРП (далі – ХГК

РСДРП) О.Черкунов писав, що “Спілка”, до якої він ставився із симпатією, ще до початку Жовтневого страйку “мала значне революційне минуле”, поширюючи партійну пресу серед селянства, що, насправді, не відповідало дійсності [29, с.103]. Власне, просування преси на селі не було головним агітаційним методом “Спілки”. Як свідчив колишній член її Головного комітету А.Ріш, “звичайною формою роботи були селянські конференції, де поряд з питаннями політичного характеру вирішувалися й питання місцевого значення”. Крім того, важливим видом діяльності партії він називав влаштування страйків наймитів в економіях [24, с.129; 25, с.156, 167]. У спогадах члена “Спілки” Скриннікова, якими користувався А.Ріш, іншими видами роботи на селі називалися агітація за складання наказів депутатам Державної думи (автор іменував цю форму роботи “демократичним характером діяльності”), а також створення ще до початку польових робіт страйкових комітетів (“пролетарський характер діяльності”) [25, с.154].

Члени РСДРП, як видно зі спогадів, намагалися вдатися до тактики подібної до “спілчанської”, проте в менших масштабах. Зокрема, Черкунов писав, що йому вдалося в Тираспольському повіті влітку 1905 р. влаштувати кілька сходів, на яких ухвалювалися рішення про зміну орендних умов, а також влаштування страйків наймитів. Успіх переконав новоросійських соціал-демократів у потребі розгорнутої роботи серед селянства. Одеська та інші організації РСДРП Херсонщини почали діяти за підтримки “Спілки”. Справа пішла легше: на селі утворювалися осередки РСДРП, які координували свої дії з міськими групами партії, влаштовувалися мітинги, здійснювалося організаційне сприяння створенню комітетів Всеросійського селянського союзу (далі – ВСС), велася антипогромна агітація. Зрештою, 23–27 листопада 1905 р. в Одесі відбулася перша губерньська конференція селянських організацій соціал-демократів, на якій була створена окрема сільська губерньська організація РСДРП [29, с.108–117]. У третій період революції, коли значна частина соціалістів знов пішла в підпілля, тактика відкритої агітації селянства змінилася на друковане слово та переформатування існуючих груп і комітетів у законспіровані структури партії. Також есдеки докладали зусиль до реставрації комітетів ВСС, влаштування губерньської та повітових конференцій сільських організацій РСДРП на Херсонщині. Прикметно, що вони могли діяти врозріз з рішеннями керівних структур партії. Зокрема, есдеки-одесити в 1906 р. попри оголошений партією бойкот виборів до Державної думи агітували селян узяти участь у виборах до парламенту й провести туди своїх “борців за землю та волю” [30, с.46]. Загалом діяльність ХГК РСДРП була передовою серед усіх організацій російських соціал-демократів в Україні, що працювали на селі. Це відзначено й в історичних дослідженнях, зокрема, у статті радянського вченого І.Сабадирьова, присвяченій активності більшовиків в українському селі в роки ПРР. На жаль, цей автор не звернувся до спогадів Черкунова, що значно б збагатило його працю фактичним матеріалом [26].

Оцінка діяльності ліберальних і правих партій на селі в мемуарах варіюється від нейтральної до вкрай негативної. Лише в спогадах колишнього земського службовця І.Салоїда знаходимо позитивний відгук про очільника Сумської групи КДП П.Лінтварьова й лібералів у цілому, які провадили активну агітацію за свою програму на селі й навіть добилися просунення свого кандидата на вибори до Державної думи завдяки підтримці селян [27]. Один з колишніх керівників більшовицької організації Херсона В.Ліпшиц у своїх спогадах, навпаки, глузував з кадетів, змалювавши картину вдалого виступу місцевих соціал-демократів перед селянами на зібранні, влаштованому губерньським комітетом КДП. Програму лібералів, якщо вірити авторові, селяни зустріли з прохолодою, а от промови есдеків знайшли відгук серед слухачів. Осоромлені кадети вимушені були покинути залу й зібрання перетворилося на мітинг лівих, що скористалися нагодою загітувати селянство [16, с.147]. Подібну картину описав С.Немзер. Так, у с. Кустолово, пригадував він, разом відбулося два мітинги – один влаштували есдеки, а другий – чорносотенці. На мітингу лівих зібралось селян набагато більше, у той час ко-

ли оратора від СРН прийшло послухати лише кілька десятків місцевих мешканців [22, с.86–87]. В Устивиці провладний мітинг, влаштований місцевим священиком, був зірваний соціал-демократами, повідомляв М.Пижов. Симпатії селян виявилися на боці революціонерів; “вороги народної свободи” під гнівні вигуки вимушені були залишити волосне правління [23, с.38–40]. Щоправда, навіть у мемуаристиці 1920-х років можна віднайти поодинокі свідчення на користь прибічників царського режиму. Так, Черкунов визнавав, що на Херсонщині осередки СРН та інших монархічних організацій формувалися шляхом залучення до них місцевих жителів, серед яких залишалися сильними монархічні почуття, що було небезпечним для роботи революційних груп [31, с.42]. У селах Сумського повіту до весни 1905 року серед селян були міцними установки, що “сіцїлісти” та анархісти є “антихристами”, оскільки виступають проти царя, а також руйнують церкви та б’ють православних, пригадував один із селян с. Велика Чернеччина [21, с.105].

Загалом ставлення до чорносотенців з боку мемуаристів було вкрай негативним. Усі вони однобічно описували їх як темну провладну силу, що переважно займалася влаштуванням єврейських погромів і переслідуванням революціонерів. Подібна негативізація правих та лібералів, звичайно, пов’язана з лівою політичною позицією мемуаристів. Водночас спогади діячів ліберального руху або прибічників монархізму, як правило, не містять інформації про їхню успішну діяльність серед селянства. Тож контраргументувати повідомлення “лівих” мемуаристів можна лише за допомогою документальних джерел і публіцистики початку ХХ ст. Почерпнути ж інформацію про конкретну партійну роботу СРН або інших монархічних організацій з опублікованих спогадів фактично неможливо.

Мемуаристи не лише таврували прибічників царату, але й піддавали критиці політичних опонентів за лівим табором. Так, Ю.Коллард писав, що “російські соціал-демократи зовсім селянством не займалися, а соціалісти-революціонери, хоч у своїй теорії й спиралися на селянстві, але в дійсності нічого спільного з селянством, особливо ж українським, не мали, бо українського села і його мови не знали” [11, с.109]. Відсутність роботи із селянством до початку ПРР, дійсно, визнавали й колишні члени РСДРП, зокрема, А.Черкунов і Б.Ельцин. Проте це стосувалося далеко не всіх регіональних осередків партії. Факти дореволюційних зв’язків організацій РСДРП і селянства фіксуються як документально, так і в спогадах М.Козиленка, О.Черкунова, М.Пижова, А.Геттлера та багатьох інших мемуаристів. Тож повідомлення Ю.Колларда є наслідком незнання специфіки роботи на селі регіональних структур РСДРП.

Для кращого розуміння умов діяльності сільських партійних осередків, причин їх занепаду цінною є критика власних організацій, до якої вдавався дехто з мемуаристів. Зокрема, М.Галаган (до 1905 р. член РУП, 1905–1908 рр. перебував у складі УСД “Спілка”) про РУП писав, що партійні “низи”, від яких залежало формування партійної “громадської думки”, не були підготовані до обміркування й вирішення принципових програмових питань. Перебуваючи в провінції з метою формування рупівських гуртків, він “бачив наочно, з кого складаються оті партійні “низи”, які до того ж організаційно не так уже міцно були з партією зв’язані. Це були або малосвідомі напівпролетарські селянські елементи, або в кращому разі був це нечисленний ремісничо-пролетарський елемент”. Звичайно, це відбивалося на якості агітації [2, с.111].

Яка з партій усе ж таки користувалася найбільшою популярністю в початковий період ПРР в українського селянства, важко відповісти навіть на спільній основі документальних й особових джерел. Аграрії, згадували деякі з мемуаристів, слабо розрізняли програми та завдання різних лівих сил. Так, селяни Верхньодніпровського повіту на Катеринославщині, збентежені дробленням лівого партійного спектра, наполягали на об’єднанні всіх партійних угруповань, що, на їхнє переконання, прискорило б процес отримання землі та волі [9, с.129]. Тонкощі партійних програм, економічна доцільність пропозицій майнових перерозподілів нерідко залишалися “темним лісом” для сільсько-

го обивателя. Зокрема, Черкунов згадував, що в селян Херсонщини “бажання проникнути в сутність нашого вчення було настільки великим, що, наприклад, дехто з них напам’ять вивчав нашу програму II з’їзду й потім, виступаючи, *козирав словами, які часто не зовсім розумів*” (курсив наш. – Д. К.) [30, с.38]. Звичайно, що поверхнєве сприймання партійних листів заплутувало селян, які губилися в здогадах, яку партію їм усе ж таки підтримувати.

У деяких місцевостях симпатії селян були більш виразними. Зокрема, житель с. Локні Кролевецького повіту В.Мороз писав, що “для нас, селян, зрозумілі тільки дві партії: робоча (РСДРП) і селянська (РУП)” [3, с.95]. Відповідно локнянські жителі вважали, що ближчою до них була саме РУП, яка робила ставку на трудове селянство. Про її популярність свідчило й те, як сприймали селяни її агітаційну літературу. Так, “Дядько Дмитро”, потрапивши одного разу Колларду в селі на очі, був просто заяложений руками до чорноти. При цьому всі сторінки були цілими: “З того було видно, як обережно поводяться селяни з нашою літературою й сторінки з книжечок на цигарки не видирають” – факт, що приголомшив автора, який знав селянський побут [11, с.107].

Відносно 1906–1907 рр. можна говорити про пріоритетність УСД “Спілки”, котра добилася відчутних результатів як у поширенні своєї пропаганди й формуванні низових структур партії, так і на виборах до II Державної думи. Після того як осередки Селянського союзу були піддані жорстким репресіям узимку 1905–1906 рр., політичний простір села в багатьох місцевостях був захоплений “Спілкою”. За повідомленням Ріша, у Сквирському повіті, де він працював по лінії організації в 1906–1907 рр., уже було багато селян чіткої соціал-демократичної орієнтації (Сквирсько-Васильківська районна організація УСД “Спілки”). Про міцність впливу “спілчан” указував і Галаган, якого під час об’їзду територій Чернігівщини, Київщини та Волині “вразило не тільки те, що розгромити організацій жандармам не вдалось, але й те, що справді відчувалось, що “маси” не є якоюсь фікцією, а таки справді реально існують, і що хоч і сиплються жандармські удари, але до самого низу вони не досягають” [2, с.125].

Але добитися загального визнання селянства, як ВСС, “Спілці” так і не вдалося. Ріш пояснює це рядом причин. По-перше, сільські організації не мали оформленого характеру, як міські групи. У “Нарисах” він уточнює, що огріхи в роботі організації на селі були із самого початку, оскільки вона “не мала ясного та витриманого погляду на завдання своєї роботи на селі й на форми селянської організації”. Сільські групи активувалися на час приїзду агітатора з міста, а також на час проведення страйку або влаштування іншої форми боротьби з поміщиком [25, с.145, 154]. Для “Спілки”, попри переважання в її кількісному складі селянства, був властивим пріоритет роботи в місті. Нарешті, визнає Ріш, партія дуже швидко перетворилася на “болото”, оскільки в період масового притоку нових членів до організації до неї приєдналося чимало представників дрібної буржуазії, які нерідко очолювали місцеві комітети партії [24, с.130]. Це, звичайно, впливало на “непролетарський” характер організації, окремі групи якої навіть вдавалися до злочинної діяльності. Тим самим Ріш певною мірою виправдовував ярлик “дрібнобуржуазної партії”, який навіщувався УСД “Спілка” більшовиками.

Проте вже в “Нарисах” Ріш змінив акценти й здійснив спробу реабілітувати “Спілку” у реаліях поступового формування радянського тоталітарного ладу. Він провів паралелі з більшовиками щодо підтримки УСД “Спілки” зв’язку трудового селянства та робітництва, намагаючись тим самим довести, що “Спілка” “попри свій меншовизм і болотяність мала деякі риси, родинні КП(б)У” і, на його думку, фактично готувала платформу для перемоги партії Леніна в Україні вже в 1917 році [25, с.130].

У ряді спогадів зустрічаємо повідомлення про популярність російських лівих. Так, М.Козиленко писав, що в Сорочинцях успішно діяв гурток РСДРП, який ще до початку революції проводив доволі активну агітаційну роботу серед місцевих мешканців [10, с.289–290]. Про щільний зв’язок Олександрівської організації РСДРП із селянами

найближчих сіл, установлений ще в 1900–1901 рр., повідомляв М.Карпенко. Загітовані есдеками селяни згодом узяли участь в Олександрівському збройному повстанні [8, с.180]. О.Черкунов пригадував, що ще до 17 жовтня 1905 р. в Ананьєвському, Єлисаветградському, Тираспольському й Одеському повітах міцний зв'язок із селом тримала саме РСДРП, тоді як есери тут “ніде в селі не залишили й сліду чого-небудь організаційно міцного” [29, с.112]. Те саме стверджував Б.Лінцер. У Єлисаветградському повіті, писав він, есдеки пересилювали конкурентів із ПСР, що поширювала свій вплив на частину місцевої інтелігенції та селянства, але через організаційну слабкість так і не змогла перетворитися на серйозну політичну силу в сільській місцевості [15, с.109].

У багатьох інших місцевостях, навпаки, есери виявлялися більш впливовими. У Миргородському повіті у віддалених від його центру селах вони в селян користувалися значним успіхом. Один з есерівських агітаторів виступав на мітингах настільки успішно, що місцеві мешканці просто “боготворили його”, – визнавав М.Пижов [23, с.11]. Про відчутну конкуренцію есерів “спілчанам” у сільських районах писав у «Нарисах з історії “Спілки”» і А.Ріш [25, с.165–166]. Анонімний “товариш Немо” визнавав, що Селянський союз ПСР на Катеринославщині мав більший вплив, ніж есдеки. “Селянство бачило у своєму (курсів наш. – Д. К.) “Союзі” фізичну силу, не заглиблюючись у сутність самої спілки”, – відзначав він [9, с.129].

Мемуари дозволяють виявити не лише ставлення селян до партій, а й те місце, яке виділяли селянству партійні керівники центральних і місцевих проводів. Більшість колишніх членів РУП-УСДРП, УСД “Спілка” і РСДРП у своїх спогадах, попри симпатію до селянства, усе ж таки наполягали на пріоритеті “робітничого напрямку” своїх партій. Селянство, на їхню думку, повинно було орієнтуватися на робітничий клас, на його організацію та боротьбу. Селянський рух вони розуміли як другий за значенням фронт опору самодержавству та капіталізму. Це стосувалося також класової ідентифікації партій. Так, М.Галаган називав “Спілку” “правдивою пролетарською партійною організацією”, незважаючи на те, що ця партія користувалася популярністю саме серед селян [2, с.125]. Йому суперечив А.Ріш, котрий характеризував “Спілку” саме як “селянську” організацію [24, с.126]. У “Нарисах” він теж підтримував імідж УСД “Спілки” як партії українського селянства, пояснивши, що саме невіддільна від РСДРП українська соціал-демократія стала виразницею його інтересів, оскільки, по-перше, соціально-політичні мотиви селянського руху переважали на той час перед національними. По-друге, масовий селянський рух у роки ПРР запозичував форми боротьби міських робітників (передусім страйк), які вже перебували під впливом соціал-демократів. По-третє, проникненню в українське село марксистської партії сприяла наявність армії сільських найманих працівників, що за своїм класовим становищем наближалися до промислового робітництва [25, с.128–129, 160–161].

У цілому описані нами мемуари значно доповнюють і розширюють межі аналізу тематики політичної сторони селянського руху напередодні та в роки ПРР. По-перше, дослідник отримує інформацію про бачення перебігу подій ніби зсередини самої партії. При цьому він здатен установити відповідність або, навпаки, розбіжність партійних декларацій і практики діяльності партій на місцях. Так, усупереч аграрній програмі РСДРП, що пропонувала на початку революції повернути селянам лише “відрізки”, місцеві комітети, швидко розібравшись з реальними вимогами села, агітували за більш радикальні заходи наділення селян землею. Спогади також заперечують повсюдне жорстке протистояння в роки ПРР фракцій більшовиків і меншовиків, соціал-демократів й есерів, “спілчан” та інших лівих. По-друге, вони дозволяють уточнити реальний вплив тієї чи іншої партійної організації і відтворити політичну карту популярності партій – РУП, УСД “Спілки”, ПСР, РСДРП. По-третє, спогади сприяють осмисленню рівня політичної свідомості селянства, його громадянської зрілості та соціально-політичної активності. Подальше дослідження мемуаристики аграрників, упевнені, повинно відбува-

тися саме в історіографічному ракурсі з наведенням паралелей з положеннями та висновками авторів наукових робіт із зазначеної тематики.

1. Алаторцева А. И. Советская историческая периодика, 1917 – середина 1930-х годов / А. И. Алаторцева. – М. : Наука, 1989. – 259 с.
2. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті–1920 р.): документально-художнє видання / М. Галаган ; [передм.: Т. Осташко, В. Соловійова]. – К. : Темпора, 2005. – 656 с.
3. Герасименко О. В. Селянський рух на Лівобережній Україні. (1900 – лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Герасименко ; Черніг. держ. ін-т екон. і упр. – Чернігів, 2007. – 285 с.
4. Гершбейн О. “1905 рік на Сумщині” : зб. Вид-во м. Суми. 1930 р. / О. Гершбейн // Літопис революції. – 1931. – № 3. – С. 198–201.
5. Геттлер А. Е. Попередники 1905 року в м. Сумах / А. Е. Геттлер // 1905 рік на Сумщині : зб. наук. статей. – Суми : Плуг і молот, 1930. – С. 28–37.
6. Дубінський В. А. Аграрне питання Наддніпрянської України в українській громадсько-політичній думці у 1890-ті – 1917 роки : дис. ... канд. іст. наук / В. А. Дубінський ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 196 с.
7. Євсєєнко С. А. Революційні події 1905–1907 рр. в Україні в історіографії: сучасний погляд на радянську концепцію / С. А. Євсєєнко. – К. : МАУП, 2005. – 193 с.
8. Карпенко Н. (Жорж) Из истории Александровской организации (Воспоминания участника 1901–1905 гг.) / Н. Карпенко // Летопись революции. – 1926. – № 1. – С. 178–190.
9. Когон Э. Из истории селянского движения на Екатеринославщине накануне 1905 года / Э. Когон // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С. 95–130.
10. Козиленко М. До повстання сорочинських селян / М. Козиленко, Ф. Вільченко // Літопис революції. – 1930. – № 6. – С. 287–302.
11. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів, 1897–1906. Українська студентська громада у Харкові і Революційна Українська Партія (РУП) / Ю. Коллард. – Торонто : Срібна сурма, 1972. – 224 с.
12. Комаренко Н. В. Журнал “Літопис революції” : історіографічний нарис / Н. В. Комаренко. – К. : Наук. думка, 1970. – 172 с.
13. Коник О. О. Діяльність селянських депутатів з України в I і II Державних думах : дис. ... канд. іст. наук / О. О. Коник ; Ін-т іст. України АН України. – Х., 1993. – 249 с.
14. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 360 с.
15. Линцер Б. Из истории революционного движения в Елисаветграде / Б. Линцер // Літопис революції. – 1928. – № 5. – С. 100–115.
16. Липшиц В. 1905 год на Херсонщине (Из личных воспоминаний) / В. Липшиц // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 142–148.
17. Лубенец И. Лубны в 1905 году / И. Лубенец // 1905 г. на Полтавщине. – Полтава : [б. и.], 1925. – С. 35–38.
18. М. И. 1905 г. на Конотопщине / М. И. // Летопись революции. – 1926. – № 1. – С. 201–202.
19. М. И. 1905 год на Полтавщине / М. И. // Летопись революции. – 1926. – № 2. – С. 212–213.
20. Магась В. О. Всероссийский селянский союз в Україні у 1905–1907 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. О. Магась ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 297 с.
21. Машталер І. Про 1905 рік в селі Чернечині / І. Машталер // 1905 рік на Сумщині : зб. наук. статей. – Суми : Плуг і молот, 1930. – С. 104–105.
22. Немзер С. Наша работа в деревне / С. Немзер // 1905 год на Полтавщине : сб. – Полтава : Полиграфтрест, 1925. – С. 85–88.
23. Пыжов Н. Сорочинское крестьянское восстание 1905 г. Воспоминания руководителя восстания / Н. Пыжов. – М. : Изд-во Всесоюзного общ-ва политкаторжан и сс.-поселенцев, 1929. – 175 с.
24. Риш А. Г. Из жизни “Спилки” (по личным воспоминаниям) / А. Г. Риш // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 126–135.
25. Риш А. Г. Очерки по истории “Спилки” / А. Г. Риш // Летопись революции. – 1925. – № 2. – С. 125–173.
26. Сабадирьов І. Л. Про пропаганду ленінської аграрної програми серед селянства України / І. Л. Сабадирьов // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1983. – Вип. 9. – С. 58–60.
27. Салоїд І. Скалки спогадів / І. Салоїд // 1905 рік на Сумщині. – Суми : Плуг і молот, 1930. – С. 84–88.
28. Сарбей В. Г. Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 3–10.
29. Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний) / А. Н. Черкунов // Каторга и ссылка. – 1925. – № 2. – С. 103–117.
30. Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний) / А. Н. Черкунов // Каторга и ссылка. – 1925. – № 3. – С. 37–50.

31. Черкунов А. Н. Революционное движение среди крестьян на юге России и социал-демократия (Из личных воспоминаний) / А. Н. Черкунов // Каторга и ссылка. – 1925. – № 4. – С. 39–49.
32. Эльцин Б. Работа среди крестьян / Б. Эльцин // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одессине. – Одесса : [б. и.], 1925. – С. 60–72.
33. Этнерович Г. Краткая автобиография / Г. Этнерович // 1905 год на Полтавщине : сб. – Полтава : Полиграфтрест, 1925. – С. 127–129.

Анализируются роль, степень активности и влиятельности политических организаций, действовавших в сельской местности в 1905–1907 гг. на территории российской Украины, на основе мемуарной литературы.

Ключевые слова: мемуары, Истпарт, РУП, УСД “Спилка”, РСДРП, ПСР, монархисты, либералы, революция, агитация.

The role, the degree of activity and influence of political organizations which acted in the rural area in 1905–1907 in the Ukrainian part of the Russian Empire is analyzed on the basis of memorial literature.

Keywords: memoirs, Istpart (Commission on the History of the October Revolution and the RCP), Spilka (Ukrainian Social-Democratic Union), RSDLP (Russian Social Democratic Labour Party), Esers (Socialist Revolutionary Party), monarchists, liberals, revolution, campaign.

УДК 930.1+930.22

ББК 66.5(4 Укр)

Юрій Довган

ВІТЧИЗНЯНА Й УКРАЇНСЬКА ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ ПЛАНИ ДЕРЖАВ АНТАНТИ ЩОДО УКРАЇНИ (літо 1917 – січень 1918 рр.)

У статті з'ясовано, що аналіз військово-стратегічних планів держав Антанти щодо України у вітчизняній історичній науці показує поступальність накопичення знань і продовження сучасною історичною наукою традицій українських істориків в еміграції. Обґрунтовано тезу, що вітчизняною історіографією проаналізовано еволюцію ставлення держав Антанти до України, досліджено мотивацію їх політики. Досліджено, що основними причинами уваги держав Антанти до України в період Центральної Ради були необхідність утримання Південно-західного та Румунського фронтів у разі виходу з війни Росії; можливість залучення національно-визвольного руху в Україні до боротьби не лише проти Центральної держави, але й проти більшовиків; унеможливлення поширення на Україну впливу Німеччини; боротьба між Антантою, Росією та Центральними державами за джерела сировини й продовольства; важливість міцної стабільної України як тилу Румунії; погляд на Україну як на нову демократичну силу, здатну стати чинником рівноваги в Східній Європі, важливого з точки зору вирішення питання загальної європейської безпеки.

Ключові слова: історіографія, зовнішня політика, “українське питання”, Україна, Антанта.

Актуальність теми статті визначається об'єктивною необхідністю узагальнити роботу істориків щодо осмислення досвіду національного державного будівництва взагалі, міжнародних відносин України в період Української революції зокрема. Політика держав Антанти справила суттєвий вплив на долю української національної державності. Без її вивчення неможливо реконструювати й осмислити історію державності України початку ХХ століття. З іншого боку, ставлення Франції, Великої Британії та США до державності України дає можливість об'єктивно оцінити перебіг і наслідки Версальського світооблаштування.

Історіографічне осмислення праць про міжнародне становище українських національно-державних утворень 1917–1920 рр. назріло давно. Воно визначається також необхідністю й можливістю подолання однобічних ідейно-концептуальних підходів до вітчизняної історії, зумовлених тривалим пануванням комуністичної ідеології. Об'єктивний аналіз й оцінка наукових досліджень покликані сприяти поглибленню теоретичного рівня праці істориків, підвищенню якості конкретних наукових розвідок. Дослі-

джувана проблема й тема української державності 1917–1920 рр. загалом тривалий час не могли знайти об'єктивного висвітлення саме через значний вплив особистих ідейно-політичних переконань авторів чи пануючу в державі ідеологічну доктрину.

Аналіз політики Франції, Великої Британії та США щодо України часів Центральної Ради знайшов відображення як у спеціальних дослідженнях вітчизняних та емігрантських українських істориків, так і загальних роботах з історії України, української революції 1917–1920 рр., громадянської війни в Росії, міжнародних відносин періоду Першої світової війни. Його започаткували у своїх працях провідні діячі українського національного руху 1917–1920 рр. М.Грушевський, В.Винниченко, І.Мазепа, Д.Дорошенко, О.Шульгин, О.Доценко та ін. У них подано широкий фактичний матеріал, що відображає події того часу й надає можливість аналізувати розвиток зовнішньополітичної діяльності УНР; цитовано важливі державно-політичні документи, які із часом були втрачені; збережено дух тієї драматичної епохи.

Характеризуючи проблему становлення державності в цілому, ці праці торкаються й питань зовнішньої політики Центральної Ради. Вони свідчать про те, що налагодження контактів з представниками країн Антанти складало один з важливих напрямів діяльності Генерального секретаріату з листопада 1917 до січня 1918 рр. Метою української влади було прагнення пояснити союзникам позицію Центральної Ради щодо здобуття автономії України та заручитися їхньою підтримкою в цьому питанні. З іншого боку, у працях діячів Центральної Ради аналізуються причини та мотивації зацікавленості західних демократій у налагодженні відносин з Україною. Так, Д.Дорошенко відзначав, що увагу західних дипломатів до України привернув процес українізації війська, що розгорнувся з літа 1917 р. Військові агенти Англії й Франції були свідками розпаду та втрати боєздатності російською армією, у той час як українці створювали національні військові частини й здавалися готовими захищати свої кордони [6, с.232]. Хоча, на думку Д.Дорошенка, виходу України на міжнародну арену до певного часу заважав соціалістичний максималізм лідерів УЦР, що призвело до втрати можливості встановлення взаємин із західними демократіями, і маневрування між ними й Четверним союзом у майбутньому [7, с.214]. Цю думку поділяє З.Стефанів, який зазначає, що за допомогою українських військ союзники мали надію втримати російський фронт проти Центральних держав, а далі – і відбудувати Росію [12, с.396].

У той час як М.Грушевський, Д.Дорошенко, П.Христюк, В.Винниченко, І.Мазепа та інші діячі українського національного руху торкалися проблем зовнішньополітичної орієнтації Центральної Ради побіжно, їм приділено більше уваги в спеціальних працях О.Шульгина [27; 28; 31; 32]. Як свідчать дослідження, присвячені політичній діяльності О.Шульгина [1, с.332; 9, с.79], протягом усього часу державотворчих зусиль України він проводив послідовну лінію на союз з країнами Антанти та намагався залучитися їхньою підтримкою для зміцнення української державності.

За інформацією О.Шульгина, уже весною й особливо влітку 1917 р. представники Антанти почали рахуватися з українським національним рухом, але як із силою негативною, оскільки вбачали в ньому німецькі інтриги з метою послаблення й розчленування Росії. Автор повідомляє про свої контакти в липні-жовтні 1917 р. з представниками Франції (у тому числі послом Франції в Росії Нулансом, головою французької військової місії в Києві генералом Нісселем), Англії, США, Румунії, головою чеського комітету Т.Масариком. За його словами, союзники в той час не йшли далі збирання інформації про Україну та з'ясування прагнень українського керівництва [28, с.56].

Представником держав Антанти, хто “вперше щиро і з бажанням дізнатися правду підійшов до нашого руху”, О.Шульгин називає французького журналіста Ж.Пелісьє [28, с.57]. Роль Ж.Пелісьє в пропаганді української національної справи та його вплив на політику Франції щодо України проаналізовано в дослідженнях Г.Цвенгроша та В.Косика [26; 17; 29].

Зокрема, як показав В.Косик, до революції українського питання для французького уряду не існувало. Коли ж воно постало на порядок денний Російської держави – найближчої союзниці Франції у війні, французький уряд тривалий час не мав об'єктивної інформації про Україну, що було надзвичайно важливо для прийняття ним зважених рішень. До листопада 1917 р. французькі представники на Сході Європи не розуміли українського питання й інформували свій уряд про нього доволі скупо та суб'єктивно, під впливом російських і польських інформацій. Жан Пелісьє, що прибув в Україну в середині липня 1917 р. із завданням зібрати інформацію про український національний рух, добре розумів українське питання й був прихильником автономії України. Однак об'ємний звіт, який він підготував 15 вересня 1917 р., відповідальні керівники політичного відділу МЗС отримали лише 5 грудня 1917 р., коли ситуація в Україні була вже зовсім іншою [17, с.12].

Активізація відносин з представниками держав Антанти, за словами О.Шульгина, була безпосередньо пов'язана з падінням петроградського Тимчасового уряду й приходом до влади більшовиків. Принципи, зафіксовані в III Універсалі Центральної Ради, у цілому відповідали інтересам союзників. Вони відмежовували Україну від більшовиків, одночасно проголошуючи вірність демократичній федеративній Росії, а саме такою союзники прагнули її бачити. У цей час з боку держав Антанти почали лунати пропозиції фінансової й технічної допомоги Україні. Однак український уряд передумовою прийняття такої допомоги ставив визнання України Англією та Францією [27, с.508].

Як зазначав П.Христюк, англійці першими почали розглядати українську справу з точки зору її військової користі для воєнних дій союзників, а вже пізніше й французи стали дивитися на справу з погляду військових інтересів, а не “німецьких інтриг”. У зв'язку з очікуваним виходом Радянської Росії зі світової війни, невідкладним завданням держав Антанти наприкінці 1917 р. було збереження Східного фронту шляхом залучення до його оборони всіх можливих сил. За інформацією П.Христюка, плани держав Антанти щодо України зводилися до того, щоб утворити з українців кілька корпусів, які разом із чехословацькими полками, сформованими з австрійських полонених і мобілізованих чехів-колоністів з України, а також поляками зайняли найважливіші в стратегічному відношенні пункти на Румунському та Південно-західному фронтах і таким чином утримували б на цих фронтах певну кількість німецько-австрійських військ [25, с.92]. Аналогічну інформацію подає І.Нагаєвський [21, с.338].

Думку про увагу держав Антанти до України як до допоміжної сили, необхідної для утримання Східного фронту після розпаду російської армії, підтримує переважна більшість як емігрантських, так і сучасних вітчизняних дослідників. Як підкреслює Н.Городня, у зв'язку з очікуваним виходом Радянської Росії зі світової війни, воєнне становище на фронтах складалося для держав Антанти надзвичайно несприятливо. Ішлося вже не про те, яким чином країнам Антанти найкраще розбити Німеччину, а про те, щоб уникнути поразки. Прихід до влади в Росії більшовиків розглядався в урядах Антанти як загроза сепаратного миру Росії з Німеччиною. Тож невідкладним завданням держав Антанти ставало залучення для його оборони всіх можливих сил. У результаті наради між представниками французького, англійського й американського урядів, що відбулася 21 листопада 1917 р., було вирішено покласти основну надію на Румунію та її союзників, сформованих з національних частин колишньої Російської держави. Серед них була й Україна [3, с.20; 2, с.7].

Інший сучасний дослідник – О.Кучик [19, с.53] – пояснює причини зацікавленості держав Антанти Україною розвалом Російської держави й активними діями більшовиків, що змушувало керівництво держав Антанти розглядати українське питання з позицій вирішення питання загальної європейської безпеки. Дослідник робить слушне зауваження, що дослідження української справи вимагає всебічного розгляду з урахуванням не лише англо-, франко-, американсько-російських стосунків, а й взаємовідно-

син Великобританії, Франції, США всередині Антанти та їхнє ставлення до Польщі, Румунії, Чехословаччини як взаємопов'язаного комплексу, що справляв вплив на процеси в Східній і Центральній Європі.

Так, М.Держалюк підтримує думку про важливість більшовицького фактора в політиці держав Антанти того періоду та вважає, що серед причин зацікавленості ними УНР були й такі: 1) можливість залучення національно-визвольного руху в Україні до боротьби не лише проти Центральних держав, але й проти більшовиків, якщо вони виведуть Росію з війни; 2) стурбованість західноєвропейських держав екстремізмом більшовиків і необхідність протистояти Півночі за допомогою України; 3) боротьба між Антатою, Росією та Центральними державами за джерела сировини й продовольства, центром якої виявилася Україна [5, с.164–165].

На думку О.Мироненка [20, с.279, 281], мета Антанти щодо України полягала в досягненні кількох завдань: зірвати мирні переговори більшовиків із Центральними державами; не допустити виходу Росії з війни; відвернути загрозу її суцільної більшовизації; уникнути того, щоб такий величезний продовольчий район, як Україна, потрапив до рук Німеччини; не допустити виходу з війни Румунії через позицію Центральної Ради.

Деякі автори вважають, що Центральна Рада привернула увагу інших держав своєю демократичною політикою й утриманням порядку в Україні [11, с.78]. Така ідеалізація діяльності Центральної Ради є характерною для перших років незалежності України. М.Держалюк робить дещо інший акцент, більш реалістичний: народно-демократичні перетворення в УНР відповідали інтересам демократії (на противагу політиці більшовиків) [5, с.166].

У споминах Генерального секретаря з продовольчих справ М.Ковалевського [15, с.426], крім уже вказаних причин зацікавленості держав Антанти Україною, підкреслювалася важливість України для військового становища Румунії. Так, першою офіційною особою, яка приїхала до Києва після проголошення III Універсалу, був румунський головнокомандувач генерал Коанду. Його мета полягала в отриманні з України продовольства для румунської армії, яка в результаті німецького наступу була відрізана від своїх інтендантських баз і голодувала [15, с.427]. Отже, відзначається увага держав Антанти до України як до країни, здатної вирішити нагальні продовольчі проблеми румунської армії.

Зі слів М.Ковалевського, голова французької дипломатичної місії до Києва (з кінця листопада 1917 р.) генерал Табуї вважав, що “ціль французької політики в українській справі полягає не в тім, щоб Україна автоматично перебрала російські зобов'язання супроти держав Антанти, але в тім, щоб на Сході витворилася нова сила, яка була б співчинником рівноваги в цій частині Європи і щоб ця нова сила, Україна, ще під час цієї війни довела, що йде тими самими шляхами, що й демократичні держави Заходу” [15, с.429–430]. Важливим для французької дипломатії було також те, щоб новоутворена Українська держава не підпала під вплив Центральних держав. Тож, на думку автора, було б дуже поверховим говорити, що французькі представники в Києві висували на перший план зміцнення фронту українськими військовими частинами. Справа тримання фронту проти Німеччини виникала як логічний наслідок планового французько-українського порозуміння [15, с.430].

В.Косик також відзначав інтерес Румунії до України та його вплив на формування політики Франції. Так, генерал Табуї був підпорядкований шефові французької військової місії в Румунії генералові Бертело. Через Ясси він попросив Париж дати йому інструкції для дій у двох можливих ситуаціях: проголошення самостійності України й захоплення України більшовиками. Париж спочатку заборонив втручатися у “внутрішню боротьбу в Росії” і підтримувати будь-який “політичний сепаратизм”. Однак генерал Бертело наполягав на тому, що Україна є тилом румунського фронту, тому необхідно підтримати прагнення українців, щоб вони не потрапили під впливи Німеччини

або Леніна. У разі наступу німців на румунському фронті союзники повинні мати змогу відступати через Україну аж до Дону й Кавказу [17, с.23].

Зокрема, В.Косик відзначає ще дві ідеї, поширені на той час серед військових і дипломатичних представників Франції: можливість згуртувати здорові сили довкола некомуністичних центрів на півдні Росії (Дон, Кавказ, Бессарабія, Україна) з метою втримати фронт і відновити в усій Росії лад, зруйнований більшовиками [17, с.20]. Праці В.Косика являють значну цінність, оскільки написані на матеріалах закордонних архівів, передусім архіву Міністерства закордонних справ Франції, які тривалий час були недоступні вітчизняним дослідникам.

Сподівання діячів Антанти на участь України в боротьбі на Східному фронті не були безпідставними. Певні обіцянки із цього приводу давав Генеральний Секретар з військових справ С.Петлюра, а саме – створення за три місяці 300-тисячної української армії, її участь у боротьбі проти Німеччини разом з дивізіями румунів, донських козаків під керівництвом французьких офіцерів. Представники Антанти були схильні довіряти таким обіцянкам. Коли ж прем'єр-міністр Румунії генерал Авареску висловив сумнів у реальності союзу України з Антантою, його було знято з посади [16, с.68–72; 30, с.297–299]. Рішенням 23 листопада Генеральний Секретаріат об'єднав Південно-західний і Румунський фронти в єдиний Український фронт і підпорядкував його своєму керівництву [3, с.24; 2, с.9]. Як відзначав Д.Дорошенко, формування українських національних частин, а потім створення за угодою зі ставкою в Могилеві Українського фронту було сприйняте представниками французького командування як заходи для продовження війни у формі оборони української території від австро-німецького вторгнення [8, с.72]. Отже, хитання й нерішучість Центральної Ради в справі мирних переговорів, постійні заяви про необхідність порозуміння із союзниками давали їм надії на утримання України у війні, незважаючи на заяви Центральної Ради про прагнення до найшвидшого досягнення миру.

Деякі сучасні дослідники [13, с.147; 3, с.21–23; 10, с.60–64] вважають, що французький інтерес до України був пов'язаний з присутністю на її території значних збройних сил чехословацького легіону, який у грудні 1917 р. отримав статус союзницьких сил під французьким командуванням. Відзначається існування угоди між керівництвом УНР і чехословацьких збройних сил, підписаної орієнтовно в другій половині грудня 1917 р., про спільні дії на фронті проти Центральних держав. Однак після проголошення Центральною Радою Четвертого Універсалу її було розірвано чеською стороною.

Дослідники відмічають найбільшу активність щодо УНР з боку Франції. В.Косик пов'язував її з впливами генерала Бертело, який спостерігав погіршення ситуації в Україні й вимагав від французького уряду рішення про визнання і допомогу УНР [17, с.29]. Н.Городня пояснює активність Франції приналежністю України до французької сфери впливу, що було офіційно зафіксовано в угоді між Англією та Францією від 23 грудня про розподіл сфер впливу в Росії [3, с.34].

У дослідженнях О.Підгайного, І.Нагаєвського, О.Копиленка, В.Косика, Н.Городньої, М.Держалюка, інших учених аналізуються українсько-французькі переговори стосовно фінансової та технічної допомоги УНР з боку Франції. В.Косик указує на те, що український уряд невдовзі після проголошення УНР попросив у Франції технічну й фінансову допомогу, а також визнання, а французькі представники, інформуючи про це свій уряд, не мали спільної думки із цього приводу [17, с.18]. Хоча переважна більшість дослідників вважає, що ініціатором допомоги була французька сторона, аналізує французькі пропозиції на адресу Генеральних секретарів УНР з фінансів, міжнародних і військових справ, причини безуспішності переговорів із цього приводу.

За інформацією І.Нагаєвського, уже в листопаді 1917 р. французький посол Нуланс у Петрограді запропонував Генеральному секретарю фінансів УНР Х.Туган-Барановському позику Україні від приватних індустріальних кіл Франції, за допомогою якої

Україна мала дістати необхідні військові матеріали для оборони. Автор висловлює жаль, що українські соціалісти не скористалися із цієї пропозиції через підозрілість до французьких капіталістів. Зрештою, вважає він, українські соціалісти зовсім не думали про творення своєї армії, будучи переконані, що соціалісти всіх країн скасують свої армії й запанує всесвітній соціалістичний рай на землі. Ця наївна віра була причиною відмови від позики, що могла б розв'язати великі труднощі, а з іншого боку, поволі впроваджувала б Україну в сім'ю західних демократичних народів, оскільки промислові магнати Франції не допустили б до повної ізоляції й блокади України в 1918–1919 рр. [21, с.339].

За спогадами М.Ковалевського, генерал Табуї виробив план допомоги Українській державі з боку Франції й з боку інших демократичних держав. Він запропонував допомогу французькими фахівцями, що мали своїм досвідом посилити діяльність українських міністерств, передусім у сфері залізничного транспорту й фінансів. Франція була готова негайно надати Україні першу позику в сумі 10 млн доларів, надалі їхній обсяг мав зрости [15, с.430].

Як показала Н.Городня, пропозиції фінансової та технічної допомоги лунали неодноразово з кінця листопада та впродовж грудня 1917 р. Українське керівництво не використало жодної з них, залишивши їх без відповіді. Генеральний Секретаріат свідомо затягував час. Нерішучість українського керівництва, відсутність у нього твердої лінії в питаннях війни й миру пояснюються складними обставинами воєнного часу, у яких відбувалося становлення української державності, а також боязню керівництва УНР потрапити у фінансову залежність від держав Антанти. Така позиція, вважає дослідниця, мала негативні наслідки для подальшої боротьби за державність України. Хоч у разі прийняття допомоги та продовження участі у війні УНР, напевно, і не змогла б протистояти натиску австро-німецьких військ, безпосередня участь самостійної України у воєнних діях надала б їй статусу воюючої держави та права на участь у повоєнній мирній конференції і таким чином могла б суттєво змінити її статус у міжнародному співтоваристві [3, с.27, 45].

Протилежну думку висловлює М.Держалюк, який позитивно оцінює ухилення Центральної Ради від пропозиції Антанти створити 100-тисячну армію й активно виступити проти Німеччини й Австро-Угорщини. Оскільки це могло призвести до загострення відносин України із Центральними державами з непередбачуваними для неї наслідками. Антанта заохочувала Україну до війни проти Центральних держав, щоб не допустити їх до українського продовольства й сировини, однак відмовлялася визнати її як державу, у той час як першочергове завдання, що стояло перед Україною, полягало в припиненні війни й пошуках шляхів для міжнародного визнання [5, с.165–166].

Чимало дослідників (Н.Городня, М.Держалюк, О.Кучик) приділяють особливу увагу переговорам між представниками УНР й усіх чотирьох великих держав – Франції, Англії, Італії та США – у Яссах у січні 1918 р. Так, на основі аналізу архівних матеріалів та опублікованих документів Яської конференції Н.Городня показала, що союзники усвідомлювали складне становище України, однак прагнули хоч тимчасово утримати її у війні для покращення загальної ситуації на фронті. В Яссах вони зробили останню спробу вдержати її від підписання сепаратного миру, вимагаючи від неї ввійти в стосунки з країнами, утвореними на території Російської держави, і Румунією для формування суцільного фронту проти Центральних держав; постачати продовольством Румунію, реорганізувати за допомогою союзників збройні сили, достатні не тільки для забезпечення внутрішнього порядку в країні, а й для захисту України від атак ззовні. Від прийняття цих умов мало залежати визнання союзниками незалежності країни, фінансової допомоги та військового співробітництва. Проте постанова УЦР від 22 січня про надання повноважень своїй делегації в Бресті на підписання мирного договору із Центральними державами призвела до краху яських переговорів й усіх заходів союзницької дипломатії щодо утримання України у війні [3, с.41].

Українські дослідники в еміграції не обходили увагою питання про контакти України з державами Антанти. Прикладом такого підходу є праця А.Жуковського й О.Субтельного [11]. Натомість у сучасній навчальній літературі з історії України не приділяється достатньої уваги ні відносинам між представниками країн Антанти й УНР часів Центральної Ради, ні мотивам, що спонукали країни Антанти до встановлення відносин з УНР. Серед окремих загальних праць, що аналізують мотивацію країн Антанти до України, виділяється робота Я.Грицака [4, с.123]. У ній зазначається, що саме неспроможність і небажання Росії продовжувати війну спонукали уряди Англії й Франції перенести свою увагу на Україну як на потенційний осередок військового опору німецькому й австро-угорському натискові на Сході.

У радянській історіографії висвітлення питання про політику країн Антанти щодо України з ідеологічних і політичних міркувань не отримало об'єктивного роз'яснення. Зовнішньополітична активність Антанти відображена в роботах І.Кулика, О.Карпенка, Д.Шашевського, І.Хміля [18; 14; 23; 24] та інших дослідників. Серед них виділяється праця Р.Симоненка [22], яка характеризується надзвичайно широкою на той час базою дослідження. Водночас, перебуваючи під сильним ідеологічним тиском, дослідник не міг вийти за межі офіційної доктрини. Учений піддає нищівній критиці політику США, спрямовану на підтримку антибільшовицьких сил в Україні, а зовнішньополітичний курс УЦР кваліфікує як зраду інтересів українських трудящих і змову з міжнародним імперіалізмом [22, с.101]. Одночасно обстоюється теза про прагнення західних держав розчленувати Російську державу, використовуючи для цього український національно-визвольний рух.

Таким чином, аналіз дослідження питання про військово-стратегічні плани держав Антанти щодо України (літо 1917 – січень 1918 рр.) у вітчизняній історичній науці показує поступальність накопичення знань і продовження сучасною історичною наукою найкращих традицій українських істориків в еміграції. Вітчизняна історіографія проаналізувала еволюцію ставлення держав Антанти до України, дослідила мотивацію їхньої політики. Серед основних причин уваги держав Антанти до України в період Центральної Ради виділяються такі: необхідність утримання Південно-західного та Румунського фронтів у разі виходу з війни Росії; можливість залучення національно-визвольного руху в Україні до боротьби не лише проти Центральних держав, а й проти більшовиків; унеможливлення поширення на Україну впливу Німеччини; боротьба між Антантою, Росією та Центральними державами за джерела сировини й продовольства; важливість міцної стабільної України як тилу Румунії; погляд на Україну як на нову демократичну силу, здатну стати чинником рівноваги в Східній Європі, важливого з точки зору вирішення питання загальної європейської безпеки.

1. Гончар Б. М. Олександр Шульгин – перший міністр закордонних справ незалежної України / Б. М. Гончар // Історичний календар. – 2004. – Вип. 10. – С. 332–351.
2. Гончар Ю. Б. Україна часів Центральної Ради в політиці Франції, Великобританії і США (березень 1917 – квітень 1918) / Ю. Б. Гончар, Н. Д. Городня, В. М. Павленко. – К. : Бланк-Прес, 2000. – 34 с.
3. Городня Н. Д. Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917–1919 роках : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 “Всесвітня історія” / Н. Д. Городня. – К. : Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, 1996. – 180 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – 2-ге вид. – К. : Генеза, 2000. – 358 с.
5. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М. С. Держалюк. – К. : Оріяни, 1998. – 240 с.
6. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 : у 2 т. Т. 1 : Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – 321 с.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 543 с.
8. Дорошенко Д. Война и революция на Украине / Д. Дорошенко // Революция на Украине по воспоминаниям белогвардейцев. – М. ; Л., 1930. – С. 64–98.

9. Дутчак Г. О. Олександр Шульгин – засновник української дипломатії доби УНР / Г. О. Дутчак // Науковий вісник дипломатичної Академії України. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 79–82.
10. Євсєєнко І. Співробітництво Т. Г. Масарика з Центральною Радою / І. Євсєєнко // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах “Україна–Чехія”. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 60–64.
11. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів : Вид-во Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.
12. Історія українського війська / за ред. І. Тиктора. – Львів, 1936. – Ч. III.
13. Камінський Є. Є. Політика США в українському питанні (1917–1990 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.03 “Історіософія” / Є. Є. Камінський. – К. : Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Укр. ін-т міжнар. відносин, 1993. – 547 с.
14. Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920 / О. Ю. Карпенко. – Львів : Вища школа, 1964. – 254 с.
15. Ковалевський М. При джерелах боротьби : спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 720 с.
16. Копиленко М. Зовнішня політика Центральної Ради / М. Копиленко, О. Копиленко // Політика і час. – 1992. – № 11. – С. 68–72.
17. Косик В. Політика Франції щодо України (березень 1917 – лютий 1918) / В. Косик // Український історик. – 1979. – № 1–4. – С. 5–32.
18. Кулик І. Провал підступних планів іноземного імперіалізму проти Радянської України / І. Кулик. – К. : Держполітвидав, 1953. – 104 с.
19. Кучик О. С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 “Військова історія” / О. С. Кучик. – Львів : Нац. ун-т “Львівська політехніка”, 2001. – 190 с.
20. Мироненко О. М. Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності ЦР / О. М. Мироненко. – К. : Друкарня МВС України, 1995. – 328 с.
21. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Укр. письменник, 1993. – 413 с.
22. Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція в Україні) / Р. Г. Симоненко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 440 с.
23. Сташевський Д. Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917–1924) / Д. Сташевський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 135 с.
24. Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920) / І. С. Хміль. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 355 с.
25. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 : у 2 т. / П. Христюк. – Відень, 1921. – Т. 2. – 204 с.
26. Цвенгрош Г. Визнання Францією Української Народної Республіки і роль Жана Пелісьє / Г. Цвенгрош // Українська державність: історія і сучасність : матеріали наук. конф. – К., 1993. – С. 207–209.
27. Шульгин О. Доба Центральної Ради / О. Шульгин // Енциклопедія українознавства. – К., 1995. – С. 508.
28. Шульгин О. Політика: державне будівництво України і міжнародні справи / О. Шульгин. – К., 1918. – С. 56–57.
29. Kosyk W. La Politique de la France a l'égard de l'Ukraine: mars 1917-fevrier 1918 / W. Kosyk. – Paris, 1981.
30. Pidhainy O. S. The Formation of Ukrainian Republic / O. S. Pidhainy. – Toronto ; New York, 1966. – P. 297–299.
31. Choulguine A. L'Ukraine et le cauchemar rouge / A. Choulguine. – Paris : les massacres en Ukraine, 1927.
32. Choulguine A. L'Ukraine, la Russie et la Puissance de l'Entente / A. Choulguine. – Berne, 1918. – 57 p.

В статтє установлено, що аналіз воєнно-стратегічних планов государств Антанти относительно Украины в отечественной исторической науке показываєт поступательность накопления знаний и продолжение современной исторической наукой традиций украинских историков в эмиграции. Обосновано тезис, что отечественной историографией проанализировано эволюцию государств Антанти относительно Украины, исследованы мотивы их внешней политики. Исследовано, что основными причинами внимания государств Антанти к Украине в период Центральной Рады были необходимость содержания Юго-западного и Румынского фронтов в случае выхода из войны России; возможность привлечения национально-освободительного движения в Украине к борьбе не только против Центральных держав, но и против большевиков; предотвращения распространения на Украину влияния Германии; борьба между Антантой, Россией и Центральными державами за источники сырья и продовольствия; важность прочной стабильной Украины как тыла Румынии; взгляд на Украину как на новую демократическую силу, способную стать фактором равновесия в Восточной Европе, важного с точки зрения решения вопроса общей европейской безопасности.

Ключевые слова: историография, внешняя политика, “украинский вопрос”, Украина, Антанта.

The paper found that the analysis of military and strategic plans of the Entente against Ukraine in the Soviet historical science shows as progressive accumulation of knowledge and extension of modern historical science the traditions of Ukrainian historians in exile. Substantiates the thesis that national historiography analyzes the evolution of the attitude of the Entente powers to Ukraine, studied the motivation of their policies. Investigated that the main causes of the Entente attention to Ukraine during the Central Council was the need for the maintenance of the Southwest and the Romanian front in the event of war with Russia, the possibility of the involvement of the national liberation movement in Ukraine to fight not only against the Central Powers, but also against the Bolsheviks, prevent the spread of influence of Germany in Ukraine, the struggle between the Entente, Russia and the Central Powers for the sources of raw materials and food, the importance of Ukraine as a stable solid rear Romania; view Ukraine as a new democratic force that could be a factor of equilibrium in Eastern Europe, are important in the address the issue of common European security.

Keywords: historiography, foreign policy, "Ukrainian question", Ukraine, the Entente.

УДК 329.8 (477)

ББК 66.62

Андрій Міщук, Мар'яна Міщук

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРП-УСРП: СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ

Стаття присвячена аналізу стану наукової розробки проблеми суспільно-політичної діяльності Української радикальної партії, однієї з найбільш активних у політичному відношенні партій в соціально-політичному житті Західної України в 1918–1926 рр. Показано, що ґрунтовне висвітлення політичної історії України, у тому числі й суспільно-політичної діяльності УРП-УСРП, було розпочато лише після утвердження державної незалежності нашої країни. Недостатнє вивчення цієї проблеми та її наукова й суспільно-політична актуальність вимагають подальшого предметного опрацювання, яке сприятиме більш поглибленому засвоєнню історико-політологічної спадщини УРП-УСРП.

Ключові слова: стаття, політичне життя, політичні сили, політична партія.

На території Західної України у 20–30 рр. ХХ ст. діяли десятки партій і громадських організацій. Найбільшим авторитетом серед українського населення користувалися політичні сили національно-державницького табору, адже визначальним чинником суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях зазначеного періоду стала боротьба за незалежність.

Помітну роль у формуванні ідеології національно-визвольного руху відіграла Українська радикальна партія (далі – УРП), яка з 1926 р., унаслідок об'єднання з волинською групою Української партії соціалістів-революціонерів, стала називатись Українською соціалістично-радикальною партією (далі – УСРП).

В умовах польського окупаційного режиму, перебуваючи на легальному становищі, УРП-УСРП виражала національні інтереси українського народу. Радикальна партія зуміла поєднати у своїй програмі проблеми національного та соціального визволення українців. Її стратегічною метою була боротьба за соборну суверенну Українську державу. Досвід УРП-УСРП набуває особливої актуальності в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні. Потреба вивчення указаної проблематики зумовлена також відсутністю наукових праць, де було б цілісно досліджено радикальну партію. Варто відзначити, що з усіх найвпливовіших західноукраїнських політичних сил міжвоєнного періоду УРП-УСРП залишається найменш дослідженою.

Тому неупереджений аналіз історіографічної бази дослідження даної проблеми сьогодні становить значну наукову цікавість. Межі джерельної бази, її склад і характер устанавлюються проблематикою й характером дослідження.

Сучасне розуміння партій почало формуватися в ХІХ – на початку ХХ ст. Методологічні конструкції розроблені в класичних теоріях М.Вебера, Р.Міхельса, М.Острогорського. Серед вітчизняних дослідників у галузі партіології слід відзначити А.Колодій, М.Кугутяка, І.Монолатія, М.Москалюка, Ю.Остапця, А.Пахарева, С.Рябова, Ю.Шведу.

Метою дослідження є комплексне, об'єктивне висвітлення й аналіз стану наукової розробки та дослідження теоретико-ідеологічних засад УРП-УСРП й організаційно-практичної діяльності її членів в умовах національно-визвольної боротьби населення західноукраїнських земель міжвоєнного періоду.

Для досліджень суспільно-політичного руху західноукраїнських земель міжвоєнного періоду властиве явне домінування робіт конкретно-історичного плану. Перші спроби висвітлення ролі УРП-УСРП в історії західноукраїнських земель 1918–1939 років робилися ще у 20–30-х рр. ХХ ст., окремі з них здійснювали самі діячі партії. Зокрема, у той період чимало статей, наукових розвідок і книг опублікував М. Стахів: “Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях” (1934) [53], “Про державу” (1935) [52]. Його дослідженням, присвяченим проблемам демократії, правового статусу Української держави, історії політичних рухів і політичних режимів в Україні, притаманний певний політологічний аналіз, що істотно підвищує їхню цінність. Значне наукове зацікавлення становлять праці іншого видатного діяча УРП-УСРП К. Коберського. Так, зокрема, у книзі “Українське народництво по обох боках Збруча” [25] він подає цікавий матеріал, що розкриває коротку історію народницьких партій в Україні та відображає основні ідеологічні засади радикалів. У співавторстві з В. Левинським, К. Коберський видав особливо актуальну в умовах бездержавного існування українців працю, присвячену розвитку національної ідеї – “Національна ідея. Звідки вона взялася і до чого змагає” [26]. Велика частина його праць містила власне бачення щодо розв’язання складних соціально-економічних проблем сучасності: “Буквар кооперації” [21], “Великі проблеми сучасної господарської політики. Суспільна економія” [22], “Вільне спілчанство (Кооперація)” [23], “Організація і праця української райфайзенки. Поучення як закладати і вести місцеві щадничо-позичкові каси” [24] і т. д.

Будь-які політичні феномени неможливо зрозуміти поза системою механізмів і засобів політичної комунікації – політичної мови та понятійно-категоріального апарату, на які, у свою чергу, істотно впливає конкретна суспільно-історична та соціально-політична ситуація. Так, зокрема, трактування “радикалізму” сьогодні, у порівнянні з ХІХ – І половиною ХХ ст., зазнало певної модифікації. Уже в 60–70-ті рр. ХХ ст. на Заході було поставлено завдання перетворити герменевтику в універсальну філософську дисципліну. Члени Віденського гуртка – засновники школи логічного позитивізму вважали, що майже всі проблеми в суспільстві породжені невизначеністю понять і термінів [7, с.38]. Саме тому під час проведення політологічного дослідження велику увагу необхідно приділяти методології аналізу, уточнення та правильного трактування понятійно-категоріального апарату. Цінним у цьому плані видається нам “Найновіший словник чужих слів” [42], укладений активним членом радикальної партії М. Матчаком.

Окремі аспекти досліджуваної нами теми аналізували автори, які брали безпосередню участь у суспільно-політичному житті й не були прихильниками УРП-УСРП, однак вони також трактували тогочасні події, виходячи з власних ідейно-партійних міркувань. Значну цікавість у цьому контексті становлять праці Т. Коструби [28], А. Крезуба [29], В. Кучабського [36], К. Левицького [37], М. Марисюка [41], О. Слободича [48], М. Чубатого [55] та багатьох інших. Зокрема, стаття В. Кучабського “Вага і завдання Західно-української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918–1919 року” характеризується аналізом партійного, соціального та національного складу державних органів ЗУНР.

В українській радянській історіографії 20–30-х років ХХ ст. переважали роботи пропагандистсько-публіцистичного характеру, у яких найчастіше висвітлювалося не політичне, а соціально-економічне становище Західної України.

Що стосується польської історіографії міжвоєнного періоду, то українська проблематика розглядалася в таких працях: Belcikowska Alicja. Partje polityczne i związki zawodowe w Polsce wobec wyborow do Sejmu i Senatu w 1935 r. [59], Feliński M. Ukraińcy

w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej [61], Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej [62]. Ці дослідження були присвячені переважно передвиборним кампаніям і парламентській діяльності західноукраїнських політичних сил. Лише в журналі “Sprawy narodowościowe” за 1928 р. було опубліковано статтю Feliński M. “Program Ukrainiskiej Socjalistyczno Radykalnej Partji” [60], у якій автор виклав матеріал, присвячений основним напрямом діяльності радикальної партії.

У цілому історіографія міжвоєнного періоду відзначається фрагментарним висвітленням суспільно-політичного життя УРП-УСРП.

Повоєнна радянська історіографія подавала історичні події винятково з класово-партійних позицій. Саме тому дослідження діяльності УРП-УСРП ігнорувалося або ж фальсифікувалося. У працях П.Йови “Боротьба трудящих Західної України за возз’єднання з радянською Україною” [12], М.Зільбермана “Революційна боротьба трудящих Західної України (1924–1928 рр.)” [18], О.Швидака “Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929–1939 рр.)” [57] обґрунтовувалася закономірність існування на західноукраїнських землях комуністичного режиму. УРП-УСРП трактувалася виключно як “дрібнобуржуазна” партія. Зокрема, П.Йова називав радикалів “партією куркульства і дрібної буржуазії, яка відстоювала інтереси дрібних власників” [12, с.113]. Подібну характеристику радикальної партії знаходимо й у праці М.Зільбермана: “УСРП була типовою куркульською партією есерівського типу, яка у складних умовах окупованої Західної України намагалася замаскувати своє справжнє обличчя “радикальними” фразами про те, що вона є соціалістичною партією” [18, с.94].

Серед праць радянської історіографії на особливу увагу заслуговують дослідження І.Васюти [3; 4], С.Макарчука [40], у яких, незважаючи на загальноприйняту для того часу фразеологію про “дрібнобуржуазний”, “буржуазно-націоналістичний” характер українських національних сил, у контексті етносоціальних, національних і соціально-економічних відносин подано істотний фактологічний матеріал стосовно функціонування УРП-УСРП.

Щодо польської історіографії післявоєнного періоду, то варто виділити працю Torzeckiego R. “Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929” [63], яка містить аналіз розстановки українських політичних сил у західноукраїнському політичному спектрі.

Українські діаспорні історики основну увагу приділяли висвітленню націоналістичного підпілля. У цьому плані варто виділити праці З.Книша “Далекий приціл: Українська військова організація в 1927–1929 роках” [19] і “На повні вітрила! (УВО в 1924–1926 рр.)” [20].

Радикальну партію, ураховуючи її соціалістичну спрямованість попри національно-державницький характер, вони практично не досліджували. Єдиним моментом, який не міг опинитися поза увагою істориків української діаспори, стало висвітлення ролі діячів радикальної партії в національно-визвольній боротьбі 1918–1923 рр.: Заклинський М. “Роля Д.Вітовського в листопадовому чині” [16], Кузьма О. “Листопадові дні 1918 р.” [35], Мірчук П. “Перший листопад” [43], Олійник П. “Листопадовий зрив. Повстання Української Держави на Західних землях в листопаді 1918” [46]. У статті Л.Ганкевича “Заприсяження першого уряду ЗУНР у Львові” [8] розкрито процес формування виконавчого органу влади молодій західноукраїнській державі.

Зі спеціальних досліджень найцікавішими є роботи М.Стахіва. Автор, використовуючи елементи політологічного аналізу, у праці “Українські політичні партії у соціологічному наświetленні” [54] проаналізував соціальну базу західноукраїнських політичних партій, навів їхню класифікацію та відзначив тенденцію до встановлення дво-партійної системи в Галичині. Відповідно до його поглядів, усі українські політичні партії (за винятком більшовицької) базувалися на демократичних засадах, а організаційний вплив політичних партій на західноукраїнських землях був значно більший, ніж

у Східній Україні. Інша праця М.Стахіва “Західна Україна в державнім будівництві та обороні. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони 1918–1923 рр.” [51] відображає участь УРП у державотворчих процесах ЗУНР.

Істотним позитивом у плані розширення кількості політологічних досліджень став вихід у 1973 р. у Мюнхені дослідження І.Лисяка-Рудницького “Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки” [38].

Ідеологічно неупереджене дослідження суспільно-політичної діяльності західно-українських політичних партій національно-державницької орієнтації стало можливим лише після здобуття Україною незалежності. Саме із цього часу у вітчизняній історико-політологічній літературі настав новий період, спрямований на ґрунтовне висвітлення всіх аспектів політичної історії.

Процес зародження радикального руху в Східній Галичині, а також створення та перший етап діяльності УРП розкрито в статті М.В.Кугутяка “Радикальна партія в Східній Галичині” [32].

Що стосується безпосередньо суспільно-політичної діяльності радикальної партії міжвоєнного періоду, то її розглядають дослідники переважно в контексті державотворчих процесів періоду ЗУНР і взаємовідносин партії з іншими суспільно-політичними силами краю.

Зокрема, у ґрунтовному колективному дослідженні “Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 рр.: Історія” [17], праці С.Макарчука “Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР” [39] проаналізовано конкретно-історичні обставини боротьби українських національних сил, у тому числі радикалів, за реалізацію державотворчої концепції.

Політичному життю ЗУНР присвячені й статті М.Кугутяка “Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках” [30] та “Українські політичні партії і ЗУНР” [34]. Автор відзначає, що вже з перших днів існування ЗУНР суспільно-політичний рух набирив помітного розмаху: відбувалися партійні з’їзди, організовувалися політичні віча. Три найбільш впливові крайові політичні сили – націонал-демократи, радикали й соціал-демократи виступили за національне визволення українського народу. Саме їхня співпраця, на думку М.Кугутяка, дозволила здійснити національно-демократичну революцію в краї та приступити до будівництва Української держави [34, с.163]. Важливе концептуальне значення для аналізу УРП-УСРП мають також такі праці М.Кугутяка, як “Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)” [31] (висвітлено національне й державно-політичне відродження галицьких українців та їхню національно-визвольну боротьбу протягом XIX ст. – 1939 р.) та “Українська націонал-демократія (1918–1929)” [33]. У контексті історії української націонал-демократії автор розкриває взаємовідносини радикалів і націонал-демократів.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядали у своїх роботах й інші науковці. Так, зокрема, І.Дробот у статті “Українські політичні партії Галичини в міжвоєнний період (1920–1939 рр.): загальний огляд” [11] висвітлює опір національно-державницьких сил, у тому числі й діячів радикальної партії, політиці польських властей. М.Москалюк у праці “Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. XX ст.” [44] стверджував, що УРП спільно з іншими партіями національно-державницького табору (УНТП, ХСП, УСДП) очолила всенародну визвольну боротьбу проти окупаційного режиму в краї [44, с.5]. Використання цих праць під час застосування порівняльного методу дослідження дало змогу з’ясувати ідентичне й специфічне в політичних програмах УРП та УПСР.

Однією з легальних форм протистояння українських політичних партій, які перебували в опозиції, стала їхня участь у передвиборних кампаніях і роботі вищих законодавчих та виконавчих органів влади. Саме цій проблематиці присвячені статті О.Зайцева “Вибори 1922 року у Західній Україні” [13], “Політичні партії Західної України у

парламентських виборах 1928 р.” [14], “Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939)” [15].

У складних умовах західноукраїнські політичні партії, у тому числі УРП-УСРП, розвинули досвід політичного співробітництва. Консолідаційні процеси національно-державницьких сил українського табору проаналізовано в дослідженнях Р.Демчишака “До питання політичної консолідації національного руху Західної України у 1934–1939 рр.” [10] та І.Соляра “Спроби консолідації національно-державницьких сил Західної України 1923–1925 рр.” [49]. В іншій праці І.Соляра “Українське національно-демократичне об’єднання: перший період діяльності (1925–1928)” автор зазначає, що УРП ще на з’їзді 1923 р. висловилася за утворення спільного фронту всіх українських соціалістичних партій [50, с.10], а в окремі періоди навіть, незважаючи на розходження в поглядах стосовно вирішення деяких питань, об’єднувалася з націонал-демократами. Досить близькою до втілення в життя консолідаційна ідея, відповідно до висновку М.Демчишака, була лише в 1934–1935 рр., коли спроби міжпартійного згуртування здійснювались у руслі широкої кампанії за скликання Всеукраїнського національного конгресу [10, с.201].

Важливим кроком у напрямку об’єктивного висвітлення суспільно-політичного життя в Західній Україні 30-х років ХХ ст. стали дослідження М.Швагуляка [56].

Життєвий шлях активних діячів радикальної партії відображено в таких монографіях і статтях: Арсенич П. “Засновник “Січі” К.Трильовський: (До 100-річчя створення спортивно-пожежного товариства “Січ” у С. Заваллі)” [1], Бабій В. “Левко Бачинський: Життєпис” [2], Великочий В., Гаврилів Б. “Дмитро Вітовський (1887–1919): Документальний нарис” [5], Вихор Д. “Д.Вітовський – провідник Листопадового чину” [6], Горак Р. “Дмитро Вітовський” [9], Ярош Я. “Тернистий шлях...” [58] та ін. На основі цих праць було досліджено політику УРП-УСРП через призму поведінки окремих суб’єктів політичних відносин, адже, як відомо, політика має особистісний вимір.

Діяльність політичних партій у контексті суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях проаналізовано в колективній роботі “Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.)” [45] і в “Політичній історії України. ХХ століття” [47], підготовленій науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Цінними в плані розуміння теоретико-методологічних засад дослідження політичних партій є статті О.Бабкіної, С.Гелея, І.Дзюбка, Л.Зашкільняка, С.Злупка, Ф.Кирилюка, А.Колодій, О.Красівського, Б.Кухти, Ю.Левенця, К.Левківського, А.Ліпенцева, Ю.Остапця, А.Павка, А.Пахарева, Я.Попика, Ф.Рудича, О.Семківа, В.Солдатенка, В.Ткаченка, П.Шляхтуна, М.Юрія.

Отже, на сучасному етапі дослідження суспільно-політичних процесів викликає велике зацікавлення серед науковців. Однак аналіз стану наукового опрацювання досліджуваної теми свідчить, що ні в українській, ні в зарубіжній історіографії фактично немає праці (за винятком статті О.Кондратюк [27]), яка б цілісно розглядала окреслене нами коло проблем. Проте є чимало наукових праць, у яких більшою чи меншою мірою, прямо або побіжно висвітлюються окремі аспекти діяльності УРП-УСРП. Праці міжвоєнного періоду характеризуються наявністю цінного фактологічного матеріалу, але їм притаманний певний суб’єктивізм, зумовлений прагненням авторів викласти своє бачення тогочасних суспільно-політичних подій, виходячи з власної партійної приналежності. Радянська історіографія розкривала історичні події тільки з класово-партійних позицій, а тому не випадково УРП-УСРП, яка орієнтувалася виключно на повне національне визволення України, трактувалася як “дрібнобуржуазна”. Серед праць учених діаспори на особливу увагу заслуговують дослідження М.Стахіва. Однак ґрунтовне висвітлення політичної історії України, у тому числі й суспільно-політичної діяльності УРП-УСРП, було розпочато лише після утвердження державної незалежності нашої держави.

Недостатнє вивчення цієї проблеми та її наукова й суспільно-політична актуальність вимагають подальшого предметного опрацювання, яке сприятиме більш поглибленому засвоєнню історико-політологічної спадщини УРП-УСРП.

1. Арсенич П. Засновник "Січі" К. Трильовський: (До 100-річчя створення спортивно-пожежного товариства "Січ" у С. Заваллі) / П. Арсенич. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 76 с.
2. Бабій В. Левко Бачинський: Життєпис / В. Бабій. – Івано-Франківськ, 2002. – 86 с.
3. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / І. К. Васюта. – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об'єднання "Вища школа", 1978. – 192 с.
4. Васюта І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921–1939 рр. / І. К. Васюта. – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об'єднання "Вища школа", 1988. – 174 с.
5. Великочий В. Дмитро Вітовський (1887–1919): Документальний нарис / В. Великочий, Б. Гаврилів. – Івано-Франківськ, 1996. – 75 с.
6. Вихор Д. Вітовський Д. – провідник Листопадового чину / Д. Вихор // Слово народу. – 2001. – 3 листоп. – С. 4.
7. Гаджиев К. С. Политическая наука / К. С. Гаджиев. – М. : Сорос – Международные отношения, 1994. – Ч. 1. – 130 с.
8. Ганкевич Л. Заприсяження першого уряду ЗУНР у Львові / Л. Ганкевич // Вісті комбатанта. – 1961. – № 4. – С. 9–12.
9. Горак Р. Дмитро Вітовський / Р. Горак // Дзвін. – 1992. – № 1–2. – С. 130–142.
10. Демчишак Р. До питання політичної консолідації національного руху Західної України у 1934–1939 рр. / Р. Демчишак // Молода нація. – 1996. – № 4. – С. 200–212.
11. Дробот І. Українські політичні партії Галичини в міжвоєнний період (1920–1939 рр.): загальний огляд / І. Дробот // Галичина. – 1999. – № 3. – С. 137–144.
12. Йова П. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з радянською Україною / П. Йова. – Львів, 1954. – 114 с.
13. Зайцев О. Вибори 1922 року у Західній Україні / О. Зайцев // Україна модерна. – Ч. 2–3 за 1997–1998 рр. – Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – С. 194–206.
14. Зайцев О. Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. / О. Зайцев // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 172–186.
15. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) / О. Зайцев // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 79–81.
16. Заклинський М. Роля Д. Вітовського в листопадовому чині / М. Заклинський // Визвольний шлях. – 1966. – Кн. 12. – С. 1344–1352.
17. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / кер. авт. кол. та відп. ред. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 628 с.
18. Зільберман М. Революційна боротьба трудящих Західної України (1924–1928 рр.) / М. Зільберман. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 198 с.
19. Книш З. Далекий приціл: Українська військова організація в 1927–1929 роках / З. Книш. – Торонто : Срібна Сурма, 1967. – 472 с.
20. Книш З. На повні вітрила! (УВО в 1924–1926 рр.) / З. Книш. – Торонто : Срібна Сурма, 1970. – 424 с.
21. Коберський К. Буквар кооперації / К. Коберський. – Львів, 1939. – 158 с.
22. Коберський К. Великі проблеми сучасної господарської політики. Суспільна економія / К. Коберський. – Львів, 1935. – 40 с.
23. Коберський К. Вільне спілчанство (Кооперація) / К. Коберський. – Львів, 1935. – 40 с.
24. Коберський К. Організація і праця української райфаїзенки. Поучення як закладати і вести місцеві щадничо-позичкові каси / К. Коберський. – Львів : Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооператив, 1930. – 48 с.
25. Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча / К. Коберський. – Львів ; Коломия, 1924. – 158 с.
26. Коберський К. Національна ідея. Звідки вона взялася і до чого змагає / К. Коберський, В. Левинський. – Львів : Накладом "Самоосвіти", 1937. – 33 с.
27. Кондратюк О. Програмні засади та діяльність Української Соціалістично-Радикальної партії (1926–1939) / О. Кондратюк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1995. – Вип. 30. – С. 74–81.
28. Коструба Т. Радикали про унію. Їх новий наступ на греко-католицьку церкву / Т. Коструба. – Львів : Накладом Української Католицької Організації, 1937. – 60 с.
29. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни, 1918–1919 / А. Крезуб. – Львів : Червона калина, 1933. – 179 с.
30. Кугутяк М. Галицькі українці у боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 роках / М. Кугутяк // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 45–57.

31. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
32. Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині / М. Кугутяк // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 55–62.
33. Кугутяк М. Українська націонал-демократія (1918–1929) / М. Кугутяк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с.
34. Кугутяк М. Українські політичні партії і ЗУНР / М. Кугутяк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 163–169.
35. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. / О. Кузьма. – Нью-Йорк : Червона калина, 1960. – 443 с.
36. Кучабський В. Вага і завдання Західно-української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918–1919 року / В. Кучабський // Дзвони. – 1932. – С. 193–204.
37. Левицький К. Великий зрив / К. Левицький. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1968. – 152 с.
38. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 444 с.
39. Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.
40. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов : Высшая школа, 1983. – 255 с.
41. Марисюк М. Чи соціалісти мають слухність? / М. Марисюк. – Жовква : Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1936. – 32 с.
42. Матчак М. Найновіший словник чужих слів / М. Матчак. – Львів : Накладом “Самоосвіти”, 1938. – 96 с.
43. Мірчук П. Перший листопад / П. Мірчук. – Торонто : Ліга визволення України, 1958. – 63 с.
44. Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. / М. Москалюк. – К. : Стило, 1998. – 56 с.
45. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (19–20 ст.) : навч. посіб. / [Малик Я., Вол Б., Гелей С. та ін.] ; за заг. ред. Я. Малика. – Львів : Світ, 2001. – 296 с.
46. Олійник П. Листопадовий зрив. Повстання Української Держави на Західних землях в листопаді 1918 / П. Олійник. – Прага, 1941. – 19 с.
47. Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. – К. : Генеза, 2002–2003. – Т. 5 : Українці за межами УРСР (1918–1940) ; кер. тому В. П. Трощанський. – К., 2003. – 720 с.
48. Слободич О. Історія Галичини в рр. 1918–1919. Нарис історії української революції 1917–1920 рр. / О. Слободич. – Львів, 1935. – 40 с.
49. Соляр І. Спроби консолідації національно-державницьких сил Західної України 1923–1925 рр. / І. Соляр // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 123–131.
50. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів, 1995. – 72 с.
51. Стахів М. Західна Україна в державнім будівництві та обороні. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони 1918–1923 рр. : у 6 т. / М. Стахів. – Скрантон, 1960. – Т. 4. – 192 с.
52. Стахів М. Про державу / М. Стахів. – Львів : Самоосвіта, 1935. – 72 с.
53. Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях / М. Стахів. – Львів : Накладом соймового клубу УСРП, 1934. – 135 с.
54. Стахів М. Українські політичні партії у соціологічному наświetленні / М. Стахів. – Нью-Йорк ; Детройт, 1954. – 104 с.
55. Чубатий М. Державний лад на західній області Української Народної республіки / М. Чубатий. – Львів, 1921. – 40 с.
56. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939 рр.) / М. Швагуляк // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–82.
57. Швидак О. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929–1939 рр.) / О. Швидак. – К. : Вид-во Київ. ун-ту. – 1972. – 228 с.
58. Ярош Я. Тернистий шлях... / Я. Ярош // Край. – 1997. – 1 листоп. – С. 3.
59. Bełcikowska A. Partje polityczne i związki zawodowe w Polsce wobec wyborow do Sejmu i Senatu w 1935 r. / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1935. – 174 s.
60. Feliński M. Program Ukrainkiej Socjalistyczno Radykalnej Partji / M. Feliński // Sprawy narodowościowe za styczen, luty i marzec 1928. – S. 32–40.
61. Feliński M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej / M. Feliński // Sprawy narodowościowe. – 1931. – № 6. – S. 566–600.
62. Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej / M. Feliński. – Warszawa, 1931. – 142 s.

63. Torszecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R.Torszecki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.

Статья посвящена анализу состояния научной разработки проблемы общественно-политической деятельности Украинской радикальной партии, одной из самых активных в политическом отношении партии в социально-политической жизни Западной Украины в 1918–1926 гг. Показано, что основательное освещение политической истории Украины, в том числе и общественно-политической деятельности УРП-УСРП, было начато только после утверждения государственной независимости нашего государства. Недостаточное изучение этой проблемы и ее научная и общественно-политическая актуальность требуют дальнейшей предметной обработки, которая будет способствовать более углубленному усвоению историко-политологического наследия УРП-УСРП.

Ключевые слова: статья, политическая жизнь, политические силы, политическая партия.

This article analyzes the state of scientific research of the socio-political activities Ukrainian Radical Party, one of the most active political party in respect of social and political life in Western Ukraine in the 1918–1926 year. It is shown that thorough coverage of the political history of Ukraine, including social political activity of URP-USRP started only after the establishment of the independence of our country. Inadequate study of this problem and its scientific and socio-political relevance of the subject requires further study, which will contribute to the absorption depth historical and political science heritage of URP-USRP.

Keywords: article, political life, political parties, political party.

**УДК 94 (477)
ББК 63.3**

Роман Пуйда

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УНДО: ПОГЛЯД СУЧАСНИКІВ

У статті йдеться про праці, присвячені історії парламентаризму на західноукраїнських землях у другій половині 1930-х рр., наукові, науково-популярні та публіцистичні розвідки міжвоєнного періоду й про парламентську діяльність Українського національно-демократичного об'єднання в дослідженнях українських громадсько-політичних діячів та тогочасних радянських і польських науковців.

Ключові слова: українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), дослідження, праці, учені, політика, діяльність.

Першими парламентську працю українських депутатів у вищому законодавчому органі Польщі спробували охарактеризувати відомі українські громадсько-політичні діячі. Крізь призму власного бачення й особисті позиції члени УНДО та їхні опоненти показали особливості виборчих кампаній у Східній Галичині, розповіли про перепони польської влади, визначили пріоритетні проблеми УПР у 1928–1939 рр.

Сьогодні немає синтетичного дослідження, яке б відтворювало цілісну картину парламентської діяльності УНДО в 1935–1939 рр. Автори здебільшого обмежуються загальними твердженнями або ж торкаються окремих маловідомих аспектів проблеми. Праці, присвячені історії парламентаризму на західноукраїнських землях у другій половині 1930-х рр., наукові, науково-популярні та публіцистичні розвідки міжвоєнного періоду. Незважаючи на доволі значний історичний проміжок часу, у роки радянської влади проблема практично не вивчалася, а науковці діаспори зосередили свою увагу, передусім, на проблемі розгортання національно-визвольного руху в краї у 20–40-х рр. ХХ ст., боротьбі з німецьким окупаційним режимом. Окремою сторінкою у вивченні парламентської діяльності українських депутатів і senatorів у 1928–1930-х рр. стали роботи представників конформістських політичних сил.

Серед численних розвідок виділимо праці одного з лідерів УХО Г.Хомишина “Українська проблема” [1] та ідеолога польсько-українського порозуміння С.Лося. Зокрема, останній у працях “За конструктивну політику на Червоній Русі” [2], “Міжнародне становище Польщі та галицькі українці” [3], проаналізувавши боротьбу УПР і

проурядової більшості в парламенті Польщі, закликав обидві сторони до діалогу, зважаючи на наростаючі міжнародні загрози.

У середині 1930-х рр. П.Феденко опублікував одну з перших синтетичних праць, присвячених суспільно-політичним процесам на західноукраїнських землях у першій третині ХХ ст. У дослідженні “Український громадський рух у ХХ ст.” [4] автор акцентував увагу на діяльності українських політичних партій, передусім УНДО. Водночас дослідник епізодично описав парламентську діяльність українських послів і сенаторів, розглянув процес підготовки скликання Всеукраїнського національного конгресу.

У дослідженнях Д.Левицького “Важкий білянс кількох місяців... Промова голови Українського клубу посла д-ра Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму дня 6 листопада 1934 р.” [5], В.Целевича “Нарід, нація, держава” [6] фрагментарно охарактеризовано вимоги українців у національно-культурній і політичній сфері в 1928–1934 рр., які лунали з трибуни парламенту Польщі. Здобутки української націонал-демократії й УПР у другій половині 1920 – середині 1930-х рр. яскраво ілюструє пропагандистська праця “Як повстало і розвивалося УНДО. З нагоди 10-ліття існування” [7].

У 1936 р. накладом видавничої спілки “Діло” побачила світ брошура “За нормалізацію польсько-українських відносин: промова голови Української Парламентської Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена на пленарному засіданні сейму дня 6 грудня 1935 р. в дискусії над державним бюджетом прелімінарем на 1936/1937 р.” [8]. Зважаючи на численні критичні виступи в українській і польській пресі, спричинені політикою нормалізації, у праці голова УПР обґрунтовує необхідність продовження задекларованого курсу, боротьби за національно-територіальну автономію українських земель у складі Польщі. Водночас З.Пеленський проаналізував автономічну декларацію УНДО, ухвалену 7 травня 1938 р., охарактеризував реакцію польського політикуму та стратегію УПР після появи документа [9].

Парламентська діяльність УНДО фрагментарно описана в працях тогочасних радянських і польських науковців. Радянські вчені, громадські діячі, які емігрували із Західної України до УСРР (А.Красін [10] та ін.), виходячи з марксистсько-ленінської методології, розкритикували “запроданську українську буржуазну партію” (УНДО) за “обдурювання широких верств трудящих” і “соціальну демагогію”.

Не менш критичними, проте значно об’єктивнішими та фаховішими, видалися дослідження польських учених. Зважаючи на українсько-польське протистояння у вищому законодавчому органі Другої Речі Посполитої, А.Бохенський [11], С.Лось [12], М.Фелінський [13] та ін. дещо упереджено й емоційно зобразили стратегію й тактику УНДО в парламенті Польщі, захист УПР національних і соціальних прав українського народу. У міжвоєнний період ХХ ст. опубліковано велику кількість літератури партійно-політичної проблематики. Значна її частина присвячена міжпартійним зв’язкам, діяльності окремих партій, зокрема, й УНДО. Низка досліджень стисло розкриває особливості парламентської праці депутатів і сенаторів УНДО в угодових 1928–1939 рр.

Водночас зауважимо, що праці не позбавлені суб’єктивізму та чітко виражених ідеологічних симпатій. Цензура й заборони висвітлення окремих проблем історії України суттєво обмежували можливості радянських науковців під час характеристики парламентської діяльності УНДО. Критика “українського буржуазного націоналізму” і реакційної політики польського уряду в міжвоєнний період, класові протиріччя стали провідною темою тогочасних істориків. У такій ситуації парламентську діяльність УНДО в кращому разі замовчували, у гіршому – фальсифікували. Домінування комуністичним ідеологам яскраво помітно в працях П.Йови [14], М.Герасименка [15] і В.Маланчука [16]. Дослідники, передусім, намагалися показати переваги “соціалістичного будівництва” у Радянській Україні в порівнянні з політикою польського владного режиму в міжвоєнній Польщі, засудили угодовську стратегію й тактику партії, що домінувала в другій половині 1930-х рр., вважали націонал-демократів “оплотом українського буржуазного націоналізму”.

Праці дослідників стали зразком для їхніх наступників, адже сформували загальноприйнятну методологію висвітлення партійно-політичного й парламентського життя Західної України в міжвоєнний період ХХ ст. Справді, у другій половині 1960–1970-х рр. риторика попередників продовжили М.Зільберман [17], О.Швидак [18]. В окреслених дослідженнях попри концепцію “братерської допомоги великого російського народу” і вирішальної ролі Великої Жовтневої соціалістичної революції знаходимо фрагментарну інформацію про діяльність “запруданських партій” Західної України в міжвоєнний період.

У працях Є.Галушка [19], Ю.Сливки [20] охарактеризовано місце комуністичного руху в суспільному житті міжвоєнної Західної України. Дослідники засудили політику УНДО, скеровану на “придушення революційної боротьби трудящих Західної України проти окупаційного режиму Польщі”.

Значну наукову цікавість у контексті досліджуваної проблеми становлять праці С.Макарчука [21] та І.Васюти [22]. Останній із класово-партійних позицій проаналізував історію виникнення та організаційно-парламентську діяльність УНДО. Тавруючи націонал-демократію за прислужництво буржуазним режимам, І.Васюта все ж визнав, що УНДО – провідна політична сила Західної України, яка впродовж 1920–1930-х рр. зберігала значний вплив на українське населення Східної Галичини, що виразно засвідчили виборчі кампанії до парламенту Польщі 1928 та 1930 рр. Певні оцінки й висновки автора, що стосуються парламентської праці депутатів і senatorів УНДО в 1935–1939 рр., актуальні навіть для сучасної історичної науки. Зокрема, дослідник розкритикував провід партії за прагнення до співробітництва з урядом Польщі через зміну вимоги “незалежної України” на “територіальну автономію у межах Польщі”.

Окремі аспекти парламентської праці УНДО в другій половині 30-х рр. ХХ ст. стали предметом дослідження еміграційних істориків. У публікації С.Витвицького та С.Барана “Українські землі під Польщею” [23] подано характеристику політичних партій Західної України міжвоєнного періоду, простежено діяльність УПР у польському парламенті. У працях О.Субтельного [24], І.Кедрина [25], публікаціях Т.Гунчака [26], збірнику статей, присвячених Є.Коновальцю [27], епізодично висвітлено як парламентську діяльність окремих українських депутатів і senatorів, так й основні напрями праці УПР загалом.

Незважаючи на те, що парламентські баталії у вищому законодавчому органі Польщі не були пріоритетним напрямом досліджень українських діаспорних науковців, у розвідках Д.Андрієвського [28], Є.Онацького [29], З.Пеленського [30] приділено чимало уваги зв'язкам УПР із націоналістичним підпіллям, спільній міжнародній праці, покликаним актуалізувати українське питання на міжнародній арені. Післявоєнна польська історіографія зазнала відчутного ідеологічного впливу радянської суспільно-політичної думки. Із цих причин дослідження проблем, пов'язаних з організаційно-ідеологічним ставленням, формами та напрямками праці українських політичних партій, передусім УНДО, відійшли на другий план, оскільки це суперечило панівним ідеологемам. Домінуюча тематика тогочасних праць – вивчення соціалістичного та комуністичного руху, боротьба трудящих “проти соціального поневолення” тощо.

1. “Українська проблема”. Написав для духовної і світської інтелігенції українського народу Г. Хомишин. – [Б. м.], 1932. – 184 с.
2. Лось С. За конструктивну політику на Червоній Русі / С. Лось. – Львів, 1933. – 84 с.
3. Лось С. Міжнародне становище Польщі та галицькі українці / С. Лось. – Львів, 1932. – 72 с.
4. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. / Панас Феденко. – Подєбради : Укр. техн.-госп. ін-т позаочного навчання, 1934. – 170 с.
5. Левицький Д. Важкий білянс кількох місяців... Промова голови Українського клубу посла д-ра Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму дня 6 листопада 1934 р. / Дмитро Левицький. – Львів : Діло, 1934. – 30 с.
6. Целевич В. Нарід, нація, держава / Володимир Целевич. – Львів, 1934. – 111 с.

7. Як повстало і розвивалося УНДО. З нагоди 10-ліття існування. – Львів, 1936. – 29 с.
8. Мудрий В. За нормалізацію польсько-українських відносин : промова голови Української Парламентської Репрезентації посла Василя Мудрого, виголошена на пленарному засіданні сейму дня 6 грудня 1935 р. в дискусії над державним бюджетом прелімінарем на 1936/1937 р. / Василь Мудрий. – Львів : Наклад вид. спілки “Діло”, 1936. – 16 с.
9. Pełenski Z. Polityka UNDO w świetle autonomicznej deklaracji Centralnego Komitetu UNDO z dnia 7 maja 1938 r. / Pełenski Zenon. – Lwów : Nasze słowo, 1938. – 112 s.; Зимний Я. Запроданці польського фашизму (“УНДО-інтервенти”) / Ярослав Зимний. – Х., 1933. – 68 с.
10. Красін А. Відтята кордонами. Нариси про Західню Україну / А. Красін. – Х., 1930. – 72 с.
11. Boheński A. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwonej / Aleksander Boheński, Stanisław Łos, Włodzimierz Bączkowski. – Warszawa, 1938. – 126 s.
12. Łoś S. Ukraincy na łamach “Biuletynu polsko-ukraińskiego” / Stanisław Łos // Biuletyn polsko-ukraiński. – 1933. – № 24. – S. 4–6.
13. Feliński M. Ukraincy w Polsce Odrodzonej / Michał Feliński. – Warszawa, 1931. – 448 s.
14. Йова П. Боротьба трудящих Західної України за возз’єднання з Радянською Україною / П. Йова. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1954. – 113 с.
15. Герасименко М. Боротьба трудящих Західної України за возз’єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.) / М. П. Герасименко, Б. К. Дудикевич. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 224 с.
16. Маланчук В. Історія однієї зради / В. Ю. Маланчук. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1958. – 70 с.
17. Зільберман М. Революційна боротьба трудящих Західної України / М. Й. Зільберман. – Львів : Університетвидав, 1968. – 197 с.
18. Швидак О. М. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України (1918–1939 рр.) / О. М. Швидак. – К. : Наук. думка, 1972. – 227 с.
19. Галушко Є. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1918–1928 рр. / Є. М. Галушко. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1965. – 265 с.
20. Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ / Юрій Сливка. – Львів : Каменяр, 1989. – 93 с.
21. Макачук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях / С. А. Макачук. – Львов, 1983. – 255 с.
22. Васюта І. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / І. К. Васюта. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 222 с.
23. Баран С. Українські землі під Польщею / Степан Витвицький, Степан Баран // Енциклопедія українознавства. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 563.
24. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчук ; вступ. ст. С. В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – 512 с. : іл.
25. Кедрин І. У межах зацікавлення / Іван Кедрин ; Наукове товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : [б. в.], 1986. – 523 с. – (Бібліотека українознавства ; т. 53).
26. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття : нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
27. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – 1019 с.
28. Андрієвський Д. Обставини 30-их років і Провід Українських Націоналістів / Дмитро Андрієвський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 653–662.
29. Онацький Є. Євген Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН в Україні / Євген Онацький // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 712–716.
30. Пеленський З. Між двома конечностями / Zenon Pełenski // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 502–524.

В статтє идєт рєчє о трудєх, посвєцєннєх истєриш парламентаризма на западноукраинских землях во второй половине 1930-х гг., научных, научно-популярных и публицистических разведках межвоенного периода и о парламентской деятельности Украинского национально-демократического объединения в исследованиях украинских общественно-политических деятелей и тогдашних советских и польских научных работников.

Ключевые слова: украинское национально-демократическое объединение (УНДО), исследование, труды, ученые, политика, деятельность.

This article refers to the works devoted to the history of parliamentarism in Western Ukraine in the second half of 1930, academic, non-fiction and journalistic exploration of the interwar period and the parliamentary activity of the Ukrainian National Democratic Union in studies of Ukrainian public figures and the Soviet and Polish scientists of that time.

Keywords: Ukrainian National Democratic Union (UNDO), research, labours, scientists, policy, activity.

**ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БОЙКІВ У ПРАЦІ І. ВАГИЛЕВИЧА
“БОЙКИ, РУСЬКО-СЛОВ’ЯНСЬКИЙ ЛЮД У ГАЛИЧИНІ”**

На основі праці відомого етнографа І.Вагилевича розкрито особливості етнопсихології бойків. Значну увагу також звернено на духовну й матеріальну культуру, громадське життя представників цієї етнографічної групи. Простежено властиві бойкам консерватизм, упертість і наполегливість, оцядливість, підприємливість та релігійність.

Ключові слова: бойки, етнопсихологія, Галичина.

Праця І.Вагилевича (1811–1866) “Бойки, русько-слов’янський люд у Галичині” виступає цінним джерелом для вивчення етнопсихологічних особливостей бойків. Відомими є два повні рукописи розвідки І.Вагилевича про бойків польською мовою: перший, написаний рукою автора, датований 1839 р., знаходиться в Санкт-Петербурзі; другий – з авторськими помітками, походить, очевидно, з початку 40-х рр. XIX ст. і зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України. За основу нашого дослідження ми взяли переклад, здійснений відомим етнографом Р.Кирчівим (перший рукопис) і опублікований у журналі “Жовтень” (1978 р., – Вип. 12) [2].

Маючи на меті проаналізувати ступінь відображення етнопсихологічних особливостей бойків у вказаному творі, вважаємо за доцільне розглянути погляди І.Вагилевича щодо походження назви цієї етнографічної групи та характерних рис її духовної й матеріальної культури.

Цікаво, що цей твір належно оцінили ще сучасники Івана Вагилевича. Наприклад, у своїй праці про Покуття відомий польський письменник й історик Август Бельовський (1806–1876) зазначив, що звертався до праць І.Вагилевича, щоб подати порівняльну характеристику гуцулів і бойків. Він наголосив, що автор, який народився в селі Ясень (тепер – Рожнятівський район Івано-Франківської області), “на самому пограниччі між бойками і гуцулами, проживав тут довший час і тому мав найбільше можливостей за ними спостерігати й вивчати їхні звичаї та обряди” [17, s.664].

Визначний український фольклорист та етнограф В.Гнатюк називав указаний твір І.Вагилевича в списку найважливіших досліджень про бойків [3, с.112]. Належну оцінку він отримав і в співробітників самбірського товариства “Бойківщина”, заснованого в 1927 р., зокрема, у М.Скорика [15]. Однак найбільш детальну характеристику твору, на наш погляд, дали сучасні етнографи Г.Дем’ян [3, с.108–112] і Р.Кирчів [8; 9].

На початку етнографічної частини своєї розвідки І.Вагилевич звернувся до пояснення етимології слова “бойко”. Розвиваючи думку чеського вченого, слов’янознавця П.Шафарика про недоречність виведення назви “бойко” від слова “буяк” – віл (у розумінні лінивий як віл), він підкреслює, що це слова різнокореневого походження. Водночас автор додає, що віл ніколи й ніде не трактувався як втілення лінощів, а, навпаки, служив у народі символом працьовитості й “буйної сили” [7, с.37].

Однією з версій І.Вагилевич називає слово “бойкий” у розумінні жвавий, енергійний, що постало від кореня “бой” і доданого суфікса “к”. На його думку, це повністю відповідає духові давнього часу з характерним підкресленням у назві сили та хоробрості, а також збігається з поширеним визначенням бойка на Підгір’ї як запеклого, тобто завзятого й непоступливого. Водночас дослідник відмічає, що це припущення підлягає сумніву насамперед через те, що самі бойки відмовляються від такої назви, а їхні сусіди вкладають в її значення здебільшого погордливий і зневажливий зміст [2, с.117]. Як відомо, бойки охочіше називали себе верховинцями, або ж за територіальним критерієм, наприклад, тухольцями [12, с.6; 17, s.664].

Описуючи чоловічий одяг бойків, І.Вагилевич підкреслював, що він відзначається простотою й ощадністю*. Однак заради справедливості варто відмітити, що автор водночас твердив про певну пишноту одягу жінок, у якому нерідко пробивалися заможність і добробут [2, с.117, 118]. Поряд із цим у бойків є багато приказок, які засуджують надмірну увагу до розкоші: “Файний звичай – не позичай, бо як віддає, то ще й тя кляне”, “Де багатство – там прокляцтво”, “Де є ошипок і капуста – там хата не пуста”, “Багатієш – не тішиєш, а біднієш – не журиєш” [10, с.36].

Дослідник виділив таку рису характеру бойків, як шанобливе ставлення до старших, підкреслюючи: “Глибоко шанують бойки сиве волосся” [2, с.118]. Він писав, що голос старійшин є незаперечним авторитетом у громадських справах, а старші за віком жінки управляють у домашньому побуті. У різних складних випадках старійшини радяться і їхнє рішення здебільшого не викликає заперечення в інших членів громади [2, с.119].

Автор наголошував на відвертості представників цієї етнографічної групи, які, “зустрівшись, обмінюються дотепами, а опісля розповідають один одному новини. При відповідній нагоді забавляються загадками, співають легких пісень або переходять до оповідань. Хід розмови поміж чоловіками звичайно серйозний, поважний, бесіда рідко коли переривається голосним сміхом. Жінки – щебетливі, жваві й веселі. Чоловіки і жінки однаково дуже рухливі і спритні, тільки похилий вік робить їх дещо повільнішими. Через те бойки під час розмови дуже сильно жестикулюють. Крім відповідної рухливості рис обличчя і безперервного розмахування руками, у них міняється навіть звучання голосу. Ця динамічність – характерна риса гірського життя. Відповідним колоритом відзначається і мова бойків. У її уривчастості, крикливості з деякою грубуватістю жваво і сильно відлунує гомін життя, що наче проривається крізь скелясті гори” [2, с.119].

Як стверджував дослідник, бойки люблять співати й розповідати. У кожному селі є кілька співаків, які у вільну хвилину розважають людей. Ці чоловіки користуються особливою повагою й популярністю, виділяються надзвичайною пам'яттю, оскільки до кожної пісні вміють часто додати переказ про її походження й життєву основу. Охоче співають і жінки, але їхні пісні легкі, в основному любовного змісту. Молодь співає здебільшого короткі пісні – “співанки”, які виконуються переважно при колових танцях і на вечорницях. Навіть малі діти часто виявляють велику цікавість до музичної творчості [2, с.123].

Автор наголошував, що бойки дуже релігійні й послідовні щодо дотримання християнських обрядів, і відповідно до цього відзначають усі свята й родинні урочистості [7, с.41].

Цікаво відобразилася етнопсихологія бойків в їхніх демонологічних уявленнях. Як писав І.Вагилевич, одним із персонажів бойківської демонології є дідьки, рідше – діди, а також – дьоди, духи-опікуни домашнього вогнища. Вони бувають домашні й здичавілі. Саме останні є особливо небезпечними. У народній уяві вони зазвичай постають в образі панича-німця, тобто в німецькому чи, властиво, французькому, фраку, коротких і вузьких штанах, з капелюхом на голові, запаленою люлькою в роті й зеленими палаючими очима [2, с.127].

На наш погляд, важливим є питання, чому ж дідько виступає не в добре знайомій бойкам сільській одежі, а в одязі європейського (міського) крою. Це можна пояснити нетерпимістю до місцевих дідичів, управителів їхніх маєтків, євреїв-корчмарів, які надавали перевагу саме такій ноші. Це – типовий приклад вираження етнічних упереджень** і формування так званого етнічного стереотипу (від грец. “stereotype”: “stereos”

* Цю особливість, яка виражається в нелюбові до прикрас, байдужості до яскравих кольорів (на відміну від гуцулів), підкреслював згодом І.Франко в праці “Етнографічна експедиція на Бойківщину” [16, с.87].

** Етнічне упередження – соціально-психологічна установка негативного характеру щодо інших етносів і конкретних представників цих етносів. Має характер стереотипу й перешкоджає адекватному сприйняттю певних етнічних спільнот й осіб [5].

– твердий, міцний і “typos” – форма, зразок, відбиток) – твердої, схематизованої, емоційно забарвленої, стандартної думки про соціальні групи чи про окремих індивідів як представників цих груп [5; 13].

Нетерпимість до влади виявлялася й у тому, що Бойківщина, як вважають історики, упродовж століть була притулком для переслідуваних феодалами бунтівників. Недаремно ж серед шляхти колись існувала приповідка: “З бойка слуги не буде” [11].

На думку І.Вагилевича, опришківство було часткою загального гайдамацького життя населення Карпат, стародавньою життєвою школою найенергійнішої молоді. “І бойки колись активно входили у течію цього життя, і в них був герой Добошук зі своїми численими легенями, котрі, згідно з легендами, майже всі походили з бойків. У нинішніх часах опришківство є предметом милих згадок минувшини. І тепер кожний бойко в душі виправдовує опришків... Нині вже дуже рідко трапляються випадки розбійництва між бойками. Тільки інколи буйна сила і спритність, поєднані в більшій мірі з гордістю, ніж з жадобою наживи, спонукують молодих чабанів пускатися на розбій, але то в малій кількості і у близькому сусідстві” [2, с.127].

Автор зазначає, що умови гірського життя роблять бойків легковажними з точки зору суспільного співіснування: звідси й схильність до закоханості в жінок, і любов до пастушого й опришківського бурлакування в чоловіків [2, с.129–130].

Загалом, згідно з висновками І.Вагилевича, бойки – горяни гордої і твердої вдачі, а тому їм властива схильність до переборщування й суперечок [2, с.129]. Підтвердження цьому знаходимо в спогадах Т.Мацьківа, який у 30-х рр. ХХ ст. працював суддею в м. Долина – повітовому центрі Станіславівського воєводства. Він писав, що у своїй роботі найбільше стикався зі скаргами “писківками” – дрібними судовими справами за землю та образу честі (“гонору”). Саме через образи, нанесені родичами чи односельчанами, чимало селян марнувало свої статки на судові засідання й адвокатів [14, с.105].

Горяни-бойки відзначалися особливою схильністю до різних промислів. Широкого розвитку набули ремесла, які мали переважно землеробсько-господарський характер, а відтак займали помітне місце в повсякденному побуті бойків. Тому не без підстав твердив, що “майже кожний бойко є теслярем і будівельником, так само кожна бойкиня є пралею і ткалею”^{*} [2, с.129].

Бойки славилися вигодовілею волів на продаж, торгівлею горіхами, сливами, сукном, рогатою худобою й постійно розширювали межі своєї діяльності. “Важка невдячна земля своєю неврожайністю здавна привчила їх бути постійно діяльними, навчила їх промислу і ремесел. Цим зумовлений і їх стан ніби на межі між рільниками і моторними ремісниками-міщанами... У торгівлі вони більш пожадливі, ніж добродішні. І це можна закинути їм як істотну ваду. Однак подібну жадібність можна помітити в усіх купців – як неодмінний наслідок впливу самого духу даного промислу” [2, с.130].

Купецька жадібність на перше місце виступає в зафіксованих на Бойківщині легендах про золотоносні струмки та закопані скарби [2, с.130]. До них відноситься й легенда про первісний розподіл промислу, яка за своїм походженням, можливо, належить до найстародавніших: “Колись у давнину народ розмножився так, що немав з чого жити в своїй країні. Тоді Бог роздав кожному батькові роду певну галузь промислу, котра мала служити його нащадкам засобом до життя. І праотець бойків одержав свою галузь промислу, але запізнився, оскільки праотець євреїв узяв для своїх потомків усю торгівлю, а для бойків залишилося тільки крамарство” [2, с.130].

Із спостережень І.Вагилевича випливає думка про консерватизм представників цієї етнографічної групи. Цю ж рису характеру бойків відмічав у своїй “Автобіографії”

^{*} Аналогічні висновки стосовно господарності бойків зробив у ході етнографічної експедиції 1904 р. І.Франко. Як писав Каменярь, у стайні й коморі “тішить око різноманітність і своєрідність складених там предметів і господарських знарядь, що, незважаючи на свій примітивний характер, справляють враження старанності, порядку і помітної практичної доцільності” [16, с.93].

(1896) відомий етнограф, автор 325 публікацій із життя бойків, довголітній парох с. Мшанець Старосамбірського повіту о. М.Зубрицький. Дослідник наголошував, що селяни “дуже сего не люблять, що комусь забагаєся виходити поза звичайну дорогу життя в селі, якось їм те все ненависне” [1, арк.26]. Своє твердження він проілюстрував на прикладі одного випадку. Місцеві жінки носили так звані “мальованки” (спідниці з домотканого полотна із нанесеним за допомогою трафарету на них малюнком), які розфарбовували переважно євреї. Священик вирішив заохотити когось із своїх парафіян до цієї справи й навіть надрукував повідомлення про це в газеті “Діло” за 1889 р. Йому погодився допомогти о. Володимир Микитка із с. Купчинці поблизу Тернополя. Туди М.Зубрицький направив навчатися новому ремеслу одного селянина. І хоча той потім “малював” спідниці не гірші, аніж інші майстри, усе ж таки не міг догодити місцевим господарям [1, арк.26].

Крім цього, докази консервативності характеру бойків знаходимо в статті М.Зубрицького “Імена, назви і прозвища у селян с. Мшанця, Старосамбірського повіта”. У ній священик писав, що люди насторожено ставляться до імені, яке раніше не зустрічалося в цьому населеному пункті, так само як і до імені, власник якого осоромив себе перед громадою [6, с.142].

Водночас І.Франко також наголошував на впертості й консерватизмі бойків. Як доказ він навів курйозний випадок із розпорядженням турківського старости, який наказав звести димарі в курних хатах. Селяни збудували їх із дерева та глини, але не підвели до печей, тому всі оселі залишились, як і раніше, курними. Коли ж у Турці з’явився новий, менш вимогливий староста, усі бойки скинули “обридливі опудала” з дахів [16, с.85–86].

Серед найбільших вад бойків І.Вагилевич називав пияцтво. Він зазначив, що, мабуть, немає господаря, який не був би змушений щороку відвести корчмареві пару волів за горілку [2, с.130]. Жебрацтво не було надто поширеним явищем. Якщо хтось збіднів, йому допомагала родина чи сусіди, і лише під час голодних років убогі розходилися по селах, однак здобували собі засоби існування більше власною працею, аніж старцюванням. Загалом жебрацтво вважалося у бойків нечесним заняттям, старцювання по селах і між сусідами викликало докори й погорду [2, с.128].

На завершення своєї розвідки автор ніби підсумував: у чистих душах бойків глибоко вкоренилася простота укладу життя й звичаїв. Вони шанують літніх людей, думка та воля яких мають незаперечний авторитет, дуже гостинні, щирі й відверті. Основні риси їхнього характеру такі ж, як в інших слов’ян, тільки місцевість і спосіб заняття наклали на них певний відбиток [2, с.130].

Отже, у праці “Бойки, русько-слов’янський люд у Галичині” І.Вагилевич дав доволі вичерпну характеристику етнопсихології бойків, яка часто збігається з думками інших відомих дослідників Бойківщини кінця XIX – початку XX ст. Серед властивих цій етнографічній групі рис він насамперед виділив: упертість, наполегливість і завзятість, консерватизм, підприємливість, господарність, ощадність, практицизм, гостинність, релігійність. До негативних рис автор відніс жадібність під час ведення комерційних справ і пияцтво. Окрему увагу він приділив неабияким музичним здібностям бойків та їхньому вмінню оповідати.

1. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, ф. 206, спр. 922, п. 27 (Зубрицький М. Автобіографія, 1898 р.), 30 арк.
2. Вагилевич І. Бойки, русько-слов’янський люд у Галичині / І. Вагилевич // Жовтень. – 1978. – № 12. – С. 117–130.
3. Дем’ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець / Г. Дем’ян. – К. : Наук. думка, 1993. – 152 с.
4. Дем’ян Г. Народознавча спадщина Івана Вагилевича / Г. Дем’ян // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 1. – С. 41–45.
5. Етнічний довідник: поняття і терміни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://etno.uaweb.org/glossary/index.html>.

6. Зубрицький М. Імена, назви і прозвища у селян с. Мшанця Старосамбірського повіта / М. Зубрицький // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. 79, кн. 5. – С. 142–154.
7. Кирчів Р. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Кирчів. – К. : Наук. думка, 1978. – 174 с.
8. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці” / Р. Кирчів. – К. : Наук. думка, 1990. – 339 с.
9. Кирчів Р. Піонер українського карпатознавства: про розвідку Івана Вагилевича “Бойки, русько-слов’янський люд у Галичині” / Р. Кирчів // Жовтень. – 1978. – № 12. – С. 112–116.
10. Кляшторна Н. Байка про бойка / Н. Кляшторна. – К. : Макрос, 2010. – 48 с.
11. Кляшторна Н. Бойківське коріння – ознака фанатизму [Електронний ресурс] / Н. Кляшторна. – Режим доступу : <http://www.haidamaka.org.ua/0113.html>.
12. Кляшторна Н. Слово про бойка / Н. Кляшторна. – Львів : Свічадо, 2012. – 32 с.
13. Крысько В. Этническая психология [Електронний ресурс] / В. Крысько. – М. : Изд. центр “Академия”, 2002. – 320 с. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/krusko/02.php.
14. Мацьків Т. З-над Дністра на канадські прерії: мій життєвий шлях / Т. Мацьків. – Едмонтон, 1963. – 208 с.
15. Скорик М. Про назву “Бойки” / М. Скорик // Літопис Бойківщини: записки, присвячені дослідям історії, культури й побуту бойківського племені. – Перевид. часопису. – Вип. 1 : Ч. 1, 2 за 1931–1933 р. – Львів, 2005. – С. 32–46.
16. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // Зібрання творів : у 50-ти т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 36. – С. 68–99.
17. Bielowski A. Pokucie / A. Bielowski // Czas. Dodatek miesięczny. – Kraków, 1857. – S. 653–734.

На основе труда известного этнографа И.Вагилевича раскрыты особенности этнопсихологии бойков. Значительное внимание также обращено на духовную и материальную культуру, общественную жизнь представителей этой этнографической группы. Изучены свойственные бойкам консерватизм, упрямство и настойчивость, скупость, предприимчивость и религиозность.

Ключевые слова: бойки, этнопсихология, Галиция.

On the basis of article of the known ethnographer I.Vagilevich the features of ethnopsychology of boikies are exposed. Considerable attention is also turned on a spiritual and material culture, public life of representatives of this ethnographic group. The conservatism, obstinacy and persistence, thrift, enterprise and religiousness of boikies has been investigated there.

Keywords: boikies, ethnopsychology, Galychina.

**УДК 39(477.85/.87)
ББК 66.3**

Петро Костючок

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті охарактеризовано тенденції, які спричинили трансформацію конструкції української національної ідентичності населення Карпат, виявлено якісні зміни основних векторів їх етнополітичних орієнтацій і соціальні причини, що привели до цього. Доведено, що Перша світова війна для становлення національної ідентичності українського населення Карпат відіграла надзвичайно вагомую роль, стала вододілом між традиційним етнічним буттям українців регіону та становленням їхнього національного єства. Автор твердить, що за роки війни відбулась активна трансформація етнічного в національне, русинського в українське, зростає українська національна свідомість та активація української ідентичності.

Ключові слова: Перша світова війна, українське питання, національна ідентичність, Карпатський регіон, українці.

Перша світова війна була конфліктом не лише геополітичних доктрин, ідей, теорій, суперечностей двох антагоністичних союзів, а й порушенням основ світового порядку, закладеного після наполеонівських воєн.

Військове протистояння між Антантою й Троїстим союзом стало наслідком невирішення ряду питань як соціально-економічного, так і державно-політичного й національного блоків. Особливе значення в цьому контексті відіграла етнополітична плат-

форма діяльності національно-визвольних рухів, практична позиція їхнього керівництва та втілення зазначених ідей залежно від об'єктивної позиції.

У роки війни вирішувалося й безліч питань етнополітичного зрізу. Політизація визвольних рухів підневільних народів Австро-Угорської монархії в останній чверті XIX – на початку XX ст. актуалізувала національні питання. Серед них вагоме місце займали вирішення майбуття польської й чеської націй. Одночасно українське національне питання в роки війни еволюціонувало від його перебування на маргінесі на початковому етапі до потенційно важливого в кінці збройного протистояння.

Українську карту розглядали в усіх високих кабінетах воюючих сторін, розігруючи/обігруючи її у своїх геополітичних конструкціях [7; 35; 36]. Одночасно для самих українців на відміну від західних сусідів її вирішення було вкрай важким через брак усталеної в них державницької ідеології й відсутність її ідейного втілення в різних соціальних стратах власної етнічної спільноти.

У публікації ми робимо спробу показати тенденції, які спричинили трансформацію конструкції української національної ідентичності населення Карпат, виявити якісні зміни основних векторів їх етнополітичних орієнтацій та соціальні причини, що привели до цього. На жаль, змушені констатувати, що в такому зрізі ця тема не була предметом наукового дослідження. Більшість сучасних вітчизняних авторів, які займаються Першою світовою війною, обмежуються висвітленням її окремих сторінок військової, суспільно-політичної й соціально-економічної історії. Першість з-посеред них займає розкриття перебігу військового протистояння на українських теренах, окремих аспектів політики австрійської та російської окупаційних адміністрацій [1–3; 12–14; 16–18; 20–30]. За твердженнями К.Кондратюка, пошуковими напрямками вивчення Першої світової війни в сучасній історіографії стали дослідження соціального, економічного, орієнтаційного, політичного, зовнішньополітичного становища, історії легіону УСС і перебігу воєнних операцій, біженства, громадських організацій, регіоналістики, “культури війни” тощо [14, с.617]. Одночасно поза полем зору дослідницького інтересу продовжує залишатися етносоціологічна проблематика, пов'язана з вивченням змін в етно-ідентифікаційній площині українського етносу.

Більше того, під час розгляду становлення національної ідентичності українців Карпат у XIX–XX ст. період Першої світової війни чомусь “випадає” з конструкції схеми вітчизняної історії. Складається враження, що воно відбувалося до Великої війни та лише після неї, оминаючи власне воєнний час. З огляду на це, у публікації ми робимо спробу реконструкції процесу історичної тяглості та власного національного осмислення.

У кінці XIX – на початку XX ст. для народів Центрально-Східної Європи процеси націотворення та націобудування перейшли в політизаційну фазу. Попри свою специфіку вони були характерними й для українства [6; 7]. У той самий час у цьому контексті українське населення Карпат вирізнялося певною соціополітичною інертністю й індиферентністю щодо власного національного визволення, оскільки саме в цей період через активацію та часткове втілення культурно-освітніх ідей тут були закладені базиси української національної свідомості й етнополітичної орієнтації.

Перша світова війна для становлення національної ідентичності українського населення Карпат відіграла надзвичайно вагому роль. По суті вона стала вододілом між традиційним етнічним буттям українців регіону та формуванням їхнього національного ества.

Карпатський регіон на початку XX ст. являв собою територію проживання представників українського етносу. На цьому терені в східній частині Карпат мешкали бойки й гуцули, а в західній – лемки й угоруси. Становлення в них української національної ідентичності мало свою регіональну специфіку та йшло з відповідним запізненням щодо основної української матірньої етнічної території [15; 19].

На початку XX ст. українці Карпат в етнічному зрізі традиційно продовжували самоідентифікувати себе русинами. Причиною цього була слабка політизація місцевого

люду та їхня більшою мірою інертна участь в українському суспільно-політичному житті. Карпатських горян більше цікавили питання, пов'язані із соціально-економічною складовою повсякденної життєдіяльності. Серед них головне місце займали проблеми землеволодіння й землевикористання. Лише незначна частина населення краю усвідомлювала себе українцями. Переважно це були представники місцевої інтелігенції – учителі та священики, рідше урядники. Одночасно незначна частина продовжувала дотримуватися старої русофільської/москвофільської позиції, ототожнюючи себе з росіянами.

Таким чином, на початок Першої світової війни серед українського населення Карпат вирізнялося три спектри етнополітичного вподобання. До першого зараховуємо власне український з орієнтацією на ідею української іріденти. Найбільшим був другий напрям – русинський, який, зважаючи на соціополітичне буття горян, характеризувався інертністю в усіх сферах громадсько-політичного життя, а тим паче щодо етнічної/національної орієнтації. До третього спектра відносився русофільський з виразною етносепаратистською орієнтацією. Відзначимо, що національному самоусвідомленню українців краю сприяли й результати української культурно-просвітньої праці на початку ХХ ст.

Трансформація етнонаціональної ідентичності українців Карпат у роки Великої війни була спричинена змінами в традиційних комунікаційних мережах, швидким оволодінням новою інформацією про світ і себе, новим соціальним досвідом, привнесеним іззовні, а також надзвичайно дискримінаційною політикою австрійської й російської окупаційних влад щодо місцевого населення в усіх її негативних проявах.

Відзначимо, що в роки Першої світової війни в австро-угорській армії перебувало 250–300 тис. українців, що становило до 9% її особового складу. За підрахунками, українська Галичина тільки полеглими за інтереси Австро-Угорщини втратила близько 80 тис. осіб.

Кожного разу війська провокували хвилі біженців. З прифронтових повітів насильно відселяли людей, а їхні будинки та господарства руйнували, грабували або й спалювали. Так, у 1915 р. в Австрії перебувало 1,1 млн біженців з Галичини й Буковини [25; 29; 30].

Великою була хвиля біженців углиб Наддніпрянщини й Росії перед відступом з Галичини російських військ весною – літом 1915 р. Чимало людей покидали рідні місця добровільно, налякані чутками про те, що австро-угорські війська будуть мстити. Тільки з одного Турківського повіту на Схід подалися 5 543 жителі. Були села, як, наприклад, Новий Яжів і Цегуля Яворівського повіту, що тікали від наступаючих австрійців цілими громадами [25].

Такі значні переміщення населення, перехід від архаїчної комунікації до модерної через постійне пересування фронту й військ у поєднанні з циркулюванням відповідних зразків інформації негативного присмаку (чутки, міфи, перекази, легенди) спричиняли зміни в етнопсихологічній площині. Українці Карпат змушені були швидкими темпами адаптуватися до нових політичних і соціально-економічних умов шляхом вдалого рафінування отриманої інформації та її використання на практиці. Вагомим елементом повсякденного життя українців краю стало й циркулювання різного роду чуток, пліток, язичень, пересудів, брехні та інших аналогів недостовірної інформації [34], яку в дискримінаційному зрізі проти них використовували їхні опоненти.

Нагнітання масової політичної істерії на початку й упродовж війни призвело до визрівання легенди про так звану “руську зраду”, у зв'язку з якою австрійська влада упереджено ставилася до місцевого населення, постійно звинувачуючи його в русофільстві. Так, на відміну від Лемківщини, русофільський рух на Гуцульщині та Бойківщині не набув значного поширення. Заходи, проведені русофілами, не мали успіху. Проросійська пропаганда на цих теренах перед війною, яка велася за посередництвом і фінансуванням представників москвофільської орієнтації, не досягла поставлених результатів [15]. Докорінно інша ситуація була на Лемківщині й Угорській Русі [19].

У роки війни українське населення Карпат зазнавало національної дискримінації й морально-силових утисків з боку австро-угорської влади та російської окупаційної адміністрації, оскільки воно постійно перебувало у фронтовій зоні. Їхні наслідки були надзвичайно важкими. Так, лише Гуцульщина “в часі сеї війни обібрана і чужими, і своїми” [10]. Під час першої російської окупації вона перетворилася у “велику руїну”. Одразу із зайняттям краю “почали ся рабунки”, які перетворилися на масові грабівницькі акції з боку російських солдат [11].

З початком війни розпочалися “встановлення” рівня лояльності місцевого населення до австро-угорської влади, пошуки й виявлення неблагонадійних елементів, наслідком чого стали масові репресії і військові розправи над мирним населенням. За присудами австро-угорських армійських польових судів, а то й без них, українців звинувачували в державній зраді й страчували [3; 14; 16; 23; 30].

У Карпатському регіоні страсти за зраду мали масштабний характер і стосувалися всіх без винятку етнографічних масивів. Так, на Лемківщині в Короснянському повіті з вересня 1914 до червня 1915 рр. репресій зазнали мешканці 5 сіл. Такий самий стан речей спостерігався й у Сяноцькому повіті [33]. На Бойківщині 18 жовтня 1914 р. у с. Синьоводське Верхнє Стрийського повіту угорські військові повісили 11 місцевих жителів [5, с.182]. Подібна ситуація спостерігалася й на Гуцульщині. Загалом на початку війни лише в Галичині було знищено 36 тис. мирного населення [23, с.90].

Вітчизняний дослідник К.Кондратюк твердить, що безпосереднім поштовхом до переслідувань українців стала чутка, що, мовляв, причиною австрійських невдач є зрада проросійської частини населення Галичини. Не розбираючись у тому, хто москвофіл, а хто ні, влада арештовувала тисячі невинних людей [14, с.618].

Більшість вітчизняних істориків сходяться на думці, що “українська зрада” у Галичині була вигідна як польській адміністрації, яка прагнула використати москвофільство проти знищення українства, так і військовій владі [3]. Із цього приводу митрополит А.Шептицький у листі до Є.Олесницького 22 серпня 1914 р. також відзначив підступність і провокативність дій крайової польської адміністрації проти українців. “Проти нас ведуть акцію ті, що підтримували москвофільство в краї, а тепер арештовують наших найкращих і невинних людей; про ув’язнених москвофілів говорять, що це внаслідок доносів українців. Водночас переконають військові структури, що українці та москвофіли однаковою мірою не заслуговують на довір’я. В цьому безголовому змішанні готують українцям знищення. Коритовський діє хитро супроти українців, і тому він небезпечний” [22, с.62].

Російські цивільні та військові власті, ведучи боротьбу з українським національним рухом, т. зв. “мазепинством”, наказували руйнувати приміщення українських громадських організацій, вилучали й нищили книжки, музейні експонати тощо. Із цих міркувань окупаційна адміністрація одразу ж почала впроваджувати повсюдно російську мову та нові правила взаємодії органів місцевого управління з нею.

З огляду на це, було закрито “Просвіту” і практично всі українські установи, бібліотеки, школи. Так, у Долині росіяни зруйнували приміщення товариства “Просвіта”, спалили українські книги та пограбували банк, забравши з нього всі гроші, цінні папери й коштовності [9].

Одразу ж почалися арешти місцевої інтелігенції. Як твердить К.Кондратюк, арешти й виселення здійснювали також повітові уряди (часто без санкції вищої влади). Сьогодні важко точно встановити кількість українців, які постраждали від царських властей [14, с.620].

У роки війни продовжилося становлення української національної ідентичності, свідченням чого стало значне поширення в Карпатському регіоні етнонімів “український”, “українець”. Поширення етнічної назви сприяло зростанню національної свідомості та поглибленню національної самоідентифікації серед населення краю [15; 19; 31].

Яскравим прикладом у цьому контексті можуть слугувати українці Угорської Русі. Ще в 1830 р. граф Чехені заперечував існування 500 тис. угро-русинів і руснаків. Він заявляв, що “Руської Угорщини нема і бути не може” [8, с.71–72]. У свою чергу, віденський академік Ягіч у 1915 р. писав, що “в Прикарпатской Руси украинофильская терминология, равно как и все украинское движение, являются чуждыми растениями, извне занесенными продуктами подражания. О всеобщем употреблении имени “украинец” в данных, заселенных русинами Австрии не может быть и речи” [4, с.14]. Проте вже в кінці 1916–1917 рр. національним поступом українців на Угорській Русі була стурбована угорська влада. Радник угорського королівського уряду фон Драше-Лазер у приватному листі до австрійського держсекретаря писав: “Ми не дозволимо робити з нашого чудового рутенського народу українців” [23, с.131].

Військові дії та реквізичійна політика австрійської й російської адміністрацій сприяли процесу національного самоусвідомлення населення. Звинувачуючи його в русофільстві чи австрофільстві, місцевий люд неодмінно співвідносив себе з українцями. Так, за даними австрійської військової розвідки, у травні 1915 р. гуцули села Татарів на Надвірнянщині називали себе українцями [32].

По суті, вся сукупність перелічених факторів, які виявилися деструктивними в соціально-економічній і суспільно-політичній площинах, оскільки вони зруйнували розмірену архаїчну дійсність життєдіяльності карпатських українців, їх традиційну конструкцію світогляду та комунікаційні мережі, побутування відповідних стереотипів й установок, як не дивно, позитивно сприяла національному “переродженню” з русинів в українців.

Таким чином, перебіг Першої світової війни та події, які відбулися в її результаті, змусили карпатських горян зайнятися пошуком свого місця в тій чи іншій структурі національного організму. Постійні звинувачення місцевого населення Карпатського краю в москвофільстві/русофільстві чи австрофільстві/мазепинстві мали кілька перспектив. По-перше, люди піддавалися різного роду дискримінаціям і визискам аж до вбивств. По-друге, вони змушували їх або мігрувати добровільно, або під примусом. По-третє, перестати ототожнювати себе з попередньою етнічною спільнотою. А відтак усе це штовхало місцевий люд до усвідомлення того факту, що вони не є росіянами, русинами, рутенами й з ними нічого спільного не мають. Тому для забезпечення насамперед своєї соціополітичної безпеки вони почали відмовлятися від самоназв русини, рутени, руснаки, замінюючи її українцями.

Більше того, різноспрямовані перипетії військового протистояння спричинили до того, що вони штовхали населення краю до чіткого усвідомлення свого національного ества. Саме за роки війни здійснилась активна трансформація етнічного в національне, русинського в українське. У той період у Карпатах відбулися якісне зростання української національної свідомості й активація української ідентичності, виявом яких були події національної революції 1917–1921 рр., підтримка ідеї українського національного державотворення та створення відповідних “регіональних” республік.

1. Баран І. Воєнні дії та руйнування на території Східної Галичини (серпень 1914 – червень 1915 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / І. Баран. – Львів, 2010. – 20 с.
2. Берест І. Матеріальні втрати Східної Галичини та Західної Волині в роки Першої світової війни [Електронний ресурс] / І. Берест. – Режим доступу : <http://journal.mandrivets.com/images/file/Berest.pdf>.
3. Берест І. Репресивні акції щодо населення Східної Галичини в роки Першої світової війни [Електронний ресурс] / І. Берест. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vnulp/Armia/2007_584/07.pdf.
4. Бутенко И. Что должен знать каждый об украинцах / И. Бутенко. – Мюнхен, 1948. – 165 с.
5. Военные преступления Габсбургской монархии 1914–1917 гг. – М., 1964. – 773 с.
6. Гринів О. Українська національна ідея як проблема науки [Електронний ресурс] / О. Гринів // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 9. – С. 4–8. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2001_9_3.pdf.
7. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/subdivisions/um/um2-3/problemsistoriografiji/2-hrytsak%20yaruslav.htm>.
8. Де-Витте Е. Австро-Венгрия и ее славянские народы / Е. Де-Витте. – Шамордино, 1912. – 86 с.

9. Діло. – 1915. – 12 листоп.
10. Діло. – 1918. – 27 верес.
11. Діло. – 1915. – 15 мая.
12. Заполовський В. Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914–1918 / В. Заполовський. – Чернівці : Золоті литаври, 2003. – 284 с.
13. Ільницький І. Проблеми історії першої російської окупації Галичини (1914–1915 рр.) у сучасному науковому дискурсі [Електронний ресурс] / І. Ільницький. – Режим доступу : http://histans.com/JournALL/xix/xix_2011_19/21.pdf.
14. Кондратюк К. Втрати Східної Галичини в роки Першої світової війни / К. Кондратюк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006–2007. – № 15. – С. 616–622.
15. Костючок П. Гуцульщина в роки російської окупації в період Першої світової війни / П. Костючок // Галичина. – 2007. – С. 199–205.
16. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 195 с.
17. Кучера І. Добровільна і примусова міграція населення Східної Галичини в роки Першої світової війни [Електронний ресурс] / І. Кучера. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Gileya/2009_19/Gileya19/I2.pdf.
18. Кучера І. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 / І. В. Кучера ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 19 с.
19. Любчик І. Д. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці ХІХ – 30-х роках ХХ століття: проблема національного самоусвідомлення : монографія / Любчик І. Д. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2009. – 213 с.
20. Мазур О. Наслідки війни для села Східної Галичини / О. Мазур // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали міжнар. наук. конф., 14–15 трав. 1998 р. – К., 1998. – С. 101–108.
21. Мазур О. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / О. Мазур ; Держ. ун-т “Львівська політехніка”. – Львів, 1997. – 248 с.
22. Москвофільство: документи і матеріали / вступ. ст., комент. і добірка документів О. Сухого. – Львів, 2001. – 236 с.
23. Попик С. Українці в Австрії. 1914–1918: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К. ; Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 236 с.
24. Реєнт О. Вплив Великої війни 1914–1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні (до 90-річчя початку Першої світової війни) [Електронний ресурс] / О. Реєнт. – Режим доступу : <http://histans.com/JournALL/sid/11/2/8.pdf>.
25. Реєнт О. Евакуаційні заходи австрійського та російського урядів на українських землях у роки Першої світової війни [Електронний ресурс] / О. Реєнт. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Evakuacijni_zakhody.
26. Реєнт О. Перша світова війна ХХ ст. та українське суспільство [Електронний ресурс] / О. Реєнт. – Режим доступу : <http://histans.com/JournALL/xix/9/3.pdf>.
27. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти [Електронний ресурс] / О. Реєнт. – Режим доступу : <http://histans.com/JournALL/pro/16/1/19.pdf>.
28. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
29. Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О. Сердюк // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2002. – Вип. 4. – С. 111–132.
30. Сухий О. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: репресивні акції австрійської влади / О. Сухий, О. Мазур // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. “Держава та армія”. – № 408. – Львів, 2000 – С. 73–78.
31. Уська У. Спроби впровадження етнічної назви “українці” в офіційне діловодство Австро-Угорщини (1914–1918) / У. Уська // Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка : зб. праць. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – Вип. 4. – С. 153–162.
32. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 146, оп. 8, спр. 1894, арк. 1–7.
33. Шевченко К. Карпатские русины и Великая война [Електронний ресурс] / К. Шевченко. – Режим доступу : http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1311505294&archive=1311505470&start_from=&ucat=14&.
34. Якимчук І. Перша світова війна мовою неформальної комунікації / І. Якимчук // Історична пам'ять : наук. зб. – 2011. – № 26. – С. 78–86.
35. Culture, nation, and identity : the Ukrainian-Russian encounter, 1600–1945 / edited by Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn and Mark von Hagen. – Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2003. – 381 p.
36. Von Hagen M. War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. Treadgold Studies on Russia, East Europe, and Central Asia Series. – Seattle : University of Washington Press, 2007. – 128 p.

В статье охарактеризованы тенденции, которые привели к трансформации конструкции украинской национальной идентичности населения Карпат, выявлены качественные изменения основных векторов их этнополитических ориентаций и социальные причины, которые привели к этому. Доказано, что Первая мировая война для становления национальной идентичности украинского населения Карпат сыграла чрезвычайно важную роль, стала водоразделом между традиционным этническим бытием украинского региона и становлением их национальной сущности. Автор утверждает, что за годы войны состоялась активная трансформация этнического в национальное, русинского в украинское, выросли украинское национальное сознание и активация украинской идентичности.

Ключевые слова: *Первая мировая война, украинский вопрос, национальная идентичность, Карпатский регион, украинцы.*

This article describes the trends that led to the transformation of the structures of Ukrainian national identity population Carpathians detect qualitative changes in basic vectors of ethno-political orientations and social causes that led to it. It is proved that the First World War for the formation of national identity Ukrainian Carpathians population played an extremely important role, was the watershed between traditional ethnic Ukrainian existence region and the formation of national identity. The author argues that during the war years active ethnic transformation in the national Ukrainian Ruthenian in increased Ukrainian national consciousness and activation of Ukrainian identity.

Keywords: *World War, Ukrainian issues, national identity, the Carpathian region, Ukrainian.*

ЛАТИНСЬКА АФРИКА НАПЕРЕДОДНІ ВАНДАЛЬСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються африканські провінції Західної Римської імперії напередодні вандальського завоювання. Основна увага приділяється цивільному й військовому провінційному устрою. Аналізуються чисельність і боєздатність римської армії, сепаратистські рухи першої третини V ст. та їхній вплив на стабільність регіону.

Ключові слова: Латинська Африка, Боніфацій, Гільдон, Західна Римська імперія, *comes Africae*, Мавританія, *concilia*.

Остаточною датою поділу Римської імперії на Західну та Східну вважається 395 рік. Державу успадкували два сини імператора Феодосія (*Flavius Theodosius*, римський імператор на Сході в 379–394 рр. та останній єдиний римський імператор в 394–395) – Аркадій (*Arcadius*, Ἀρκάδιος, імператор Східної Римської імперії в 395–408 рр.) і Гонорій (*Honorius*, імператор Західної Римської імперії в 395–423 рр.). Останній у віці одинадцяти років отримав номінальне управління над Британією, Галлією, Іспанією, Італією, Африкою та Іллірією, ставши імператором Заходу [3, с.337].

Ми розглядаємо становище африканських володінь Західної Римської імперії від моменту утворення останньої в 395 р. до *translatio* Вандало-аланського королівства в 428/429 рр. на територію Африки. Провінції знаходилися в північно-західній частині континенту в межах сучасних Західної Лівії, Північного та Центрального Тунісу, Північно-Східного Алжиру та Північно-Західного Марокко. У першій третині V ст. вони ще склали частину *Pax Romana* та належали до латинської культури [23, с.47]. Основний акцент буде покладено на аналізі цивільного й військового провінційного устрою, армії та сепаратистських рухів у регіоні до моменту вторгнення вандалів.

“Галльська хроніка” 452 р. [14], створена, імовірно, у скрипторії Лерінського монастиря, є продовженням “Хроніки Єроніма”. Хоча більша частина її подій та описів стосуються галльських провінцій [10, с.54–55], володіємо й згадками про події в Африці, зокрема, повстання Гільдона (*Gildo, comes Africae* в 386–398 рр.) і війну Боніфація з равеннським двором [12, с.107]. *De bello Gildonico* [15] секретаря Стиліхона* (*Stilicho*, співправитель Гонорія в 395–408 рр., полководець) Клавдіана (*Claudius Claudianus*, 370–404) подає нам опис подій 394–403 рр., у т. ч. про придушення повстання Гільдона в Африці [12, с.29–31].

Про адміністративний і військовий устрій Імперії повідомляє “*Notitia Dignitatum*” (“Таблиця рангів”), де перелічені чиновники та війська різних частин Імперії. Суттєвим доповненням є й списки провінцій і посад з кінця III (*Laterculus Ueronensis* [21]) і кінця IV (*Laterculus Polemii Siluii* [20]) століть, з яких відстежуються ретроспектива та динаміка зміни військового й політичного устрою Імперії. *Notitia* [22] складається з двох частин, де кожна присвячена відповідно західній і східній частині Імперії. Василь Сиротенко вважає, що джерело виникло після 423 р. та корегувалося в 428–438 рр. [12, с.143]. Проте існує думка, що воно є старшого походження (початок V ст.) [23, с.47].

Фундаментальною працею до історії Африки на початку V ст. вважаємо монографію Крістіана Куртуа “Вандали та Африка” [16], у котрій автор ґрунтовно розглянув і проаналізував соціально-політичні й суспільно-релігійні процеси напередодні та після вандальського завоювання. Іншою працею до тематики є “Історія Північної Африки”

* Стиліхон – римський полководець вандальського походження, фактичний правитель Західної Римської імперії при імператорі Гонорії.

[8] Шарля Жульєна, у першому томі якої він розглянув римське панування в Північній Африці. Серед франкомовних істориків заслуговує на увагу доробок fra* Адальбета Гаммана “Щоденне життя Північної Африки в часах св. Августина” [17]. Розглядаються побут і ментальність населення за багатим фактичним матеріалом, присутнім у творах Аврелія Августина. Ідеться, насамперед, про етноконфесійну ситуацію в регіоні.

Важливою для дослідження є робота німецького історика кінця XIX – першої половини XX ст. Людвіга Шмідта “Історія вандалів” [23]. У ній автор висвітлює історію вандалів та їхньої державності, подає детальний аналіз становища африканських провінцій напередодні завоювання. Також варто згадати німецьких істориків НДР Рігобетра Гюнтера [4] і Ганса Діснера [6], які розглядали становище африканських провінцій у контексті вандалського завоювання.

Окрему групу складають польські історики, що займалися історією Африки або ж королівства вандалів. Серед них – Кшиштоф Бурчак [13], Тадеуш Котуль [19], Єжи Стжельчик [24] і Марек Вільчинські [25]. Т.Котуля – один з основоположників дослідження римської Африки в Польщі. К.Бурчак вивчає історію Африканської церкви. Є.Стжельчик – автор монографії, присвяченої всесторонньому аналізу й викладу історії вандалів та їхньої державності. М.Вільчинські – сучасний польський дослідник, котрий здійснив ґрунтовний аналіз політики як внутрішньої, так і зовнішньої, вандало-аланських королів.

Серед радянських фахівців, що досліджували історію Північної Африки, заслуговують на увагу Герман Ділігенський [5] і Василь Сиротенко [11]. Г.Ділігенський аналізує в основному соціально-економічні аспекти історії, указуючи на класову боротьбу в регіоні. В.Сиротенко, зосереджуючись на соціальних протиріччях, проводить концепцію союзу між земельною аристократією африканських провінцій і варварами (берберами та вандалами), що вторгалися в регіон.

Римська Африка розташовувалася на території сучасного Магрибу** [25, s.27], уся площа якого (території від морського узбережжя до гір і пустелі на півдні) складала понад 900 тис. км². Територія Латинської Африки становила 350 тис. кв². Фактично в Магрибі існувало “дві Африки” – римська в складі північноафриканських провінцій Імперії (при цьому тільки одна з них називалася Африка) і берберська – за межами провінцій або ж на їхній території як гірські анклави берберо-лівійського населення*** [24, s.100].

Появу римлян у регіоні датують завершенням III Пунічної війни**** (149–146 рр. до н. е.) й утворенням провінції *Africa* [9, с.452]. Далі, завдяки розширенню римських володінь на захід, Юлій Цезар (*Gaius Iulius Caesar*, диктатор Римської держави в 44–49 рр. до н. е.) у 46 р. до н. е. утворив провінцію *Africa Nova*, відому із часом як Нумідія (*Numidia*). Його наступник Октавіан Август (*Octavianus Augustus*, перший римський імператор, 27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) об’єднав обидві провінції – *Africa Vetus* й *Africa Nova* в нову *Africa Proconsularis* чи *Proconsularis* [24, s.102]. Новий поділ відбувся за імператора Калігули (*Gaius Iulius Caesar August Germanicus (Caligula)*, 37–41 рр.), що

* Fra (скорочення від лат. “frater”) – форма звернення в Католицькій церкві до ченців-францисканців.

** Магриб (араб. مغرب Аль-Магриб, “край, де сідає сонце”) – арабська назва Північно-Західної Африки, що набула поширення після завоювання регіону мусульманами в VII ст.

*** Бербери – корінне населення Північної Африки, кочівники. Більшість античних і середньовічних істориків називала їх маврами. Назва бербери – це спотворена форма грецьких і латинських слів *βάρβαρος*, *barbaros*. Характеризувалися значною племінною строкатістю. У літературі часто вживається назва берберо-лівійські племена. У кінці IV – на початку V ст. активізували свою експансію в підконтрольні римлянам області.

**** Пунічні війни – серія збройних конфліктів (Перша Пунічна війна 264–241 рр. до н. е., Друга Пунічна війна 218–201 рр. до н. е., Третя Пунічна війна 149–146 рр. до н. е.) між Римом і Карфагеном за панування над Західним Середземномор’ям. Закінчилися повною перемогою Риму й знищенням Карфагенської держави.

знову розділив Нумідію й Африку. У складі останньої залишилися також території Триполітанії (*Tripolitania*). Тоді ж Нумідія з 37 р. знову стала окремою провінцією. Із часів Клавдія (46 р. н. е.) Мавретанія (*Mauritania*), що за його попередника ввійшла до складу Імперії (бл. 40 р. н. е.), була розділена на Мавретанію Тінгитанську (*Tingitana*) на заході та Мавретанію Цезарейську (*Caesariensis*) на сході [8, с.189–190]. До початку III ст. африканські володіння Імперії мали тенденцію до зростання, але внаслідок кризи III ст. відбулася втрата значної частини володінь (найперше – це південні частини Триполітанії та Мавретаній Цезарейської й Тінгитанської), що зменшило площу майже до 240 тис. км² [24, s.102–103].

Нова реорганізація африканських провінцій відбулася за правління Діоклетіана (*Diocletianus*, римський імператор у 284–305 рр.) і Константина I (*Constantinus*, римський імператор у 306–337 рр.). Установлена ними система провінційного устрою проіснувала до вандальського завоювання та лягла в основу організації візантійської адміністрації [24, s.102–103]. При Діоклетіані Імперія була розділена на 12 діоцезів, що, у свою чергу, ділилися на провінції [1, с.506]. Константин, зберігаючи поділ свого попередника, об'єднав діоцези в 4 Префектури: Схід, Іллірію, Італію та Галлію, які очолювали префекти преторія. Діоцези очолювали вікарії, а провінції, залежно від їхнього значення, проконсули, консуляри, коректори чи президи. Також він здійснив розділення військової та цивільної влади [1, с.515].

За *Laterculus Ueronensis* (297 р.), території семи африканських провінцій поділили між собою *Diocesis Africae – Proconsularis Zeugitana, Bizacina, Numidia Cirtensis, Numidia miitiana, Mauritania Caesariensis et Mauritania Tabia insidiana* та *Diocesis Hispaniae*, а саме – *Mauritania Tingitania* [21, s.250–251]. *Laterculus Polemii Silvii* (385/386 рр.) не згадує в Африці таких провінцій, як *Numidia miitiana* та *Mauretania Tabia insidiana*, але називає інші дві – *Tripolis* і *Mauritania Sitifensis* [20, s.256–257]. За словами Л.Шмідта, це дає змогу побачити провінційний поділ африканських володінь Риму [23, с.47]. Завдяки ним відомо, що з кінця III ст. не відбувалося значних змін в адміністративному поділі регіону.

Суттєво доповнює цю інформацію *Notitia dignitatum*, котра перелічує посади римських чиновників на різних управлінських щаблях як у провінції, так і центрі. Так, на чолі Африканського (а також Іспанського) діоцезу стояв вікарій (*uicarius (vicarius) Africae* та *uicarius Hispaniarum*), підпорядкований *praefectus pretorio Italiae* [22, s.103–104]. Статусно нижчими залишалися цивільні намісники Триполітанії, Мавретаній Цезарейської та Сітісфіненської з титулами *praeses* і *praesides* [22, s.106] і з титулом *consulares* у Нумідії й Бізацені [22, s.105]. Окремо управлялися Мавретанія Тінгитанська, яку очолював намісник з титулом *praeses* [22, s.106], що належала до Іспанського діоцезу Галльської префектури [22, s.110–111], і Проконсулярська провінція на чолі з Проконсулом (*proconsul Africae* [22, s.104]), яка безпосередньо підпорядковувалася імператорові. На думку Є.Стжельчика, особливий статус Проконсулярської провінції зумовлювався традицією й стратегічною важливістю провінції як житниці Риму й Італії [24, s.103].

Провінційні намісники виконували поліційні, фіскальні та судові (як цивільна, так і кримінальна юрисдикція) функції. Сплата податків відбувалася грошима й продуктами виробництва (*annonariae functiones*). Окремо стягувався податок із торгівців і ремісників (*auri lustralis collatio*), а найнижчі прошарки населення сплачували подушний податок [23, с.48]. Для виконання своїх функцій намісники користувалися розвиненим бюрократичним апаратом. Так, канцелярія Проконсула Африки проконсулярської налічувала 400 чиновників, а канцелярія вікарія Африки – 300 осіб [24, s.105].

Характерною рисою функціонування африканської провінційної адміністрації було існування т. зв. *concilia* [19, s.13]. Спершу вони виконували релігійну функцію, будучи центрами поширення імператорського культу, але з реформами Діоклетіана та

Константина їх секуляризували. Відтепер вони забезпечували зв'язок Імператора та провінціалів, виступали противагою до надуживань бюрократичної машини, маючи право апеляції до центральної влади, *de facto* відображали думки та прагнення тих верств *provinciales*, з яких склалися [19, s.40–41], тобто представників муніципальної верхівки (*principales, sacerdotales*) і *honorati* (сенаторської аристократії) [19, s.27]. Останні згадки діяльності *concilia* для Проконсульської провінції Африки датуються 430 р., а для Мавретанії Сітісфенської та Нумідії – 445 р. Ішлося, насамперед, про спробу ресорганізації Валентеніаном III тих римських володінь, що залишалися під його владою після договору з вандалами 442 р. [19, s.167]*.

Африканські провінції відзначалися високою урбанізацією та розвитком муніципального управління. Так, на початку V ст. там налічувалося майже 500 міст [4, с.74]. *Civitates* (міська громада) складала нижчу адміністративну ланку в провінційному устрої Пізньої Імперії, у тому числі й в Африці. Окрім міста, вона включала й сільську прилеглу до нього місцевість [24, s.106]. Отже, на тлі збереження між містом і селом господарської й адміністративної єдності відбувалося стирання фактичної цивілізаційної межі [17, s.12].

На вершині муніципального управління стояла міська рада (*ordo, curia, decuriones, curiales*), яку очолювали два *duumviri*. Із 365 р. у містах впроваджувалася посада *defensor*, до повноважень якого входив контроль за фінансами *civitates* [23, s.54–55]. Міські общини в IV – на початку V ст. продовжували зберігати збройні підрозділи курій (*amminicula ordinum, civitatum auxilia*) [5, с.61]. Значну частину міського населення складали куріали – землевласники, що володіли 25 югерами землі, і плебеї (володіли невеликим майном чи землею) [5, с.55]. Окрім землевласників, до складу міської общини також входили впливові ремісники (*opifices*) і торгівці (*negotiatores*) [23, s.53]. Але на початку V ст. міські общини перебували в занепаді. Тривали зубожіння куріалів і постійний тиск імперської бюрократичної машини, котра значно розширилася впродовж IV ст. [5, с.64]. Занепад муніципального управління супроводжувався паралельним зростанням значення великої земельної власності в сільській місцевості – латифундій (*possessions, saltus*) [24, s.106].

За Діоклетіана та Константина відбулася реформа римської армії, що суттєво змінила її організацію та боєздатність. Так, Діоклетіан, продовжуючи активно політику варваризації армії, сформував окремі али (*ala*) і когорти виключно з варварів, як відомо, за назвами цих підрозділів [18, p.618]. Для забезпечення армії він створив мережу військових майстерень (*fabricae*) [2, с.173]. Розвиваючи військову систему, Константин поділив війська на два типи – польові (*comitatenses*) і прикордонні (*limitanei*). Завданням останніх була охорона кордонів та опір вторгненням дрібних груп варварів. Перші ж були мобільним кулаком імператора, котрі вирушали з місця дислокації в необхідні райони [7, с.157–158]. Прикордонні війська функціонували на кшталт військових поселенців і дуже часто формувалися з варварських племен. Також відбулося велике скорочення підрозділів, що повинно було їм надати кращої маневреності. Чисельність легіонів (*legio*) становила 1 000 солдатів, а кавалерійські підрозділи (*uexillationes comitatenses*) та окремі загони піхоти (*auxilia palatine*) нараховували по 500 військових [23, s.50]. Різниця між підрозділами *palatine* та *comitatenses* простежувалася за рівнем підготовки [25, s.30]. Фактично армія зазнала дроблення на значну кількість невеликих маневрених підрозділів, котрі попри різні назви зазвичай виконували однакові функції. Окремі підрозділи взагалі втрачали вигляд регулярної армії, перетворюючись на іррегулярні частини.

Основним джерелом до римської військової історії в Африці є *Notitia Dignitatum* [22, s.138–139, 141–142]. Ці дані суттєво доповнюються епіграфічними й археологічними знахідками [24, s.105]. Завдяки їхньому аналізу, К.Куртуа зіставив присутність

* Унаслідок цього договору було визнано незалежність Вандало-аланського королівства та розмежовано сфери впливу між ним й Імперією.

римських підрозділів у провінціях. Так, польова армія налічувала 22 підрозділи кавалерії (*uexillationes comitatenses* – 3 на території Мавретанії Тінгітанської та 19 в Африканському діоцезі) і 16 піхоти: в Африканському діоцезі 12 (3 *legiones palatinae*, 1 *auxilia palatine*, 8 *legiones comitatenses*) і 4 в Мавретанії Тінгітанській (2 *auxilia palatine*, 1 *legiones comitatenses*, 1 *pseudo-comitatenses*). У Мавретанії Цезарейській і Тріполітанії джерела не відзначають присутність підрозділів польової армії. Тоді ж там знаходилися загони прикордонних військ – *limitanei* – 8 у Мавретанії Цезарейській і 12 у Тріполітанії (у решті діоцезу – 16). Також у Тріполітанії були присутні два загони *milites* (ополчення). Мавретанію Тінгітанську захищали одна ала (*alae*) кавалерії та 7 *cohortes* піхоти. Загалом прикордонні війська становили один підрозділ кавалерії й 45 піхоти (36 *limitanei*, 7 *cohortes* та 2 *milites*) [16, p.80].

На чолі військової організації африканських провінцій стояв *comes Africae* з резиденцією в Карфагені. У той час територіальні війська в провінціях *Mauretania Cesareensis* і *Tripolitania* очолювали керівники з титулами *duces*, що підпорядковувалися комесові Африки. Війська провінції *Tingitana* очолювали також комеси [23, s.50]. Між військами Тінгітани й Африканського діоцезу узгодженості не існувало.

М.Вільчинський вважає, що на момент вторгнення вандалам повинні були протистояти польова армія чисельністю 21 тис. (11 тис. піхоти й 10 тис. кавалерії) та особиста готська гвардія комеса Боніфація (*Bonifacius, comes Africae* в 422–432 рр.). Кількість, наведена істориком, – умовна. Насправді через ряд конфліктів в Африці в першій третині V ст. вона була нижчою. Він, утім, не враховував війська, розташовані в Тінгітані (3 тис. польової армії), і підрозділи територіальної оборони [25, s.30–31]. Дещо інші цифри подав Є.Стжельчик. Унаслідок реформ Діоклетіана та Константина, римські війська в Африканському діоцезі налічували 28 тис. осіб (11 500 піхоти та 9 500 кавалерії в польовій армії, а також 7 тис. у прикордонних частинах).

Однією з найбільших проблем африканських провінцій був сепаратизм, зумовлений протистоянням усьому, що окреслювалося африканцями поняттям *transmarina* [13, s.440]. За даними Галльської хроніки, майже відразу після поділу Імперії римський намісник Гільдон відмовився виплачувати Риму податки (397 р.), покликаючись на повстання* в Африці [14, p.650]. Як комес Африки він позиціонував повстання як намір приєднатися до Східної Римської імперії. Проголошуючи вірність і підпорядкування Аркадієві [15, p.55], протиставляв себе малолітньому імператорові Гонорієві. Також вирішив загострити сепаратистські тенденції серед донатистів**. Ще однією характерною рисою стала широка участь у повстанні племен Мавретанії й Тріполітанії. Сам Гільдон був за походженням мавром [24, s.116–117]. Як не парадоксально, але каральну експедицію в 398 р. очолив його молодший брат Месцезель (*Masceldelus, Mascezel*), котрий зумів привернути на свій бік війська брата. Унаслідок перемоги в битві на р. Ардаліо (*Ardalio*, біля м. Аммедара (*Ammaedara*, сучасне м. Гідра, Туніс)), при втечі загинув і Гільдон [11, s.15]. Його володіння були конфісковані та надані в управління окремому чиновникові – *Comes Gildonici patrimonii* [22, s.154].

Після розгрому повстання комесом став*** зять Стіліхона Батанарік (*Bathanarius, comes Africae* в 398/401–408 рр.). Пам'ятаючи про участь місцевих племен у повстанні Гільдона, новий комес відмовився від практики мобілізації їх у допоміжні загони, що

* Найімовірніше це міг бути один із виступів бойового крила донатизму агоністиків-ціркумцелліонів.

** Донатизм – схизма в Католицькій церкві Африки, що виникла внаслідок неприйняття компромісу зі світською владою. Пік поширення припав на IV ст. Засуджений Карфагенським Собором 410 р., після чого не володіємо про них достатніми даними. Відомо про існування однієї громади в Римі. Характерною рисою було переконання у вибраності африканців як єдиноправильних визнаців Христа та культу мучеників. Етнічною опорою руху виступало берберо-лівійське населення із центром у Нумідії.

*** Після смерті Гільдона комесом Африки в 399 р. призначено Гауденція (*Gaudentius*), а Батанарік швидше за все зайняв цей пост у 401 р. Також у Галльській хроніці маємо згадку про ще одного комеса – Іоанна (*Iohannes*), котрий після 408 р. був убитий народом [14, p.625].

загострило протиріччя між римською адміністрацією та племінною знаттю. Правління Батанаріка закінчилося з падінням Стіліхона, коли після його страти в 408 р. у Карфагені було вбито й намісника. Його місце зайняв убивця полководця – Геракліан (*Heraclianus*, 408–413) [11, с.15]. Утім після обрання його в 413 р. консулом він розпочав військові дії проти Гонорія. Заручившись підтримкою частини афро-римської знаті, Геракліан здійснив похід в Італію [24, с.117]. Війська заколотників були розгромлені на узбережжі Умбрії (*Umbria*)*. Керівник походу зумів повернутися в Карфаген, але був там страчений воїнами [11, с.22]. Унаслідок невдачі повстання в Африці, розпочалися репресії, які похитнули її обороноздатність [24, с.117].

У 422 р. посаду комеса Африки зайняв відомий полководець Боніфаций (*Bonifacius, comes Africae* в 422–432 рр.). Підтримавши після смерті Гонорія майбутнього імператора Валентеніана III (*Valentinianus*, імператор Західної Римської імперії в 425–455 рр.) проти узурпатора Іоанна (*Johannes*, узурпатор Західної Римської імперії в 423–425 рр.), він одержав підтримку двору та вважався одним із найнадійніших полководців Заходу [11, с.28]. В Африці на посаді командира прикордонного гарнізону в Південній Нумідії він з'явився ще в 417 р. [6, с.49]. Тоді ж активно вербував у допоміжні загони германських найманців, адже із часів Гільдона лояльність місцевих племен викликала сумніви [11, с.26]. Його перебування в Африці було періодом останнього процвітання, котрий завершився внаслідок інтриг при імператорському дворі в 427 р. конфліктом між Імперією та намісником [6, с.51]. Від 427 р. активізувалися напади мавританських племен на римські провінції. Тоді ж із равенського двору** направлено до Африки експедиційний корпус задля ліквідації правління Боніфация. Утім частина військ була розбита, а решта приєдналася до армії комеса [11, с.30]. Цей конфлікт, триваючи в 427–429 рр., надзвичайно знекровив африканські провінції та відкрив відносно легкий шлях до захоплення їх вандалами.

Отже, африканські провінції Західної Римської імперії не були повністю готові до оборони від вторгнення вандалів. Причинами цього стали: оборона південних територій від берберо-лівійських племен, яка практично була зруйнована наприкінці 30-х рр. V ст.; ослаблення військового контингенту внаслідок ряду повстань і військових протистоянь у провінціях, зокрема, останньої війни між Боніфациєм та равенським двором, що закінчилася 429 р.; відсутність співпраці керівництва військових контингентів у Тінгітані й Африканському діоцезі; германізація (головно готська) значної кількості боєздатних частин африканської римської армії, здатної у відповідний момент приєднатися до вандалів***; сепаратистські тенденції серед аристократії й населення, незадоволення римською політикою та репресіями; розорення й нівелювання політичного значення прошарку куріалів, які досі були опорою імператорської влади. У цілому африканські провінції Західної Римської імперії напередодні вандалського завоювання були хіба блідим спогадом колись квітучих володінь.

1. Балух В. О. Історія Стародавнього Риму : курс лекцій / Балух В. О., Коцур В. П. – Чернівці : Книги XXI, 2005. – 680 с.
2. Банников А. В. Военные реформы Диоклетиана / Банников А. В. // Античное государство: политические отношения и государственные формы в античном мире : сб. науч. статей / под ред. Э. Д. Фролова. – С. Пб., 2002. – С. 169–180.
3. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи. Закат и падение Римской империи : в 7 т. / Э. Гиббон ; пер. с англ. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – Т. 3. – 624 с.

* Умбрия – сьогодні область у Центральній Італії, а в IV – на початку V ст. римська провінція охоплювала територію сучасної області та центрально-західного узбережжя з Тосканою.

** Равенна (*Ravenna*) – місто та муніципалітет в Італії, регіон Емілія-Романія, столиця провінції Равенна, столиця Західної Римської імперії в 402–476 рр.

*** Серед вандалів знаходився значний готський контингент, що приєднався до них в Іспанії внаслідок поразки експедиції Кастіна на початку 20-х рр. V ст.

4. Гюнтер Р. Вторжение вандалов в Северную Африку. Вандало-аланское королевство / Гюнтер Р., Корсунский А. Р. // Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 71–82.
5. Дилигенский Г. Г. Северная Африка в IV–V веках / Г. Г. Дилигенский. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 302 с.
6. Диснер Г.-И. Королевство вандалов / Г.-И. Диснер ; пер. с нем. Санина В. Л., Иванова С. В. – С. Пб. : Евразия, 2002. – 224 с.
7. Дмитренко В. Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників / В. Дмитренко. – Львів : Кальварія, 2008. – 752 с.
8. Жюльен Ш.-А. История Северной Африки. Тунис. Алжир. Марокко. Т. 1 : С древнейших времен до арабского завоевания (647 год) Жюльен Ш. -А. ; пер. с фр. Р. М. Солодовник ; ред. и предисл. Н. А. Иванова. – М. : Изд-во иностран. л-ры, 1961. – 428 с.
9. История Европы в восьми томах. С древнейших времен до наших дней / пред. редкол. Удальцова З. В. – Т. 1 : Древняя Европа / отв. ред. Голубцова Е. С. – М. : Наука, 1988. – 704 с.
10. Козлов А. С. О тенденциозности “Талльской хроники 452 года” / Козлов А. С. // Античная древность и средние века. – 2004. – Вып. 35. – С. 54–70.
11. Сиротенко В. Т. Народные движения в Северной Африке и королевство вандалов и аланов : учебное пособие / Сиротенко В. Т. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1990. – 80 с.
12. Сиротенко В. Т. Введение в историю международных отношений в Европе во второй половине IV – начале V вв. Ч. 1 : Источники / В. Т. Сиротенко. – Пермь, 1973. – 175 с.
13. Burczak K. Biskupi Afrykańscy wobec herezji pelegianizmu / K. Burczak // Vox Patrum. – 2002. – Т. 42–43. – S. 437–455.
14. Chronica Gallica a CCCCLII et DXI // Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi Tomus IX. Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. – Vol. I / ed. Teodorus Mommsen. – Berolini, MDCCCLXXXII. – P. 615–666.
15. Claudii Claudiani. De bello Gildonico // Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi Tomus X. Claudii Claudiani Carmina. / Recensevit Teodorus Birt. – Berolini, MDCCCLXCII. – P. 54–73.
16. Courtois Ch. Les Vandales et L’Afrique / Ch. Courtois. – Paris : Arts et métiers Graphiques, 1955. – 455 p.
17. Hamman Adalbert G. Życie codzienne w Afryce Północnej w czasach św. Augustyna / Hamman Adalbert G. ; przełożyły M. Stafiej-Wróblewska, E. Sieradzińska. – Warszawa : Pax, 1989. – 453 s.
18. Jones A. H. M. The Later Roman Empire, 284–602 : A Social, Economic and Administrative Survey / A. H. M. Jones. – Oxford : Basil Blackwell, 1964. – Vol. II. – 1520 p.
19. Kotula T. Zgromadzenie prowincjonalne w rzymskiej Afryce w epoce późnego cesarstwa / T. Kotula. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965. – 188 s.
20. Laterculus Polemii Siluii // Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Constantinopolitanae e Laterculi Provinciarum / ed. O. Seeck. – Berlin, 1876. – S. 254–260.
21. Laterculus Ueronensis // Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Constantinopolitanae e Laterculi Provinciarum / ed. O. Seeck. – Berlin, 1876. – S. 247–253.
22. Notitia Dignitatum in patribus Occidentis // Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Constantinopolitanae e Laterculi Provinciarum / ed. O. Seeck. – Berlin, 1876. – S. 103–226.
23. Schmidt L. Geschichte der Wandalen / Ludwig Schmidt. – Leipzig, 1901. – 203 s.
24. Strzelczyk J. Wandałowie i ich afrykańskie państwo / J. Strzelczyk. – Warszawa, 2005. – 392 s.
25. Wilczyński M. Zagraniczna i wewnętrzna polityka afrykańskiego państwa Wandałów / M. Wilczyński. – Kraków : Wyd. Naukowe WSP, 1994. – 278 s.

В статье рассматриваются африканские провинции Западной Римской империи накануне вандальского завоевания. Основное внимание уделяется гражданскому и военному провинциальному строю. Анализируются численность и боеспособность римской армии, сепаратистское движение первой трети V в. и их влияние на стабильность в регионе.

Ключевые слова: Латинская Африка, Бонифаций, Гильдон, Западная Римская империя, comes Africae, Мавритания concilia.

The scientific work examines African Provinces of Western Roman Empires before the Vandals conquest. The focus is on civilian and military provincial government. We consider the size and combat capability of the Roman army, separatist movements first third of the Vth century and their impact on the stability of the region.

Keywords: Latin Africa, Bonifacius, Gildo, Western Roman Empire, comes Africae, Mauretania, concilia.

ФРАНКО-ЛАНГОБАРДСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА “ВІЗАНТІЙСЬКОЇ РЕКОНКІСТИ” В ІТАЛІЇ (584–590 рр.)

У статті здійснено аналіз франко-лангобардських військово-політичних відносин у період “візантійської реконквісти” в Італії. Прослідковано на основі джерел і літератури передумови, хід та наслідки двосторонніх стосунків. Висвітлено вплив візантійської дипломатії на розвиток міжнародних відносин франків і лангобардів.

Ключові слова: франки, лангобарди, Візантія, Апеннінський півострів.

Актуальність дослідження ранньосередньовічного минулого Європи зумовлена науковою складовою, оскільки зазначена проблематика не досліджена у вітчизняній медієвістиці. Джерельну базу дослідження складають хроніки Григорія Турського “Історія франків” [14], Павла Диякона “Історія лангобардів” [15], Хроніка Фредегара [10], свідчення Іоанна Бікларського [11], Феофілакта Сімокатти [9] та епістолярні джерела [13]. З масиву історіографічного доробку окресленої проблеми варто виокремити праці російських і зарубіжних науковців, а саме: М.Левченко [6], В.Сиротенко [8], О.Бородіна [2], М.Сільбера [17], П.Шрайнера [16], Г.Вольфа [18], С.Дікса [12], А.Гію [3], Я.Вуда [19], Г.Острогорського [7], Б.Дюмезіля [5].

На жаль, наразі в українській історіографії немає спеціальних досліджень західноєвропейського раннього середньовіччя. Якраз тому основна мета публікацій полягає в спробі всебічного й об’єктивного висвітлення історичних подій, пов’язаних із розвитком франко-лангобардських військово-політичних відносин за “візантійської реконквісти” в Італії (584–590 рр.), комплексного й наукового аналізу фактів, що відображають найбільш знакові моменти їхньої еволюції.

На франко-лангобардські військово-політичні відносини 80-х рр. VI ст. сильний вплив здійснювала Візантія, яка прагнула відвоювати в лангобардів Італію. Маврикій (*Mauricius*, 582–602 рр.) хотів відновити могутність і цілісність Імперії. Він мав особисті інтереси на Заході [7, с.125]. Зокрема, за заповітом від 597 р., його старший син Феодосій мав керувати з Константинополя східною частиною Імперії, а інший син – Тіберій з Риму – Італією й островами Тірренського моря [9, с.187]. Рим повинен був стати містом імператора. Відтак ідея всесвітньої Імперії існувала й надалі.

Проте становище Візантії було критичним, адже після всіх видатних успіхів Юстиніан залишив своїм наступникам, у тому числі Маврикію, внутрішню, економічно й фінансово виснажену Імперію. Тому на Заході зі спадщини Юстиніана врятували лише частину земель, в Азії на короткий час відновили спокій, проте становище на Балканах залишалося критичним. Напружена ситуація, яка панувала тут ще із часів слов’янських вторгнень, посилювалася за вторгнення аварів у Середню Європу [4, с.148–150]. Після запеклої боротьби у 80-х рр. VI ст. візантійська оборонна лінія була прорвана й аварсько-слов’янський *gens* став поширюватися по всьому Балканському півострові [1, с.145–150]. З великих зовнішньополітичних подій для подальшого розвитку Імперії не було важливішої за розпоселення слов’ян на Балканах [8, с.252–253].

За таких умов Маврикій спробував принаймні зберегти для Візантії частину західних володінь. Консолідувавши залишки могутності, він створив екзархати в Равенні та Карфагені як військові намісництва, передавши у владні повноваження екзархів не тільки військову, а й цивільну владу в усій повноті [6, с.101]. Равеннський екзархат став плацдармом для візантійських військ у боротьбі з лангобардами. У зв’язку із цим, велике значення має датування виникнення Равеннського екзархату, адже без хронологічної локалізації події неможливо правильно оцінити вплив на нього різних соціальних процесів. Точна дата утворення екзархату досі не відома, хоча друга половина VI ст. дина-

мічна за подіями. Особливі повноваження екзарха (на підвладній території він володів громадянськими, військовими, судовими, церковно-адміністративними повноваженнями) визначають основну юридичну відмінність екзархату від інших типів адміністративних устроїв у Візантії. Саме введення посади екзарха мало офіційно оформити виникнення цієї нової структури [2, с.119].

Термін “екзарх” уперше зустрічається в листі папи Пелагія II від жовтня 584 р. У документі не зазначено ім’я екзарха, але достеменно відомо, що вже в 585 р. цю посаду займав Смарагд (*Smaractus*, 585–589 рр.). Проте в історіографії особу першого екзарха розглядали по-різному. Зокрема, першим екзархом Равенни міг бути підкорювач Італії патрицій Нарцес, його наступник патрицій Лонгін або зять імператора Юстина II Бадуарій [2, с.122]. Однак, вважає О.Бородін, найімовірніше першим равеннським екзархом був Смарагд. Отже, часом виникнення Равеннського екзархату слід вважати 80-ті рр. VI ст. [2, с.130].

Тому, оговтавшись від першого потрясіння, викликаного лангобардським завоюванням Італії, візантійцям удалося через реорганізацію системи управління успішно протистояти варварам як на полі бою, так і за допомогою дипломатії [2, с.106]. На думку А.Гійу, це був головний інструмент взаємовідносин із народами, які оточували Візантію [3, с.161]. Часто при цьому використовувалися й принципи *divide et impera*.

Так, у 584 р., завдяки шантажу, Маврикій уклав із королем Австразії Хільдебертом II (*Hildeberthus*, 575–596 рр.) союз проти лангобардів. Король отримав від імператора 50 тис. золотих солідів [17, s.74], щоб вигнати їх з Італії (*Langobardus de Italia extruderit*) [14, s.314]. Угода відбулася за таких причин. Сестра франкського короля Інгунда вийшла заміж за вестготського королевича Герменегільда. Згодом вона народила сина Атанагільда, з яким була змушена втікати з Вестготського королівства після невдалої спроби чоловіка узурпувати королівську владу. Утікачі випадково потрапили до візантійських військ, дислокованих на Піренеях, і негайно були відіслані у Візантію. Відтепер імператор почав використовувати “почесних полонених” як засіб впливу на короля Австразії [5, с.263–266]. Натомість за звільнення сім’ї Маврикій вимагав від франків військового походу проти лангобардів і ліквідацію їхнього королівства. Для династії Меровінгів повернення полонених Інгунди й Атанагільда мало надзвичайно важливе політичне значення. Атанагільд був претендентом на вестготський престол, а тому франки могли претендувати на Вестготське королівство.

За таких умов в 584 р. Хільдеберт II на чолі війська вирушив проти Лангобардського королівства. Почувши звістку про вторгнення, за П.Дияконом, лангобарди негайно надіслали посланців з дарами до франків і переконали укласти мир [15, s.101]. Проте Г.Турський зазначав, що, унаслідок укладення мирних відносин, лангобарди були змушені підкоритися франкському королю [14, s.314] і щорічно, за додатковими свідченнями “Хроніки Фредегара” (“*Chronicarum quae dicuntur Fredegari*”), виплачувати данину в розмірі 12 тис. золотих солідів [10, s.143].

Уклавши сепаратний мир, Хільдеберт II повернувся до Галлії [14, s.314]. Напружені стосунки з Франкським королівством і Візантією змусили лангобардських герцогів відновити королівську владу, тому за загальним рішенням володарем обрали сина Кліфа – Автарі (*Autari*, 584–590 рр.) [12, s.342]. Павло Диякон повідомляв: “...у той же час, з нагоди відновлення королівства, усі тодішні герцоги поступилися половиною своїх земель на покриття королівських витрат, щоб король міг на це утримувати свою свиту й усіх, хто служив йому на різних посадах”* [15, s.101].

Дізнавшись про укладення Хільдебертом II з лангобардами миру, наприкінці 584 р. Маврикій відправив в Австразію посольство, вимагаючи, за словами Г.Турсько-

* “...ob restaurationem regni duces qui tunc errant omnem substantiarum suarum medietatem regalibus usibus tribuunt, ut esse possit, unde rex ipse sive qui ei adhaerent eiusque obsequiis per diversa officiali dediti alerentur”.

го, відновити бойові дії, оплачені з імператорської скарбниці. Безумовно без шантажу відносно полонених Інґунди й Атанагільда не обійшлося. Тому Хільдеберт II змушений був знову відправити військо в Італію. Весною 585 р. франки вторглися у володіння лангобардів [19, s.186], але через непорозуміння із союзними алеманнськими герцогами безрезультатно повернулися в Австразію [15, s.104].

Водночас, завдяки успіхам дипломатії першого екзарха Равенни патриція Смарагда, на бік візантійців удалося залучити кількох лангобардських вождів, найвідомішим з яких був Дроктульф (*Droctulft*) – свев, або алеманн, за походженням. Його, імовірно, захопили лангобарди в полон. Павло Диякон повідомляв, що Дроктульф виступив проти лангобардів “*ulciscendae suae captivitatis*” (“бажаючи помститися за своє полонення”) [15, s.101]. Унаслідок спільних дій, він захопив і подарував апостольському престолу фортецю Бріксіллум (*Brexillum*; сучасне м. Бресцелло північно-східніше від Парми). Через це погіршилися комунікації лангобардів між Пармою й Моденою. За короткий час візантійці зайняли також Модену, Альтіну й Мантую, а згодом – Парму, Регіум і П’яченцу [2, с.107]. Попри успішні контрзаходи Автарі проти Дроктульфа з відвоювання Бріксіллума [15, s.102], військову кампанію Маврикія 584–585 рр. можна вважати результативною.

Недостатність військових ресурсів не дозволяла візантійцям після відходу з Італії франків продовжувати наступ. Тому равеннський екзарх Смарагда в 585 р. уклав з лангобардським королем перше в історії двох держав трирічне перемир’я [15, s.102]. Не вирішеними залишалися стосунки з франками, які не дотрималися угоди. Для цього з австразійського двору відправили до Константинополя посольство в складі єпископа Йокунда й камерарія Хотрона задля пояснення причин відмови продовження бойових дій. Суть переговорів невідома, утім, дипломати повернулися із сухим обвинувачувальним листом від 1 вересня 585 р. За змістом імператор висловив незадоволення франкською політикою й нічого не повідомив про можливість звільнення Інґунди й Атанагільда [13, s.148–149]. Тому на зборах у Беслінгені восени 585 р. попри жорстку реакцію австразійської аристократії мати Хільдеберта II Брунгільда домагалася відправки в Італію нових сил, однак безрезультатно. Наприкінці 585 р. вони отримали звістку про смерть Інґунди [14, s.387]. Із цього моменту франкська дипломатія зосереджуватиметься на звільненні з візантійського полону Атанагільда.

Процес франко-візантійських дипломатичних відносин стосовно звільнення Атанагільда добре відображений в епістолярних джерелах. Зокрема, достеменно відомо, що Брунгільда з Хільдебертом II наприкінці 585 р. відправили в Константинополь посольство на чолі з Бабоном (герцог) і Гріпоном (спеціаліст з дипломатичних місій) [13, s.138–139, 149]. Офіційно двом послам було доручено привітати від імені Брунгільди імператора Маврикія й імператрицю Константину з народженням первістка – принца Феодосія (4 серпня 585 р.). Проте неофіційно вони повинні були провести переговори про те, скільки буде коштувати звільнення Атанагільда. Найважливіші послання, як завжди, були передані послам усно, тому жодних писемних свідчень не збереглося. Утім про посольство 585–586 рр. знаємо також з листів, адресованих другорядним особам [5, с.268].

Перший, написаний від імені Хільдеберта II, адресований Константинопольському патріарху Іоанну Постніку. У ньому король просив посприяти звільненню Атанагільда [13, s.149]. Другий, написаний від імені Брунгільди, адресований імператриці Константині, дружині Маврикія, де королева також просила звільнити Атанагільда [13, s.149–150]. Завершує кореспонденцію 585–586 рр. останнє послання, написане від імені Хільдеберта II. Король бажав принцу Феодосію прожити щасливе дитинство й у майбутньому, коли настане час, посісти батьківський трон. Однак попри заклики й дипломатичні зусилля франкській канцелярії так і не вдалося домогтися повернення внука Брунгільди [5, с.270].

За даними іспанського хроніста Іоанна Бікларського (*Ioannus Biclarensis*, 540–621 pp.), відомо, що в 586 р. візантійці самостійно здійснили невдалий військовий похід проти лангобардів [11, s.72]. Це знову змусило Маврикія звернутися до франків. Відновлення контактів датується, очевидно, кінцем 586 р., адже в той час Брунгільда відправила нове посольство до імператора [13, s.138–139], яке пропонувало відновити союз з Австразією на таємних умовах. Про це послам було повідомлено усно, але, імовірно, платою за інтервенцію франків проти Лангобардського королівства було повернення Атанагільда [5, с.271]. Утім звільнювати полоненого в Константинополі не поспішали, чекаючи на результати франкських військових дій проти “довгобородих”.

У 587 р., за Іоанном Бікларським, союзники відвоювали значну частину раніше втрачених земель, однак франкського в'язня не відпустили [11, s.72]. Імператор пояснив такий вчинок тим, що не була досягнута кінцева мета домовленості, тобто вигнання лангобардів з Італії. Роздратований візантійською політикою, Хільдеберт II вирішив проводити подвійну дипломатію й укласти примирення з лангобардами, можливо, щоб саме таким чином тиснути на Маврикія. Джерела повідомляють, що того ж року Автарі відправив послів до Хільдеберта II із проханням видати його сестру Хлодозінду (*Chlothosinda*) за нього заміж [15, s.104]. За свідченням Г.Турського, франкський король спершу схвально прийняв як пропозицію, так і подарунки (імовірно, придане) лангобардських послів [14, s.444]. Проте із часом він передумав, вирішивши віддати її заміж готському королю Реккареду (*Recaredus*, 586–601 pp.) [15, s.108]. Причиною такої швидкої зміни рішень Хільдеберта II, на нашу думку, могли бути тільки чергові обіцянки візантійців звільнити Атанагільда. Тоді ж король відіслав посольство до Маврикія, повідомляючи про наміри звільнити Італію від лангобардів [14, s.444]. У 588 р. франки вирушили на завоювання Апеннін [14, s.444] і в битві з військами “довгобородих” зазнали нищівної поразки [15, s.108]. Як відзначає Г.Турський, багато знаті загинуло, частина потрапила в полон, а ті, хто врятувався втечею, з величезними труднощами повернулися додому [14, s.445].

Розгромивши франків, Автарі перейшов у контрнатуп проти візантійців в Італії. За П.Дияконом, у 588 р. король узяв в облогу візантійську фортецю на острові Комаціна (*Comacina*) і після шестимісячної облоги її захопив [15, s.108]. Проте здобуття одного замку завершилося для лангобардів утратою іншого. Дроктульф (нині візантійський *dux*), використавши перебування Автарі на острові Комаціна, захопив гавань *Classe* (Классіс) [15, s.102].

За результатами змін у Равеннському екзархаті 589 р., Смарагда було відкликано з Італії. Його наступником став Роман (*Romanus*, 589–597 pp.). Імовірно тому Хільдеберт II вирішив укотре вирушити у військовий похід проти лангобардів. Дізнавшись про плани франків, Автарі відправив до нього послів із численними дарами й пропозицією миру: “Нехай буде між нами дружба! І нехай не загинемо ми й заплатимо тобі встановлену данину. Якщо буде необхідна наша допомога в боротьбі з ворогами, ми її з готовністю надамо”* [14, s.447]. Вислухавши умови, Хільдеберт II відправив гінців до дядька Гунтрамна**. Схваливши наміри “довгобородих”, Меровінги стали *de facto* їхніми сюзеренами.

Задля закріплення мирних відносин, у 589 р. Брунгільда вирішила віддати заміж за Автарі доньку баварського герцога Гарібальда – Теодолінду, батько якої вважався васалом австразійських володарів. Теодолінда була пов'язана з франками родинними зв'язками. Її мати Вульдетрада доводилася дружиною королів Теодобальда і Хлотаря I,

* “Sit amicitia inter nos, et non pereamus ac dissolvamus certum ditioni tuae tributum. Ac ubicumque necessarium contra inimicus fuerit, ferre auxilium non pegebit”.

** Аделотський договір був укладений 28 листопада 587 р. між королем Бургундії Гунтрамном і королем Австразії Хільдебертом II, він закріплював мирні відносини між королівствами та встановлював взаємне успадкування королівств у разі бездітності.

який згодом віддав її герцогу баварів. Так Брунгільда віддавала лангобардам, так би мовити, “другосортну” австразійську принцесу, яка, утім, могла бути гарантом дотримання угоди [18, s.287–288].

Проте згодом виявилося, що Автарі не поспішав платити данину попри дані нещодавно зобов’язання. Можливо, тому Хільдеберт II вирішив відновити дипломатичні відносини з візантійцями й відправив у 589 р. до Константинополя чергове посольство. Його дипломатами були вельможі Гріпон, Євантій і Бодігізіл*. Лише на початку 590 р. в Австразію повернувся франкський посол Гріпон з вибаченнями від імператора, які супроводжувалися значними моральними й фінансовими компенсаціями [16, s.200]. Убивство в Африці двох франкських послів здійняло такий галас, що через нього з джерел неможливо вияснити реальної мети місії 589–590 рр. Проте, безсумнівно, ішлося про одночасний напад на Лангобардське королівство з двох боків. Дійсно, після того, як Хільдеберт II вислухав посла, негайно наказав війську вирушити в похід проти лангобардів [14, s.483].

За свідченням джерел, у 590 р. франкський король відправив військо на чолі з двадцятьма герцогами для ведення військових дій проти “довгобородих”. Утім похід виявився непередбачуваним за кількох обставин. Перш ніж дійти до кордонів Лангобардського королівства, франкське військо регулярно грабувало власні землі. За Г.Турським, від герцогів *Audovaldus et Vinthrius* (Авдовальд і Вінтріон) та загонів із *Campaniae* (Шампані) особливо постраждало м. Мец [14, s.484].

Франки рухалися розрізненими загонам [14, s.484]. Уникнення лангобардами генеральної битви дало можливість франкам зайняти околиці Мілана. Тоді ж бойові дії проти “довгобородих” з обіцянкою приєднатися до Меровінгів через три дні почав екзарх Роман. Проте, за повідомленням Г.Турського, франки протягом шести днів очікували його, та він з невідомих причин так і не з’явився [14, s.484–485].

Найчисленніше франкське військо на чолі з герцогом Хедіном (*Chedinus*) включало загони тринадцяти герцогів. Вони спустошили лангобардські володіння від Тридента до Верони й упродовж трьох місяців захопили п’ять замків [14, s.485]. Єдиним захистом Автарі залишалася Павія. Імовірно, кампанія б завершилася успіхом, якби влітку 590 р., за П.Дияконом, на Апеннінах не спалахнула епідемія інфекційних шлункових виразок (*inguinaria*) [15, s.104–105]. За таких умов франкські герцоги відмовилися продовжувати облогу Павії й уклали з лангобардами сепаратний мир. Дорогою додому військо настільки страждало від голоду, що воїни віддавали зброю й одяг в обмін на їжу [14, s.486]. Дізнавшись про це, екзарх Роман від імені імператора обурено вимагав від Хільдеберта II і Брунгільди організації наступного походу проти лангобардів, пояснюючи безрезультатне закінчення попередньої кампанії дезертирством франкських герцогів [2, с.108]. Проте заклик равеннського управителя залишився без відповіді.

Наприкінці літа 590 р. Автарі відправив до франків послів задля укладення миру [14, s.486]. Проте затягування переговорів призвело до того, що при австразійському дворі стало відомо про смерть лангобардського короля [14, s.486] (за свідченням П.Диякона, помер 5 вересня 590 р. від отрути [15, s.113]), тому жодних домовленостей не було досягнуто [14, s.486].

Франкський король затягував переговори з лангобардами тому, що очікував візантійських послів. У тому ж році, за свідченням Г.Турського, імператор Маврикій відправив Хільдебертові II дванадцять карфагенян, які нібито в 589 р. убили франкських послів [14, s.486–487]. Це засвідчує, що імператор готовий був піти на будь-які поступки франкам, щоб залагодити суперечку й переконати їх швидше вирушити в черговий похід проти лангобардів. Проте Хільдеберт II відмовився судити присланих людей і відправив їх імператорові [14, s.487]. Відомо, що близько 590 р. у візантійському поло-

* На зворотному шляху три австразійських послы тимчасово зупинилися у візантійському Карфагені. Під час їхнього перебування в місті відбулися військові сутички місцевого населення, у ході яких загинули Євантій і Бодігізіл.

ні Атанагільд помер. Відтепер у франків більше не було причин допомагати візантійському імператорові.

Отже, франко-лангобардські відносини 80-х рр. VI ст. перебували під впливом Візантії. Імператор Маврикій намагався відвоювати Італію в лангобардів і за допомогою шантажу залучив до цієї боротьби франків. Тому укладення франко-візантійського союзу було здобутком візантійської дипломатії. Завдяки допомозі франків, візантійці досягнули значних успіхів у боротьбі з лангобардами, адже протягом наступних десятиліть “довгобороді” намагалися уникати зіткнень з Равеннським екзархатом. Головною метою їхньої експансії були візантійські володіння на заході Італії, головню, Неаполь і Рим. Унаслідок “візантійської реконкісти” в Італії, лангобарди стали данниками франків і змушені були сплачувати щорічну данину.

1. Алексеев С. В. Славянская Европа V–VIII веков / С. В. Алексеев. – М. : Вече, 2009. – 528 с.
2. Бородин О. Р. Равеннский экзархат. Византийцы в Италии / О. Р. Бородин. – С. Пб. : Алетей, 2001. – 474 с.
3. Гийу А. Византийская цивилизация / А. Гийу ; пер. с фр. Д. Лоевского ; предисл. Р. Блока. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – 552 с.
4. Денисов Ю. Н. Славяне: от Эльбы до Волги / Ю. Н. Денисов. – М. : Флинта, 2009. – 296 с.
5. Дюмезиль Б. Королева Брунгильда / Б. Дюмезиль ; пер. с фр. М. Ю. Некрасова. – С. Пб. : Евразия, 2012. – 560 с.
6. Левченко М. В. История Византии : краткий очерк / М. В. Левченко. – М. : ОГИЗ Госуд. соц.-экон. изд-во, 1940. – 264 с.
7. Острогорский Г. А. История Византийского государства / Г. А. Острогорский ; пер. с нем. М. В. Грацианский ; ред. П. В. Кузенков. – М. : Сибирская Благозвонница, 2011. – 895 с.
8. Сиротенко В. Т. История международных отношений в Европе во второй половине IV – начале VI в. / В. Т. Сиротенко. – Пермь : Пермский госуниверситет, 1975. – 282 с.
9. Симокатта Ф. История / Ф. Симокатта ; [отв. ред. Н. В. Пигулевская]. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – 225 с.
10. Chroniarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV / Edidit B. Krusch // Scriptores rerum Merovingicarum T. II. – MGH. – Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, MDCCCLXXXVIII. – S. 1–168.
11. Conquerors and chronicler of early medieval Spain / trans. with notes and introd. by Kennet Baxter Wolf. – Liverpool : Liverpool university press, 1990. – 205 s.
12. Dick S. Langobardi per annos decem regem non habentes, sub ducibus fuerunt / S. Dick // Die Langobarden: Herrschaft und Identität. – Wien. – 2005. – S. 335–343.
13. Epistolae Merovingici et Karolini aevi (I) / Cvraverunt W. Gundlach // Epistolae T. I. – MGH. – Berolini : apud Weidmannos, 1957. – S. 110–153.
14. Gregorii episcopi Turonensis. Historiarum libri X // Scriptores rerum Merovingicarum / Cvraverunt B. Krusch et Wilhelmvs Levison. – MGH. – Hannoverae : Impensis Biblioplii Hahniani, 1951. – 641 s.
15. Pauli historia Langobardorum / L. Bethmann et G. Waitz // Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum. Saec. VI–IX. – MGH. – Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, MDCCCLXXXVIII. – S. 12–219.
16. Schreiner P. Eine merovingische Gesandtschaft in Konstantinopel (590?) / P. Schreiner // Frühmittelalterliche studien. – 1985. – № 19. – S. 195–200.
17. Silber M. The Gallic Royalty of the Merovingians in its Relationship to the “Orbis Terrarum Romanum” during the 5th and the 6th centuries A.D. / M. Silber. – Berne : Lang, 1970. – 134 s.
18. Wolf G. Königin Theodelinde als Heils und Legitimitätsträgerin und die langobardisch-bayerisch-fränkischen Beziehungen um 600 / G. Wolf // Zeitschrift der savigny stiftung fur rechtsgeschichte. – 1989. – № 106. – S. 284–290.
19. Wood I. Krolestwa Merowingów 450–751 / I. Wood. – Warszawa: PWN, 2009. – 397 s.

В статье осуществлен анализ франко-лангобардских военно-политических отношений в период “византийской реконкісты” в Италии. Прослежены на основе источников и литературы предпосылки, ход и последствия двусторонних отношений. Освещено влияние византийской дипломатии на развитие международных отношений франков и лангобардов.

Ключевые слова: франки, лангобарды, Византия, Апеннинский полуостров.

In the article analysis political and military relations between Franks and Lombards during the “byzantine reconquista” in Italy. Examined the sources from literature and prerequisites, course and consequences of the bilateral relationship. The influence of byzantine diplomacy in the international relations of the Franks and Lombards.

Keywords: Franks, Lombards, Byzantium, Apennine Peninsula.

ORDO FRATRUM MINORUM: УТВОРЕННЯ, СТАНОВЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ФРАНЦИСКАНЦІВ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIII ст.

У статті проаналізовано початки історії Францисканського ордену протягом першої третини XIII ст. На основі опрацювання різнопланових джерел і літератури висвітлено роль особистого прикладу св. Франциска у формуванні якісно нового типу католицького чернецтва, заснованого на постулатах євангельської бідності та місіонерства. Значну увагу приділено становленню місіонерських організацій Братів Менших в Європі й на Близькому Сході до початку 1230-х рр.

Ключові слова: св. Франциск, Брати Менші, провінція, Папа Римський, Європа, католицьке чернецтво, Римська церква.

У кінці XII – на початку XIII ст. Середньовічна Європа переживала глибокі структурні зміни, які проявилися у всіх сферах суспільного життя континенту. На фоні значних військово-політичних, соціально-економічних і культурних перетворень новий образ отримала пануюча на той час європейська ідеологія – християнство. Церква як потужна не тільки релігійна, а й політична та економічна інституція займала одну з домінуючих позицій у середньовічному соціумі.

Латинська церква, охоплюючи західну гілку християнської Європи на рубежі XII–XIII ст., переживала процес зміцнення авторитету влади Папи Римського, поглиблення конфесійного конфлікту з Константинополем і різке поширення єретичних рухів [12, s.7]. Період понтифікату Інокентія III (1198–1216 рр.) яскраво репрезентує становище та роль Римської церкви в християнському світі на початку XIII ст. Зокрема, папі вдалося закріпити політичне домінування Апостольської столиці в Італії, зберегти зверхність духовної влади над світською, приєднати частину Грецької церкви до Риму та, завдяки хрестоносцям, придушити єретичні виступи на півдні Франції [6, с.120–127]. Відповідна політико-релігійна ситуація, що склалася насамперед в Італії, створила сприятливі умови для реформи одного з найбільш консервативних явищ церковного життя – чернецтва.

Метою статті є комплексний аналіз утворення, становлення та розвитку першої мендикантської чернечої організації в структурі Римської церкви протягом першої третини XIII ст. На основі опрацювання опублікованих джерел з історії середньовічного францисканського руху в Європі [2; 7; 8; 10] та історіографічних досліджень італійських [14; 15; 17], німецьких [11], польських [12; 16; 18], російських [4; 5] та українських [3] учених висвітлено головні етапи формування й упровадження міноритської християнської доктрини св. Франциска в тогочасному середньовічному суспільстві. Наша розвідка покликана актуалізувати дослідження церковно-релігійної проблематики Середніх Віків у вітчизняній історичній науці.

Латинське (католицьке) чернецтво в кінці XII ст. було представлене кількома найбільш впливовими Орденами: Бенедиктинців (529 р.), Камедулів (початок XI ст.), Картезіанців (1084 р.), Цистерціанців (1098 р.), Кармелітів (середина XII ст.), Премонстрантів (1120 р.) і Тринітаріїв (1198 р.). Чернечі статути цих згромаджень базувалися на принципах розвитку феодального суспільства від VI до XII ст., включаючи засади землеволодіння, аскетизму, пустельництва та місіонерства [3, с.3–4]. Володіючи значними земельними ресурсами, переважна більшість середньовічних монастирів знаходилася поза містом. Натомість із динамічним розвитком урбанізації на початку XIII ст. постала проблема для забезпечення духовних потреб численного та насамперед строка-того міського населення.

Найбільших успіхів у розвитку середньовічної міської цивілізації досягли, у першу чергу, потужні центри Левантійської торгівлі в Південній Франції й Італії. Зміцнен-

ня політичної та економічної ролі міщан у зазначених регіонах стало причиною активізації ересі катарів (альбігойців) і вальденсів. Ідеологічною основою європейської ересі XII–XIII ст. була боротьба за бідність церкви та суспільства, а також викоренення зловживань вищого духовенства [14, s.36–39]. Ідею про повернення бідності церкви апостольських часів доволі позитивно сприйняли мешканці південно-французьких та італійських міст. Така ситуація активізувала поширення еретичних учень серед християн, але водночас створила сприятливий ґрунт для формування якісно нового типу католицького чернецтва на принципі добровільної убогості.

Перший жебрачий орден (*ordo mendicantes*) у структурі Римської церкви виник завдяки особистому прикладу покути та наслідування апостольського життя за св. Євангеліям – св. Франциском Ассізьким (1181/1182 – 1226 рр. – у хрещенні Джованні ді Петро Бернардоне). Згідно з найдавнішою біографією св. Франциска – “Перше Життя (*Vita Prima*)”, написаною між 1229–1230 рр. Томасом із Челано (1190–1260 рр.), засновник Ордену народився в сім’ї італійського купця в місті Ассізі (тепер – однойменне місто в регіоні Умбрія, провінція Перуджа, Італія). До 25-річного віку Франциск вів звичайне світське життя в середовищі міської купецької знаті. Серед своїх ровесників, за словами першого біографа, він відзначався особливою прихильністю до гріховних розваг, однак після перенесення тяжкої хвороби та пророчого видіння кардинально змінив свій стиль життя [2, с.197–203; 10, s.78–87].

Відрікшись від матеріального багатства, син заможного купця почав сповідувати жебрачу модель духовного та фізичного існування з метою особистої покути гріхів. На перших порах поведінку святого не сприйняли родичі та друзі, а батько Франциска навіть звернувся до єпископського суду, щоб йому повернули сімейні кошти, які син витратив на відбудову закинutoї церкви св. Даміана та на милостиню для жебраків. Проте ассізький єпископ Гвідо II (1204–1228 рр.), розуміючи серйозність намірів молодого подвижника, надав Франциску особисте покровительство та захист [2, с.205–209; 10, s.92–95].

Власним прикладом добровільної убогості чоловік не мав на меті поширити свій індивідуально-духовний стиль серед загальної маси християн. Водночас постійне зростання популярності його особи в тогочасному італійському, а пізніше й загальноєвропейському суспільстві закономірно привело до створення спершу згромадження покутників, а згодом повноцінного чернечого ордену. Первинна релігійна спільнота брата Франциска впродовж 1209–1223 рр. існувала в доволі незвичному як для церковної організації XIII ст. форматі братства (*fraternitas*) [14, s.47–52].

Брати Менші (*Fratrum Minorum* – саме таку назву визначив Франциск для своїх послідовників, відштовхуючись від чесноти абсолютної покірності) (далі – OFM) нагадували собою ранньохристиянські общини з практичним наслідуванням земного життя Ісуса Христа й апостолів, беручи за основу слова Святого Письма: “Коли хочеш бути досконалим, – піди, продай добра свої та й убогим роздай, – і матимеш скарб ти на небі. Потому приходь та й іди в слід за Мною (Мат. 19:21)”, “Не беріть нічого в дорогу: ані палиці, ані торби, ні хліба, ні срібла, ані майте по двоє убрань (Лук. 9:3)” і “Коли хоче хто йти вслід за Мною, – хай зречеться самого себе, і хай візьме свого хреста, та й іде в слід за Мною (Мат. 16:24)” [1, с.1209, 1213, 1277]*. Вищенаведені цитати зі св. Євангелія лягли в основу ідеї добровільної убогості, яку сповідував сам Франциск і його учні.

Постійне збільшення кількості членів братства спонукало засновника нової спільноти до витлумачення та затвердження церковною владою певного Правилу для життя та діяльності Братів Менших. Приблизно між 1209–1210 рр. Франциск разом з товаришами вирушив до Риму для зустрічі з понтифіком. Папа Інокентій III прийняв Братів доволі

* “Si vis perfectus esse vade vende quae habes et da pauperibus et habebis thesaurum in caelo et veni sequere me (Mt. XIX, 21)”, “Nihil tuleritis in via neque virgam neque peram neque panem neque pecuniam neque duas tunicas habeatis (Lc. IX, 3)”, “Quis vult post me venire abneget semet ipsum et tollat crucem suam et sequatur me (Mt. XVI, 24)” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.magister.msk.ru/library/bible/latin/vulgata.htm.

обережно. Вислухавши їхнє прохання, римський первосвященик усно затвердив їх Правило та благословив для проповідування, наділивши тонзурою* всіх світських членів братства, а сам Франциск отримав сан диякона [5, с.39–41; 13, с.75–77].

Текст усно затвердженого Інокентієм III Статуту Братів Менших не зберігся в оригіналі, однак більшість дослідників проблеми середньовічного францисканського руху схильні вважати, що вступна частина пізніших Правил 1221 р. (*Regula non bullata*) і 1223 р. (*Regula bullata*) походить від первинного документа, складеного самим Франциском перед 1209 р. [14, s.47; 17, s.254–255]. Основний принцип найдавнішого Статуту, який зберігся в наступних установчих документах Ордену, базувався на трьох загальноприйнятих для середньовічних монахів критеріях: послуху, чистоти та бідності. Проте головна ознака, яка відрізняла міноритів від інших чернечих згромаджень, полягала в буквальному розумінні та сприйнятті обітничі бідності. Абсолютна євангельська убогість, задекларована в Правилах Франциска, забороняла будь-яку власність Братів як колективного, так й особистого характеру (в більшості католицьких орденів VI–XII ст. була дозволена спільна власність). У свою чергу, відсутність майнового навантаження давала змогу Братам Меншим активно займатися проповідницькою діяльністю серед найрізноманітніших верств середньовічного суспільства та доволі швидко поширити свою організацію в Європі [5, с.61, 70–71].

Після отриманого благословення від Папи Римського Брати Менші в контексті становлення внутрішніх орденських структур протягом 1209–1219 рр. розгорнули потужну апостольську місію в Італії, поширюючи ідеї добровільної убогості та покути гріхів. Проведений у 1215 р. IV Латеранський собор у 13 пункті заборонив утворення будь-яких нових чернечих конгрегацій [9, s.250–251]. Таке рішення Вселенського собору стосовно міноритів можна розцінювати двояко: з одного боку, була оголошена заборона на утворення нових згромаджень, а з іншого боку, це застереження могло фактично виступати підтвердженням офіційного визнання Братів Менших у структурі Римської церкви, наданого їм папою Інокентієм III між 1209–1210 рр. Також під час IV Латеранського собору в третій постанові “Про єретиків” (“*De haereticis*”) було визначено модель запобігання та усунення ересі шляхом контролю проблемних дієцезій єпископатом і посиленням душпастирської діяльності проповідниками, уповноваженими Апостольською столицею або місцевими ієрархами [9, s.230–235]. У цьому плані проповіді Франциска та його учнів на локальному рівні разом з новоутвореним у 1214–1216 рр. Орденем Проповідників (*Ordo Praedicatorum*) (далі – OP) відіграли значну роль у боротьбі Римської церкви з ересю [4, с.79–87].

Поряд з ідеалами апостольської бідності й покути гріхів брат Франциск велике значення відводив місіонерській праці поширення Св. Євангелія серед невірних та єретиків. Ще перед офіційним візитом міноритів до Папи Римського між 1207–1209 рр. він наказав Братам Меншим розійтися по всіх сторонах світу для оголошення людям миру та покути. Проте місія, очевидно, зазнала невдачі, оскільки за доволі короткий термін часу перші мінорити відправилися до Риму для зустрічі з понтифіком [2, с.222–224; 10, s.112–114].

Наступний спалах місіонерської активності, згідно з агіографічним твором Томаса із Челано, відбувся приблизно в 1212 р. (на шостому році після навернення Франциска). Бажаючи досягнути найвищого рівня місіонерської досконалості, тобто померти в ім’я Ісуса Христа мученицькою смертю, Франциск вирушив у Сирію для проповіді Св. Письма серед сарацинів*. Однак потрапити на Близький Схід йому не вдалося, адже внаслідок шторму корабель, на якому мандрував паломник, прибило до берегів Далма-

* Тонзура (*Tonsura* з лат. – постриг) – у латинському обряді тонзура символізувала належність особи до духовенства.

* Сарацини (грец. *Σαρακηνός* – “східні люди”) – назва мусульман європейцями, яка поширилася в період Хрестових походів.

ції (*in partibus Sclavoniae*). Після повернення до Італії сам Франциск наполегливо продовжив місіонерську діяльність і спробував дістатися до Марокко, але через недугу змушений був знову перервати свою подорож [2, с.245–246; 10, с.142–145].

Перші спроби Братів Менших проповідувати за межами Італії не увінчалися успіхом. Такий результат був спричинений насамперед незнанням інших мов (піонери згромадження були італійцями) і відсутністю церковно-протекторської підтримки з боку Римської курії в інших землях Європи та Близького Сходу [14, с.60–61]. Негативний досвід початкових місій і постійне збільшення членів францисканської спільноти поставили перед міноритами проблему в організації чітких орденських структур. На першій генеральній капітулі Братів Менших, яка відбулася 14 травня 1217 р. у каплиці Порціункулі св. Марії Ангельської (поблизу м. Ассізі), було утворено одинадцять провінцій на чолі з провінціальними міністрами. Система провінціальної адміністрації була організована з метою структуризації місіонерської діяльності Братів Менших, у першу чергу поза межами Апеннін [16, с.21–22]. З 11-ти утворених францисканських провінцій тільки 5 – Франції, Іспанії, Святої Землі, Німеччини та Провансу розташовувалися не в Італії [11, р.117]. Практично протягом перших двох років міноритські адміністраційні структури за Альпами мали номінальний характер, адже реальна потужна місіонерська експансія францисканців на інші європейські терени розпочалася в 1219 р.

Згідно з повідомленнями “Хроніки брата Йордана з Джанно (*Chronica fratris Iordani a Iano Ord. Fratrum Minorum*)”, автор якої був безпосереднім учасником європейських місій міноритів, у 1219 р. Франциск на черговій капітулі Ордену відправив Братів до земель Франції, Німеччини, Угорщини, Іспанії та по всіх провінціях Італії [8, р.2]. 11 червня 1219 р. Папа Римський Гонорій III (*Honorius PP. III, 1216–1227 pp.*) видав спеціальну буллу, у якій сповіщав архієпископів, єпископів, абатів та інших священнослужителів, щоб зустрічали брата Франциска (*Frater Franciscus*) і його послідовників (*religione Minorum Fratrum*) як добрих католиків [7, р.2]. Однак у своїй “Хроніці” Йордан із Джанно (1195 – † після 1262 pp.) описує, що навіть за наявності папської булли до Братів Менших ставилися доволі прискіпливо. Наприклад, у французьких землях францисканців спершу підозрювали в альбігойській ересі, у Німеччині виникли проблеми з мовою спілкування, через що місіонерів також сприйняли за еретиків, в Угорському королівстві, незважаючи на підтримку одного з місцевих єпископів, міноритів ототожнили з волоцюгами та чарівниками, а в Іспанії (насправді, у Марокко) п’ятеро Братів загинули мученицькою смертю [8, р.3].

Невдача чергової спроби поширення Францискових ідеалів за межами Апеннінського півострова спровокувала завершальну фазу довготривалого періоду перетворення релігійного братства покутників (*fraternitatis*) у чернечий Орден (*Ordo*). Квінтесенцією цього процесу стало написання Франциском офіційного Правил для Ордену Братів Менших і його затвердження, щоправда, з другої спроби, папською буллою Гонорія III в 1223 р. [7, р.15–19; 15, с.295–296].

Після остаточного входження Братів Менших до числа католицьких чернечих згромаджень сам Франциск певною мірою відійшов від керівництва Ордену, зосередившись на місіонерській та аскетичній формі духовного життя. Протягом цього періоду керівництво над міноритами здійснювали брати-вікарії – Петро Катані (1220–1221 pp.) та Ілля з Кортони (1221–1227 pp.). Смерть духовного наставника міноритів Франциска з Ассізі 3 жовтня 1226 р. практично ознаменувала завершення епохи існування первинного релігійного братства убогих покутників, яке на початку XIII ст. відіграло колосальну роль у формуванні якісно нового типу латинського чернецтва.

У 1227 р. генералом Ордену Братів Менших був обраний брат Іоанн Паренті (1227–1232 pp.). Під час його керівництва 16 липня 1228 р. відбулася канонізація св. Франциска Ассізького, а також було видано перше офіційне трактування міноритського Правил 1223 р. (*Regula bullata*) папою Григорієм IX (1227–1241 pp.). У буллі “Як

відокремлюватися від світу” (“*Quo elongati a saeculo*”) з 28 вересня 1230 р. понтифік прокоментував найважливіші розділи Статуту, написаного св. Франциском. Зокрема, Григорій IX надав тлумачення щодо ставлення Братів до грошей, рухомого та нерухомого майна. Згідно з поясненнями папи, будь-яке майно, що використовувалося францисканцями, належало самим же фундаторам власності або Римській церкві, а здійснення грошового обігу відбувалося Братами в крайній необхідності за посередництва світського делегата (*nuntii*) [7, р.68–70; 18, s.145]. Упродовж наступного десятиліття 1231–1241 рр. римський первосвященик у спеціальних буллах задекларував протекцію Апостольської столиці для Братів Менших [7, р.74–77, 188–189, 246, 293–294]. Загалом період понтифікату Григорія IX (колишній кардинал Уголіно ді Конті особистий товариш і протектор св. Франциска) виявився найбільш сприятливим для поширення та становлення францисканців в Європі.

Отже, динамічна урбанізація й зміцнення середньовічних міських осередків в європейських центрах Левантійської торгівлі привели до виникнення нового типу латинського чернецтва – жебракуючих орденів, акцентованих на духовні потреби різно-рідного міського населення. Первинна поява мєндикантів у структурі Римської церкви пов’язана з діяльністю на початку XIII ст. св. Франциска Ассізького. Протягом 1207–1223 рр. на основі індивідуальної духовної моделі наслідування св. Євангелія та покути гріхів св. Франциска було утворено Орден Братів Менших. З 1217 р. мінорити розгорнули активну місіонерську діяльність на Європейському континенті та Близькому Сході. До кінця 20-х рр. XIII ст. Брати Менші зуміли організувати власні провінції в Західній і Південній Європі, створивши хороші передумови для поширення Ордену на центрально-східні та північні терени континенту.

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого и Нового Заповіту. Из мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. – М. : Вид. Москов. Патріархату, 1988. – 1523 с.
2. Истоки Францисканства. Святой Франциск Ассизский: писания и биография. Святая Клара Ассизская: писания и биография / изд. Э. Кароли ; пер. О. Седякова, А. Топорова, Л. Сумм ; общ. ред. А. Вичини, Я. Ан. – М. : Духовн. б-ка, 1996. – 1060 с.
3. Боднарюк Б. Сутність та соціальна база формування орденських чернечих корпорацій Європи у VI–XIII сторіччях / Б. Боднарюк. – К. : Поліграф. д-ця Ін-ту іст., 1995. – 30 с.
4. Дунаев А. Основные этапы идеологической борьбы с ересью в XII–XIII вв. / А. Дунаев // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – М., 2008. – № 1. – С. 76–91.
5. Котляревській С. Францисканській орденъ и Римская курія въ XIII и XIV вѣкахъ / С. Котляревській. – М., 1901. – 389 с.
6. Лозинский С. История папства / С. Лозинский. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 382 с.
7. Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco / Fr. Joannis Baptistea Constantii, Fr. Joannis Hyacinthi Sbaraleae. – Romae : Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1759. – Т. 1. – 798 p.
8. Cronica fratris Iordani a Iano Ord. Fratrum Minorum // *Analecta Franciscana sive chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum* / Edit a Patribus Collegii S. Bonaventura. – Quaracchi : Ex Typographia Collegii S. Bonaventura, 1885. – Т. 1. – P. 1–19.
9. Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst grecki, łacinski, polski / układ i opracowanie Ks. A. Baron, Ks. H. Pietras SJ. – Kraków : WAM, Księża Jezuiti, 2007. – Т. 2. – 680 s.
10. Zródła franciszkańskie (XIII–XIV). Biografie św. Franciszka Tomasza z Celano. Vita Prima. Vita Secunda. Tractatus de miraculis. Legenda ad usum chori. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – 671 s.
11. Holzapfel H. History of the Franciscan Order / H. Holzapfel ; [translated into English by A. Tibesar OFM and Gervase Brinkmann OFM]. – Digitized, 2010. – 462 p.
12. Jasiński A. Tło historyczne powstania ruchu franciszkańskiego / A. Jasiński // 750-lecie przybycia Braci Mniejszych do Bytomia / pod red. Antoniego Barciaka i Witosława J. Sztuka OFM. – Katowice Panewniki, 2010. – S. 7–19.
13. Manteuffel T. Narodziny herezji / T. Manteuffel. – Warszawa : PWN, 2008. – 146 s.
14. Manselli R. Pierwsze stulecie historii Franciszkanów / R. Manselli ; [przygotowanie do druku A. Marini, tłumaczenie K. Kubis]. – Kraków : Bratni Zew, 2006. – 226 s.
15. Manselli R. Święty Franciszek z Asyżu. Editor maior / R. Manselli ; [tłumaczenie M. Bilińska, A. Paleta]. – Kraków : Bratni Zew, 2006. – 464 s.

16. Mruk W. Franciszkanie i Ziemia Święta w XIII wieku (do roku 1291) / W. Mruk. – Kraków : Historia Jagellonica, 2010. – 259 s.
17. Pellegrini L. Reguły Zakonu Braci Mniejszych / L. Pellegrini // Pisma Sw. Franciszka z Asyżu. Teksty łacińskie i starowłoskie w polskim przekładzie. – Kraków : Bratni Zew, 2009. – S. 254–255.
18. Prejs R. Za Franciszkiem. Dzieje Pierwszego Zakonu Franciszkańskiego 1209–1517 / R. Prejs. – Kraków : Serafin, 2011. – 396 s.

В статье проанализирована начальная история Францисканского ордена в течении первой трети XIII в. На основе обработки разноплановых источников и литературы освещено роль личного примера св. Франциска в формировании качественно нового типа католического монашества, основанного на постулатах евангельской бедности и миссионерства. Значительное внимание уделено становлению миссионерских организаций Братьев Меньших в Европе и на Ближнем Востоке до начала 1230-х гг.

Ключевые слова: св. Франциск, Братья Меньшие, провинция, Папа Римский, Европа, католическое монашество, Римская церковь.

In the article it is analyzed the beginnings of the history of Franciscan Order during the first third part of the 13th century. On the basis of working up of diversified sources and literature it is highlighted the personal role of St. Francis in the formation of qualitative new type of Catholic monasticism founded on the postulates of gospel poverty and missions. Great attention is paid to the formation of missionary organizations of Brother Less in Europe and in the Middle East (можна ще сказати дослівно The Near East) to the beginning of 1230s.

Keywords: St. Francis, Brother Less, province, Pope, Europe, Catholic monasticism, Roman church.

УДК 94(477.8:4):[666.1:005.412]“147/185”
ББК 63.59

Юлія Курдина

ГУТНИЦТВО НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СКЛЯРСТВА

У статті розглядаються головні аспекти організації гутництва в останній третині XV – I пол. XIX ст. Увага зосереджена на особливостях розташування гут, організації роботи в майстернях тощо. Також подаються відомості про існуючі на зазначеній території гуті, зокрема Унівську й Коростівську, на основі чого формулюються твердження про масштаби та рівень розвитку гутництва на західноукраїнських землях.

Ключові слова: гутництво, майстерня, скляні вироби, венеціанське скло.

Історія побуту й матеріальної культури жителів українських земель традиційно в науці знаходиться у сфері зацікавлення археологів та етнологів. Через специфіку їхньої джерельної бази (матеріальні знахідки, головним чином, більш ранніх періодів та усні свідчення переважно двох останніх століть відповідно), Ранньомодерний період і суміжні хронологічні відрізки часто опиняються на маргінесі досліджень, присвячених розвитку матеріальної культури. Тому питання розвитку вітчизняного гутництва в останній третині XV – I пол. XIX ст. у контексті еволюції майстерності європейських склоробів набуває важливого значення для заповнення цієї хронологічної прогалини.

Чималий внесок для вивчення гутництва зробили В.Рожанківський [16; 17], А.Виробіш [27], О.Тищенко [20], Л.Калиниченко [9]. Дослідники наводять відомості про існуючі в цей період склоробні майстерні, описують їхню продукцію, а також певні аспекти організації скловиробництва. Поряд із цим тут присутні факти про оподаткування склоробної справи, географію поширення гут.

Чи не найціннішими для виявлення рівня майстерності українських склоробів є дослідження в останні двадцятиліття Унівської та Коростівської гут, висвітлені в роботах М.Филипчука [21], С.Мартинюка [11–13], Р.Береста [4; 5]. У комплексі з іншими публікаціями вони дозволяють зробити певні узагальнення стосовно гутництва на західноукраїнських землях загалом і майстерності місцевих склоробів зокрема. Це, у свою чергу, дозволить переглянути твердження про появу кольорового скла на українських землях не раніше середини XVII ст. [20, с. 114].

Слід відзначити, що сам термін “гутництво” у науковій літературі вживається в досить широкому значенні. В історичній і мистецтвознавчій літературі усталилася традиція називати все старе українське скло “гутним”. На думку В.Рожанківського, ця назва надто вузька для визначення українського скловаріння в цілому. За його словами, правильно називати гутним лише таке скло, яке одержало закінчений вигляд готового предмета біля скловарної печі. Натомість для виробів, оформлених поза гутою майстрами розпису, гравірування, золочення, назва “гутні” не зовсім точна [16, с.81–82].

Загалом назва “гута” походить від німецького слова “die Hütte” й означає будинок, у якому знаходилася скловарна піч. У Центральній і Західній Європі XVI–XVIII ст. цей термін набув міжнародного характеру [16, с.82]. У зв’язку з етимологією назви й тим, як вона вживається в німецьких публікаціях, доцільним виглядає називати гутним те скло, яке було виготовлене в склоробних майстернях, що знаходилися в безпосередній близькості до сировинних матеріалів. У Німеччині вперше такі майстерні з’явилися у XII ст. [22, s.11].

Визнаним лідером середньовічного склярства Європи була Венеція. У 1291 р. усі склодуви під приводом пожежної безпеки, а насправді для забезпечення контролю над ними, були переселені на о. Мурано. Їм заборонялося перетинати кордон Венеціанської республіки, а зрада професійних секретів каралася смертною карою. Вершиною місцевого склоробства було створення кришталю, абсолютно безбарвність якого забезпечували чистий кварцовий пісок і поташ, виділений з водоростей. Апогеєм венеціанського склярства були бокали з порожнистою ніжкою, основою якої слугував рельєф голови св. Марка [22, s.5].

Як уже згадувалося, перші гуті з’явилися в Німеччині, а саме – у Тюринзькій області. Відомості про них сягають кінця XII ст. Гуті підтримували стосунки з монастирями, зокрема, створювали сакральний посуд. Документально вже в 1196 р. згадується перша гута в околиці Кльостерлауснітца, якою впродовж 1196–1198 рр. керував четвертий пастир монастиря Дітріх фон Вайсенфельс. На скляну гуту біля Зуля вказує спадкова книга періоду 1350–1356 рр. У XV ст. існувала гута над млином біля Бернбаха [22, s.11].

У XIV ст. перші гуті з’явилися у Франції, причому тут склоробство вважалося почесною справою, якою займалися навіть представники привілейованих верств населення. Тим не менше, саме у Венеції було вдосконалено способи виготовлення та декорування скла, зокрема, тут у XVI ст. було винайдено спосіб утворення кольорових ниток у скляній масі – філігрань. Цей винахід дозволив Венеції утримувати пальму першості в скловиробництві ще сто років. Із XVII ст. вона переходить у руки Чехії й модним стає кришталю, різьба та гравірування під час виготовлення якого стали цілковитою новинкою в порівнянні з венеціанською філігранню [26, s.9].

Цікаво, що на півночі сучасної Чехії, недалеко від Лужицьких гір, розміщувалася гута, що діяла понад 575 років. Заснована вона була в 1414 р. і двісті років нею опікувалися представники роду Фрідріхів. Із XVII ст. тут виготовляли “ясне крейдяне скло”, яке йшло на імпорт [23, s.3–5]. Гут, які б функціонували на території України стільки ж часу, на жаль, немає.

Перші письмові відомості про гутництво на західноукраїнських землях належать до останньої третини XV ст. З 1470 р. походить згадка про село Шкляри на Сянїччині (сучасна Польща). Це село є одним з найдавніших населених пунктів регіону. Промовистим є його місцезнаходження: у прямокутнику 25x30 км у різний час діяло 11 “лісових” гут у селах Шкляри, Гутисько Ненадівське, Гутисько Дрогобицьке. Час їхнього існування не відомий, однак зрозуміло, що гуті діяли не пізніше ніж до другої половини XVIII ст., адже в Йосифінській метриці про них не згадується [14, с.10].

З 1475 р. існувала гута між селами Трemasна й Липники (місцезнаходження сучасного с. Поруби Яворівського р-ну Львівської обл.), закладена склярем Матвієм, а по-

тім проваджена його сином Яковом. Донька останнього – Катерина – у 1536 р. отримала гуту в спадок. Ці відомості дали підстави С.Мартинюку вважати Лемківщину місцем, з якого почалося відродження виробництва скла на етнічних українських землях [11, с.182].

Гути розміщували у віддалених місцях поблизу лісових масивів на піщаному ґрунті [8, с.305], недалеко від води [9, с.45], що було вигідним з точки зору постачання сировини [15, с.16]. Підтвердженням цього є розміщення зафіксованої в Йосифінській метриці місцевості “Стара Гута” (Золочівський р-н Львівської обл.) на обширі між лісами, причому ґрунт тут був кам’янистим і непридатним для землеробства [1, арк.9].

У народі невеликі майстерні з примітивним обладнанням прозвали “бродячими гутами”, оскільки, після вирубки лісу, вони переміщалися на нову територію. Звільнена від лісу площа використовувалася для хліборобства й називалася майданом. Інколи тут виникали нові села та містечка, у назвах яких збереглися слова “гута”, “буда”, “майдан” [20, с.68].

Водночас скловиробництво продовжує функціонувати як міське ремесло. Підтвердженням цього слугує привілей Михайла Корибути Вишневецького від 16 жовтня 1673 р., за яким до статей грамоти Стефана Баторія від 9 травня 1585 р., яка містить статут цеху столярів Львова, приєднуються “деякі подібні до них ремісники, як от (шкатульники), склярі та їхні підмайстри, які об’єднано мають виконувати ремесло, без будь-яких перешкод від муляра, різьбяра та органіста” [7, с.45].

Структура й організація виробництва в склоробних цехах наслідували загальні принципи міського ремесла. Один з перших статутів склоробних цехів походить з Кракова й датується 1490 р. За цим документом навчання склоробному ремеслу тривало не менш як чотири роки. Майстерська штука включала в себе вміння виготовляти скло певної форми, збирати віконні рами, випалювати емальовані скляні вироби та розписувати скло [6, с.34]. Схожа ситуація була й у Варшаві. Тут склярі з 1557 до 1760 рр. були в одному цеху зі столярами та малярами. Для того, щоб вступити до цеху, серед інших завдань потрібно було намалювати три ікони на склі: Спаситель, Погребення Господнє, св. Марія [2, арк.9]. Водночас назва “склярі” і “вітражисти” вперше виступає в документах із XIV ст. Так, вітражист з Кракова – Микола – у 1379 році зробив п’ять шиб для Вавельського замку [25, s.90].

Склороб не був самостійним виробником, що готував продукт від початку до кінця. Крім заготівлі лісу на паливо й переробки деревного попелу на поташ, склярська справа вимагала вміння формувати й випалювати глиняні тиглі для варіння скла, змішувати сировину та добре володіти різноманітними прийомами видування й формування виробів. Тому в зазначений період спостерігаються спеціалізація та поділ праці серед робітників майстерні. Так, за підтримуванням полум’я в склоплавильній печі стежили спеціалісти-опалювачі, яких називали шулярами [17, с.37]. За аналогією з німецькими гутами, можемо припустити, що в гуті працювали: мішальник, дереворуб, вугляр, склороб, складув [22, s.5], а також шліфувальник, маляр, золотар [24, s.250]. На думку В.Рожанківського, наявність поділу праці в склоробних майстернях дозволяє характеризувати їх як мануфактури [17, с.38].

Кількість працівників у гуті коливалася від однієї до 11 осіб. Їх становище було схожим до становища дворової челяді [27, s.77]. Інколи в гуті використовувалася робота панщинних підданих. У другій половині XVI ст. до гуті в Небилові в Калуському старостві (сучасна Івано-Франківська обл.) піддані постачали гуті дрова [27, s.78]. Становище гутника-майстра було доволі високим, хоча й не настільки, як у деяких західних державах. Так, ще в 1346 р. у Венеції видано декрет, за яким шлюб доньки скляра з патрицієм визнавався рівним. А в 1574 р. французький король Генріх III, будучи у Венеції, надав усім майстрам-склоробам французьке дворянство [10, с.103–104]. Єдиним способом оволодіти секретами склоробства була купівля книжки Антоніо Нері “Ми-

стецтво скла”, що вийшла у Флоренції в 1612 р. [10, с.325]. Водночас існує думка, що західноєвропейське скляне виробництво було на нижчому щаблі розвитку в порівнянні з античним, для якого характерна більша різноманітність орнаменталізації [19, с.19].

У XVII ст. гутники на українських землях і надалі платять грошовий чинш і податок продукцією. Так, у 1661 р. шидловський староста Ян Станіславський заклав нову гуту, а гутник одержав право рубати ліси, користуватися млином та випасати худобу поблизу неї. Натомість він мав щороку сплачувати 30 злотих і віддавати 120 келихів, 130 склянок і 1 000 шиб [27, с.67].

У техніці варіння скла XV–XVII ст. важливу роль відігравав скляний брукхт. Додаючи його до суміші сировини, добивалися прискореного плавлення маси. Часто не досить уміло підібрану суміш узагалі неможливо було довести до в’язкого стану без певної кількості брукхту [17, с.38]. Базовий склад шихти скла містив сировинні матеріали в такій пропорції: 100 частин кварцового піску + 15 частин вапняку + 30 частин поташу. Крім цього, у шихту вводили до 30% битого скла [13, с.348].

Для виготовлення скляного виробу використовувалося кілька технічних способів: видування, відливання та витягування [9, с.40]. Першим способом виготовлявся різний посуд з тонкими стінками, як-от: пляшки, штофи, скляниці, барила, фігурний посуд тощо; другим – склянки, чарки й узагалі посуд з товстими стінками; третім способом вироблялися різні прикраси до посуду, ручки до кухлів, глеків та ін. В українських гутах майже виключно застосовувалася техніка вільного видування [17, с.60–61].

Ф.Петрякова вважає, що в гутників, скоріш за все, побутовали приладдя, які могли виготовляти ковалі: трубки, ножиці, обценьки, гаки тощо [15, с.22]. Натомість С.Мартинюк зняряддя праці гутників поділяє на такі основні групи: 1) складувний інструмент: піщалі (складувні трубки), залізка, понтії, ложки, долоки, катальники; 2) формові приладдя: форми дерев’яні, глиняні (керамічні), металеві, оптичні (керекі); 3) робочий інструмент: відрізні й вирізні ножиці, ножиці зарізні (пінци), розвідні, пінцети (траплі) з гладкими й профільними полічками, машинки (пінцети фігурні) для формування ніжок-балайсин, косарики, штампи, печатки, зубчасті коліщатка тощо [13, с.348].

Протягом XV–XVII ст. на українських землях працювало чимало гут. В основному вони розташовувалися в північних і західних районах України, що пояснюється близькістю до джерел палива. Під 1570 р. у Коронній метриці міститься запис про передачу Мартину Броневському права на “Стару Гуту” недалеко від Любачева (сучасна Польща), яка раніше належала Андрію Гутнику. На початку XVII ст. тут діє також інша гута, яку Анна Годловська передала Себастьянові Присіковському [27, с.42]. У 1602 р. одному зі склярів Стрия міська влада дозволила торгівлю склом, поклавши на нього обов’язок вставляти шибки у вікна кафедрального собору [15, с.27]. Крім того, були гутти в Підгірцях, Свіржі, Коростові й Уневі (Львівська обл.) [16, с.83]. Цікаво, що у Свіржі й досі одне з урочищ називається “Гутою”, і, цілком імовірно, що саме тут розташовувалося місцеве виробництво скла.

У XVII ст. розвиток гутництва дещо загальмувався. Це пояснюється тим, що вільних масивів лісів, які належали державі, ставало менше. Замість вільних гут власники великих маєтків засновують гутти, де основною була праця кріпаків. Найманих майстрів, часто іноземців, запрошували тільки для організації та провадження виробництва. Вони приносили із собою прийоми й технології тих гут, де пройшли виучку й адаптували їх до місцевих умов. Пожвавлення гутного виробництва відбулося в кінці XVII – на початку XVIII ст. – у період розквіту українського гутництва, особливо на Волині й Чернігівщині. Зростає також кількість гут в Галичині [14, с.10]. У той час великі склоробні майстерні працювали й на Слобожанщині – біля Охтирки й Чугуєва [18, с.260].

Модним стає “богемське скло” з його чистотою й прозорістю. Видувне скло набуло масивності з використанням рифлення поверхні, оптичних ефектів. Характерним для українського скла є ліплення, що підкреслює його гутну природу та вдосконалює

техніку гарячого декорування виробів. Протягом XVIII ст. домінуючими стали так звані "халаявний" спосіб виготовлення віконного скла, техніка шліфування й гравірування, створилися передумови для механізації ручних операцій. За технологією виготовлення, складом і властивостями скломаси українське скло до середини XVIII ст. було лише гутним. Тільки в другій половині XVIII ст. добре опановано техніку виготовлення кришталю. Проте розвиток української гутної справи, поліпшення якості скломаси й дальшого підвищення майстерності гарячого формування виробів привели до виникнення техніки поліхромії скляних виробів [20, с.68].

Водночас "лісові" гуті не перестають функціонувати. Архівні матеріали графів Лянцкоронських містять опис однієї з таких гут, що знаходилася в містечку Вільховець Летичівського округу (сучасне с. Вільховець Новоушицького р-ну Хмельницької обл.). Запис від 1774 р. свідчить, що гута виглядала так: "Шопа велика з дерева будована під гонтами, в якій приміщення для господаря з дверима, при яких завіси із залізними скобами і гачком до замикання, в ній піч кахляна. У ній двері до комірки, прості із завісами і залізними скобами. Напроти неї комора через стіни, до якої прості двері з дерев'яним замком. Там кімната ззаду для проходу, до якої прості двері з дерев'яним завісами. В тій кімнаті дві печі: одна для гартування скла, друга – для топлення і сушіння дров". Також подано перелік начиння, яке належало гуті: бляхи до закривання печі – 2; штахети до виставлення дійниць – 1; рурки для набирання скла – 1; залізна коцюба для вигортання попелу – 1; скриня на попіл – 1; вила для ставлення скла – 1; молот для розбивання каменю – 1; клини – 2; долото до каменю – 1; залізний прут для знімання дійниць – 1 [3, арк.2].

Що стосується склоробних печей, то до нас дійшло кілька зображень різночасових майстерень. Водночас єдиною пам'яткою на західноукраїнських землях, де досліджено скловарну піч, є "лісова" гута в околицях Унівської Святоуспенської лаври (Перемишлянський р-н Львівської обл.). Виробничий комплекс, виявлений М.Филипчуком та І.Мицьком у 1998 р., розміщувався на межі землеволодінь Унівського монастиря. Нині це місце вкрите буково-грабовим лісом. На місці одного з квадратних підвищень [21, с.6–7] було виявлено склоплавильну піч, яка споруджена лише з природних елементів – каменю, глини, піску [13, с.346]. Піч мала дві камери: варильну й опічок, який служив для випалення виробів [14, с.14].

Указана піч відповідала описові печі з трактату Агріколи "Дванадцять книг про гірництво та гутництво", що вийшов друком у 1612 р. Печі такої конструкції використовувалися до XVIII ст. У пізніші часи піч до вікон мурували із цегли, і лише склепіння набивали глиною на зробленому з дощок каркасі. Відсутність уламків цегли підтверджує, що скловарильна піч не могла бути збудована пізніше першої половини XVII ст. На основі знайдених фрагментів тиглів визначено, що місткість дійниць становила 50–55 л, тобто в одному тиглі варилося 100 кг скла [14, с.14–15]. Використовуючи сучасну термінологію, цю піч можна вважати прототипом ванної скловарильної печі неперервної дії [19, с.127].

Упродовж 1998–2000 рр. на місці існування гуті виявлено такі знахідки: фрагменти скловарильних тиглів – 24 шт., фрагменти вогнетривів – 6 шт., фрагменти керамічних інструментів – 23 шт., фрагменти виробів з кольорового скла – 33 шт., фрагменти виробів з безколірного скла – 41 шт., фрагменти оболонь – 77 шт., фрагменти емальованого скла – 17 шт. [13, с.347].

Найбільш цінними є знахідки на гуті скляних виробів, декорованих технікою філіграні [13, с.349]. Це свідчить про високий рівень майстерності унівських склярів, адже філігрань лише кількома десятиліттями раніше з'явилась у Венеції [13, с.255].

Цікаво, що здійснювалися спроби дослідити гуту в Коростові, яка функціонувала впродовж 1780–1859 рр. Досягненням гуті було варіння золотого рубіну – рідкісного й дорогого скла малиново-червоного кольору, який досягався введенням у скломасу чистого золота. З такого скла робили наклади для профіток (чашечок для люстр), нитки

для декорування скла. Деякі вироби оздоблювалися малюванням емаллю й золоченням. Фрагменти зі слідами тривкого малювання білою емаллю й рідким золотом свідчать, що оздоблювальна техніка коростівським склярам була добре відома [11, с.194].

У результаті розкопок було виявлено піч, однак через відсутність тиглів, вогнетривів і невелику площу об'єкта її функціональне призначення охарактеризовано як піч для відпалу готових скляних виробів. Вона замінювала опічок, який був у склоробної печі в Уневі, і використовувала тепло вихідних газів скловарильної печі [13, с.346]. Також тут знайдено зігнуту складувну трубку довжиною 105 см, виготовлену ковальським способом зі штаби заліза. На трубці відсутній “нобель” (носик), проте добре зберігся “загубник” – кінець трубки, який складув бере в губи для видування скла. Цінність цієї знахідки в тому, що це єдиний екземпляр складувної трубки ХІХ ст. в Україні. Цілком імовірно, що вона, разом з іншими виробами із заліза, була виготовлена на гуті металевій, яка діяла в одному комплексі з гутою скляною [14, с.45]. Доволі численними були знахідки тиглів. Особисті речі гутників і предмети їхнього побуту представлені фрагментами посуду з кераміки, фарфору, фаянсу, глиняних люльок, підківок чобіт, пінцетів, ножиць [14, с.44–46].

У середині ХІХ ст. у всій Європі закінчується епоха лісового гутництва. Нові підприємства засновуються в промислових центрах, потребують більше робочої сили, залізничного сполучення для підвезення матеріалів і відвантаження продукції. Але реліктові “лісові” гуті існували на просторах Волині й Галичини аж до Першої світової війни, виготовляючи обмежений асортимент простого скла [11, с.196].

Таким чином, західноукраїнське гутництво розвивалося в руслі загальноєвропейських тенденцій, увібравши кращі досягнення європейських склярів. Промовистим у цьому плані є поява кольорового скла та техніки філіграні на західноукраїнських землях уже наприкінці ХVІ ст. – лише через декілька десятиліть після її винайдення у Венеції. У поєднанні з місцевим колоритом і традиціями розпису вітчизняні гутники поряд з виготовленням масового посуду створювали оригінальні та технічно складні вироби, не поступаючись у майстерності венеціанським та, згодом, чеським склярам.

1. Центральний державний історичний архів України, м Львів (ЦДІАЛ України), ф. 19, оп. ХVІІІ, спр. 35.
2. ЦДІАЛ України, ф. 101, оп. 1, од. зб. 8.
3. Там само, ф. 181, оп. 2, спр. 2190.
4. Берест Р. Я. Середньовічне гутне виробництво з лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври / Р. Я. Берест // Записки НТШ. – 2007. – Т. ССLІІІ. – С. 548–556.
5. Берест Р. Я. Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині / Р. Я. Берест // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2010. – Вип. 14. – С. 204–217.
6. Голод І. Художнє склоробство у західноукраїнських містах (До історії міського ремесла України) / Ігор Голод // Скло в Україні. Історія та сучасність : матеріали наук. конф. – Львів, 1995. – С. 32–35.
7. Економічні привілеї міста Львова ХV – ХVІІІ ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / упоряд. М. Капраль. – Львів, 2007. – 815 с.
8. Енциклопедія Українознавства : у 2 т. / ред. В. Кубійович, З. Кузеля. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – 368 с.
9. Калиниченко Л. Гутне скло на Україні : короткий нарис / Л. Калиниченко // Мистецтво, фольклор, етнографія. – К., 1947. – С. 38–53.
10. Качалов Н. Стекло / Николай Качалов. – М. : АН СССР, 1959. – 465 с.
11. Мартинюк С. Давнє скло в Україні / Святослав Мартинюк // Скло України. – К., 2004. – С. 176–196.
12. Мартинюк С. Коростівська скляна гута / Святослав Мартинюк // Скло в Україні. Історія та сучасність : матеріали наук. конф. – Львів, 1995. – С. 41–45.
13. Мартинюк С. Скляна гута кінця ХVІ – початку ХVІІ століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської Лаври / Святослав Мартинюк // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 344–361.
14. Петрякова Ф. Звіт. Гутне виробництво в Галичині : історичний розвиток, традиції та сучасність / Ф. Петрякова, С. Мартинюк, М. Лосик // Архів Львівської академії мистецтв. – ДБ № С 01 – 98. – Львів, 2003. – 66 с.
15. Петрякова Ф. Українське гутне скло / Фаїна Петрякова. – К. : Наук. думка, 1975. – 160 с.

16. Рожанківський В. Скляне гутництво на Україні в XVI–XVII ст. / В. Рожанківський // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К. : АН УРСР, 1959. – С. 81–99.
17. Рожанківський В. Українське художнє скло / В. Рожанківський. – К. : АН УРСР, 1959. – 151 с.
18. Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. / Антон Слюсарский. – Х. : Харьк. книжное изд-во, 1964. – 459 с.
19. Технологія скла : у 3 ч. Ч. II : Основи технології скляної маси / Й. Ящишин [та ін.]. – Львів : Растр-7, 2004. – 249 с.
20. Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.) / Олександр Тищенко. – К. : Либідь, 1992. – 191 с.
21. Филипчук М. Звіт про результати розвідково-рятивних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (Бродівський район) та в околиці Унівського монастиря (Перемишлянський район Львівської області) // Архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 13, оп. 1. – Львів, 1999. – 45 с.
22. 150 Jahre Glaswerk Schleisingen. Die Geschichte von der Entwicklung einer Glashütte zum moderner Glaswerk / red. G. Holzinger. – Schleisingen : Thüringer Behälterglas, 2003. – 127 s.
23. 575 let sklarny v Chřibske. – Novy Bor, 1989. – 35 s.
24. Bernhard A. Von Waldglas zum ersten Industrieglas – 300 Jahre steirisches Glas / A. Bernhard // Presglas-Korrespondenz. – Pocking, 2009. – № 3. – S. 243–258.
25. Buczkowski K. Szkło i ceramika / K. Buczkowski // Sztuka Polska czasow nowozytnych: praca zbiorowa. – Warszawa : Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1952. – S. 89–90.
26. Technologia szkła: praca zbiorowa (Budownictwo. Sztuka. Architektura). – Warszawa : ARKADY, 1962. – 964 s.
27. Wyrobisz A. Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku / A. Wyrobisz. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1968. – 143 s.

В статтє рассматриваются основные аспекты организации гутничества в последней трети XV – I пол. XIX вв. Внимание сосредоточено на особенностях расположения гут, организации работы в мастерских и т. п. Также приводятся сведения о существующих на указанной территории гутах, в частности Унивскую и Коростовскую, на основе чего формулируются утверждения о масштабах и уровне развития гутничества на западноукраинских землях.

Ключевые слова: гутничество, мастерская, стеклянные изделия, венецианское стекло.

The article scrutinizes the aspects of glassblowing organization in the last third of the XV century – first half of the XIX century. The attention is focused on the peculiarities of shops location, their work organization etc. Also the information about glass production shops (Univ and Korostiv) on the present territory is mentioned. On this basis the conclusions about the level of glass production development on the Western Ukraine are drawn.

Keywords: Hutta production, glass production shops, glassware, Venetian glass.

УДК 94 (477.83. 86)
ББК 63. 3 (4 Укр) 52

Марія Дорожинська

СТАТУТИ – ДжЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДОВСЬКИХ ТОВАРИСТВ ГАЛИЧИНИ 60-х рр. XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті зроблено аналіз статутів українських народовських товариств Галичини 60-х рр. XIX – початку XX ст. Вони дають змогу з'ясувати найважливіші організаційні засади діяльності культурно-освітніх, педагогічних і мистецьких громадських об'єднань. Загалом дослідження статутів народовських товариств дозволяє стверджувати, що вони заклали ефективний механізм для реалізації завдань, які кожна з громадських організацій намагалася втілити в життя.

Ключові слова: Галичина, народовські товариства, статуту.

Використовуючи нові конституційні закони, прийняті австро-угорським урядом, важливою справою галицьких народовців було заснування товариств культурно-освітнього, педагогічного й мистецького спрямування. Це стало вагомою подією національно-культурного життя Галичини, адже діяльність народовських товариств була досить плідною. Саме тому, на нашу думку, вони заслуговують на увагу дослідників.

Створення таких громадських організацій було підтверджено статутними документами, у яких указувалися мета й завдання, методи роботи товариства, його структура, членство, відкриття філій і гуртків тощо.

Обрана тема в різний період цікавила багатьох науковців. Безпосередні учасники та свідки подій національно-культурного життя українців краю опублікували важливі матеріали про діяльність українських народовських товариств другої половини XIX – початку XX ст., зокрема, І.Белей [7], С.Горський [9], К.Левицький [13]. Варто також відзначити дослідників міжвоєнного періоду Д.Лукіяновича [15], О.Терлецького [22], Л.Ясінчука [27], С.Перського [17]. Щодо радянських науковців, то діяльність товариств народовського спрямування вони проігнорували, тому окремих праць із цієї проблематики виокремити не можна. Однак чималий внесок у дослідження зазначеної теми зробили сучасні дослідники – В.Пашук [16], Л.Шологон [26], Р.Гарат [8] та інші. Проте окремі аспекти діяльності народовських товариств залишаються ще не з'ясованими, адже узагальнюючої праці на цю тему не написано.

Мета статті – проаналізувати статути українських народовських товариств Галичини другої половини XIX – початку XX ст., які дозволяють вивчити найважливіші напрями їхньої організаційної діяльності, прослідкувати за головними етапами розвитку громадських організацій.

Активну роль у формуванні національної свідомості українців відіграло культурно-освітнє товариство “Просвіта”, яке заснували кращі представники галицької інтелігенції. Діяльність товариства опиралася на його статути. Від початку створення основний документ змінювався п'ять разів. 2 вересня 1868 р. розпорядженням № 3491 Віденське міністерство освіти прийняло до відома перший статут і дозволило організувати товариство “Просвіта”. Програмний документ надав йому академічний характер, бо за мету ставив “пізнання і просвіту народу” за допомогою “збирання і видавання всіх плодів усної народної словесности, як пісень, казок, приповідок, історичних переказів і загалом усього, що може причинитися до пізнання народу і його історії” [5, арк.11]. Крім цього, статут передбачав видання популярних книжок у різних галузях науки для народу.

Недоліки статуту виявилися одразу після початку роботи, і вже друге загальне зібрання 26 травня 1870 р. прийняло другий статут. Головна його відмінність від попереднього – в обмеженні наукового характеру діяльності товариства, яку вирішили зосередити в товаристві імені Т.Шевченка (згодом НТШ), заснованому в 1873 р. Другий статут містив нові постанови про розширене коло діяльності через повітові виділи. Товариство поширювало свою діяльність на провінцію. Зазначений документ знизив вступний внесок із 4 до 2 корон і дав членам змогу отримати 2 примірники кожного видання “Просвіти” за половину вартості [10, с.21]. Цей статут надав товариству суто освітнього характеру.

Нові зміни прийшли з прийняттям третього статуту громадської організації. Вступні внески для членів товариства були ліквідовані, а за місячний платіж член організації отримував одне популярне видання “Просвіти”. На основі нового статуту, затвердженого 18 вересня 1891 р., товариство отримало право утворювати читальні. “Читальня Просвіти може бути не лише читальною, що має право вести курси неграмотних, відбувати відчити, вечорниці і давати театральні представлення, але може мати і свою крамницю і позичкову касу, може творити рільничо-господарські, промислові спілки”, – читаємо в документі [21, с.4]. Завдяки цій зміні статуту, “Просвіта” стала найвпливовішим товариством у краї, що зосередило у своїй діяльності як культурне, так й економічне життя українського населення в Галичині.

На першому Всеукраїнському просвітньо-економічному Конгресі з нагоди 40-ліття ювілею товариства в 1909 р. було вирішено реорганізувати його діяльність. У результаті в 1913 р. Галицьке намісництво затвердило новий проект статуту. Згідно з

ним, мета товариства “Просвіта” полягала в “просвіті і піднесенні культури та добробуту українського народу у всіх його верствах і напрямках життя” [14, с.62]. Широка культурно-освітня робота передбачала діяльність народного театру й кінотеатру, проведення народних свят, з’їздів і красзнавчих походів, організацію книгозбірень, народних музеїв, публічних читалень, книгарень, друкарень та інших підприємств, різних курсів і шкіл (народних, середніх і вищих, господарських, промислових, торговельних) ведення сазкових господарств, садів тощо [17, с.167].

Загалом, унаслідок плідної праці, наприкінці 1913 р. “Просвіта” мала 77 філій, 2 648 читалень. Масово почали створюватися бібліотеки. Отож “Просвіта” у зазначений період була найчисленнішою культурно-просвітницькою й видавничою організацією в краї. Характеризуючи цілі товариства зі зміною статутів, можна відмітити, що вони, хоч і перебували в постійному розвитку, однак своєї корінної суті не змінювали. Аналізуючи статути, ми побачили, що товариство було здатне розвиватися, удосконалюватися й вести народ до освіти.

Досить важливою була діяльність іще однієї культурно-освітньої організації “Товариства прихильників української літератури, науки і штуки” як громадського об’єднання, створеного у Львові в 1904 р. Його вважають продовжувачем Товариства для розвою руської штуки, заснованого в 1898 р. Воно об’єднувало науковців, письменників, митців з усіх українських земель, популяризувало їхні твори.

У статуті головні його завдання зазначені так: “Товариство має задачею причинитись до розвою української літератури, науки і штуки. До сеї цілі мають служити: видання видань періодичних і неперіодичних власних чи підпирання тих, які провадяться за аналогічними цілями іншими інституціями чи поодинокими особами, урядження відчитів, вистав і представлень, призначення премій” [4, арк.31]. На основі статуту кошторис товариства складався із членських внесків і добровільних пожертв, а також доходів з вистав. Усіма справами керував віділ товариства, у який входили голова й чотири віділових, що обиралися загальними зборами терміном на три роки. Членами товариства, згідно зі статутом, могли бути особи, які протягом певного часу сприяли розвиткові української культури й науки [18, с.393].

Активними діячами товариства були М.Грушевський, І.Франко, І.Труш, В.Гнатюк. Його діяльність тісно пов’язана з НТШ у Львові. У статуті зазначалося: “Коли б Товариство перестало існувати не рушивши питання про своє майно, то все переходить на Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, але з тим, щоб се товариство безпечно постаралось зав’язати нове Товариство прихильників української літератури, науки і штуки і передало йому майно Товариства”. Співпраця між обома товариствами в першу чергу стосувалася видавничої діяльності [13, с.100].

Отже, як бачимо, аналізуючи статут, діяльність товариства базувалася на підтримці української культури й науки шляхом популяризації творів українських митців і науковців, їх публікацією, виголошенням лекцій.

Помітний вплив на культурно-освітнє життя мешканців Галичини початку ХХ ст. мала діяльність Товариства українських наукових викладів імені Петра Могили. Воно було створене на основі статуту, затвердженого Галицьким намісництвом 19 вересня 1906 р.

Громадська просвітницька організація краю ставила за мету поширювати й популяризувати серед українського населення наукові знання в різних ділянках природознавства й суспільного життя, економіки, політики, культури, мистецтва. До цієї мети мали вести: “а) наукові і популярно-наукові, загальнодоступні виклади, відчити, розмови і систематичні курси в українській мові; б) наукові, популярно-наукові, літературні і публіцистичні видавництва, як періодичні, так і неперіодичні; в) удержування загальнодоступних бібліотек і музеїв”, – читаємо в статуті [20, с.8].

Товариство наукових викладів імені Петра Могили складалося зі звичайних і почесних членів, керувалося загальними зборами, найвищою виконавчою владою була

Головна рада. Незначних змін статут товариства зазнав 3 березня 1909 р., де передбачалося створення філій і кружків. До речі, упродовж діяльності товариства було відкрито філії у Львові, Перемишлі, Рогатині, Самборі, Сокалі, Станіславові, Тернополі. Хронологічно першою була створена Станіславівська, але найбільш плідно працювала Рогатинська філія. “Вона мала домівку, викладову салю, величаву бібліотеку, промінювала вона і на сусідні села”, – зазначалося в одній з публіцистичних праць, присвячених діяльності філій товариства [21, с.2].

Громадська організація, виконуючи програму, записану в статуті, організовувала наукові лекції, курси для піднесення освітнього й культурного рівня українців краю, займалася різноплановою просвітньою роботою не лише у Львові, а й у регіоні.

Неабияку роль у національному відродженні українців зіграли народовські товариства педагогічного спрямування. Саме українські вчительські товариства згуртували освітян задля вирішення тих проблем, які стояли перед педагогами того часу, адже чимало дітей були позбавлені права здобувати освіту рідною мовою. Найбільш плідною була діяльність Руського педагогічного товариства, перший статут якого затверджений Галицьким намісництвом у Львові 6 серпня 1881 р. Мета товариства в статуті окреслена так: “Промишляти над проблемами руского народа на поли шкіл народних, середних і висших, займатися оснуванням руских шкіл, піддержувати справи виховання публичного і домашнього на основі матерного языка, подавати нам поміч так моральну, як і матеріальну”. Товариство проводило конференції, видавало педагогічний часопис і книжки для українського шкільництва [2, арк.4].

У 1902 р., згідно зі зміненням статутом, Руське педагогічне товариство поширило свою діяльність на провінцію та розпочало закладати філіали. У цей час воно дбало про заснування нових українських початкових шкіл, відкрило чимало приватних навчальних закладів. Як і передбачав новий статут філії, товариства отримали право засновувати в селах педагогічні гуртки [3, арк.10].

Важливе значення для роботи громадської організації мав третій статут, затверджений у 1912 р. На підставі зміненого документа педагогічне об’єднання отримало назву “Українське педагогічне товариство” (далі – УПТ). Філії товариства названо кружками, УПТ присвячувало більше уваги відкриттю нових шкіл, у т. ч. середніх, і курсів підготовки сільської молоді до гімназій й учительських семінарій, організовувало курси для неписьменних, поширювало мережу бурс, розгорнуло широку видавничу діяльність [27, с.79]. Зазнала змін структура товариства, адже кожен новий статут передбачав щораз більші права філіям. Зокрема, кружки (осередки на місцях) об’єднувалися в Секцію, а Головний виділ, який отримав назву Головна управа, мав скеровувати діяльність УПТ. У зв’язку з тим, що кількість членів постійно збільшувалася, статут затвердив репрезентативну систему представництва на загальних зборах, за яким 20 членів одного кружка обирали на загальне зібрання одного представника [23, с.128].

Члени УПТ усвідомлювали, що вирішення проблем педагогів потребує неабиякої уваги з боку урядових структур. Проте ті, у свою чергу, дуже мало робили для покращення фінансового становища вчителства. Тому товариство стало ініціатором заснування нової громадської організації.

У результаті за сприянням УПТ було створено товариство, яке отримало назву “Взаємна поміч галицьких і буковинських вчителів і учительок”. У 1912 р. його було перейменовано на “Взаємна поміч українського вчителства”. 13 липня 1905 р. Міністерство внутрішніх справ у Відні затвердило статут товариства. У ньому зазначалося, що його мета – згуртувати вчителство Галичини й Буковини для забезпечення собі та своїм сім’ям моральної і матеріальної допомоги [19, с.1]. Статут товариства передбачав такі різноманітні заходи, як клопотання до влади в справі покращення становища вчителів, так і спроби власними силами вирішувати свої проблеми. Належна увага приділялася просвітницькій і виховній роботі. Затверджений статут було розіслано всім філіям УПТ, до українських пе-

ріодичних видань та педагогічних колективів Галичини й Буковини із закликом масово вступати в ряди товариства “Взаємна поміч галицьких і буковинських вчителів”.

Щодо структури громадської організації, то було створено наглядову раду, при філіях засновувалися каси, що надавали матеріальну допомогу вчителям. Найбільшою популярністю користувалися серед учителів кредити та безпроцентні позики [24, с.98].

Таким чином, діяльність цієї педагогічної організації сприяла згуртуванню вчителів навколо професійних проблем і національно-культурного життя краю і, як передбачав статут товариства, неабияк дбала про фаховий рівень педагогів. Загалом воно зробило чимало для розвитку національної освіти.

Чільне місце в освітньому житті галичан посідала й діяльність товариства “Учительська громада”. Ідея створити громадську організацію вчителів середніх шкіл виникла на загальних зборах УПТ у 1902 р. Було організовано спеціальний комітет, який склав статут “Учительської громади”, затверджений Міністерством внутрішніх справ 13 червня 1908 р. Товариство ставило собі такі цілі: “1) підтримати всі справи, що мають на меті розвій і добро вищих шкіл, виховання і добро шкільної молодіжі, добро учителів і їх родин; 2) взаємне ознайомлювання з новітніми здобутками науки, взаємне подаване собі помічень і досвідів з обсягу учительської діяльності; 3) познайомлюване загалу суспільності зі справою вищих шкіл і здобутками науки” [1, арк.3].

Педагогічне об’єднання створило секції приватного шкільництва, підготовчі курси для вступу до гімназій, чимало працювало над організацією навчання в гімназійних закладах, статут також дозволяв створення філій, а згодом гуртків на місцях. “Учительська громада” регулярно організувала з’їзди членів, конференції, де обговорювалися різнопланові питання, що хвилювали педагогів середніх шкіл [22, с.7]. Крім того, товариство займалося виданням часописів, підручників, творів методичного та наукового спрямування.

Отже, українські педагогічні організації Галичини в статутах ставили собі за мету вирішити найважливіші проблеми української початкової освіти, утворення приватних навчальних закладів, захист фахових інтересів педагогів та інше. Товариства зуміли налагодити справу національного шкільництва, піднімали болючі проблеми захисту української мови в школах, що дало змогу одержати жителям краю україномовну освіту й національне виховання.

У справі діяльності українських народовців у мистецькому напрямі винятково важливу роль відведено театральним організаціям. Перше театральне товариство “Руська бесіда” було засноване в 1861 р. Його статутом передбачалася організація концертів, театральних вистав та інших культурних заходів. Варто зазначити, що в 1864 р. розпочала свою діяльність мандрівна українська трупа “Руської бесіди”, яка утримувалася цим товариством.

Новий статут товариства було прийнято в 1892 р. Мета діяльності “Руської бесіди” у ньому окреслена так: “Ціллю товариства є плекати та розвивати драматичну штуку в українсько-руській мові” [6, арк.1]. Для реалізації цієї мети передбачалися: організація роботи української мандрівної театральної трупи, створення постійно діючого театру у Львові та побудова для нього відповідного приміщення, допомога аматорським театральним колективам у містечках і селах Галичини, створення навчального закладу для підготовки театральних акторів та режисерів, оголошення конкурсів і визначення премій за кращі п’єси, створення бібліотеки, до якої б увійшли театральні постановки й праці з теорії та практики театального мистецтва [25, с.101].

До речі, конкурсами на драматичні твори, які проводило товариство “Руська бесіда”, стимулювався розвиток української драматургії в Галичині, надання нагород сприяло пошвавленню літературного руху.

Підсумовуючи вищесказане, слід відмітити, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. діяльність народовців краю визначається заснуванням громадських орга-

нізацій національно-культурного, педагогічного й мистецького спрямування для підвищення самосвідомості, покращення добробуту та консолідації галицьких українців. Розкриваючи зміст основних статутних положень народовських товариств Галичини, ми дізнаємося про програмні цілі, нагальні завдання, які вони ставили перед собою, їхню структуру та інші організаційні засади діяльності. Ці складові дають змогу прослідкувати головні етапи розвитку тієї чи іншої громадської організації та її потенційні можливості. Зазвичай товариства, які вносили зміни до статутів, робили спробу вдосконалити організаційні засади своєї діяльності, що згодом неабияк впливало на активізацію їхньої праці.

Варто зазначити, що такі громадські організації, як “Просвіта” й УПТ, досить активно працювали над зміною своїх статутів, адже за період їхньої діяльності статутні документи змінювалися декілька разів, інші притримувалися статуту, що був прийнятий з моменту створення організації. Народовські товариства, які вдосконалювали свої статутні положення, мали більшу популярність, були впливовішими та масовішими, саме вони відіграли провідну роль у громадському житті краю.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 146 Галицьке намісництво, оп. 8, спр. 875. Статут товариства “Учительська громада”, 1908 р., 11 арк.
2. ЦДІАЛ України, ф. 206 Українське педагогічне товариство “Рідна школа”, оп. 1, спр. 2. Статут товариства, 1881 р., 8 арк.
3. Там само, спр. 45. Статут товариства, 1902 р., 16 арк.
4. Там само, ф. 309 Товариство прихильників української літератури, науки і штуки у м. Львові, оп. 1, спр. 224. Статут товариства, 1904 р., 31 арк.
5. Там само, ф. 348 Товариство “Просвіта”, оп. 1, спр. 92. Статут товариства, 1868 р., 10 арк.
6. Там само, ф. 514 Театральне товариство “Українська бесіда” у Львові, оп. 1, спр. 2. Статут товариства, 1892 р., 14 арк.
7. Белей І. Двадцять и пять лет истории товариства “Просвіта” / І. Белей. – Львів, 1894. – 314 с.
8. Гарат Р. Періоди розвитку товариства “Просвіта” відзначені у його статутах / Р. Гарат // Наукові записки з української історії : зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 8. – С. 45–58.
9. Горський С. З діяльності товариства “Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок” / С. Горський // Промінь. – 1906. – С. 6–11.
10. Іваничук Р. Діяльність товариства “Просвіта” в 1868–1914 рр. / Р. Іваничук, А. Середняк, Т. Комаринець. – Львів ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – С. 3–29.
11. Кріль М. Товариство українських наукових викладів імені Петра Могили / М. Кріль. – Львів, 2011. – 229 с.
12. Купчинський О. Іван Труш в документах і матеріалах львівських архівів. Огляд документальних матеріалів / О. Купчинський // Іван Труш. 1869–1969 : зб. матеріалів наук. конф., присвячених сторіччю від дня його народження. – Львів, 1972. – С. 45–62.
13. Левицький К. Що має робити “Просвіта” на основі нового статуту / К. Левицький : З друкарні Товариства ім. Т. Шевченка, 1913. – 119 с.
14. Лозинський М. Сорок літ діяльності “Просвіти” / М. Лозинський. – Львів, 1908. – 378 с.
15. Лукіянович Д. Товариство українських наукових викладів ім. П. Могили / Д. Лукіянович // Назустріч. – 1937. – № 42. – С. 2–6.
16. Пашук В. Товариство “Просвіта” у Львові. Статути / В. Пашук ; Ін-т українознав. ім. І. Крип’якевича НАН України. – Львів, 1999. – 298 с.
17. Перський С. Популярна історія товариства “Просвіта” у Львові / С. Перський. – Львів, 1932. – 456 с.
18. Статут і протоколи Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ. – Т. ССХХVII : Праці секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – С. 393–419.
19. Статут товариства “Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок”. – Львів : Взаємна поміч гал. і бук. учителів і учительок, 1906. – 23 с.
20. Статут товариства українських наукових викладів імені Петра Могили. – Львів : З друкарні Т-ва укр. наук. викладів ім. П. Могили, 1909. – 73 с.
21. Статут товариства “Просвіта” у Львові. – Львів : З друкарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1913. – 109 с.
22. Терлецький О. Історія “Учительської Громади” (1908–1933) / О. Терлецький // Двадцятьпятьліття товариства “Учительська Громада”. – Львів : Учительська Громада, 1935. – 177 с.
23. Товариство “Рідна школа”: історія і сучасність // Науковий альманах. – Львів, 2001. – Ч. 1. – С. 127–138.

24. Черпінський М. Основні віхи діяльності товариства “Взаємна поміч українського вчителства (1905–1939)” / М. Черпінський // Матеріали Всеукр. наук. конф. [“Діяльність товариства «Взаємна поміч українського вчителства»”]. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 93–115.
25. Шологон Л. Джерела з історії театрального життя українців Галичини (1848–1914 рр.) / Л. Шологон // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 16. – С. 101–111.
26. Шологон Л. Статути громадських організацій як джерело з історії національно-культурного руху українців Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Шологон // Галичина. – 2012. – С. 474–483.
27. Ясінчук Л. 50 літ “Рідної школи” 1881–1939 / Л. Ясінчук. – Львів : Накладом Т-ва “Рідна школа”, 1931. – 267 с.

В статтє сделан анализ уставов украинских народовских обществ Галиции 60-х гг. XIX – начала XX вв. Они позволяют выяснитъ важнейшие организационные основы деятельности культурно-образовательных, педагогических и художественных общественных объединений. В целом исследование уставов народовских обществ позволяет утверждать, что они заложили эффективный механизм для реализации задач, которые каждая из общественных организаций пыталась воплотить в жизнь.

Ключевые слова: Галиция, народнические общества, уставы.

The article analyzes the statutes populist Ukrainian Galician companies 60's of the XIX – early XX century. They allow you to find out the most important organizational principles of cultural and educational activities, educational and artistic associations. In general, research statutes populist societies suggests that they laid an effective mechanism for the implementation of the tasks that each of ngos trying to implement.

Keywords: Galicia, populist society, statutes.

УДК 9.4(477):331.556.46 “1891–1905”

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Святослав Ластовецький

ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ДО КАНАДСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ КВЕБЕК (1891–1905 рр.)

У статті досліджено перший етап еміграції українців до канадської провінції Квебек, проаналізовано комплекс причинно-наслідкових зв'язків, які призвели до цього процесу. Паралельно зроблено спробу встановити можливість перебування українців у Канаді до 1891 року, тобто першого задокументованого випадку відвідин вихідцями з українських земель цієї країни. На основі архівних матеріалів та історіографічних видань встановлено точну кількість перших українців Квебеку, їх громадську й професійну діяльність, труднощі в розбудові рідної церкви та взаємовідносини з місцевою владою.

Ключові слова: еміграція, переселення, організація, розвиток, періодика, духовність, ментальність.

Друга половина XIX ст. стала знаковим періодом української історії не тільки через перехід національного руху до етапу політизації та висунення чітких національних вимог, а й завдяки якісно новому явищу – масовій еміграції українців до Північної Америки. Поняття еміграції на той час не було новим для українського народу, а особливо для його політичної еліти. Достатньо згадати лише мазепинську еміграцію початку XVIII ст. або масове економічне переселення українського селянства на Кубань, Південний Сибір чи Північний Кавказ упродовж усього XIX ст. Однак усі ці явища, хоч і мали закономірний, тяглісний характер, та відзначалися незрівнянно меншим впливом на формування національної ментальності, а згодом і боротьби за українську державність у XX ст., аніж результат масового переселення українців до США й Канади.

Усталеною думкою в історичній науці вважається, що першими українцями, які вступили на канадську землю, були Василь Єслиняк та Іван Пилипів, обидва уродженці села Небилів. На користь цієї тези свідчить ряд документів в Україні та численні розповіді перших українських емігрантів до Канади. З приїздом цих двох піонерів 7 вересня 1891 року до Монреаля й розпочинається справжня історія української діспори. Як радянська, так і сучасна вітчизняна історіографія мало цікавилася питанням про можли-

вість відвідин вихідцями з території сучасної України Північної Америки до 70-х рр. XIX ст., тобто початком заселення ними США, а згодом Канади. Значно більший інтерес до цієї проблеми виявили українські діаспорні дослідники, які критичніше поставилися до аналізу доступних їм документів і переказів перших емігрантів.

Серед багатьох різних гіпотез, теорій і здогадів про те, хто перший з українців прибув на Північно-Американський континент, а пізніше до Канади, найбільш революційну теорію висунув українсько-канадський дослідник Олександр Луговий. Він вважав, що русичі разом з норманами відвідували Америку ще задовго до Колумба [9, с.23–46]. При цьому автор посилається на твердження І.Крип'якевича, який поєднує походи норманів і давніх русичів, а інколи взагалі ототожнює їх [6, с.12–15]. Тобто мова йде лише про здогадки, які базуються скоріше на теоретичних домислах. Окремі, незадокументовані факти присутності предків сучасних українців на території Канади могли бути, однак системного характеру мати вони не могли.

Наступний період можливої появи наших предків у Північній Америці пов'язують з кінцем XVI – початком XVII ст. Відомо, що в 1603 році територією України подорожував капітан Джон Сміт, який став засновником першої англійської колонії в штаті Вірджинія. Нам не відома мета візиту Дж.Сміта до тогочасної України, однак у списку прибулих у Джеймстаун прізвищ його екіпажу міститься й декілька українських. Серед них зазначається прізвище В.Богуна, відомого лікаря й хірурга [10, с.56–59]. Проте слід зазначити, що воно було поширене й серед англійців, тому робити якісь висновки із цього приводу, на наш погляд, зарано.

Достеменно відомо, що серед офіцерського корпусу колоніальної армії Джорджа Вашингтона містилися й прізвища давньоукраїнського походження – Немирич, Садовський, Грабовський [8, с.35]. Цілком можливо, що всі вони були нащадками вихідців з території сучасної України, які до цього проживали в Англії, як брати Немиричі, які в XVII ст. були студентами Оксфорда [7, с.55]. Отже, дослідники перших українських колоністів Північної Америки вважають, що цілком реальною є поява українських емігрантів на території США не з території власне українських земель, а з держав Західної Європи.

У 1952 р. професор Монреальського університету Юрій Русов опублікував статтю “Знахідка власноручного листа Богдана Хмельницького в Канаді”, де висунув тезу про можливість прибуття перших вихідців з України в Канаду ще в кінці XVIII століття [11, с.17]. При цьому Ю.Русов опирається на документ, подарований йому відомим українським ученим кінця XIX – початку XX ст. Федором Вовком, у якому йдеться про переселення до Канади Шевальє Яроша, представника козацької старшини, який переховувався від переслідувань Катерини II. Стверджувати про достовірність цього факту сьогодні неможливо, на жаль, сам документ, який підтверджує його, до нас не дійшов.

Ще одну цікаву думку щодо можливості перебування українців – русинів у Канаді на початку XIX ст. висунув Степан Гевак у своїй статті “Про першого українця на канадській землі”, яка вийшла в 1965 році в Гамільтоні, провінція Онтаріо [15, с.23–37]. У ній автор доводить, що під час американо-англо-канадської війни 1812–1814 рр. капітаном на одному з канадських суден служив виходець з України Іван Стрільбицький [16, с.101]. Однак джерельна база, на яку посилається Степан Гевак, видається вкрай сумнівною, документального підтвердження цьому факту немає, тому вважати Стрільбицького українським першовідкривачем Канади неможливо.

У 1817 році в канадській провінції Манітоба з'являються ветерани найманих швейцарських військових загонів, що воювали в Європі на боці Наполеона, потрапили в полон до англійців й упродовж 1812–1814 рр. були вивезені останніми до Канади [14, с.22–25]. За прізвищами своїх командирів ці загопи часто називали “демеронами” або ж “девотевільцями”. Серед них було чимало польських добровольців Р.Домбровського, більша частина з яких походила з етнічних українських земель. Видатний українсько-

канадський історик, професор права, а згодом перший міністр українського походження, який працював в уряді Дюфенбейкера, Павло Юзик вважає, що якнайменше троє з демеронських загонів Андрій Янковський, Михайло Камінський та Іван Васильківський були вихідцями з території тогочасної України [13, с.44–47].

Це твердження підтримав один з найвидатніших дослідників українців Канади Михайло Марунчак. Він наголошував на беззаперечному східнослов'янському походженні частини прізвищ швейцарських найманців [7, с.36]. На початку 90-х рр. ХХ ст. український діаспорний дослідник Олександр Роїк у результаті опрацювання Державного архіву в Оттаві дійшов висновку, що серед “демеронських” найманців дев'ятеро були зі Станиславова (Іван Христовський, Матей Гарчук, Іван Єжанович, Данило Косолиць, Матей Копер, Теодор Гринько, Роман Александер, Петро Шубачек, Яків Шиманський), дев'ятеро – з Тернополя, семеро – зі Львова, по троє – зі Самбора, Нового Санча, Сянока, по двоє – з Бродів, Володимира-Волинського, Белзу, Стрия, Перемишля, із Засяння, Коломиї, Заліщиків, Києва, Бережан, Бердичева, Жукова, Чернігова, Калуша, Заболотова, Замостя, Коропця, Ярослава, Сокаля, Житомира, Якубович, Мостиська, Комарна, Брест-Литовського, Завихвоста, Щурова – по одному. Усі вони, без сумніву, були вихідцями з тогочасних українських земель як за місцем народження, так і за етнічною приналежністю [8, с.55–59]. Історія цього полку, який, за свідченням “Квебецької газети” від 10 червня 1813 р., налічував понад 1 600 чоловік, розпочалася з провінції Квебек, оскільки обидва кораблі, що перевозили найманців – “Ann” і “Canada”, пришвартувалися в порту міста Квебек. За різними підрахунками, українців – русинів на борту цих кораблів було близько сотні, з них майже 20–25 чоловік загинуло в ході американо-канадської війни 1812–1814 рр., решта – розселилася в межах провінцій Онтаріо, Манітоба, Саскачеван і в долині річки св. Франца (сьогоднішній Квебек) [14, с.54].

У будь-якому разі масове заселення українцями Канади розпочалося з Квебеку. Відомо, що В.Єлиняк й І.Пилипів перед тим, як рушити далі на Захід, близько трьох місяців провели в Монреалі. Невідомо, чому вони не залишилися тут на довше. Найімовірніше, що Захід Канади у свідомості перших українських емігрантів уявлявся землею “обітованою”, тому залишатися в більш промисловому на той час Квебеці українські селяни не хотіли. Ще однією вагомою підставою для руху в західні провінції була політика канадського уряду, спрямована на заселення прерій Манітоби, Саскачевану й Альберти. Агітація щодо переїзду саме туди розпочиналася ще задовго до приїзду емігрантів у Канаду. В українських періодичних виданнях “Діло”, “Зоря”, “Свобода” і деяких інших на кошти канадських агентів та з контролю “Просвіти” регулярно виходили статті, які мали швидше рекламний характер і заохочували селян до переїзду в Канаду [5]. Хоча були й спроби більш зваженої точки зору на канадську реальність. Зокрема, доктор Осип Олесків підготував статтю “Про вільні землі”, у якій дослідив природно-географічні умови Канади, дотаційну політику тамтешнього уряду щодо емігрантів і недвозначно закликав галичан урахувати все перед тим, як переїхати до цієї далекої країни [2].

Іван Пилипів у 1932 році згадував, що поштовою до його переїзду до Канади було безземелля та відсутність постійного заробітку. Про цю далеку країну він уперше почув від німців, які жили в Небилові й мали родичів у Канаді. Для того, щоб здійснити далеку подорож, І.Пилипів продав усю свою землю, таким чином він назбирав 600 ринських, тоді як В.Єлиняк мав 190. Цікаво, що з початку разом із В.Єлиняком та І.Пилипівим виїхати до Канади мав бажання також Юрій Паніщак, який змушений був покинути емігрантів уже в Польщі, оскільки мав лише 120 ринських, чого, очевидно, було замало [3, с.34–41].

Шлях, який перші емігранти змушені були зробити для того, щоб дістатися до Канади, був доволі тяжким. Слід вважати, що маршрут, прокладений селянами з Небилова, був популярним і серед інших галичан. Починався він у випадку з В.Єлиняком та І.Пилипівим у Стрию, хоча надалі це могло бути будь-яке місто Галичини, яке мало

пряме залізничне сполучення з Перемишлем. Потім рух українських емігрантів продовжувався до Освенцима, де всі вони проходили перевірку необхідних для виїзду за межі Австро-Угорщини документів. Останнім пунктом сухопутної подорожі був німецький Гамбург, після якого розпочиналася тривала морська подорож аж до самих берегів Канади [3, с.10–11].

Після реєстрації та перевірки документів канадською міграційною службою новоприбулим колоністам дозволялося придбати земельну ділянку. Вартість її була символічною – 10 канадських доларів за наділ у 40 гектарів. Часто уряд надавав землю в кредит або передавав її в користування на безоплатній основі [3, с.13].

Загальна малоосвіченість і надмірна довірливість галицьких селян нерідко призводили до негативних наслідків. Вони попадали під вплив фальшивих продавців землі чи торговців неіснуючими облігаціями, міняли свої заощадження за безцінь або, не знаючи англійської мови, підписувалися під кабальними договорами. Нестерпними були й умови перевезення галицького селянства з європейських портів до Канади. Здійснювалося воно, як правило, старими торговими суднами й тривало близько місяця. До сьогодні немає жодної навіть приблизної статистики, скільки українців за таких умов загинуло в дорозі. Відомо, що в 1912 році після затоплення торгового судна “Волтурна” з’ясувалося, що на його борту було близько 80 галицьких селян [4].

Першими українцями, які залишилися в Монреалі, були брати Іван і Степан Тюхтії, прибуття яких зазначено різними роками. В одних джерелах указується 1899 р., в інших – 1902 р. Пізніше зустрічаємо й інші прізвища – Йосифа Сузанського, Якова Випрука, Микити Бучковського.

Після перших поселенців кількість українців у Квебеку почала стрімко зростати. Добре розвинений у промисловому плані Монреаль на початку ХХ ст. був найбільшим містом не лише квебекської провінції, а й усієї Канади, однак українцям спершу дозволялося заселяти виключно одну частину мегаполіса – Понт Сент Чарльз. Однак одразу ж після приїзду українцям, як й іншим національностям, надавалися й усі громадянські права. За свідченнями Михайла Цітильського, який разом із сім’єю прибув до Монреаля в 1904 р., насамперед емігрантам належало пройти державний митний контроль, медичний і поліцейський огляд, після цього кожен новий канадець отримував карту жителя та пропозиції щодо роботи. Цікаво, що новоприбулим емігрантам пропонувалося служити в канадській армії, але така перспектива галицьких селян майже не цікавила [17, с.22–35]. Як вважає українсько-канадський дослідник Ярема Калєбай, добре ставлення квебекців до новоприбулих емігрантів не було випадковим. Слід урахувати, що Квебек – єдина провінція Канади, де переважну частину населення становлять потомки французьких колоністів, а вся історія Канади аж до наших днів – це протистояння між нащадками англійців і французів. За таких умов квебекський провінційний уряд робив усе можливе для того, щоб новоприбулі емігранти прихильно ставилися до їхньої політики [17, с.11–12]. Із цією думкою важко не погодитися, однак відносини між українськими емігрантами й квебекськими чиновниками від початку склалися вкрай напружено. Особливе непорозуміння стосувалося конфесійної належності, оскільки католицькі клерикали Монреаля й околиць нічого не хотіли чути про окрему греко-католицьку українську парафію, яка також підпорядковувалася Риму [5].

На початку ХХ ст. кількість українців у провінції Квебек стрімко зростала. Це поставило перед необхідністю новоприбулим емігрантам створювати власні організації, основною метою діяльності яких стало представлення українців та їхніх інтересів перед місцевою владою, а також збереження власної самобутньої культури й ідентичності. Перша така організація виникла в Монреалі в 1902 р. під назвою “Міський клуб українців в Монреалі”, який проіснував до 1930 р. Поряд з представницьким характером організація займалася й суто практичними питаннями, такими як допомога у вивченні французької чи англійської мови, пошук квартир і місця праці для новоприбулих емігрантів

та інше. У 1903 р. з ініціативи Петра Ганевича створюється “Товариство опіки поселенців” – організація, метою діяльності якої був пошук можливості для створення власної української парафії. Стараннями товариства в 1907 р. постійні богослужіння українською мовою в Монреалі почав проводити отець Навтратій Крижанівський [1]. Діяльність перших українських товариств саме такого характеру була вкрай важливою. Сам факт їхнього існування засвідчив бажання перших емігрантів зберегти свою ідентичність, унеможливити їх асиміляцію з рештою емігрантського світу Канади. Ці заходи були надзвичайно дієвими й дозволили існуванню українського згромадження надалі.

У 1903 р. виникла організація “Самопоміч”, яка являла собою, по суті, страхову компанію, однак мала також і благодійний характер, часто допомагала сиротам і вдовам, за що отримувала дотації від місцевого бюджету [2]. Окрім цього, члени товариства активно включилися в роботу з організації першого греко-католицького храму Монреалю. Вони виступили відвертими противниками протестантських течій, що ширилися на той час серед емігрантів – вихідців з українських земель. Того ж року було засновано “Товариство опіки поселенців”, яке згодом злилося із “Самопоміччю”.

Логічним завершенням організаційного етапу розвитку громадського життя перших вихідців з України, які оселилися в Квебеку, слід вважати заснування ними власного храму. У вересні 1910 р. Монреаль з робочим візитом відвідав митрополит Андрей Шептицький. Разом з ним до найбільшого квебекського міста прибув єпископ українців США Солтер Олтинський [5]. У церкві Сен-Венсан-де Поль вони відправили Архієрейську службу й організували перше велике зібрання греко-католиків Квебеку. Митрополит А.Шептицький залишив чіткі настанови та відчутну фінансову допомогу, що дозволило вже весною 1911 р. заснувати в Монреалі парафію святого архістратига Михаїла – перший духовний осередок тамтешніх українців [5].

Перший етап еміграції вихідців з етнічних українських земель до канадської провінції Квебек був надзвичайно складним. До сьогодні в історичній літературі немає чітко визначених хронологічних рамок початку цього процесу. Поряд із сміливими твердженнями окремих авторів про ймовірну появу українців – русичів у Канаді ще із XVII ст. масштабного характеру український еміграційний процес набирає наприкінці XIX ст. Початок заселення Канади, а разом і її квебекської провінції українцями, у першу чергу, пояснюється доволі складним економічним становищем на території українських земель, особливо на тій їхній частині, що належала Австро-Угорщині. Ліберальна позиція канадських урядовців, курс держави на приплив емігрантів зі Східної Європи досить швидко дали неабиякий позитивний результат. Колишня англійська колонія вже на початку XX ст. стала одним із світових лідерів з виробництва сільськогосподарської продукції й чи не найпершу роль тут зіграли саме українські селяни.

Для самих українців Канада, як і Квебек, стали не лише місцем реалізації їхніх виробничих потуг. З кількістю новоприбулих емігрантів зростала чисельність громадських, духовних, спортивних організацій української діаспори. Вихідці з України активно включилися в громадське життя Канади, частина з них стала урядовцями, науковцями, високопоставленими військовими чиновниками, зірками спорту. Усе це привело до можливості зародження й розвитку самобутнього українсько-канадського співробітництва, яке буде мати позитивні наслідки як для самої Канади, так і для боротьби за національну українську державність у XX ст.

1. Архів Союзу української молоді, відділ Монреаль.
2. Архів Українського національного об'єднання Канади, відділ Монреаль.
3. Державний архів в Оттаві.
4. Особистий архів о. Ігоря Куташа, настоятеля храму св. Михаїла в м. Монреаль.
5. Чумер В. Спомини про переживання перших українських переселенців у Канаді / Василь Чумер. – Едмонтон, 1942.
6. Крип'якевич І. Де джерела світогляду українців / Іван Крип'якевич // Ізеньвець. – 1954. – Ч. 5. – Жовтень-грудень.

7. Луговий О. (Безхатний). Діти степу. Повесть з життя українців в Канаді : у 2 ч. / Олександр Луговий (Безхатний). – Едмонтон, 1946. – 223 с.
8. Луців Ф. Д-р Вавро Богун / Федір Луців // Канадійський фермер. – 1952. – Ч. 9. – Вінніпег, 1964. – 2 берез. – С. 8–23.
9. Марунчак М. Студії до історії українців Канади / Михайло Марунчак. – УВАН у Канаді. – Вінніпег, 1964–1965. – Т. 1.
10. Роїк О. Чи були українці в Канаді перед 1891-им роком / Олександр Роїк // Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії. – УВАН у Канаді. – 1994. – № 8. – С. 15–93.
11. Русов Ю. Знахідка власноручного листа гетьмана Богдана Хмельницького в Канаді / Юрій Русов // Нові Дні: універсальний ілюстрований місячник. – 1952. – Ч. 27. – Квітень. – С. 15–20.
12. Haiman M. Slady Polskie w Ameryce Szkice Historyczne / Mieczyslaw Haiman. – Chicago, 1938.
13. Yuzyk P. Poles Among the De Meuron Soldiers in Papers read before the Historical and Scientific Society of Manitoba / Paul Yuzyk, Victor Turek. – 1955. – Series III. – № 9.
14. Turek V. Poles Among the De Meuron Soldiers, Historical and Scientific Society of Manitoba / Victor Turek. – Winnipeg, 1954. – Series III. – № 9.
15. Westman V. The Ukrainians in America, 1608–1975 Compiler and editor / Vladimir Westman // A Chronology and Fact Book. – Ethnic Chronology Series. – № 25. – 1976. – P. 1–18.
16. Luciw W. Ahapius Honcharenko and the Alaska Herad / Wasyl Luciw, Theodore Luciw. – Toronto, 1963. – 64 p.
17. Kalebay Y. La vie des Ukrainiens du Quebec / Yarema Kalebay. – Toronto, 1994.

В статтє исследован первый этап эмиграции украинцев в канадской провинции Квебек, проанализирован комплекс причинно-следственных связей, которые привели к этому процессу. Параллельно сделана попытка установить возможность пребывания украинцев в Канаде до 1891 года, то есть первого задокументированного случая посещения выходцами из украинских земель этой страны. На основе архивных материалов и историографических изданий установлено точное количество первых украинцев в Квебеке, их общественную и профессиональную деятельность, трудности в развитии родной церкви и взаимоотношения с местными властями.

Ключевые слова: эмиграция, переселение, организация, развитие, периодика, духовность, ментальность.

In the article the first stage of Ukrainian immigration to the Canadian province of Quebec, complex analysis of cause-effect relationships that led to this process. Parallel attempts to establish the possibility of Ukrainian stay in Canada until 1891, that is, the first documented case of visits come from the Ukrainian lands of the country. Based on archival materials and publications historiographical set the exact amount of the first Ukrainian Quebec, their social and professional activities, the difficulties in building a church mother and the relationship with local authorities.

Keywords: emigration, migration, organization development, periodicals, spirituality and mentality.

УДК 930:94(477.83/.86)

ББК 63.2 (4 Укр)

Володимир Глизнер

СУДОВА РЕФОРМА В ГАЛИЧИНІ В РОКИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1914–1915 рр.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлюється проблема судоустрою й судочинства в Галичині в 1914–1915 рр., коли ця територія знаходилася під окупацією Російської імперії. Досліджено спроби реорганізації австрійської судової системи на російський лад, охарактеризовано основні напрями діяльності судочинства в Галичині в зазначений період.

Ключові слова: судова система, австрійське законодавство, російські чиновники, суд, москвофіли, російська адміністрація.

У сучасній українській історичній науці все більшого значення набуває вивчення історії Першої світової війни. У цьому контексті актуалізувалося й українське питання і, зокрема, у Галичині. Ця провінція Австро-Угорської імперії характеризувалася наявністю в ній не тільки українського, польського, але й русофільського рухів, що давало

сусідній Російській імперії певний аргумент до захоплення краю і встановлення тут своєї безпосередньої влади.

Джерельну базу статті складають матеріали Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, Архіву зовнішньої політики Російської імперії та Російського державного воєнно-історичного архіву в місті Москва та Російського державного історичного архіву в місті Санкт-Петербург.

У статті поставлено завдання проаналізувати реорганізацію австрійської судової системи на російський лад, висвітлити основні етапи функціонування судової системи.

Організація цивільного управління в Галичині в 1914 р. включала, окрім створення там російської виконавчої влади, організацію судових установ. На території Галичини до вступу росіян функціонувала австрійська судова система. Восени 1914 р. на зайнятій російськими військами території продовжували діяти австрійські суди.

Австрійська судова система, починаючи з перетворень, зроблених імператором Йосифом II, будувалася на послідовному дотриманні принципу відділення суду від адміністрації.

На чолі судової системи знаходився вищий і касаційний суд, що являв собою вищу інстанцію як для цивільних і кримінальних справ, так і для віднесених до його компетенції дисциплінарних справ. Вищий крайовий суд для всієї Галичини й Буковини знаходився до окупації у Львові. Він був другою інстанцією для крайових судів (їх було створено 9 на території Галичини) і третьою та останньою – для повітових, але лише із цивільних справ. Найвищою судовою інстанцією в Австро-Угорщині були Верховний і Касаційний трибунали у Відні [8, с.59].

Зі вступом російського війська більшість колишніх австрійських судових службовців залишилися на місці. 4 листопада 1914 р. голова Львівського крайового суду опублікував спеціальний циркуляр для австрійських судових чинів. Згідно із циркуляром, їм пропонувалося з повним штатом службовців залишатися на місцях і “навіть після захоплення ворогом території виконувати свої обов’язки... згідно з австрійськими законами від імені його величності імператора” [12, арк.18]. Правда, далі йшла обмовка про те, що, коли буде заборона на згадку імені австрійського імператора, то із цим треба погодитися, але “слід рішуче відхилювати відправлення правосуддя від імені чужої військової влади” [13, арк.19] і в такому разі припинити діяльність судів. Таке вирішення питання спершу сповна влаштовувало російську цивільну адміністрацію. Після вступу російських військ на галицьку територію було не лише визнано можливим існування австрійських судів, але австрійським судовим чиновникам прямо запропонували не припиняти своєї діяльності.

У вересні 1914 р. воєнний генерал-губернатор Г.О.Бобринський прийняв делегацію президії Львівської судової палати, запропонувавши їй продовжувати свою роботу й пообіцяв вирішити питання щодо виплати зарплати судовим чиновникам [1, арк.38]. Збереження австрійського законодавства, чинів судового відомства й виплата останнім платні за рахунок російської казни – ось основні принципи підходу до організації судової системи, проголошені генерал-губернатором Бобринським у 1914 р. Ці принципи лягли в основу діяльності судової системи в Галичині в 1914 р.

Однак з такою ситуацією в системі судової влади не могли погодитися вищі російські керівники. Стабілізація воєнної обстановки й курс на якнайскоріше включення Галичини до складу імперії звернули увагу Ставки, МЗС і Міністерства юстиції на сам факт функціонування на “російській” території австрійських чиновників [7, с.83].

Міністр закордонних справ С.Д.Сазонов 25 жовтня 1914 р. звернувся до міністра юстиції І.Г.Щеглового з листом про створення суду в Галичині. С.Д.Сазонов висунув ряд пропозицій з організації судової системи Галичини, ґрунтуючись на тому, що Галичина – споконвічна російська область. Саме тому С.Д.Сазонов уявляв важливим “дарування населенню разом з російським адміністративним пристроєм і справедливого ро-

сійського суду”. Правда, при цьому він зауважив, що “слідувало б для першого часу уникати дуже корінної ломки судових встановлень, до яких звикли галичани” [3, арк.3]. С.Д.Сазонов пропонував зберегти вищу судову інстанцію в Галичині – Вищий суд, але одночасно вважав за необхідне почати поступову заміну австрійських судових чиновників людьми, що знають місцеве законодавство й віддані російській державній ідеї. Можливою кандидатурою на пост голови Вищого суду міністр закордонних справ бачив лідера “русофільського” руху в Галичині В.Ф.Дудикевича. Слід зауважити, що пропозиція С.Д.Сазонова призначити В.Ф.Дудикевича главою судового відомства ґрунтувалася не стільки на бажанні “дарувати галичанам справедливий російський суд”, як писав він у листі І.Г.Щегловітову, скільки на прагненні обмежити політичну активність місцевої інтелігенції. З В.Ф.Дудикевичем вів переговори чиновник дипломатичної канцелярії МЗС, а при Ставці Верховного головнокомандуючого П.В.Олферев. Про результати П.В.Олферев повідомляв у листі до М.Ф.Шиллінга, який тоді одночасно займав у МЗС пост радника першого Політичного відділу й директора Канцелярії міністра від 7 листопада 1914 р. Він писав, що після натяків В.Ф.Дудикевичу про можливість призначення його на пост голови Вищого суду у нього склалося враження, що “Дудикевич зовсім не проти бути генералом, але все-таки побоюється висловитися ясно, оскільки боїться розлучитися зі своїм незалежним положенням громадського діяча, промінявши його на пост, хай вищого, але державного чиновника. І, можливо, передчуває, – писав П.В.Олферев, – що російські власті мають намір локалізувати його діяльність” [2, арк.51].

План Міністерства закордонних справ, який мав на меті розпочати перетворення австрійських судів й ослабити політичну діяльність В.Ф.Дудикевича, не був підтриманий міністром юстиції І.Г.Щегловітовим. На пропозиції С.Д.Сазонова він відповів, що до приєднання Галичини до Російської імперії передчасні які-небудь перетворення судової системи вже тому, що втручання російської влади в діяльність австрійських судів може викликати незадоволеність місцевого населення. З приводу кандидатури В.Ф.Дудикевича І.Г.Щегловітов просто промовчав. Згадав лише про те, що не знає його особисто [4, арк.5]. Правда, трохи пізніше з приводу кандидатури В.Ф.Дудикевича міністр юстиції висловився відвертіше, відмітивши, що з міркувань принципового й ділового характеру менше всього хотів би бачити на чолі вищого суду в Галичині представника адвокатури й місцевого політичного діяча.

На цьому спроби перетворення австрійської судової системи в Галичині не закінчилися. Існування на окупованій російськими військами території австрійського суду, хоча повністю відповідало чинним нормам міжнародного права й вирішенням мирної конференції в Гаазі, не давало спокою російській військовій і цивільній адміністрації. Кампанію за перетворення австрійських судів у Галичині в кінці жовтня 1914 р. розпочав начальник Штабу Верховного головнокомандуючого М.М.Янушкевич.

29 жовтня 1914 р. він надіслав голові Ради міністрів І.Л.Горемікіну записку про проблеми, пов’язані зі збереженням австрійських судових установ у Галичині. На думку М.М.Янушкевича, збереження австрійських судів створило ряд вельми тривожних для російської державної влади ситуацій. По-перше, серед суддівських чинів переважають особи єврейської, німецької й угорської національностей, які неприязно налаштовані щодо Росії. По-друге, судочинство ведеться на мовах, визнаних австрійським законодавством, – польському, німецькому й місцевому говору. По-третє, кількість австрійських судових чиновників надзвичайно велика. Оскільки російський уряд має намір виплачувати їм платню, російську казну чекає вельми велика витрата – 47 тисяч рублів щомісячно. У зв’язку із цим, М.М.Янушкевич писав І.Л.Горемікіну, що перш ніж матеріально підтримувати австрійських чиновників “необхідно запевнитися в тому, що оплачувані російськими грошима судові чини, якщо не віддані нашій державності, то в усякому разі не є носіями ворожих для неї ідей” [14, арк.4]. Необхідність реорганізації судових установ, на думку М.М.Янушкевича, зумовлювалася потребою забезпечити ро-

сійській мові в житті краю “панівне становище”. Його позицію в питанні про галицьке судочинство повністю розділяв великий князь Микола Миколайович, який уважав, що першим кроком у перетворенні австрійського відомства в Східній Галичині мало стати встановлення прокурорського нагляду [5, арк.52].

Записка М.М.Янушкевича була передана І.Г.Щегловітову, який знову висловився за необхідність утриматися від реформування суду до остаточного приєднання до Російської імперії Східної Галичини й Буковини. Він поступився лише в одному: погодився з потребою відправки в Галичину російського представника прокурорського нагляду [15, арк.1]. Як можливу кандидатуру назвав прокурора Варшавської судової палати дійсного статського радника О.Гасе.

Активізація діяльності російської адміністрації в Галичині до зими 1914–1915 рр. привела до того, що знову було поставлено питання про реформування суду. Зі Ставки від І.Г.Щегловітова вимагали конкретної програми організації галицьких судів. Тодішній міністр юстиції дивився на проблеми, пов’язані із судовою системою Галичини, зовсім не так, як бачили це питання в Ставці або в оточенні генерал-губернатора Г.О.Бобринського. Там наявність австрійського суду в Східній Галичині та його перетворення є проблемою суто політичного характеру. Ставку турбувала лояльність австрійських чиновників, а І.Г.Щегловітова ж більше хвилювало те, що, реформуючи галицькі суди, потрібно буде багато що змінити, увести новий порядок судочинства. І, головне, що, на його думку, представляло завдання колосальної складності – доведеться торкнутися законодавства. Складність завдання визначалася вже тією обставиною, що між російським й австрійським кримінальним і цивільним кодексами були вельми істотні відмінності.

Для обговорення питань щодо реформування судів у Галичині було утворено міжвідомчу нараду під керівництвом міністра внутрішніх справ І.М.Золотарьова. Паралельно в Галичину відряджалася група чиновників судового відомства для ознайомлення із ситуацією на місці [20, с.98]. Але темпи Міністерства юстиції не влаштовували Ставку. Тому 27 січня 1915 р. М.М.Янушкевич звернувся безпосередньо до І.Г.Щегловітова з програмою невідкладних заходів стосовно перетворення судів у Галичині. Він пропонував: організувати нагляд за діяльністю австрійських судів у Галичині; усунути із судових установ осіб, що вороже ставляться до російської державної влади; у міру можливості, щоб скоротити витрати казни, зменшити надмірну кількість судових чиновників у Галичині; забезпечити російській мові “належне становище”, тобто ввести її в діяльність судових установ поряд з іншими місцевими мовами [16, арк.30].

Галицька адміністрація й начальник Штабу Верховного головнокомандувача відзначали, що судова система в Східній Галичині повинна будуватися й функціонувати на тих самих принципах, що й інші сфери життя – панування російської мови та введення російських законів. Але, оцінюючи реальну ситуацію, М.М.Янушкевич у листі до І.Л.Горемікіна восени 1914 р. відмічав, що в Галичині збереглися й діють австрійські судові установи, де йде судочинство польською мовою за австрійськими державними законами, і русифікувати їх неможливо. Тому він просив Раду міністрів організувати контроль над діяльністю австрійських судів за типом прокурорського нагляду, із числа російських чиновників, службовців із Міністерства юстиції.

Рішення, що врегулювало стосунки російських властей у Галичині й австрійських судових установах, було запропоновано міністром юстиції І.Г.Щегловітовим. Він виходив з того, що вирішення питання про введення в Галичині російських судових установ повинно ґрунтуватися на принципах міжнародного права, згідно з якими “заняття військами ворожої території має своїм наслідком лише тимчасову заміну правомірно існуючій державній владі..., до тих пір, поки остаточне придбання завойованої території не закріплене міжнародною угодою” [17, арк.21]. Відзначимо, що І.Г.Щегловітов був одним з небагатьох державних чиновників, хто першим заговорив про дотри-

мання в Галичині норм міжнародного права й необхідності міжнародної угоди із цього приводу, не бачачи підстав для введення там російської державно-правової системи. Міністр юстиції запропонував дотримуватися в судоустрої й судочинстві Галичини таких принципів (при збереженні австрійських судових установ): “вносити судові рішення не від імені австрійської верховної влади, а “в ім’я закону”; замінювати чиновників судового відомства в Галичині особами, відданими ідеї об’єднання місцевих слов’ян під російським пануванням; надати російській мові в судах права, рівні з польською” [18, арк.30], і скоротити штати судових установ. При цьому І.Г.Щегловітов знову висловився проти відправки в Галичину представників російської прокуратури. Він уважав, що при дії австрійських законів російські чиновники, не знаючи австрійського законодавства, виявилися б там у помилковому становленні й були практично даремні.

Питання щодо збереження в Східній Галичині австрійської судової системи було прокоментоване генерал-губернатором Г.О.Бобринським в інтерв’ю кореспондентів газети “День” у квітні 1915 р. так: “Я поставив собі як військовий генерал-губернатор в Галичині завдання всякого роду: в мій обов’язок входить забезпечення наших військ в межах увіреного мені генерал-губернаторства... і, крім того, я повинен зберегти в краю спокій і порядок. Керуючись цими міркуваннями, я поставив своїм завданням зберегти в краю ті австрійські встановлення, які можуть продовжувати свою діяльність без збитку для наших інтересів” [21, с.165–166].

Пропозиції І.Г.Щегловітова були прийняті І.Л.Горемікініним і М.М.Янушкевичем, схвалені великим князем Миколою Миколайовичем. Але зауваження викликало питання про мову. І.Г.Щегловітову було вказано, що під російською мовою в Галичині мається на увазі зовсім не російська, а “русинська”, тобто “той штучний жаргон, який створений австрійським урядом” [19, арк.31], і тому питання про мову в судових установах потрібно вирішувати радикальніше, у дусі завдань російської державності.

У лютому 1915 р. був виданий проект обов’язкової постанови для місцевих судових установ Галичини, зайнятих російськими військами, а 24 лютого 1915 р. – остаточний варіант постанови [10, арк.19–20]. Згідно із цим документом, вищий контроль щодо спостереження за роботою судової системи в Галичині покладалася на відповідальну посадову особу. Визнавалася правомірність дії австрійського законодавства й принципів судочинства, правда, при цьому вказувалося, що ухвали повинні вноситися не від імені австрійської верховної влади, а “в ім’я закону”. Постановою був визначений новий порядок судочинства з урахуванням того, що вищий касаційний суд у Відні й австрійське Міністерство юстиції виключалися із числа інстанцій, чия компетенція поширювалася на судові установи Галичини. У судових процесах мала використовуватися російська мова й “місцеві її підмови”, зокрема, гуцульський і лемківський діалекти. Вони вважалися менш ворожими російській державності, бо не були пов’язані з “мазепинством”. До числа “підмов” негласно зараховувалася й українська мова, оскільки одним розчерком пера заборонити її було неможливо. Про польську мову в постанові було сказано, що “тимчасово допускається вживання і польської мови” [11, арк.19]. Ця обставина була вельми істотною для місцевого населення.

До початку Першої світової війни суди Галичини належали до категорії імперських установ, але при цьому в діловодстві судів, як і в усіх обласних установах, німецька мова використовувалася лише в листуванні з вищими імперськими установами, а внутрішнє діловодство й судовий процес велися польською. Статус польської мови в судовій системі Галичини забезпечувало панування поляків у цій сфері державної діяльності. Тому, коли була опублікована постанова військового генерал-губернатора Галичини “Про місцеві судові встановлення в зайнятих російськими військами областях Галичини”, воно справило колосальне враження на польське населення. Правда, зовнішня незадоволеність поляків майже ніяк не виявилася, у польському друці не було опубліковано жодних матеріалів із цього приводу. Але прихована незадоволеність поляків бу-

ла велика. Настрої цієї частини населення Галичини детально описав виконувач обов'язків чиновника для ведення дипломатичного листування при військовому генерал-губернаторі Галичини І.Сукін. У його листі М.Ф.Шилінгу від 31 березня 1915 р. говорилося: “Згадана постанова різко уразила і спантеличила ті круги польського суспільства, які, будучи розташовані до спільної роботи з російською владою в справі заспокоєння і примирення польського населення з російським завоюванням, будували свої політичні розрахунки на повній впевненості в тому, що за поляками Західної Галичини будуть збережені ті права, якими вони володіли при австрійському режимі. Відсутність в новій постанові вказівки, що воно поширюється лише на Східну Галичину і зміщення, таким чином, обох областей під одним загальним судовим режимом, представляється цій категорії поляків прямою невідповідністю з положеннями вступної програмної мови військового генерал-губернатора... У самому вмісті справжнього розпорядження про суди особливо уразив поляків пункт, згідно з яким судовою мовою визнається “мова російська, її підмова” і лише “тимчасово допускається вживання польської мови”. Намічене, таким чином, усунення в майбутньому польської мови є, на думку поляків, відносно судів Західної Галичини порушенням тієї свободи мови, яку вони вважають такими, що дарувала їм словами відозви Верховного головнокомандуючого” [6, арк.17].

Повідомлення І.Сукіна підтверджувалося донесеннями російських послів. У травні 1915 р. російський посол у Лондоні О.К.Бенкендорф повідомляв С.Д.Сазонову: “Мені відомо з серйозного джерела, що суворі заходи нашої адміністрації в Львові стають все крутішими і загрожують викликати серед поляків незадоволеність... Ця критика стосується головним чином чиновників, присланих з Росії, діяльність яких стає усе більш нетерпимою і прискіпливою... Представляється очевидним, що протиріччя, між проголошеними політичними принципами і вживанням їх на місці може спричинити лише надання що симпатизує ще Австрії і німецькій політиці польським елементам самої дійсної зброї” [6 арк.17].

Значення, яке місцева російська адміністрація додавала мові як засобу об'єднувальної політики, засобу, який може бути дієвішим, ніж адміністративні перетворення, важко переоцінити. Організаційна сторона судочинства практично не викликала суперечок і принципових розбіжностей. Позиція І.Г.Щегловітова, що вважав неможливим реформувати австрійську судову систему у військових умовах, у цілому, була визнана правильною. Але питання про мову судочинства розглядалося вже не як приватна проблема організації суду в Східній Галичині, але як питання політичне, що показує, у чийх руках зосереджена реальна влада в краю.

Спроби реформування суду в Галичині багато в чому залишилися на папері, викликавши глуху незадоволеність польського населення, що побачило в майбутній реорганізації судів ознаки русифікаторської політики. Реально на території Галичини в 1914–1915 рр. з австрійських судів діяли суди всіх рівнів лише у Львові й Тернопільській губернії. Тому функцію дізнання на місцях виконували адміністративні установи, а ухвалення вироків було покладене на судовий відділ штабу генерал-губернаторського й військовий суд XII армійського корпусу. Ці структури фізично не могли вирішити ту масу справ, які до них прямували з місць.

У січні 1915 р. був утворений військово-окружний суд. У ньому мали розглядатися справи щодо злочинів, учинених у місцевостях, на яких не діяли австрійські суди, а також усі без винятку справи, де потерпілими були російські піддані або піддані союзних держав, у т. ч. злочини проти російської державної влади [9, с.18].

Загалом у 1914–1915 рр. чиновницький апарат судових установ залишився ще з австрійських часів. Проблема судочинства в Галичині вирішувалася у двох напрямках: опрацювання проектів організації судових установ для вирішення глобальних політичних питань і підтримки порядку в тилу російської армії. У завершеному вигляді витворити судову систему окупаційній владі не вдалося.

1. Архив внешней политики Российской империи, ф. 135 Особый политический отдел (1863–1917 гг.), оп. 474, спр. 159, арк. 38.
2. Там само, ф. 135, оп. 474, спр. 159, арк. 51.
3. Там само, ф. 135, оп. 474, спр. 170, арк. 3.
4. Там само, ф. 135, оп. 474, спр. 170, арк. 5.
5. Там само, ф. 135, оп. 474, спр. 170, арк. 52.
6. Там само, ф. 135, оп. 474, спр. 170, арк. 17.
7. Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Серия “Первая монография” / А. Ю. Бахтурина ; [под ред. Г. А. Бордюгова]. – М. : АЙРО-XX, 2000. – 264 с.
8. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини / [Кульчицький В., Бойко І., Настасяк І., Мікула О.]. – Львів : Тріада Плюс, 2002. – 82 с.
9. Отчет временного военного генерал-губернатора Галиции по управлению краем за время с 1-го сентября 1914 г. по 1 июля 1915 г. – К., 1916. – С. 18.
10. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 2005 Военно-политическое и гражданское управление при верховном главнокомандующем. 1914–1918 гг., оп. 1, спр. 17, арк. 19–20.
11. Там само, ф. 2005, оп. 1, спр. 17, арк. 19.
12. Российский государственный исторический архив, ф. 1276 Совет министров. 1905–1917 гг., оп. 10, спр. 908, арк. 18.
13. Там само, ф. 1276, оп. 10, спр. 908, арк. 19.
14. Там само, ф. 1276, оп. 10, спр. 908, арк. 4.
15. Там само, ф. 1276, оп. 10, спр. 908, арк. 1.
16. Там само, ф. 1276, оп. 10, спр. 908, арк. 30.
17. Там само, ф. 1276, оп. 10, спр. 908, арк. 21.
18. Там само, ф. 1276, оп. 10, спр. 908, арк. 30.
19. Там само, ф. 1276, оп. 10, спр. 908, арк. 31.
20. Украинская жизнь. – 1914. – № 11–12. – С. 98–99.
21. Украинская жизнь. – 1915. – № 34. – С. 165–166.

В статье освещается проблема судеустройства и судопроизводства в Галиции в 1914–1915 гг., когда данная территория находилась под оккупацией Русской империи. Исследовано попытки реорганизации австрийской судебной системы на русский строй, охарактеризованы основные направления деятельности судопроизводства в Галиции в отмеченный период.

Ключевые слова: *судебная система, австрийское законодательство, русские чиновники, суд, москвофилы, русская администрация.*

In the article lights up the problem of the judicial mode and legal proceeding in Galychyna in 1914–1915 rr., when this territory was under occupation of the Russian empire. Investigational attempts of reorganization of the austrian judicial system on the Russian line-up, basic directions of activity of the legal proceeding in Galychyna in a noted period are described.

Keywords: *judicial system, austrian legislation, Russian officials, court, moskvofili, Russian administration.*

УДК 94(430): 338.45 “1950/1960”

ББК 63.3 (4 Нім)

Юрій Джус

ВІДНОВЛЕННЯ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У ФРН: 1950–1960-ті РОКИ ХХ ст.

У статті розглядається процес відновлення важкої промисловості Німеччини після Другої світової війни. Увага приділяється таким аспектам проблеми, як політичні чинники підйому виробництва, технологічна основа відновлення промисловості, зміни в структурі управління та функціонування підприємств.

Ключові слова: *важка промисловість, патент, видобувна галузь, спільний ринок.*

Проблема “економічного дива” у ФРН привертала увагу багатьох дослідників. Проте їхні праці здебільшого присвячуються не самому процесу змін у плані технологічного забезпечення, а передусім економічним і політичним проблемам. Великий масив літератури присвячено також персоналіям, які створювали передумови для інноваційного розвитку країни. Зокрема, ідеться про Конрада Аденауера та Людвіга Ерхарда.

Технічні нововведення, у загальних рисах, часто розглядаються в працях економістів [2; 5]. Основними джерелами для науковців у радянський період виступали статистичні дані (у т. ч. статистичні щорічники ФРН [10]), які попри значний обсяг інформації не дають конкретних знань про окремі галузі виробництва.

Сьогодні стали доступними додаткові дані, зокрема, щодо патентів, у тому числі списки патентів за тематикою (наприклад, патенти з обчислювальної техніки, які зібрані для ознайомлення на відповідних сайтах [9] чи у виданнях), а також історії окремих компаній (особливо автомобільних концернів). Саме такі джерела дозволяють відтворити картину технічного переоснащення німецької економіки. Також нині дещо змінилися підходи до вивчення періоду економічного піднесення у ФРН. У сучасній історіографії увага звертається не лише на економічні показники, а й на зміни в структурі виробництва й управління підприємствами (наприклад, праця А.Ю.Ватліна [1]). Українська історіографія в цьому плані представлена окремими статтями [6] чи узагальнюючими працями, які опираються, в основному, на напрацювання радянського періоду [3], а тому потребує доповнення новими дослідженнями. Таким чином, з метою поглиблення вивчення різних проблем історії “економічного дива” у Німеччині, завдання статті полягає у висвітленні такого аспекту економічного підйому, як розвиток важкої промисловості після закінчення Другої світової війни.

Після фінансової реформи 1948 року внутрішній ринок ФРН швидко почав відновлюватися, що пожвавило виробництво товарів широкого вжитку. Розвиток дрібних підприємств сприяв швидкому наповненню товарами, проте не міг забезпечити швидкого економічного піднесення. Потрібна була промисловість, орієнтована на експорт, яка могла забезпечити швидкий притік капіталу. До створення сильної експортної промисловості спонукала ситуація на зовнішніх ринках Європи, яка потребувала ресурсів для відбудови. Зокрема, це стосувалося чорної металургії [5, с.75].

Основою швидкого зростання фінансової спроможності Німеччини в 50-х роках стала важка промисловість, зокрема, видобувна галузь. Після війни головним завданням як для республіки, так і для інших країн Європи було відновлення інфраструктури. Це потребувало значних ресурсів, що створювало великий попит на сировину. Також слід відмітити, що важка промисловість Західної частини Німеччини менше постраждала від бомбових ударів (переважно були виведені з ладу електростанції, які забезпечували заводи), так і від політики на окупованих територіях з боку країн-переможців. Важливою умовою швидкого відновлення стала також приналежність деяких компаній до світових концернів, які змогли швидко відновити роботу своїх підприємств.

Басейни Руру та Саару давали велику частину прибутків, які були основним джерелом надходжень у держбюджет до середини 50-х років. Створення єдиного ринку на просторі Європи сприяло швидкому зростанню видобувної галузі. Після вирішення певних політичних проблем, зокрема у відносинах з Францією, Німеччина отримала контроль над Саарською областю, а разом із цим стала лідером на вугільному ринку Європи. Єдиним конкурентом залишалася Британія, яка з підписанням угоди про спільний ринок для вугілля й сталі (1951) не могла конкурувати з німецькими й французькими компаніями.

Із середини 50-х почали відновлюватися ті галузі, які були пов’язані з видобувною. Виробництво великих спеціальних механізмів було налагоджено в основному не на запозичені кошти, а на кошти самих компаній. Ці кошти зберігалися на закордонних рахунках великих компаній чи перебували на балансі закордонних філій, крім того, було повернуто велику кількість майна, раніше арештованого нейтральними країнами або членами антигітлерівської коаліції. Також з’явилися нові компанії, які працювали на забезпечення гірничовидобувних корпорацій. Наприклад, 1949 року було засновано компанію Лібхерр [8], яка виготовляла крани та спеціальну техніку для кар’єрів.

Загалом зростання виробництва було вражаюче швидким, “...за період з 1950 до 1955 рік промислове виробництво зросло на 77%, за період з 1955 до 1960 р. – на 40, а з

1960 до 1965 – на 32%” [4, с.20]. Певне сповільнення економічного зростання було пов’язане зі зменшенням попиту, а не з можливостями німецького виробництва. Навіть під час кризи 1966–1967 рр. економіка ФРН продовжувала зростати високими темпами.

Але швидке відновлення мало й свої негативні наслідки, зокрема, засилля іноземного капіталу. Основна частина коштів у перші повоєнні роки йшла, передусім, на потреби легкої промисловості й лише з початком 50-х відбулася переорієнтація на важку промисловість. Запізніле використання державних коштів призвело до значного залучення іноземного капіталу. Основна частина іноземного капіталу у ФРН укладалася в промисловість, головним чином переробку. На кінець шістдесятих років під контролем іноземного капіталу перебувало 84% номінального капіталу всієї нафтопереробної промисловості, 35% виготовлення пластмас й азбестно-каучукової промисловості, 31,4% електротехнічної, у виробництві сталевих конструкцій загальному машинобудуванні, автомобілебудуванні, гірничорудній промисловості – 25%, а в оптовій і роздрібній торгівлі – 23% [4, с.228].

Іншим негативним наслідком була монополізація виробництва. Наприклад, “добування бурого вугілля перебувало повністю в руках одного з провідних державно-монополістичних концернів ФРН – “Рейніше-Вестфалішеелектріцітесверке АГ” (РВЕ), найбільшого енергетичного підприємства ФРН, яке здійснює видобуток через свою дочірню компанію “Рейніше – Браунколленверке АГ” [5, с.63]. Загалом зміна управління над промисловістю була притаманна для всієї Німеччини, багато компаній перевели свої штаб-квартири за межі Німеччини, інші намагалися створити замкнений цикл виробництва.

Важка промисловість попри запровадження новітніх технологій на базі двигунів внутрішнього згорання втратила ряд перспективних розробок, які на той період вважалися неефективними, в основному через дешеві енергоносії (зокрема, нафту). Крім того, перетворення найбільших виробників сировини та спеціальної гірничо-видобувної техніки на монополії сприяло поступовому ослабленню конкуренції, а її відсутність не сприяла пошукам нових способів виробництва, в основному великі компанії вдосконалювали освоєну продукцію [2, с.11], застосовуючи перевірену в інших країнах техніку.

Особливістю відновлення важкої промисловості стали не лише технічні нововведення, які в 50-х роках мали певні обмеження, оскільки техніка, що надходила передусім із США, була частково застарілою, порівняно з новітніми зразками, але й важкі умови праці, вимоги щодо 40-годинного робочого дня, які були висунуті в перші повоєнні роки, були введені лише через двадцять років [1, с.205]. З метою забезпечення прав робітників на заводах законодавчо було змінено структуру управління. У 1952 році було прийнято закон “Про структуру підприємств,” згідно з яким до вирішення соціальних і кадрових питань залучалися виборні органи персоналу. Якщо кількість зайнятих на підприємстві складала понад 500 осіб, то представники трудового колективу отримували третину місць, а на окремих виробництвах з особливо важкими умовами праці до половини складу в спостережній раді підприємства [1, с.204].

Протягом короткого часу було відроджено не лише видобувну, але й енергетичну галузь, яка все більше була прив’язана до видобутку вугілля. Після Другої світової війни різко збільшилася кількість споживання електроенергії, яку вже не могли забезпечити гідроелектростанції, як наслідок, почалося масове будівництво теплоелектростанцій, а також окремих приватних енергоблоків, які працювали на великих заводах, використовуючи, окрім вугілля, газ і нафтопродукти (зокрема, мазут та дизельне паливо). Окремі великі машини (у т. ч. екскаватори) також працювали на дизельному паливі. Перевага нафти в енергобалансі в основному склалася в результаті зростання автомобільного парку країни, переходу морського та залізничного транспорту на рідке паливо, витіснення твердого палива з побутового ринку, а також швидкий розвиток нафтохімії [5, с.59], яка виросла в галузь виробництва сировини для хімічної промисловості (зокрема, для виготовлення пластмас і синтетичних матеріалів).

Перевага нафтопродуктів ставала все більш помітною з розвитком транспортної системи. Негативним наслідком поширення нафтопродуктів стала залежність німецької економіки від імпорту (у т. ч. з арабських країн). Ефективність машин, які працювали на нафтопродуктах, була значно вищою, ніж на вугіллі, що швидко привело до підвищення продуктивності праці.

Одним із чинників, який сприяв розвитку промисловості й, водночас, затримав падіння виробництва в машинобудуванні внаслідок нових замовлень, стала політична позиція США. Намагаючись отримати опору в Європі, США сприяли Німеччині в отриманні рівних прав серед країн-переможців. У травні 1955 року Західна Німеччина була прийнята повноправним членом НАТО, отримала суверенітет, а також був скасований окупаційний режим [6, с.26]. Як наслідок, ФРН почала розбудовувати власні військові сили, а отже, відновлювати військово-промисловий комплекс, який отримав великі державні замовлення.

Важливим напрямом у розвитку економіки стало будівництво, яке в основному розвивалося на цивільних засадах. Великого значення набули малі підприємства, які займалися обробкою приміщень і приватним дрібним будівництвом. Новаторством стало широке використання сталевих допоміжних конструкцій, які широко застосовувалися замість ведучих стін, що дозволяло створювати не лише нові архітектурні форми, а й пришвидшити та водночас здешевити процес будівництва. Почали застосовувати й збірні залізобетонні конструкції [7]. Крім того, використовувалися нові види кранів, у тому числі перший у світі колісний баштовий кран ТК 10 [11], який обертався та міг бути використаний на обмеженій ділянці. Але головне, що саме на будівельних роботах у перші роки після війни вдалося залучити велику кількість робочої сили. Це дозволило підвищити зайнятість і доходи населення, обмежити соціальні виступи, які намагалися використати соціалістичні сили.

Таким чином, важка промисловість Німеччини більшою мірою відновила свою структуру завдяки великим капіталовкладенням та підвищеному попиту на сировину. Основні технологічні зміни в галузі полягали в застосуванні двигунів на нових енергоносіях, які не лише підвищили продуктивність праці, але й вивільнили велику кількість робочої сили, що була замінена машинами. Відновлення власного машинобудування, наукові розробки та запозичені патенти створили базу для відновлення економічного становища ФРН у найкоротші терміни. Попри застосування новітніх технологій становище працівників було складнішим, ніж в інших країнах Європи, але вже з 1960-х років створення стабільної та міцної економіки дозволило уряду країни зосередитися на соціальних програмах, які повинні були забезпечити необхідний достойний рівень життя для всіх громадян Німеччини.

У статті лише побіжно розглядаються особливості промислового розвитку виробництва, що передбачає подальший, більш широкий аналіз з метою виокремити особливості промислового піднесення держави в умовах нових політичних відносин і розриву колишніх економічних зв'язків (зокрема, зі Східною Німеччиною). Ситуація, яка склалась у Західній Німеччині, була пов'язана не лише з розвитком нових технологій, але й складною політичною ситуацією періоду Холодної війни. Становлення промислового виробництва у ФРН і його зростання аж до рівня найбільшого в Європі за таких умов є цікавим предметом для всебічного вивчення як для дослідників з історії й економіки, так і для політиків, що робить тему актуальною та важливою для подальшого дослідження.

1. Ватлин А. Ю. Германия в XX веке / А. Ю. Ватлин. – М. : РОССПЕН, 2005. – 336 с.
2. Верникова Е. Д. Как внедряются нововведения в промышленно развитых странах / Е. Д. Верникова. – К. : УкрНИИТИ, 1991. – 32 с.
3. Свиначенко Н. О. Західнонімецьке “економічне диво”: погляд зі Сходу Європи (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Н. О. Свиначенко. – Дніпропетровськ, 2011. – 202 с.
4. Федеративная Республика Германия / [отв. ред. В. Н. Шенаев и др.]. – М. : Мысль, 1983. – 431 с.
5. ФРГ: Экономически-географическая характеристика. – М. : Мысль, 1975. – 303 с.

6. Лакінік Д. М. Особливості американських підходів до ФРН / Д. М. Лакінік // Видання Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – 2005. – № 80/81. – С. 25–28.
7. Lewicki E. Montagebaunit Stahlbetonfertigteilen / E. Lewicki // Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Hochschule Dresden. – 1951. – № 1 (52) Heft 2. – S. 155–168.
8. Портрет группы компаний Либхерр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.libherr.com/ru-RU/691.wfw>.
9. Rechnerlexikon. Die große Enzyklopädie des mechanischen Rechnens. Patenteaus Deutschland 1960 bis 1969 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rechnerlexikon.de/artikel/Patente_aus_Deutschland_1960_bis_1969.
10. Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland Band 1952–1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.destatis.de/DE/Publikationen/StatistischesJahrbuch/StatistischesJahrbuch_AeltereAusgaben.html.
11. ТК 10 (Libherr) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://de.wikipedia.org/wiki/TK_10.

В статье рассматривается процесс восстановления тяжелой промышленности Германии после Второй мировой войны. Внимание уделяется таким аспектам проблемы, как политические факторы подъема производства, технологическая основа возрождения промышленности, изменения в структуре управления и функционирования предприятий.

Ключевые слова: *тяжеля промышленность, патент, добывающая отрасль, общий рынок.*

The article deals with the restoration process of heavy industry in Germany after World War II. The main focus is set on such aspects of a problem as political factors of production's rise, technological basics of industrial restoration, changes in the management's structure and enterprises' functioning.

Keywords: *heavy industry, patent, mining industry, common market.*

УДК 821.161.2-94.09:316.647.6
ББК 63.3 (4 Укр)

Олександр Омельковець

ПОГЛИБЛЕННЯ КОНФРОНТАЦІЇ МІЖ “СМОЛОСКИПОМ” ТА ОУН (м) У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1970-х РОКІВ

У статті йдеться про інцидент у середовищі української націоналістичної діаспори навколо друку видавництвом “Смолоскип” мемуарів дисидента Данила Шумука, що стало причиною наростаючої конфронтації між представниками Проводу ОУН (м) і “Смолоскипа”.

На підставі досліджених матеріалів можна стверджувати, що ситуація, яка склалася у зв'язку з публікацією книги Д.Шумука, спричинила вихід О.Зінкевича зі складу ПУН, про який було оголошено на VIII ВЗУН; фактичний розрив між “Смолоскипом” і ОУН (м); здобуття “Смолоскипом” (як журналом, видавництвом й інформаційною службою) незалежності; подальшу відкриту конфронтацію між “смолоскипівцями” та їхніми опонентами з ПУН. Основними причинами цього були постійні докори генерального судді ОУН (м) Зиновія Книшиа на адресу очільника “Смолоскипа” Осипа Зінкевича, у яких йшлося про його шкідницьку діяльність, космополітизм і непрофесіоналізм, а також деморалізацію ним членів ОУН (м); підробка радянськими органами держбезпеки мемуарів Д.Шумука, що дезорієнтувала видавництво “Смолоскип”; цензурна політика генерального судді ОУН (м) З.Книшиа.

Ключові слова: *“Смолоскип”, дисиденти, діаспора, самвидав, ОУН (м).*

Видавнича та громадсько-інформаційна діяльність українських осередків “Смолоскипа” у 1950–1980-х роках до сьогодні не була об'єктом спеціального дослідження, як й історія видавництв української діаспори загалом.

Поглиблене дослідження вищезгаданих проблем не лише допоможе докладніше розкрити діяльність діаспорянських організацій та інституцій, а й відкриє ще один бік української культури, оскільки друковані видання є критерієм духовності й культури будь-якого народу, допоможе з'ясувати роль, значення та місце друкованого слова в національно-визвольних змаганнях українського народу.

Наукові публікації, які б стосувалися досліджуваного питання, нині відсутні. Інформація, наявна в періодичних виданнях, хоч і становить чималу наукову цікавість,

але є спорадичною [5] і стосується лише окремих подій. Єдиним достовірним джерелом, де повною мірою розкривається тема підробленої КДБ книги спогадів Д.Шумука, лишається стаття самого очільника “Смолоскипа” О.Зінкевича.

Співпраця та взаємовідносини українських осередків “Смолоскипа” з іншими організаціями українського національного руху тривалий час залишалася поза увагою дослідників. Повною мірою це стосується й розриву “смолоскипівців” з ОУН (м) у середині 1970-х років. Тому метою нашої роботи є розкриття причин цього конфлікту та позиції очільників “Смолоскипа” та ОУН (м) під час нього. Завданням дослідження є встановлення передумов конфлікту між “Смолоскипом” і проводом ОУН (м), з’ясування ролі окремих діячів і їхніх поглядів на ситуацію, що склалася, та аналіз наслідків самого конфлікту.

1970-ті роки для “Смолоскипа”^{*} проходили в умовах наростаючої конфронтації з ОУН (м), яку спричинили деякі розбіжності з її Проводом у плані самостійної видавничої діяльності “смолоскипівців” і збір компрометуючих матеріалів на очільника “Смолоскипа” Осипа Зінкевича^{**} генеральним суддею ОУН (м) Зиновієм Книшем^{***}, зведених ним у цілу обвинувальну справу.

Головним закидом на адресу О.Зінкевича, що мав зміст звинувачення, був випадок із виданням “Смолоскипом” книги спогадів Данила Шумука^{****} “За східним обрієм”, яка побачила світ у 1974 році не стільки без відома, як без цензурної згоди представників Проводу, у тому вигляді, який був невігідний мельниківцям [2]. Останні самі дали згоду передати право на друк книжки “смолоскипівцям”, а не “під фірмою” органу ОУН (м) “Українське Слово”, пояснюючи це тим, що “«Українське Слово» було явно визнане органом Проводу Українських Націоналістів і це могло обтяжувати додатково захлавних авторів” [2]. Іншими словами, це можна пояснити як передачу права друкувати книгу, яка за своїм змістом не відповідає ідеології ОУН (м), організації, що прагне відокремлення від мельниківців, аби в разі чого повернути справу в бік самовільних дій “смолоскипівцями”. З.Книш у своїй записці зазначає, що “всі захлавні матеріали перед друком мають читати три особи, в тому числі й Голова ПУН” [2]. Таким чином перечитала спогади Д.Шумука комісія в складі О.Штуля-Ждановича^{*****}, котрий після смерті в 1964 р. Провідника ОУН А.Мельника виконував обов’язки Голови ПУН, член Проводу ОУН А.Жуковський^{*****} і сам О.Зінкевич [2].

Навесні 1973 р. З.Книш отримав “наглого листа з проханням перечитати книжку Шумука, заки вона піде в світ, бо є підстави підозрівати, що її підсунуло КГБ” [2]. Саме тому Генеральний суддя ОУН повідомляє Голову ПУН О.Штуля-Ждановича, що хоче

* “Смолоскип” – назва журналу української молоді (з 1956 р.), видавництва (з 1967 р.), української інформаційної служби (з 1967 р.) та Організація на захист прав людини в Україні (з 1970 р.). Очільник – О.Зінкевич.

** Зінкевич Осип Степанович (нар. 4 січня 1925 р.) – український літературознавець, видавець. Голова правління українського незалежного видавництва “Смолоскип”, член Вашингтонського Комітету Гельсінських Гарантій для України. Член Національної спілки письменників України (1994), член редколегії газети “Літературна Україна”. Організатор і перший голова Музею-архіву українського самвидаву в Україні (1998). Упорядник “Енциклопедії дисидентського руху” (2010). У 1997 році нагороджений орденом “За заслуги” III ступеня. Псевдоніми – Арей, Варнак, Прут.

*** Книш Зиновій Михайлович (1906–1999) – український політичний діяч, журналіст, історик, перекладач. Від 1940 р. – член Проводу і секретаріату ПУН. Обіймав посади першого заступника Голови ПУН і генерального судді ОУН (м). Псевдоніми – Юрчук, Бук, Ренс, Богдан Михайлюк.

**** Шумук Данило Лаврентійович (1914–2004) – дисидент, учасник українського руху опору, член КПЗУ з 1932 р., в’язень польських концтаборів (1935–1939), боровся в лавах УПА (1943–1944).

***** Штуль-Жданович Олег (1917–1977) – український політичний і військовий діяч. У 1948–1977 рр. – головний редактор газети ОУН (м) “Українське Слово” (Париж). У 1955–1964 рр. – член ПУН. Після смерті А.Мельника в 1964 р. виконував обов’язки Голови ПУН. У 1965, 1970 і 1974 рр., відповідно, на VI, VII і VIII ВЗУН був обраний Головою ПУН. Псевдоніми – Швець, Шуляк, Жданович.

***** Жуковський Аркадій Іларіонович (нар. 12 січня 1922 р.) – український історик, громадський і політичний діяч. Член ПУН. Псевдоніми – Гончар, Рогач, Кадик, Куценко, Куций.

особисто перечитати книгу “За східним обрієм”. Для цього скликається засідання ПУН у Парижі, однак О.Штуль-Жданович призначає його на кілька тижнів пізніше після отримання листа від З.Книша. За цей час спогади Д.Шумука встигають вийти й увесь їхній тираж передається О.Зінкевичу. Коли З.Книш приїхав на засідання ПУН, йому передали лише ті примірники, які були призначені для продажу в Європі, зокрема, книгарні “Українського Слова”. За ніч перед засіданням Проводу З.Книш встигає ознайомитись із книгою Д.Шумука й зробити висновок, що “книжка написана, щоб підрізувати престиж та авторитет не тільки ОУН, але й усього націоналістичного руху, ширити пристосуванство та деморалізувати членство та прихильників ОУН” [2].

Сьогодні є припущення, що після арешту Д.Шумука 15 січня 1972 р. працівниками держбезпеки було вилучено рукопис спогадів, які зазнали переробки в Оперативно-технічному відділі КДБ і були переправлені за кордон контрольованим каналом [5]. У книзі було значно “згущено барви” довкола конфронтації бандерівців і мельниківців, роботи бандерівської СБ, методів боротьби повстанців. Тому постає питання, чому комісія з переконаних націоналістів: О.Штуля-Ждановича, А.Жуковського й О.Зінкевича навіть не запідозрила підміни мемуарів Д.Шумука й без хвилювань допустила книгу до друку. Можна лише припустити, що відсутність у комісії сумнівів щодо змісту книги “За східним обрієм” була обґрунтована ворожим ставленням усіх трьох до бандерівців. Передмову, написану О.Зінкевичем до книги, З.Книш назвав скандальною через рядки, у яких сказано, що спогади Д.Шумука “... будуть дороговказом і надхненням у боротьбі за свободу для нашого народу” [7]. Справді, про таке в передмові йшлося, однак наприкінці її зазначалося: “В книжці Д.Шумука деякі наведені розповіді про український визвольний рух в часі другої світової війни і зроблені висновки в діалогах не відповідають історичній дійсності. Все ж ми їх залишили не зміненими, щоб не нарушувати оригіналу рукопису і краще зрозуміти, як про деякі справи й події говорили українські політичні в’язні, бувші учасники цього руху, як їх насвітлювали й сприймали” [7]. Таким чином, О.Зінкевич акцентує увагу читачів на суб’єктивності спогадів Д.Шумука.

Сам О.Зінкевич стверджує, що “смолоскипівці” отримали не переписаний радянськими спецслужбами оригінал “За східним обрієм”, про який першим було відомо ще в 1972 р. від співробітниці видавництва, відомої письменниці, авторки багатьох статей про шістдесятників Тоні Горохович із Торонто. Родичі Т.Горохович, що проживали в радянській Україні та були знайомі з багатьма українськими дисидентами, отримали рукописну копію мемуарів Д.Шумука, переписану власноруч правозахисницею Надією Світличною, з проханням посприяти передачі книги за кордон [6]. Вивіз рукопис з України зв’язковий “Смолоскипа”, студент-журналіст із Торонто Богдан Колос, зробивши на квартирі родичів Т.Горохович фотокопії кількох сторінок спогадів Д.Шумука [6].

Коли спогади Д.Шумука були вже в руках “смолоскипівців”, у їхнє видавництво надійшов лист із Торонто за підписом Юрія Ковалю (як пізніше виявилось, це було спеціально підібране прізвище активного діяча Української комуністичної партії Канади) [6]. У листі повідомлялося, що йому вдалося вивезти з України дуже важливі самвидавні матеріали, він залишив свій номер телефону й запропонував, щоб йому потелефонували [6]. О.Зінкевич вийшов на зв’язок з особою, що назвалась Ю.Ковалем, і в телефонній розмові з’ясував, що той може надати “смолоскипівцям” мемуари Д.Шумука за суму в тисячу доларів [6]. Оскільки, згідно із засадами видавництва “Смолоскип” і домовленістю з українськими дисидентами, жодна оплата самвидаву не передбачалась, Ю.Ковалю було відмовлено [6].

Побоюючись, щоб мемуари в Ю.Ковалю не придбало інше видавництво, “Смолоскип” повідомив діаспорянську пресу про те, що саме його представникам вдалося вивезти з радянської України спогади Д.Шумука. Дізнавшись про наявність у “смолоскипівців” оригіналу мемуарів, радянські спецслужби через свою агентуру запустили кампанію проти книги “За східним обрієм” за кілька місяців до її виходу друком у видавництві “Смолоскип” [6].

Відтак надалі думки рецензентів мемуарів Д.Шумука розділилися відповідно до обізнаності в деталях самої справи – ті, хто мав особисту вигоду, схилилися до думки, що саме О.Зінкевич посприяв працівникам КДБ у тому, що “антинаціоналістична” книга побачила світ. Ясна річ, діячі українського національного руху розуміли різницю між мемуарами, виданими “смолоскипівцями”, і фальшивкою, розрекламованою радянськими спецслужбами з метою дискредитації “Смолоскипа”.

На засіданні ПУН З.Книш виступав за те, що книга може бути видана за умови додання критики в якості вступу та коментарів у примітках до сумнівної інформації. Коли О.Штулем-Ждановичем було сказано, що книга вже вийшла друком, З.Книш продовжував наполягати на окремому вступному аркуші: “... рішено, що Штуль зараз напише до Зінкевича, щоб стримався з продажем та кольпортажем книжки, доки не прийде згадана вставка до неї” [2]. О.Зінкевич відмовився від вставок та поправок, на яких наполягав З.Книш, тому останній звернувся до О.Штуля-Ждановича з проханням видати керівнику “Смолоскипа” письмовий формальний наказ, опираючись на постанову засідання ПУН, однак відповіді не отримав у зв’язку з хворобою Голови ПУН [2].

За свідченням З.Книша, “книжка пішла в світ і наробила величезної шкоди для ОУН. Її восхвалювали всі, крім націоналістів, підкреслюючи, що Україна є проти націоналізму й покликуючися на офіційне видання самого ПУН, через свою трубу “Смолоскип”. Викликала також замішання в рядах членства. Всі волиняки – Шумук теж волиняк – бачили в книжці тільки ті місця, де він ганьбив бандерівців, даруючи йому за те всі інші виступи проти ОУН і проти націоналістичну пропаганду. Наступило роздвоєння і довгі дискусії, що ще далше відсували нас від націоналістичної ідеології” [2]. Відтак З.Книш і його прибічники стали вбачати в усьому, що сталося, провину Голови ПУН О.Штуля-Ждановича, оскільки О.Зінкевич “діяв у порозумінні” з ним. Як Голова Генерального Суду ОУН З.Книш почав вимагати від О.Штуля-Ждановича “спинити кольпортаж і дати пізніше в книжку вставку” [2], а також надіслати копію листа, у якому О.Зінкевич відмовляється виконати вказівку Голови ПУН. Лист вийшов офіційно від Генерального Суду ОУН, що передбачало розбір справи керівника “Смолоскипа” у партійному судовому порядку. Однак О.Штуль-Жданович три роки не надсилав З.Книшу копії листа О.Зінкевича, яку той вимагав, незважаючи на погрози та можливі звинувачення в невиконанні обов’язків Голови ПУН [2]. 4 листопада 1977 р. О.Штуль-Жданович помер у Торонто, а інцидент з книгою Д.Шумука залишився приводом для дискусій як всередині ОУН (м), так і між окремими представниками ПУН й активістами “Смолоскипа”, а також подальших звинувачень на адресу О.Зінкевича з боку З.Книша. Можна припустити, що ситуація навколо книги спогадів Д.Шумука “За східним обрієм” була вигідна генеральному судді ОУН для ескалації конфлікту з Головою ПУН О.Штулем-Ждановичем задля його усунення з посади, і “Смолоскип” тут зіграв роль “каменя спотикання”. Якщо книга Д.Шумука й була спотворена КДБ для провокації та розбрату в колах українських націоналістів, то навряд чи про це достеменно знали О.Зінкевич та О.Штуль-Жданович. Швидко видання книги та відмова О.Зінкевича виконувати накази генерального судді, найімовірніше, були пов’язані з налаштованістю “смолоскипівців” проти будь-якої цензури згори, яскравим прикладом якої попри все стали дії З.Книша.

Проте слід звернути увагу на аргументи, наведені З.Книшем у “Завваженні до спогадів Данила Шумука”, які мали бути подані на розгляд засідання ПУН 6–7 квітня 1974 року [1]. У цьому документі З.Книш ледве не захищає О.Зінкевича від критики Ярослава Гайваса*. Останній у своїй записці від 29 березня 1974 р. закликав ПУН установити особу автора “За східним обрієм”, шляхи передачі книги з УРСР до “Смолоскипа”, а також звертав увагу на зміст книги. З. Книш висвітлив ці пункти перед Проводом

* Гайвас Ярослав (1912–2004) – член крайової екзекутиви ОУН (м), виконавчий секретар Українського конгресового комітету Америки з 1950 р.

таким чином: “До першої і другої точок тяжко мені зайняти дефінітивне становище, бо я про те нічого не знаю. Так Кремень, як і Прут про ті речі куди краще поінформовані від мене. А що їхні думки, щодо особи Шумука розбіжні, тож для мене з того логічний висновок був: запросити їх обидвох на засідання ПУН, чи хоч би тільки президії ПУН, поширеної членами Крайової Колегії, вислухати уважно аргументи одного й другого, як годиться Проводові Організації, і в дружній атмосфері та в почутті спільної відповідальності прийти до якихось висновків” [1]. Стосовно змісту книжки, на думку З.Книша, “не міг Кремень висловитися остаточно, бо не мав змоги перечитати книжки і справлявся тільки на підставі голосів про неї в пресі та декількох листовних інформацій Прута” [1]. З.Книш також повідомляє ПУН про свою некомпетентність у питанні передачі книги з радянської України до рук “смолоскипівців”: “Про те знаю стільки, скільки довідався від Прута”. Однак припускає, що “шлях цей поділяється на два відтинки: перший – від автора чи редактора захлавщини в Україні до особи, від котрої перебрав рукопис висланець “Смолоскипа”, і другий – від моменту перебування рукопису в Україні аж до передачі його «Смолоскипові»” [1]. Щодо “першого відтинку” З.Книш не вдається до коментарів, оскільки визнає власну необізнаність у “здобуванні захлавної літератури”, цілковито передаючи цей момент на розгляд членів Крайової Колегії, “що тими справами займалися від років” [1]. Що ж до “другого відтинку” – З.Книш висловлює цілковиту довіру версії О.Зінкевича, бо “немає причини цьому не вірити”, “раз він член ПУН і наш друг, що тими речами займається довгий час” [1].

Одразу ж привертає увагу те, як відрізнялося “Завваження до спогадів Данила Шумука” від прямих обвинувачень зі “Справи Осипа Зінкевича”. У першому документі З.Книш виступає “миротворчою стороною”, визнає власну необізнаність, акцентуючи увагу лише на “згубному” змісті виданої книги спогадів Д.Шумука. Генеральний суддя не відкидає версії про підміну КДБ рукопису “За східним обрієм”, однак відверто не оголошує винними в її виданні (як і роботі на користь КДБ) О.Зінкевича й О.Штуля-Ждановича. Причиною цього могло бути небажання З.Книша розголошувати скандальну інформацію в широкому колі членів ОУН (м), аби цим не скористались опоненти з бандерівського табору. Також могла мати місце особиста антипатія до Я.Гайваса, якого можна було виставити в ролі головного обвинувача О.Зінкевича й провокатора конфлікту всередині організації. Попри все це, беззаперечним лишається факт дволикості генерального судді та бажання вести “подвійну” гру одразу проти кількох осіб – О.Зінкевича, О.Штуля-Ждановича та Я.Гайваса, даючи цьому всьому легітимний характер через погодження з ПУН. Решта компромату, призначеного для розгляду вузьким колом членів Проводу, містила в собі звинувачення на адресу О.Зінкевича в пропаганді проти ОУН (м) і підривної роботі в лавах молодих мельниківців, переманюванні їх до “Смолоскипа” [3]. Результатом цих дій З.Книша стала заява О.Зінкевича на 8-му Великому Зборі Українських Націоналістів 30 листопада 1974 року, у якій очільник “Смолоскипа” оголосив про свій вихід зі складу ПУН і фактичний розрив між “Смолоскипом” та ОУН (м) [4].

На основі досліджених матеріалів можна стверджувати, що ситуація, яка склалася у зв’язку з публікацією книги Д.Шумука, спричинила вихід О.Зінкевича зі складу ПУН, про який було оголошено на VIII ВЗУН, фактичний розрив між “Смолоскипом” та ОУН (м), набуття “Смолоскипом” (як журналом, видавництвом та інформаційною службою) незалежності, подальшу відкриту конфронтацію між “смолоскипівцями” та їхніми опонентами з ПУН. Основними причинами цього були постійні закиди генерального судді ОУН (м) Зиновія Книша на адресу очільника “Смолоскипа” Осипа Зінкевича, у яких ішлося про його шкідницьку діяльність, космополітизм і непрофесійність, деморалізацію ним членів ОУН (м); підробка радянськими органами держбезпеки мемуарів Д.Шумука, що дезорієнтувала видавництво “Смолоскип”; цензурна політика генерального судді ОУН (м) З.Книша.

1. Архів ОУН у м. Києві. – Розсип. – Завваження до спогадів Данила Шумука, в зв'язку з запискою Кременя з дня 29 березня 1974 року, проведеною на засідання ПУН 6–7 квітня цього ж року.
2. Архів ОУН у м. Києві, ф. 1, оп. 2, спр. 309, арк. 6–10. Записка чис. 5. До справи Осипа Зінкевича. Друк книжки Данила Шумука.
3. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 309, арк. 21–22. Записка чис. 11. До справи Осипа Зінкевича. Деморалізування членства.
4. Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 309, арк. 58–59. Заява О. Зінкевича на 8-му ВЗУН.
5. Забілий Р. Як КГБ “дописував” спогади повстанців [Електронний ресурс] / Руслан Забілий. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/15/31535/>.
6. Зінкевич О. Про спогади Данила Шумука і “всезнаюче” КДБ [Електронний ресурс] / Осип Зінкевич. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2011/03/18/32265/>.
7. Шумук Д. За східним обрієм: спомини / Данило Шумук. – Париж ; Балтимор : Смолоскип, 1974. – 447 с.

В статті речь идет об инциденте в среде украинской националистической диаспоры вокруг печати издательством “Смолоскип” мемуаров диссидента Данилы Шумука “За восточным горизонтом”, что стало причиной нарастающей конфронтации между представителями Провода ОУН (м) и “Смолоскипа”.

На основании исследованных материалов можно утверждать, что ситуация, сложившаяся в связи с публикацией книги Д.Шумука, повлекла за собой выход О.Зинкевича из состава ПУН, о котором было объявлено на VIII ВЗУН; фактический разрыв между “Смолоскипом” и ОУН (м); приобретение “Смолоскипом” (как журналом, издательством и информационной службой) независимости; дальнейшую открытую конфронтацию между “смолоскиповцами” и их оппонентами из ПУН. Основными причинами этого были постоянные упреки генерального судьи ОУН (м) Зиновия Кныша в адрес главы “Смолоскипа” Осипа Зинкевича, в которых говорилось о его вредительской деятельности, космополитизме и непрофессионализме, а также деморализации им членов ОУН (м); подделка советскими органами госбезопасности мемуаров Д.Шумука, дезориентировавшая издательство “Смолоскип”; цензурная политика генерального судьи ОУН (м) З.Кныша.

Ключевые слова: “Смолоскип”, диссиденты, диаспора, самиздат, ОУН (м).

The article touches upon the incident among Ukrainian nationalist diaspora as to “Smoloskyp” Publishing House dissident D.Shumuk’s memoirs “In the eastern horizon” that caused the growing confrontation between the Provid of the OUN (m) and “Smoloskyp”.

Based on research materials it can be confirmed that the situation, which arose in connection with the publication of D.Shumuk’s book caused secession of O.Zinkevych from the PUN, which was announced on VZUN VIII, the actual breaking off between “Smoloskyp” Publishing House and the OUN(m), acquiring by “Smoloskyp” Publishing House (as a magazine, publishing house and information services) independence, further open confrontation between the representatives of “Smoloskyp” Publishing House and their opponents from PUN. The main reasons were constant accusations of OUN general judge Z.Knysh to the leader of “Smoloskyp” O.Zinkevych, which touched his wrecking activities, cosmopolitanism and nonprofessional activity, demoralization by him members of the OUN (m), forging D.Shumuk’s memoirs by Committee of State Security that dizoriented “Smoloskyp” Publishing House; censorial policy of OUN general judge Z.Knysh.

Keywords: “Smoloskyp”, dissidents, diaspora, samvydav, OUN (m).

УДК 282:314.7

ББК 63.3

Алла Горбенко

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПОЗИЦІЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ЩОДО ЯВИЩА МІГРАЦІЙ ЗА ОСНОВНИМИ СОЦІАЛЬНИМИ ДОКУМЕНТАМИ СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ

Стаття розглядає найбільш важливі соціальні документи Католицької церкви, що торкаються теми міграцій, починаючи зі Святого Письма й закінчуючи документами Папської Ради душпастирської опіки над мігрантами й подорожуючими, й аналізує, як у згаданих документах трактувалося поняття міграцій та як формувалася позиція Святого Престолу щодо них.

Ключові слова: Католицька церква, міграції, соціальні документи.

Соціальним ученням називають комплекс принципів і директив Католицької церкви, спрямованих на вирішення соціально-політичних та економічних проблем люд-

ства. Безумовно, його елементи були присутні в усій християнській традиції, починаючи зі Святого Письма й творів отців церкви. Однак поняття соціальної доктрини, у порівнянні з тисячолітньою історією церкви, сформувалося досить недавно. Запровадив його Папа Іван XXIII в Апостольській Конституції “*Mater et Magister*” у 1963 р. [14]. Не заглиблюючись у детальний філософсько-теологічний аналіз поняття соціальної доктрини, зупинимося лише на визначенні, яке їй дав Іван Павло II. Він наголошував, що соціальна доктрина не є “третім шляхом” між ліберальним капіталізмом і марксистським колективізмом, а чітким формулюванням висновків і результатів уважного розмірковування над складною реальністю існування людини. Вона не пропонує економічних, політичних програм чи систем, не демонструє преференцій до одних чи інших, а виступає на захист людської гідності, прав людини, справедливості, за що понтифік називає її “експертом з людяності” [12].

Актуальність теми дослідження зумовлена, насамперед, перетворенням імміграції на невід’ємну та структурну характеристику сучасної Європи, збільшенням релігійної різноманітності суспільства в традиційно католицьких країнах, наприклад в Італії, що не залишилося поза увагою такого важливого суспільного інституту, як Католицька церква, про що свідчить її активна харитативна та духовна допомога іммігрантам. Предметом дослідження виступає соціальне вчення церкви та відображена в ньому позиція щодо міграційних явищ.

Мета нашої статті – проаналізувати, який історичний шлях пройшло формування цієї позиції. У процесі дослідження постали такі завдання: вивчити основні документи Святого Престолу, праці деяких італійських дослідників і охарактеризувати бачення Католицькою церквою такої суспільно важливої проблеми, як міграції. Зазначимо, що, оскільки тема діяльності церкви серед мігрантів набула популярності недавно, узагальнюючих монографій ще не створено, проте ця проблематика знаходиться в центрі уваги багатьох італійських учених, таких як дослідники соціальної доктрини професор Д.Манцоне й А.Паганіні, керівник Центру вивчення і дослідження еміграції (м. Базель) Д.Г.Тасселло, історик М.Санфіліппо, автори-біблісти А.Фумагаллі та Г.Бентольйо, професор канонічного права кардинал В. де Паоліс та інші. Серед українців тему вивчає священник, монах-студит, доктор богослов’я Юстин Бойко.

Так само, як і соціальні питання, проблема міграцій присутня в соціальному вивченні ще із часів раннього християнства, яке називають релігією мігрантів. Звичайно, першоджерелом усіх постулатів церкви виступає Біблія. Досвід міграцій, досвід бути чужинцем, досвід відчуження, прийняття, страху перед іншістю – усе це присутнє у Святому Письмі від першої до останньої сторінки. В Євангеліє часто зустрічається образ Христа – іноземця або епізоди зустрічей Ісуса з іноземцями. Теологи, переважно зарубіжні, здійснили чимало досліджень щодо прочитання Біблії в контексті міграцій. І хоча філософсько-теологічні аспекти не є предметом нашого дослідження, але, щоб проілюструвати витоки положень, якими керується Католицька церква у своїй діяльності серед мігрантів, наведемо кілька спостережень, які виділяють дослідники цього питання. Бібліст Габріеле Бентольйо приходять до висновку, що пізнання Бога – це історичний процес, який має характер відчуження, тобто Бог, щоб дати можливість людям пізнати себе, постає чужинцем [7, с.291–301]. Архієпископ Гаetano Бонічеллі зазначав, що Біблія на фундаментальне запитання, “ким є мігранти: братами чи іноземцями?”, відповідає тезою про рівність усіх перед Богом, а в основу відношення до іммігрантів закладає постулати про ставлення до ближнього, до страждущого, дотримання яких і є мірилом буття людини як справжнього християнина [5, с.290].

Однак стрімке й системне формування поглядів Католицької церкви на міграційні явища розпочалося наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме тоді, коли внаслідок промислового перевороту відбувся “вибух” міграційних рухів в їх сучасному розумінні. В історії формування міграційного вчення Католицької церкви вчені виділяють два за-

вершені етапи й початок третього, сучасниками якого ми є. Перший період розпочинається приблизно в останній третині XIX ст., коли зі створенням національних держав Європа стає театром війн, які приносять кризу, голод, різного роду зловживання й експлуатації, що спричиняє масову міграцію європейців, в основному католиків, до Південної та Північної Америки, де переважав протестантизм. За папства Лева XIII (1879–1903) церква усвідомлювала необхідність утрутитися й діяти. Хоча, як зазначають дослідники, на цьому етапі її дії та заходи були прагматичними, невпевненими, фрагментарними й непослідовними [11]. З розгортанням католицьких місій серед мігрантів-католиків актуальності набуло питання міжконфесійного та міжрелігійного діалогу, яке піднімає у своїй апостольській конституції Лев XIII “*Orientalium dignitas*” (1894), наголошуючи на необхідності бути уважними до духовної спадщини та структурних особливостей інших церков [13].

Понтифікат Пія X (1903–1914), на думку Д.Г.Тасселло, характеризувався організаційним поштовхом до опіки над мігрантами. З 1912 р. у складі реорганізованої Римської курії одній секції доручалися справи емігрантів. У 1914 р., коли кількість емігруючих з Італії досягнула 900 тис. осіб, цифри, яка з того часу більше не повторювалася в її історії, Консигоріальна Конгрегація видала документ “*Decreto Ethnografica*”, який установлював спеціальну програму мовної, культурної та пастирської підготовки клеру для роботи серед емігрантів. За часів Бенедикта XV (1914–1922) вийшов Декрет “*Magni semper*”, що врегульовував призначення священнослужителя для емігрантів, а в 1920 р. була введена посада Прелата для італійської еміграції, яка проіснувала до 1952 р. [3]. Під час Першої світової війни чисельність емігрантів зменшилася, але війна призвела до ще більш драматичного явища в Європі – збільшення кількості біженців. За словами Івана Павла II ціле XX ст. стало “століттям біженців”, що є однією з найважливіших проблем нашого часу [13].

У міжвоєнний період виникнення нових політичних режимів, таких як націонал-соціалізм, фашизм, франкізм і більшовизм, створило складну “делікатну” ситуацію для самоствердження Церкви. Але Католицька церква, все одно, приділяла особливу увагу проблемам біженців. Прикладом став визначний жест Папи Пія X, який надав власну резиденцію в Кастел Гандофоло (*Castel Gandolfo*) для прихисту біженців-католиків з Вірменії. Також при Святій Конгрегації була створена особлива “секція” для східних церков [3]. Енцикліка Пія XI “*Quadragesimo anno*” не лише відображає погляди Папи на проблеми праці та робітників, а й пояснює причини еміграції, серед яких “безлад та несправедливий дисбаланс, коли багатства націй є зосередженими в руках нечисленних приватних осіб, які керують світовим ринком відповідно до власних потреб” [3].

Завершення Другої світової війни сприяло відновленню міграційних рухів. І у формуванні християнського католицького вчення щодо міграцій розпочався другий період. У цей час не тільки збільшується кількість мігруючих, а й з’являються нові напрями міграційних потоків. Тогочасний голова Католицької церкви Папа Пій XII (1939–1958) виявив здатність оцінити міграційні явища з погляду їхньої багатозначності в Апостольській Конституції “*Exsul Familia*” (1952). У ній підсумовується досвід та окреслюється необхідність дій відповідно до вимог часу. Нагадаємо, що тоді значна частина європейців перебувала в статусі біженців чи емігрантів. Цей документ був дуже своєчасним, актуальним та одразу отримав друге ім’я “*Magna Charta*” міграційного душпастирства. Аналізуючи соціальний, політичний, демографічний, економічний, релігійний і моральний аспекти міграцій, понтифік підтвердив право людини емігрувати туди, де є можливість працювати, наголосив на потребі захисту права на об’єднання родини та на необхідності залучення національних і міжнаціональних структур для надання допомоги мігрантам. Обмеження права на еміграцію та різного упередження щодо емігрантів різко засуджувалися [13]. “*Exsul Familia*” – це документ, що зобов’язував, спонукав до дії, мав, на думку кардинала Велазіо де Паоліса, характер канону [11].

Заповнював прогалину в тогочасному церковному канонічному праві щодо такого складного й неоднозначного явища, як міграції. Основна частина документа присвячена історії діяльності церкви серед мігрантів. Нормативна частина менша за обсягом, але має особливе значення для формування того, що надалі буде названим міграційним душпастирством. Особливо наголошувалося в документі, що мігрантам має надаватися така ж духовна опіка, як і місцевим християнам [11]. Також “*Exsul Familia*” говорить і про емігрантів східного католицького обряду, у тому числі й українців греко-католиків [1]. Отже, ця конституція підтвердила природне право людини на еміграцію, універсальне призначення благ планети, визначила орієнтацію на справедливий та оптимальний розподіл багатств світу.

Незважаючи на всю прогресивність цього документа, душпастирська опіка над мігрантами доручалася конгрегації з Римської курії, що залишало мало місця для ініціатив єпископам в окремих єпархіях [13]. Також учені зазначають, що на цьому етапі міграційне душпастирство визначалося як тимчасове й призначалося “на випадок надзвичайної ситуації”. А термін дії такого душпастирства обмежувався лише двома поколіннями: для батьків-емігрантів та їхніх дітей, а для третього покоління вже передбачалося звичайне душпастирство (як для інтегрованих членів місцевих християнських общин) [11].

Папа Іван XXIII (1958–1963) звертається до проблеми міграцій у першій своїй Енцикліці “*Ad Petri cathedram*” (1959), у якій наголошує на необхідності об’єднання родин мігрантів для їх повноцінної духовної опіки. Вивчати причини міграцій закликає в Енцикліці “*Pasem in terris*” (1963) [3]. Церква наполягає на необхідності припинення примусових переселень, наголошує на потребі того, що іммігранти не повинні жити в гето, а мають інтегруватися до нового суспільства. Так, в одній із своїх промов Іван XXIII називає обов’язком іммігранта докладати зусиль, щоб подолати спокусу ізолюватися й знайомитися із цінностями та культурою суспільства, яке приймає його, й, одночасно, привносити власні цінності в цю культуру [13].

Лише нова еклезиологія Другого Ватиканського собору (1962–1965) запропонувала нове бачення міграцій: не як надзвичайного явища, схожого до катастроф чи катаклізмів, а як звичайного, природного переміщення людей, що сприятиме залученню місцевих церков до міграційного душпастирства. У цей час міграції європейців стабілізувалися й на перше місце виходять міграційні потоки з країн “третього світу”. Тому увага Католицької церкви починає зміщуватися в бік феномену імміграції [13]. Також розвиток сучасних видів транспорту приводить до вибуху масового туризму та паломництва. А це, у свою чергу, вимагало розширення поля міграційного душпастирства й осучаснення його методів. “Сьогодні рухомості сучасного світу повинна відповідати і рухомість церкви”, зазначав в одному зі звернень Папа Павло VI в 1973 р. [3]. Другий Ватиканський собор говорить про міграції в різних документах. Так, Декрет “*Cristus Dominus*” розглядає поняття “мігрант” з точки зору соціології та дає його класифікацію, виділяючи біженців, вигнанців, студентів-іноземців, сезонних робітників тощо [4]. Єпископи визнаються відповідальними за пастирство серед мігрантів.

Виконавчими документами прогресивних ідей Собору стали лист *motu proprio* Папи Павла VI (1963–1973) “*Pastoralis migratorum cura*” та Інструкція “*De pastoralis migratorum cura*”, які обидва вийшли в 1969 р. і впорядковують увесь матеріал щодо міграційного душпастирства. У них ще раз наголошується, що іммігранти мають власну культурну та духовну спадщину, яку необхідно поважати й надати душпастиря їхньої національності та мови. В цих документах феномен міграцій людства постає в новому світлі – як комплекс прав й обов’язків. Наприклад, права на еміграцію та обов’язку робити внесок у розвиток країни, яка приймає іммігранта [15]. Але, нагадаємо, що в них ішлося лише про мігрантів католиків і про екстрене душпастирство, на час, поки мігрант не стане повноцінним членом місцевої церкви. Також, згідно з листом *motu proprio* Павла VI “*Apostolicae caritatis*” (1970), була створена Папська рада в справах мі-

грантів [11]. 26 травня 1978 р. рада видала документ “Chiesa e mobilità umana”, у якому аналізує глобалізаційні процеси у світі, що, за словами авторів, роблять його малим, таким, ніби “все людство живе в одному селищі”. Визначає завданням церкви надихати все соціальне життя людства, а у світі міграцій відновлювати мир, який базується, як підкреслював Іван XXIII у “Pacem in terris”, на правді, справедливості, милосерді та свободі [2, с.207]. Також у документі аналізується різноманітність причин і наслідків міграцій, наголошує на великому значенні культурної спадщини мігрантів, визначає відповідальність церкви, яка приймає іммігрантів і відповідальність церкви, яку вони залишають на Батьківщині [2, с.209–213].

Д.Г.Тасселло зазначає, що принаймні на початках діяльність церкви, зокрема в Італії, зосереджувалася в основному на організаційно-дисциплінарному рівні. Хоча були здійснені спроби досліджень феномену типу “Проблема еміграції” (червень 1962), “Каталог пастирства серед мігрантів” (березень 1966), у яких аналіз явища й популяризація теми еміграції є першими малими прикладами соціологічних і пасторальних, теологічних досліджень, беручи до уваги факт, що були вони створені в той час, коли згадані галузі науки ще не займалися цією проблемою [3].

Особливої актуальності набула проблема міграції в часи понтифікату Івана Павла II (1978–2005). “У Церкві ніхто не є чужинцем і Церква не є чужа нікому і ніде”, – проголошував він у Зверненні з нагоди міжнародного дня мігранта в 1995 р. [13]. Починаючи з 80-х років, акцент різко зміщується на проблему імміграції. Інтерес церкви, перш за все в Італії, повністю завойовують іммігранти. Нові приїжджі розглядаються, в основному, під кутом бідності. Як пише отець Бруно Міолі з Фундації “Мігрантес”, акцент падає на милосердя як відповідь на надзвичайність ситуації, включаючи заходи першої невідкладної допомоги, які здійснюють численні церковні та релігійні організації, особливо мережа “Карітас” [3].

В оновленому Кодексі Канонічного права Латинської церкви (1983) і в Кодексі канонів Східних церков (1990) виокремлюється спеціальне душпастирство, практикування якого гарантуватиме всередині церкви “єднання в різноманітності” і втілення її універсальності (католицизму). З прийняттям Кодексу в 1983 році міграційне душпастирство було вперше включено до канонічного законодавства. І хоча в ньому немає окремо присвяченого міграціям розділу, перечитуючи норми, не важко відтворити позицію Католицької церкви щодо цієї проблеми, її орієнтири та натхнення стосовно його вирішення. А саме там перераховуються особи, які потребують спеціального душпастирства (емігранти, біженці, подорожуючі, кочові народи тощо) – кан. 568; обов’язком єпископа є забезпечити мігрантів єпархії священнослужителем, який володіє їхньою мовою – кан. 383, передбачається створення нових спеціальних структур, наприклад персональних прелатур – кан. 294–297, створення посади єпископського вікарія – кан. 476, персональних парафій – кан. 518, введення посади капелана – кан. 564; дозволяється допуск іноземного священника до літургійного служіння Євхаристії та інших таїнств у місцевих храмах [6, р.56]. Не менш важливими є норми про права й обов’язки вірян. Загалом новий Кодекс представив канонічно-юридичний переклад еклезіології Другого Ватиканського собору.

22 жовтня 1983 року Святий Престол опублікував документ “Carta dei diritti della famiglia”, адресований урядам, міжнародним і міжурядовим організаціям, родинам та всім християнам загалом. Останній дванадцятий розділ документа присвячений родинам мігрантів. Саме він констатує їхнє право на особливий захист і підтримку з боку церкви та громади для полегшення інтеграції до нового суспільства, на благо якого працюють мігранти. Наголошується на праві об’єднання родини мігранта й на право біженців отримувати допомогу від громадських організацій, на праві створення родини, отримання освіти дітьми іммігрантів. І, як зазначає доктор теології Пітер Еліот, згаданий документ випередив на два роки ініціативу Об’єднаних Націй у цьому правовому полі [6, р.117–118].

У своїх численних заходах Папа Іван Павло II не раз виступав на захист біженців, трудових мігрантів та їхніх родин. Так, у пунктах 46, 77 Апостольського повчання "Familiaris consortio" (ст. 46, 47) і в Енцикліці "Laborem exercens" (ст. 23) пише, що сім'ї іммігрантів повинні в церкві знаходити Батьківщину, а обов'язком церкви, у свою чергу, є звернення до громадської свідомості та наголошення на тому, що мігранти повинні отримувати гідну платню за свою працю, їхні сім'ї мають бути якомога швидше об'єднані, а дітям надана можливість професійного навчання й працевлаштування за професією [10, с.128].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років посилюється тенденція розширення мережі зв'язків між волонтерськими організаціями, задіяними в міграційному душпастирстві, і тенденція сенсифікації християнського суспільства до проблеми іммігрантів. Церква демонструє стурбованість щодо юридичного боку питання, стосовно дотримання невід'ємних конституційних прав людини, які часто проголошуються в міжнародних заявах, але, на жаль, не завжди знаходять відображення в національних законодавствах окремих країн. Зокрема, про це йдеться в документі спеціальної Папської комісії під назвою "Per una pastorale dei rifugiati" (n. 10, 1983). Також церква засуджує будь-які прояви расизму й закликає "очистити наш погляд на інших" [13].

З проведенням реформи Римської курії, згідно з апостольською конституцією "Pastor Bonus" (1988), Папська Комісія духовної опіки над мігрантами та подорожуючими (Pontificia commissione de spirituali migratorum atque itinerantium cura), створена Павлом VI, набуває більшої ролі й стає Папською Радою душпастирської опіки мігрантів і подорожуючих (Pontificio consiglio della pastorale per i migranti e gli itineranti). У конституції заявляється, що Рада повинна надавати пастирську допомогу всім, хто змушений покинути власну Батьківщину; також зобов'язується вивчати всі питання, пов'язані із цією проблемою, працювати над тим, щоб увесь християнський народ усвідомлював потреби біженців і мігрантів та ефективно проявляв солідарність щодо них [6, р.20–21]. На першій пленарній асамблеї Ради (1989) Папа Іван Павло II стверджував, що створення Ради – це визнання доцільності роботи, яку протягом дев'ятнадцяти років здійснювала її попередниця – Комісія [6, р.21].

Документ "Uomini di culture diverse: dal conflitto alla solidarietà", папстальна нота Церковної комісії "Справедливість і мир" (Commissione ecclesiale Giustizia e pace) від 25 березня 1990 р. акцентує увагу на етнічній, релігійній багатоманітності та "навчанні багатокультурності", що надалі стало лейтмотивом громадських дискусій в Італії в 90-х роках. Акцент змістився з "нового бідного" на "нового громадянина", з яким потрібно йти далі по життю [3].

З початком нового тисячоліття розпочався й новий етап у формуванні позиції Католицької церкви щодо міграцій людства. Адже тепер стало абсолютно очевидним те, що міграційні рухи – це не трагічний епізод, а невід'ємна структурна характеристика сучасного світу. За часів понтифікату Івана Павла II 3 травня 2004 р. був виданий другий за значенням документ Католицької церкви щодо проблеми міграцій, а саме – Інструкція "Erga migrantes caritas Christi" Папської Ради душпастирської опіки над мігрантами й подорожуючими. Метою документа було осучаснення норм і методів душпастирства серед мігрантів відповідно до змін, яких зазнають міграційне явище та світ у цілому на початку третього тисячоліття. Новітніми положеннями Інструкції в релігійному плані стали статті про відкритість допомоги церкви для всіх мігрантів, навіть тих, які "не є в повному єднанні" з нею, тобто сповідують іншу віру, заклик до глибокого міжрелігійного та міжкультурного діалогу. Велику увагу документ приділяє мігрантам-католикам Східних церков, їхній духовній спадщині, наголошуючи на рівнозначності обрядів [1]. Серед нововведень – посада Національного Координатора. Його функція – допомога капеланам, що опікуються іммігрантами певної мови чи національності. Він також повинен служити самим іммігрантам, бути зв'язковою ланкою між різними церковними спільнотами, тісно співпрацювати з керівниками національних та єпархіяль-

них структур душпастирства серед мігрантів, хоча координатор не може бути рівним у правах й обов'язках з єпархіальним єпископом. Також Інструкція змальовує загальну картину структурної будови міграційного душпастирства Католицької церкви та дає 22 статті-розпорядження канонічно-пасторального характеру [16]. Але основною новизною документа, на наш погляд, була констатація в пункті 9 права на нееміграцію, тобто права мати можливість реалізовувати власні права та потреби на Батьківщині. Також Інструкція аналізує ряд соціокультурних проблем, пов'язаних з міграцією, таких як міжнародний дисбаланс у розвитку, проблеми жінок і дітей, які часто стають жертвами торгівлі людьми, проблеми расизму, дискримінацій, ксенофобії тощо [16].

Наступник Івана Павла II Бенедикт XVI також звертався до проблем міграцій, зокрема в Енцикліці "Caritas in veritate" (2009). Її статті 62 і 63, констатує всю безпрецедентну масштабність та епохальність феномену, наголошують на необхідності далекоглядної політики й міжнародної співпраці у вирішенні проблем, пов'язаних з міграцією. Також Папа наголошує на тому, що, незважаючи на труднощі та драматизм явища, іммігранти роблять значний внесок у розвиток країни, яка приймає їх, і, здійснюючи грошові перекази – в економічний розвиток власних країн [10].

13 березня 2013 р. був обраний новий голова Католицької церкви – Папа Франциск, який одразу зарекомендував себе як захисник "найбільш страждущих" й отримав ім'я "Папа бідних". За рік свого понтифікату він поки що не видав офіційного папського документа щодо проблеми мігрантів. Однак, щоб засвідчити її значущість і першочерговість для Святого Престолу, свій перший візит 8 липня 2013 р. понтифік здійснив на сицилійський острів Лампедуза, який називають "останнім кордоном Італії". Цей візит мав дуже символічне значення й основною метою його була сенсibilізація громадської думки стосовно іммігрантів. Трибуна, за якою Папа здійснював богослужіння й звертався до десятитисячного натовпу іммігрантів, була зроблена з уламків човна, на яких мігранти з африканських країн відправляються в так звані "подорожі надії" і, на жаль, часто гинуть у морі. За деякими підрахунками, за останнє двадцятиріччя біля берегів Лампедузи загинуло близько 25 тис. осіб. Остання з таких трагедій сталася в жовтні 2013 р., яку понтифік на зустрічі з нагоди п'ятдесятиріччя енцикліки "Pascam in terris" прокоментував одним словом "Сором!", називаючи головною причиною світової економічної кризи й інтенсифікації міграцій, брак поваги до людини й байдужість [9, р.3]. Поступове подолання цих явищ Франциск називає засобом побудови "кращого майбутнього" у зверненні "Мігранти і біженці: в напрямку до кращого світу", яке виголосив з нагоди Міжнародного Дня мігранта й біженця 19 січня 2014 р. [8, р.20].

Отже, підсумовуючи огляд, зазначимо, що протягом майже цілого століття відбувалися радикальні зміни у світі міграцій і, відповідно, змінювалася позиція Католицької церкви щодо цього явища, а саме – від настороженого, підозрілого ставлення як до суто негативного явища, до позитивної оцінки культурних та духовних можливостей, які несуть із собою міграційні рухи, не ігноруючи, звичайно, драматичних моральних, соціальних, економічних потрясінь, до яких вони призводять. Відбулася еволюція концепції самого мігранта й прийняття того, що мігрант виконує особливу функцію в церкві, а саме – змушує священнослужителя виконувати нову роль – не лише проповідника та соціального асистента, а й, за визначенням Джанні Манцоне, – будівничого нової локальної церкви, що бачить в іноземцях Христа, який стукає в наші двері [13]. Поступово керівництво Католицької церкви усвідомило необхідність не обмежуватися лише спонтанними заходами, а й організувати постійне душпастирство, спеціальну теологічну, культурну, мовну підготовку священнослужителів. Відбувається поступовий перехід від конкуренції між церквами до діалогу. Спостерігається тенденція розширення мережі волонтерських структур, зайнятих у душпастирстві серед мігрантів.

Сьогодні тема феномену людських міграцій є надзвичайно актуальною, про що свідчить велика кількість досліджень у різних галузях науки, в економіці, соціології,

історії тощо. І той факт, що Католицька церква вивчає його вже понад сто років, говорить про її далекоглядність. Адже, як показала історія, нині це явище не оминувало не те що жодної парафії, а практично жодної родини в Європі, про що ми можемо говорити зі стовідсотковою впевненістю принаймні на прикладі Італії. Як зазначає Д.Г.Тасселло в передмові до збірника церковних документів, присвячених цій темі, в історії Католицької церкви міграційне душпастирство все ще залишається розділом, який значною мірою маловивчений, тому важко відслідкувати реакцію локальних церков на заклики Святого Престолу й на його пасторальні інновації [3]. Однак необхідно зазначити, що шлях єднання й солідарності в пасторальній сфері все частіше присутній у документах єпископських конференцій, окремих єпископів, церковних структур тощо.

1. Бойко Ю. Трудова міграція і становлення спільнот Української Греко-Католицької Церкви в країнах Європи [Електронний ресурс] / Ю. Бойко. – Режим доступу : URL: <http://ua.convdocs.org/docs/index-62591.html?page=20>.
2. Chiesa e mobilità umana. Il magistero della Chiesa sulla multiculturalità. Documenti scelti a cura P. Aroldi, P. Branca, C. Santerini e M. Santerini. Quaderno. – Milano. – 2001. – № 8. – P. 205–214.
3. Enchiridion della Chiesa per le Migrazioni. Documenti magisterali ed ecumenici sulla pastopale della mobilita umana (1887–2000) a cura di Giovanni Grazioano Tassello. – Bologna : EDB, 2001. – 1856 p.
4. I documenti del Cincilio Vaticano II. Costituzioni. Decreti. Dichiarazioni. – Torino : Tdizione Paoline, 1992. – 807 p.
5. Di Liegro L. Il pianetta immigrazione: dal conflitto alla solidarietà / Di Liegro L., Pittau F. – Roma : Edizione Dheoniane, 1990. – 502 p.
6. Migrazioni e diritto ecclesiale. La pastorale della mobilita umana nel nuovo Codice del diritto canonico. Quaderni Universitari. – Padova : Edizioni Messagero, 1992. – 204 p.
7. Fumagalli A. Leggere la Bibbia nel contesto migratorio // Studi Emigrazione. – 2010. – № 178. – P. 291–316.
8. La chiesa a servizio dei migranti // A Sua imagine. – 2014. – № 54. – P. 18–21.
9. L'accusa di Papa Francesco "Una sola parola: vergogna" // La Repubblica. – 2013. – 4 ottobre. – P. 3.
10. Benedetto XVI. Caritas in veritate [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate_it.html.
11. De Paolis V. La Chiesa e le migrazioni nei secoli XIX e XX [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://dSPACE.unav.es/dSPACE/bitstream/10171/6803/1/85-0.Paolis.pdf>.
12. Giovanni Paolo II. Sollicitudo rei socialis [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_30121987_sollicitudo-rei-socialis_it.html.
13. Manzone G. Le migrazioni umane nella dottrina sociale della chiesa [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.giannimanzone.it/Articoli/Le%20migrazioni%20umane%20nella%20Dottrina%20sociale%20della%20Chiesa.html>.
14. Paganini A. La Dottrina sociale della Chiesa [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.istitutocalvino.gov.it/cms/wp-content/uploads/2013/05/dsc.pdf>.
15. Paolo VI. Pastoralis migratorum cura [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/motu_proprio/documents/hf_p-vi_motu-proprio_19690815_pastoralis-migratorum-cura_it.html.
16. Pontificio Consiglio della pastorale per i migranti e gli itineranti. Erga migrantes caritas Christi [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/migrants/documents/rc_pc_migrants_doc_20040514_erga-migrantes-caritas-christi_it.html.
17. Sanfilippo M. Breve storia dell cattolicesimo degli emigranti [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: [http://www.treccani.it/enciclopedia/breve-storia-del-cattolicesimo-degli-emigranti_\(Cristiani_d'Italia\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/breve-storia-del-cattolicesimo-degli-emigranti_(Cristiani_d'Italia)/).

Статья рассматривает наиболее важные социальные документы Католической церкви, затрагивающие темы миграций, начиная из Священного Писания и заканчивая документами Папского Совета пастырской опеки над мигрантами и путешественниками. Анализирует, как в упомянутых документах трактовалось понятие миграций и как в них отражено формирование позиции Святого Престола к этой проблеме.

Ключевые слова: Католическая церковь, миграции, социальные документы.

This article studies the most important social documents of the Catholic Church concerning the theme of migration, starting from the Scripture and concluding with documents of the Pontifical Council for the Pastoral Care of Migrants and Itinerant People. Analyzes, mentioned documents interpreting the concept of migration and examining how the position of the Holy See was formed.

Key words: Catholic Church, migration, social documents.

СУМСЬКИЙ ВИМІР КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Кудинов Д. В. Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение / Д. В. Кудинов. – Сумы : Печатный дом “Папирус”, 2013. – 160 с.

Конституційно-демократична партія Росії на початку ХХ ст. була однією з найвпливовіших політичних сил імперії. Помітна участь Партії народної свободи в парламентській діяльності, революційних подіях 1905–1907 рр., 1917 р., перебування її лідерів у вирі історичних подій першої чверті ХХ ст. не зменшують актуалізацію наукових досліджень про історію та діяльність цієї політичної сили, навіть незважаючи на дискусії в сучасній гуманітаристиці про доцільність і потребу вивчення політичної історії взагалі.

Українська історична наука поповнилася монографією сумського дослідника Дмитра Кудинова “Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение”. Як відзначає сам автор, окремого наукового дослідження, присвяченого організації лібералів у цьому регіоні, не було. На відміну від російської історіографії, представники якої здійснили вже чимало досліджень діяльності місцевих комітетів партій, зокрема лібералів, можна навіть говорити про посилену наукову увагу, певний пієтет до російських кадетів, що пояснюється не тільки значними матеріалами, а й суспільно-політичною зацікавленістю політикою опозиційних сил Росії.

Книга складається із чотирьох розділів, які висвітлюють політичні настрої Сумщини від середини ХІХ ст. до 1906 р. Дослідник розкриває широкий спектр уподобань і симпатій сумчан: від земського руху до есерів. Д.Кудинов у діяльності ліберальної опозиції в Сумському повіті виділяє два періоди – до та під час революції 1905–1907 рр.

У монографії охарактеризовано формування місцевої організації кадетів, яка наприкінці 1905 року, на думку дослідника, нараховувала 20–22 особи, котрі асоціювалися з активом партії. Автор визначив становий і соціальний склад, вікові особливості, фінансування місцевих кадетів. Науковець доводить, що переважно серед членів були інтелігенти, наводить поіменний список партійців. Дмитро Кудинов проаналізував місце локального осередку в губернії: 2,2% від загальної кількості членів Харківщини. Навіть самі кадати визнавали, що важко встановити точну кількість членів, які записалися в партію, оскільки статистичні дані доставляються дуже неакуратно й чисельність ця постійно коливається. Підтвердженням цьому є відомості про місцеві губернські й повітові групи та комітети станом на січень 1906 р., які містять такі характеристики деяких організацій: “невелика група”, “комітету немає”, “даних немає”, “точних даних немає”. Незважаючи на нечисленність, діяльність повітової організації була ефективною, активною завдяки політичному досвіду та комунікації, авторитету представників. Історик детально висвітлив програму дій сумчан-лібералів, поширення ними агітматеріалів (листівок, брошур), проведення публічних читань і дискусій, активну участь у суспільному житті Сум, видання газет “Сумський голос” і “Сумський листок”, які стали трибуною для місцевих лібералів.

Поряд із спробами розібратися в тактиці, ідеології, політичному забарвленні Конституційно-демократичної партії дослідник показує роль авторитетних місцевих лідерів у конституюванні та життєдіяльності повітового осередку партії: “передової і революційної” сім’ї Лінтварьових. Власне саме сюжетна лінія про людський вимір сумської

опозиції є надзвичайно вдалою та цікавою, на нашу думку. Автор створює кілька детальних портретів діячів Сумщини початку ХХ століття (Георгія й Павла Лінтварьових, Антона Щербака), що дає змогу віднести його дослідження не тільки до політичної історії, партології чи регіоналістики, а й до біографістики, олюдної історії, людини в історії, історії в людині. Персоналістичний аспект надає книзі динамізму та ритму історичних подій.

Кульмінацією діяльності сумських кадетів стає обрання до Першої Державної Думи 26 березня 1906 р. кадета Георгія Михайловича Лінтварьова. Але його від'їзд до Петербурга ознаменував початок занепаду місцевої організації, який посилювався з поразкою революції.

Д.Кудінов проаналізував історичний фон, атмосферу політичних симпатій і середовище, у якому діяли сумські ліберали, а хронологічні межі нарративу виходять за рамки, обумовлені в назві монографії, і сягають середини ХІХ століття. Книга чудово проілюстрована, поліграфічне вирішення в стилі ретро, тогочасні карикатури, копії сторінок преси та інші ілюстрації допомагають краще поринути в епоху, залишають неповторне враження від читання.

Проте наявність у монографії багатьох припущень, тверджень, які потребують подальшого опрацювання із залученням архівних матеріалів, зокрема з фондів ДАРФу, що дасть можливість відповісти авторові на всі дискусійні питання.

Монографія Дмитра Кудінова “Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение” має бути корисною для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією початку ХХ ст.

Відомості про авторів

Адамович Сергій – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Борчук Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Вітенко Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, директор Навчально-наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху.

Геник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Глизнер Володимир – аспірант кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Горбенко Алла – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Джус Юрій – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Довган Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Дорожинська Марія – аспірантка кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Дрогобицька Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Дубчак Сергій – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Дутчак Олена – кандидат історичних наук, викладач кафедри туризму і рекреації Інституту туризму ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Іваницька Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

Кобута Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Коваль Михайло – генерал-полковник, кандидат історичних наук, Директор Департаменту персоналу Адміністрації Державної прикордонної служби України.

Костючок Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Кудінов Дмитро – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Курдина Юлія – аспірантка кафедри історії України та етнікомунікації Національного університету “Львівська політехніка”.

Ластовецький Святослав – аспірант кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Міщук Андрій – кандидат історичних наук, провідний фахівець Навчально-наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху.

Міщук Мар’яна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Монолатій Іван – доктор політичних наук, професор, академік АН вищої школи України, професор кафедри політології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Нагірний Віталій – доктор історії (кандидат історичних наук), доцент, працівник кафедри Історії Східної Європи Інституту Історії Ягеллонського Університету в Кракові, Польща.

Неміш Надія – студентка Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Омельковець Олександр – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

Павлюк Андрій – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Пендзей Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Пилипчук Ярослав – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України.

Пуйда Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології, заступник керівника Центру організації навчання іноземних студентів Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Сіреджук Петро – доктор історичних наук, професор кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Стасюк Андрій – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Стасюк Богдан – магістрант Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Томин Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Федорчак Петро – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Шологон Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Щербін Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Яворський Андрій – магістрант Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Адамович Сергій.</i> Ідея соборності в ідеології та діяльності української національної асамблеї (УНА–УНСО).....	3
<i>Нагірний Віталій.</i> Чернелиця – резиденція Ценських у першій половині XIX століття.....	9
<i>Сіреджук Петро.</i> Національний і соціальний склад населення Надвірні 1870 р.....	13
<i>Монолатій Іван.</i> Історичні міфи етнічних акторів: місце й роль на регіональній шахівниці Галичини.....	22
<i>Вітенко Микола.</i> Повсякденне життя Станиславова в період існування ЗУНР.....	29
<i>Іваницька Світлана.</i> “Нова Україна” революційної доби в публіцистиці Олександра Саліковського.....	36
<i>Коваль Михайло.</i> Створення теоретичних розробок і проведення практичних заходів зі спорудження довготривалих фортифікаційних комплексів у Радянській Україні (1920-ті–1941-й рр.).....	52
<i>Борчук Степан.</i> Проблема персоналій в енциклопедистиці УРСР (1950–1970-х рр.).....	59
<i>Кобута Степан, Яворський Андрій.</i> Гуманітарні аспекти сучасних українсько-грузинських відносин.....	68

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Пилипчук Ярослав.</i> Історична пам’ять і писемність у кипчаків.....	77
<i>Томин Юрій, Стасюк Богдан.</i> “Законник” як джерело до вивчення соціально-економічної історії Сербії доби Стефана Душана.....	83
<i>Федорчак Петро.</i> Політичне і соціально-економічне становище Чехословацької Республіки (1945 – початок 1948 рр.).....	92
<i>Геник Микола.</i> Утвердження ідеї української державності в політичних концепціях польської опозиції.....	99
<i>Пендзей Іван.</i> Проблеми політичної реформи на Всеугорській конференції УСРП (20–22 травня 1988 р.)...	108

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Шологон Лілія.</i> Джерела з історії національно-культурного руху українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. у сучасній українській історіографії.....	116
<i>Дутчак Олена.</i> Націоцентричний підхід сучасної української історіографії до вивчення туристично-краєзнавчого руху в Галичині (1830–1930-х рр.).....	124
<i>Кудінов Дмитро.</i> Діяльність політичних організацій в українському селі в період першої російської революції в мемуарній літературі.....	132
<i>Довган Юрій.</i> Вітчизняна й українська зарубіжна історіографії про військово-стратегічні плани держав Антанти щодо України (літо 1917 – січень 1918 рр.).....	140
<i>Міщук Андрій, Міщук Мар’яна.</i> Суспільно-політична діяльність УРП-УСРП: стан наукової розробки.....	148
<i>Пуйда Роман.</i> Парламентська діяльність УНДО: погляд сучасників.....	155

ЕТНОЛОГІЯ

<i>Дрогобицька Оксана, Неміш Надія.</i> Етнопсихологічні особливості бойків у праці І. Вагилевича “Бойки, русько-слов’янський люд у Галичині”.....	159
<i>Костючок Петро.</i> Трансформація національної ідентичності українців Карпат у роки Першої світової війни.....	163

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Дубчак Сергій.</i> Латинська Африка напередодні вандалського завоювання: військово-політичний аспект.....	170
<i>Павлюк Андрій.</i> Франко-лангобардські відносини у період “візантійської реконксти” в Італії (584–590 рр.).....	177
<i>Стасюк Андрій.</i> Ordo fratrum minorum: утворення, становлення та організація францисканців у першій третині XIII ст.....	183
<i>Курдина Оуля.</i> Гутництво на західноукраїнських землях у контексті європейського склярства.....	188
<i>Дорожжінська Марія.</i> Статути – джерело до вивчення діяльності народовських товариств Галичини 60-х рр. XIX – початку XX ст.....	194

<i>Ластовецький Святослав</i> . Початковий період української еміграції до канадської провінції Квебек (1891–1905 рр.).....	200
<i>Глизнер Володимир</i> . Судова реформа в Галичині в роки російської окупації 1914–1915 рр.: джерелознавчий аспект.....	205
<i>Джус Юрій</i> . Відновлення важкої промисловості у ФРН: 1950–1960-ті роки ХХ ст.....	211
<i>Омельковець Олександр</i> . Поглиблення конфронтації між “Смолоскипом” та ОУН (м) у першій половині 1970-х років.....	215
<i>Горбенко Алла</i> . Етапи формування позиції Католицької церкви щодо явища міграцій за основними соціальними документами Святого Престолу.....	220

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Щербін Лілія</i> . Сумський вимір Конституційно-демократичної партії. Кудинов Д. В. Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение / Д. В. Кудинов. – Сумы : ООО Печатный дом “Папирус”, 2013. – 160 с.....	228
Відомості про авторів	230

СОДЕРЖАНИЕ

ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ

<i>Адамович Сергей.</i> Идея соборности в идеологии и деятельности Украинской национальной ассамблеи УНА-УНСО.....	3
<i>Нагорный Виталий.</i> Чернелица – резиденция Ценских в первой половине XIX века.....	9
<i>Сиреджук Петр.</i> Национальный и социальный состав населения Надворны 1870 г.....	13
<i>Монолатий Иван.</i> Исторические мифы этнических актеров: место и роль на региональной шахматной доске Галиции.....	22
<i>Витенко Николай.</i> Повседневная жизнь Станиславова во времена ЗУНР.....	29
<i>Иваницкая Светлана.</i> “Новая Украина” революционной эпохи в публицистике Александра Саликовского.....	36
<i>Коваль Михаил.</i> Создание теоретических разработок и проведения практических мероприятий по сооружению долговременных фортификационных комплексов в Советской Украине (1920-е–1941-й гг.).....	52
<i>Борчук Степан.</i> Проблема персоналий в энциклопедистике УССР (1950–1970-х гг.).....	59
<i>Кобута Степан, Яворский Андрей.</i> Гуманитарные аспекты современных украинско-грузинских отношений.....	68

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ

<i>Пилипчук Ярослав.</i> Историческая память и письменность в кыпчаков.....	77
<i>Томын Юрий, Стасюк Богдан.</i> “Законник” как источник к изучению социально-экономической истории Сербии Стефана Душана.....	83
<i>Федорчак Петр.</i> Политическое и социально-экономическое положение Чехословацкой Республики (1945 – начало 1948 гг.).....	92
<i>Геньк Николай.</i> Утверждение идеи украинской государственности в политических концепциях польской оппозиции.....	99
<i>Пендзей Иван.</i> Проблемы политической реформы на Всеевропейской конференции ВСРП (20–22 мая 1988 г.).....	108

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Шологон Лилия.</i> Источники по истории национально-культурного движения украинцев Галиции второй половины XIX – начала XX вв. в современной украинской историографии.....	116
<i>Дутчак Елена.</i> Националистический подход современной украинской историографии к изучению туристическо-краеведческого движения в Галиции (1830–1930-х гг.).....	124
<i>Кудинов Дмитрий.</i> Деятельность политических организаций в украинском селе в период первой русской революции в мемуарной литературе.....	132
<i>Довган Юрий.</i> Отечественная и украинская зарубежная историографии о военно-стратегических планах государств Антанты относительно Украины (лето 1917 – январь 1918 гг.).....	140
<i>Мищук Андрей, Мищук Марьяна.</i> Общественно-политическая деятельность УРП-УСРП: состояние научной разработки.....	148
<i>Пуйда Роман.</i> Парламентская деятельность УНДО: взгляд современников.....	155

ЭТНОЛОГИЯ

<i>Дрогобицкая Оксана, Немеш Надежда.</i> Этнопсихологические особенности бойков в труде И.В. Гилевича “Бойки, русско-славянский люд в Галиции”.....	159
<i>Костючек Петр.</i> Трансформация национальной идентичности украинцев Карпат в годы Первой мировой войны.....	163

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ НАУЧНЫХ РАБОТНИКОВ

<i>Дубчак Сергей.</i> Латинская Африка накануне вандалского завоевания: военно-политический аспект.....	170
<i>Павлюк Андрей.</i> Франко-лангобардские отношения в период “византийской реконквисты” в Италии (584–590 гг.).....	177
<i>Стасюк Андрей.</i> Ordo fratrum minorum: образование, становление и организация францисканцев в первой трети XIII в.....	183
<i>Курдина Юлия.</i> Гутництво на западноукраинских в контексте европейского склярства.....	188

<i>Дорожинская Мария.</i> Уставы – источник к изучению деятельности народных обществ Галиции 60-х гг. – начала XX вв.	194
<i>Ластовецкий Святослав.</i> Начальный период украинской эмиграции в канадской провинции Квебек (1891–1905 гг.).....	200
<i>Глизнер Владимир.</i> Судебная реформа в Галиции в годы Российской оккупации 1914–1915 гг.: источник-ведческий аспект.....	205
<i>Джус Юрий.</i> Восстановление тяжелой промышленности в ФРГ: 1950–1960-е годы.....	211
<i>Омельковец Александр.</i> Углубление конфронтации между “Смолоскипом” и ООН (м) в первой половине 1970-х гг.....	215
<i>Горбенко Алла.</i> Этапы формирования позиции Католической церкви по миграции по основным социальным документами Святого Престола.....	220

РЕЦЕНЗИИ

<i>Щербин Лилия.</i> Сумское измерение Конституционно-демократической партии. Кудинов Д. В. Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение / Д. В. Кудинов. – Сумы : Печатный дом “Папирус”, 2013. – 160 с.....	228
Сведения об авторах.....	230

CONTENTS

ETHNIC, SOCIAL, NATIONAL AND CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Adamovych Sergiy</i> . The Idea of Unity in the Ideology and Activities of the Ukrainian National Assembly (UNA-UNSO).....	3
<i>Nagirnyi Vitaliy</i> . Chernelytsya as the Residence of Tsensky in the Early 19 th Century.....	9
<i>Siredzhuk Petro</i> . National and Social Population Composition of Nadvirna in 1870.....	13
<i>Monolatiy Ivan</i> . Historical Myths of Ethnic Actors: the Place and Role on the Regional Chessboard of Galicia.....	22
<i>Vitenko Mykola</i> . Everyday Life in Stanislav during the Existence of the West Ukrainian People's Republic.....	29
<i>Ivanytska Svitlana</i> . "New Ukraine" of the Revolutionary Era in Olexandr Salikovskiy's Journalism.....	36
<i>Koval Mykhailo</i> . Theoretical Operations and Practical Measures for the Construction of Long-Term Fortification Complexes in Soviet Ukraine (1920s–1941).....	52
<i>Borchuk Stepan</i> . Problem of Personalities in Encyclopedistics of the Ukrainian SSR (1950–1970's).....	59
<i>Kobuta Stepan, Jaworskyi Andrew</i> . Humanitarian Aspects of Modern Ukrainian-Georgian Relations.....	68

CURRENT ISSUES IN WORLD HISTORY

<i>Pylypchuk Yaroslav</i> . Historical Memory and Writing of the Kipchaks.....	77
<i>Tomyn Yuriy, Stasiuk Bogdan</i> . "Dušan's Code" as a Source for the Study of Social and Economic History of Serbia of Stefan Dušan's Epoch.....	83
<i>Fedorchak Petro</i> . The Political and Socio-Economic Situation of the Czechoslovak Republic (1945 – the Early 1948).....	92
<i>Genyk Mykola</i> . The Promotion of the Idea of the Ukrainian Statehood in Political Concepts of the Polish Opposition.....	99
<i>Pendzey Ivan</i> . The Problems of a Political Reform in the All-Hungarian Conference of the USRP (20–22 May, 1988).....	108

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

<i>Sholohon Liliya</i> . Sources on the History of the National and Cultural Movement of the Galician Ukrainians of the Late 19 th / Early 20 th Century in Modern Ukrainian Historiography.....	116
<i>Dutchak Olena</i> . Natiocentric Approach of the Modern Ukrainian Historiography to the Study of Touristic and Local Lore Movement in Galicia (1830–1930's).....	124
<i>Kudinov Dmitro</i> . Activities of Political Organizations in the Ukrainian Village during the First Russian Revolution in Literary Memoir.....	132
<i>Dovhan Yuriy</i> . Domestic and Foreign Ukrainian Historiography on Military and Strategic Plans of the Entente for Ukraine (summer, 1917 – January, 1918).....	140
<i>Mishchuk Andriy, Mishchuk Maryana</i> . Social and Political Activities of the URP-USRP: a State of Scientific Research.....	148
<i>Puyda Roman</i> . Parliamentary Activity of the UNDO: Modern Look.....	155

ETHNOLOGY

<i>Drohobytska Oksana, Nemish Nadiya</i> . Ethnopsychological Features of the Boiky in I.Vahylevych's Work "The Boiky, the Russo-Slavic People in Galicia".....	159
<i>Kostyuchok Petro</i> . Transformation of the National Identity of the Carpathian Ukrainians during the World War I.....	163

RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

<i>Dubchak Sergiy</i> . Latin Africa on the Eve of Vandal Conquest: Military-Political Aspect.....	170
<i>Pawliuk Andriy</i> . French and Langobard Relations during the "Byzantine Reconquista" in Italy (584–590).....	177
<i>Stasiuk Andriy</i> . Ordo Fratrum Minorum: Creation, Formation and Organization of the Franciscans in the Early 13 th Century.....	183
<i>Kurdyna Julia</i> . Glasswork in Western Ukraine in Context of European Glass Production.....	188
<i>Dorozhynska Mariya</i> . Statutes as the Source for the Study of Populist Societies in Galicia in 60s of the 19 th / the Early 20 th Century.....	194
<i>Lastoweckiy Sviatoslav</i> . The Initial Period of the Ukrainian Immigration to the Canadian Province of Quebec (1891–1905).....	200

<i>Hlyzner Volodymyr</i> . Judicial Reform in Galicia during the Russian Occupation in 1914–1915: a Source-Studying Aspect	205
<i>Dzhus Yuriy</i> . Revival of Heavy Industry in the Federal Republic of Germany during 1950–1960 of the 20 th centur.....	211
<i>Omelkovets Oleksadr</i> . The Deepening of Confrontation Between the “Smoloskyp” and the OUN (m) in the Beginning of the 1970s.....	215
<i>Gorbenko Alla</i> . Stages of the Formation of the Position of the Catholic Church on the Phenomenon of Migration by Major Social Documents of the Holy See.....	220

REVIEWS

<i>Shcherbin Liliya</i> . Sumy Dimension of the Constitutional Democratic Party Rev. Kudynov D.V. Sumy Liberals in the Russian Liberation Movement, 1901 – 1906: Regional Dimension / D.V. Kudinov. – Sumy: LLC “Printing House “Papyrus”, 2013. – 160 p.....	228
Information about authors	230

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами має відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервала, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, ліве – 2,5 см, праве – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки подаються в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище – жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які опирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року (див. бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5).

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вчитана й підписана автором(ами).

8. Разом зі статтею до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Наукове видання

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск 25

Видається з 1995 р.

Головний редактор В. ГОЛОВЧАК
Літературний редактор О. ЛЕНІВ
Комп'ютерна правка і верстка О. КЛИМЕНКО
Коректор Н. ГРИЦІВ

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 17.07.2014.
Формат 60x84/8. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 27,78.
Наклад 100 пр. Зам. № 42.

Видавець і виготовлювач
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 71-56-22.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006